ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ. РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

2 (147)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024

Бас редактор:
Сыдықов Ерлан Бәтташұлы,
т.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **жауапты редактор (Тарихи ғылымдар)** **Жанбосинова Альбина,** *т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Бас редактордың орынбасары **(философия)** **Медеуова Кульшат,** *ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Бас редактордың орынбасары **(Дінтану)** **Калиев Каскырбек,** *PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Редакция алқасы:
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

Аблажей Наталья	т. ғ. д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей
Аманжолова Дина	т.ғ.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей
Гагарина Динара	PhD, Эрланген – Нюрнберг Университеті, Нюрнберг, Германия
Дашковский Петр	т.ғ. д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Дэйв Бхавна	PhD, профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания
Есенова Саулеш	Ph.D, ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада
Иванов Сергей	т.ғ.к., Қырғыз ұлттық университеті. Баласағына, Бішкек, Қырғызстан
Йовита Раду	PhD., профессор, Эберхард Карлс Тюбинген Университеті Нью-Йорк Университеті Макс Планк Қоғамы, Тюбинген, Германия
Киндлер Роберт	PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты, Берлин, Германия
Ковальская Светлана	т.ғ. д., проф., ЕҰУ им. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Ларюэль Марлен	PhD, профессор, Джордж Вашингтон Университеті, Вашингтон, АҚШ
Мажитова Жанна	т.ғ.д., профессор, Астана Медицина Университеті, Астана, Қазақстан
Меньковский Вячеслав	т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь
Наглер Анатолий	PhD, профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия
Охайон Изабель	PhD, профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция
Сабитов Жаксылык	PhD, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
Сактаганова Зауреш	т.ғ.д., профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Таймагамбетов Жакен	т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
Томохико Уяма	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Умиткалиев Улан	т.ғ.д., профессор ЕҰУ им. Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан
Фальков Яков	PhD, Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан

Амангельдиев Асан PhD, ЕҰУ Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан

Бекус Нелли PhD, профессор Эксетер университеті, Ұлыбритания

Бисенова Алима PhD, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

Дидикин Антон ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан

Иващенко Яна м.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Ресей христиан гуманитарлық академиясының, Санкт-Петербург, Ресей

ДІНТАНУ

Али Айтен PhD, профессор, Мармара Университеті , Ыстамбұл, Түркия

Досай Кенжетай ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Муминов Әшірбек т.ғ.д., профессор, Ислам тарихы, өнері және мәдениетін зерттеу орталығы – IRCICA, Ыстамбұл, Түркия

Рачиуса Эгдунас PhD, профессор, Витаутас Магнус университеті, Каунас, Литва

Шағырбай Алмасбек PhD, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институты ШЖҚ РМК ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті

Шаповал Юлия ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Шенай Бюлент PhD, профессор, Улыдаг Университеті, Бурса, Түркия

Ярлыкапов Ахмет т.ғ.к., Ресей СІМ МГИМО Еуроазиялық зерттеулер орталығы, Мәскеу, Ресей

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2.
E-mail: vest_hist@enu.kz.
Техникалық хатшы: Амангельдиев А. +7(747)795-56-33

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 10 дана.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі ,13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief:
Sydykov Yerlan Battashevich,
Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,
Vice-president of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – **Responsible editor (Historical sciences)** — **Zhanbossinova Albina,** *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief **(Philosophy)** — **Medeuova Kulshat,** *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief **(Religious studies)** — **Kaliyev Kaskyrbek,** *Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Editorial Board:

HISTORICAL SCIENCES

Ablazhey Nataliya	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Amanzholova Dina	Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia
Davé Bhavna	Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, London, United Kingdom
Dashkovckiy Petr	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Gagarina Dinara	Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany
Yessenova Saulesh	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada
Ivanov Sergey	Ph.D of Historical Sciences, Associate professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Ioviţă Radu	Doctor of Philosophy, Professor, Eberhard Karls University of Tubingen New York University Max Planck Society, Tübingen, Germany
Kindler Robert	Doctor of Philosophy, Professor, of East European history at Freie Universität Berlin, Germany
Kovalskaya Svetlana	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Laruelle Marlen	Doctor of Philosophy, Professor, The George Washington University, Washington, USA
Mazhitova Zhanna	Doctor of Historical Sc., Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
Menkovsky Viachaslau	Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Nagler Anatoli	Doctor of Philosophy, Professor, Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany
Ohayon Isabelle	Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France
Sabitov Zhaxylyk	Doctor of Philosophy, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
Saktaganova Zauresh	Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan
Taimagambetov Zhaken	Doctor of Historical Sc., Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Umitkaliev Ulan	Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Falkov Yakov	Doctor of Philosophy, Tel Aviv University, Herzliya, Israel

PHILOSOPHY

Abdina Ainur	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan
Amangeldiev Asan	Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Bekus Nelly	Doctor of Philosophy, Professor, University of Exeter, UK
Bisenova Alima	Doctor of Philosophy, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
Didikin Anton	Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan
Ivashchenko Yana	Doctor of Cultorology, Professor, Vice-Rector for Research Russian Christian Academy for the Humanities, St. Petersburg, Russia

RELIGIOUS STUDIES

Ali Ayten	Doctor of Philosophy, Professor, Marmara University, Istanbul, Türkiye
Kenzhetai Dosai	Doctor of Philosophy, Professor, University. Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan
Muminov Ashirbek	Doctor of Historical Sc., Professor, Research Center For Islamic History, Art and Culture – IRCICA, Istanbul, Turkey
Račius Egdūnas	Doctor of Philosophy, Islamic Studies, Professor at Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Shagirbayev Almasbek	Doctor of Philosophy, Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies, Almaty, Kazakhstan
Shapoval Yulia	Doctor of Philosophy, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Şenay Bülent	Doctor of Philosophy, Prof., Uludağ University, Bursa, Turkey
Yarlykapov Akhmet	Ph.D of Historical Sciences, Center for Euro-Asian Studies at the Institute of International Relations MGIMO of the Ministry of Foreign Affairs of Russia, Moscow, Russia

Editorial address: 2, Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008
E-mail: vest_hist@enu.kz.
Technical secretary: Amangeldiev A., +7(747)795-56-33

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021
Periodicity: 4 times a year.
Circulation: 10 copies.
Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор:
Сыдыков Ерлан Батташевич,
д.и.н., проф., академик,
вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – **ответственный редактор (Исторические науки)** — **Жанбосинова Альбина,** *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Заместитель главного редактора **(философия)** — **Медеуова Кульшат,** *д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Заместитель главного редактора **(Религиоведение)** — **Калиев Каскырбек,** *PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия:
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аблажей Наталья	д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия
Аманжолова Дина	д.и.н., профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия
Гагарина Динара	PhD, Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия
Дашковский Петр	д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Дэйв Бхавна	PhD, профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания
Есенова Саулеш	PhD, ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Иванов Сергей	к.и.н., ассоц. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан
Йовита Раду	PhD, профессор, Университет Эберхарда Карлса в Тюбингене Нью-Йоркский университет Общество Макса Планка, Тюбинген, Германия
Киндлер Роберт	PhD, профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин, Германия
Ковальская Светлана	д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Ларюэль Марлен	PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США
Мажитова Жанна	д.и.н., профессор, НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан
Меньковский Вячеслав	д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Наглер Анатолий	PhD, профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия
Охайон Изабель	PhD, профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция
Сабитов Жаксылык	PhD, Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан
Сактаганова Зауреш	д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
Таймагамбетов Жакен	д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Томохико Уяма	д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Умиткалиев Улан	к.ист.н., ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Фальков Яков	PhD, Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль

ФИЛОСОФИЯ

Абдина Айнур д.ф.н., ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан

Амангельдиев Асан PhD, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Бекус Нелли PhD, профессор, Университет Экзетер, Великобритания

Бисенова Алима доцент, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Дидикин Антон д.ф.н., ассоциированный профессор, Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан

Иващенко Яна д.к.н., профессор, Русская христианская гуманитарная академия имени Ф.М. Достоевского, Санкт-Петербург, Россия

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Али Айтен PhD, профессор, Университет Marmara, Стамбул, Турция

Досай Кенжетай д.ф.н., профессор, Университет им. Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

Муминов Аширбек д.и.н., профессор, Исследовательский центр Исламской истории, искусства и культуры – IRCICA, Стамбул, Турция

Рачиуса Эгдунас PhD, профессор университета Витаутаса Великого, Каунас, Литва

Шағырбай Алмасбек PhD, профессор, Институт философии, политологии и религиоведения, Комитет науки МНВО РК

Шаповал Юлия д.ф.н., ассоциированный профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Шенай Бюлент Ph.D, профессор, Университет Uludağ, Бурса, Турция

Ярлыкапов Ахмет к.и.н., Центр евроазиатских исследований ИМИ МГИМО МИД России, Москва, Россия

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2,
E-mail: vest_hist@enu.kz.
Технический секретарь: Амангельдин А. +7(747)795-56-33

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 10 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172) 709-500, (вн. 31-413)

©Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение

№2 (147)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отандық тарих – Domestic history – Отечественная история

Аманжолова Д.
Фотосуреттер не туралы сөйлеседі және үнсіз қалады? (1926 жыл кеңестік этносаяси элита тарихында).....
Amanzholova D.
What are the photos talking and silent about? (1926 in the history of the Soviet ethnopolitical elite).
Аманжолова Д.
О чем говорят и молчат фотографии? (1926 год в истории советской этнополитической элиты)..... 12

Атантаева Б., Сайранбекова Ұ., Каримов М.
XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы кәсіпкерлік қызметті тарихи талдау (Шығыс Қазақстан мысалында).....
Atantayeva B., Sairanbekova U., Karimov M.
Historical analysis of entrepreneurial activity in the second half of the XIXth to the early XXth century (using the example of Eastern Kazakhstan).....
Атантаева Б., Сайранбекова Ұ., Каримов М.
Исторический анализ предпринимательской деятельности во второй половине XIX - начале XX веков (на примере Восточного Казахстана)..... 33

Ерменбаева Г., Сұлтанғазы Г., Медеубаев Е.
Қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік мәртебесінің теориялық-әдіснамалық аспектілері.....
Yermenbayeva G., Sultangazy G., Medeubayev Ye.
Theoretical and methodological aspects of the social status of bais in Kazakh society.....
Ерменбаева Г., Сұлтанғазы Г., Медеубаев Е.
Теоретико-методологические аспекты социального статуса байства в казахском обществе..... 57

Ковальская С., Нұрбаев Ж., Кишибаева С.
XIX – XX ғасырдың басындағы модернизациялық үдерістер жағдайында байлар институтының трансформациясы.....
Kovalskaya S., Nurbayev Zh., Kishibayeva S.
The transformation of the institute of bais in the conditions of modernization processes of the XIXth – early XXth centuries. .....
Ковальская С., Нурбаев Ж., Кишибаева С.
Трансформация института байства в условиях модернизационных процессов XIX – начала XX вв..... 77

Тарихнама, деректану және тарихи зерттеу әдістері –
Historiography, source studies and Methods of historical research –
Историография, источниковедение и методы исторического исследования

Тулибаева Ж.
XVIII-XIX ғасырлардағы Өзбек хандықтарының тарихнамасы: Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша мәліметтер.....
Tulibayeva Zh.
The Historiography of Uzbek Khanates of the 18th – the 19th Centuries: Materials on the Historical Geography of Central Asia.....
Тулибаева Ж.
Сведения по исторической географии Центральной Азии в историографии узбекских ханств XVIII-XIX вв..... 99

Археология және этнография – Archaeology and ethnography – Археология и этнография

Жүнісханов А., Құрманғалиев А., Мысыр О.
Көкендегі ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің аза тұту кешендері.....
Zhuniskhanov A., Kurmangaliyev A., Mysyr O.
Memorial Complexes of Early and Medieval Nomads of Kokentau.....
Жунисханов А., Курмангалиев А., Мысыр О.
Поминальные комплексы ранних и средневековых кочевников Кокентау..... 117

Қаржаубай С.
Сынтастардың таралымы және скифтердің миграциясы.....
Karzhaubay S.
Distribution of deer stones and migration of the Scythians.....
Каржаубай С.
Распространение оленных камней и миграция скифов..... 137

Сын-Пікір / Review / Рецензия

Тұрсұн Х., Дюсембекова Ж.
«Ақ жол» көптомдығына сын-пікір. «Ақ жол» (газеті). Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры. 2020.....
Tursun Kh., Dyusembekova Zh.
Review of the multi-volume "Ak zhol": "Ak Zhol" (newspaper). Multi-volume.....
Турсун Х., Дюсембекова Ж.
Рецензия многотомника «Ак жол»: «Ак жол» (газета). Многотомник. / Составитель Х. Есенкаракызы. – Нур-Султан: общественный фонд «Алашорда». 2020..... 158

ФИЛОСОФИЯ – PHILOSOPHY – ФИЛОСОФИЯ

Абильдинова Ж., Аубакиров Е.
Постпандемия кезеңіндегі «үшінші» және «төртінші» орындар: демалыс мәдениеті практикасының дамуы және трансформациясы.....
Abildinova Zh., Aubakirov Ye.
The «third» and the «fourth» places in the post-pandemic period: popularity and transformation of leisure culture practices.....
Абильдинова Ж., Аубакиров Е.
«Третьи» и «четвертые» места в период постпандемии: популярность и трансформации практик досуговой культуры..... 164

Айтымбетов Н., Бастаубаева А., Шакеева Б.
Оңтүстік Кореядағы этникалық кәрістердің қоныс аударуы: кешенді шолу.....
Aitymbetov N., Bastaubayeva A., Shakeyeva B.
Resettlement of Ethnic Koreans in South Korea: A Compreфhensive Review. .....
Айтымбетов Н., Бастаубаева А., Шакеева Б.
Переселение этнических корейцев в Южную Корею: комплексный обзор..... 181

Мамытова С., Аташ Б.
Философиядағы ұлттық идея: мәні және құндылықтары.....
Mamytova S., Atash B.
National idea in philosophy: meaning and values.....
Мамытова С., Аташ Б.
Национальная идея в философии: значение и ценности..... 196

Манасова М., Сейфуллина Ғ., Клишина М.
Философия тарихындағы идеалды қала концепциялары.....
Manassova M., Seifullina G., Klishina M.
Concepts of an ideal city in the history of philosophy.....
Манасова М., Сейфуллина Г., Клишина М.
Концепции идеального города в истории философии..... 211

Өмірбай А.
Қоғамдық сананың трансформациясы: Маңғыстау өңірі мен Өзбекстандағы әулиелер бейнесі негізінде.....
Omirbay A.
Transformation of Public Consciousness: Based on the Image of Saints in the Mangistau Region and Uzbekistan.....
Омирбай А.
Трансформация общественного сознания: на основе образа святых Мангистауского региона и Узбекистана..... 229

Уланович О.
Әлеуметтік шындықты эстетизациялау контекстіндегі медиакоммуникация.....
Ulanovich A.
Aestheticization of media communication in the context of social reality aestheticization.....
Уланович О.
Эстетизация медиакоммуникации в контексте эстетизации социальной реальности..... 246

Шамахай С., Божбанбаев Б., Саркулова М.
«Құпия шежіре» – Орталық Азия көшпелілерінің мәдени мұрасы.....
Shamakhay S., Bozhbanbaev B., Sarkulova M.
«The Secret History» – the cultural heritage of the nomads of Central Asia.....
Шамахай С., Божбанбаев Б., Саркулова М.С.
«Сокровенное Сказание» – культурное наследие кочевников Средней Азии..... 268

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ – RELIGION SERIES – РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Бердімұрат Д.
Орталық Азия елдеріндегі дін және діни рәміздердің қоғамдық салада көрінуі.....
Byerdimurat D.
The Visibility of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere in Central Asian Countries.
Бердимурат Д.
Проявление религии и религиозных символов в общественной сфере в странах Центральной Азии..... 288

Мажиев Ғ., Рашимбетов Р.
Діни бағдар шкалаларын мұсылман контекстіне бейімдеу: теориялық шолу.....
Mazhiev G., Rashimbetov R.
Adapting Religious Orientation Scales for Muslim Contexts: theoretical review.....
Мажиев Г., Рашимбетов Р.
Адаптация шкал религиозной ориентации к мусульманскому контексту: теоретический обзор..... 308

Шаповал Ю.
Діни экстремизмнің құрбандары мен ерушілерін дерадикализациялау және оңалту бағдарламаларындағы діни компонент: әлемдік және қазақстандық тәжірибе.....
Shapoval Yu.
Religious Component in Deradicalization and Rehabilitation Programs for Followers and Victims of Religiously Motivated Extremism: World Experience and Kazakhstan.....
Шаповал Ю.
Религиозный компонент в программах дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-мотивированного экстремизма: мировой опыт и Казахстан..... 321

Эгдунас Р.
«Исламды шіркеулендіру» қазіргі ұлттық мемлекеттердегі дінді басқарудың жанама құралы ретінде.....
Egdūnas R.
«Churchification of Islam» – a by-product of governance of religion in contemporary nation states.
Эгдунас Р.
«Воцерковление ислама» – побочный продукт управления исламом в современных национальных государствах..... 342

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отандық тарих – Domestic history – Отечественная история

МРНТИ 03.23.55
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-12-32

О чем говорят и молчат фотографии? (1926 год в истории советской этнополитической элиты)

Дина Аманжолова

Институт российской истории РАН, Москва, Россия

(E-mail: amanzholova19@mail.ru)

Аннотация. В середине 1920-х гг. в развитии советской этнонациональной политики происходили важные события. Они были связаны с активными действиями этнополитических элит в центре и автономиях РСФСР, когда после известного IV совещания ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей 1923 г., принятия Конституции РСФСР в 1924 г. разрабатывались конституции автономий и уточнялись правовые, организационные и иные управленческие механизмы. Немаловажную роль сыграло проведенное в Москве в конце 1926 г. т.н. «рыскуловское совещание». Оно проходило в дни работы III сессии ВЦИК XII созыва, участники которой запечатлены на двух фотографиях. Имеющие типичный характер, фотографии тем не менее фиксируют не только интернациональный состав советской элиты. Несмотря на значительное внимание к публикации визуальных источников и вовлечению их в соответствующий исторический контекст, многое остается «за кадром». Не установлены все персонажи на фотоснимках, не реконструированы событийный ряд и проблемное поле, связанные с ними. В комплексе с имеющимися опубликованными и архивными источниками их анализ дает возможность более объемно представить специфику и коллизии взаимоотношений центра и этнополитических лидеров автономий РСФСР, а также существо решавшихся совместно всеми сторонами проблем нациестроительства, социального и экономического развития. Уточняются важные детали истории федеративного строительства в СССР и вклада национальных деятелей в развитие советской государственности. Большое место отведено политическим последствиям названного совещания в автономиях РСФСР, в том числе в Казахстане.

Ключевые слова: РСФСР; Казахская АССР; фотография; этнополитическая элита; центр и автономии.

Received 10.01.2024. Revised 15.03.2024. Accepted 25.03.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Amanzholova D.A. What are the photos talking and silent about? (1926 in the history of the Soviet ethnopolitical elite) // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 12-32. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-12-32

Для цитирования:
Аманжолова Д.А. О чем говорят и молчат фотографии? (1926 год в истории советской этнополитической элиты) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 12-32. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-12-32

Введение

Актуализация событий середины 1920-х гг., связанных с федеративным строительством в Советском Союзе и самой большой и наиболее сложно устроенной союзной республикой – РСФСР, представляется важной по нескольким основаниям. Наряду с большим числом исследований об истории становления национальной государственности в виде союзных и автономных республик, областей и округов, о роли этнополитических лидеров в советской системе власти в раннесоветский период, все еще недостаточно ясными остаются вопросы взаимодействия центра и национально-государственных единиц, составлявших значимые компоненты единой политической системы. Поучительный опыт содержит история регулирования институциональных связей и настройки управленческого механизма, как сложносоставной конструкции. Необходимо дальнейшее уточнение позиции и роли ряда активных национальных лидеров, работавших в центре и в республиках, в становлении и развитии советской государственности. Важно конкретизировать и некоторые аспекты сотрудничества или оппозиции таких деятелей, представлявших разные органы власти и управления, работавших в тех или иных этнополитических реалиях. К тому же, визуальные источники, активно вовлекаемые ныне в историографическое пространство, в том числе фотографии, пока используются главным образом в социально-антропологических штудиях.

Методология, методы и материалы

Методологию и методы исследования составляют историзм, объективность, проблемно-хронологический подход (анализ избранной проблематики в ее хронологическом развитии), компаративизм как способ уточнить обсуждаемые детали в сравнительном ключе, просопография в качестве продуктивного подхода к изучению объединяющих характеристик политической элиты 1920-х гг., системность, комплексность и междисциплинарность, связанная с анализом письменных и визуальных источников, использованием данных и возможностей социологии, культурологии и антропологии.

Импульсом к рассмотрению обозначенных вопросов послужили две фотографии, сделанные во время работы III сессии ВЦИК XII созыва 5-19 ноября 1926 г. в Москве. На них запечатлены, в частности, некоторые делегаты от Казахской АССР и работавшие в Москве Т.Р. Рыскулов и С.Д. Асфендиаров, а также представители центральной власти, Киргизской АО и других автономий. Фотографии в РК выявил и опубликовал С.К. Шилдебай, он же установил ряд персонажей (Кошкунов, 2022). В то же время один из снимков, включающий крайних справа персонажей, опубликован в 1927 г. во Фрунзе (Образование Киргизской автономной ССР, 1927: 42). Выражаю признательность Ю.А. Чаусу за помощь в подготовке снимка для публикации. Фотографию использовала и В.Г. Чеботарева (Чеботарева, 2008: 67). Эти и другие снимки, связанные с работой сессий ВЦИК, также размещены в открытом доступе на сайте Российского государственного

архива кинофотодокументов (РГАКФД). Они служат дополнительной иллюстрацией и существенно расширяют зрительное восприятие событий почти 100-летней давности. Значимую часть источниковой базы составили документы, содержащиеся в Российском государственном архиве социально-политической истории в Москве (РГАСПИ), а также Архиве Президента РК в Алматы (АП РК), которые проливают свет на события ноября 1926 года, когда во время работы сессии прошло т.н. «рыскуловское совещание». Важное место в ряду источников занимает также опубликованная стенограмма заседаний сессии (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926).

Обсуждение

События, которым посвящена статья, получили определенное освещение в историографии. Наиболее полно и предметно ход совещания, созванного по инициативе Т. Р. Рыскулова и С. Д. Асфендиарова, осветила В. Г. Чеботарева (Чеботарева б, 2008: 3-25). Она подробно охарактеризовала предложения участников совещания: по поводу взаимоотношений между разно подчиненными наркоматами; созыва V совещания с ответработниками национальных республик и областей, которую в январе 1926 г. уже отверг В. М. Молотов, собиравший руководителей парторганизаций тюрко-татарских республик («Как вести руководство…», 2015: 100-125); образования Русской республики и др. С. В. Плоских и С. К. Шилдебай считают, что оно было несанкционированным и «тайным», Плоских также пишет о некоем приказе И.В. Сталина немедленно осудить поведение националов, но не приводит ссылок на какой-либо источник (Плоских, 2008: 98; Шилдебай, 2021: 57). Конспирологическая версия не представляется убедительной. Известно, что совещание проводилось с ведома и согласия руководства страны.

Последствия совещания для этноэлиты Татарской АССР рассмотрел в 2006 г. И. Тагиров (Тагиров, 2006: 33-43), некоторые детали участия Ю. Абдрахманова в совещании и его переписки на сей счет с Рыскуловым осветил Б. С. Сарсенбаев (Сарсенбаев, 2015: 27-31). Проводились ли аналогичные заседания партийно-советского актива в других автономиях, установить не удалось. В Казахской АССР итоги совещания также обсуждались специально, но писавшая об этом Ж. У. Кыдыралина акцентировала внимание лишь на конфликтных аспектах взаимоотношений этноэлит с центром, где последний выступает исключительно как злая сила, подавляющая инициативу и самостоятельность национальных деятелей. Она тоже пишет об указании Сталина о проведении собрания в республике, но ссылок на прямой источник не дается (Кыдыралина, 2008: 125-137). Отсутствуют ссылки на указание Сталина и в написанном в аналогичном ключе предисловии к сборнику документов совещания, изданного в Алматы в 2019 г. Составитель провел полезную работу по публикации ценных источников, однако, к сожалению, в нем нет комментариев и биографических справок, авторами предисловия не учтены некоторые важные вопросы, связанные с событием (Рыскулов, 2019: 3-20). Стоит отметить некоторые из них.

Накануне X Всероссийского съезда Советов (23-27 декабря 1922 г.) непосредственно перед провозглашением СССР приехавшие в Москву делегаты из Казахской, Башкирской, Татарской и Туркестанской АССР встретились в номере главы

правительства Казахстана С. Сейфуллина в гостинице «Париж». Инициаторами и организаторами так называемого совещания 20 лидеров тюркских автономий стали представители автономий при ВЦИК. Главным докладчиком и руководителем обсуждения был М. Х. Султангалиев. 25 декабря 1922 г. 31 делегат X Всероссийского съезда Советов от автономных республик и областей направили в Политбюро ЦК РКП(б) письмо с предложением положить «в основу конструирования союзного ЦИК и СНК […] непосредственное и широкое участие в них не только независимых, но и всех автономных единиц» (Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 84. Д. 586. Л. 39-40; Вехи консолидации, 1990: 66-67).

Вопрос о Русской республике возник не на совещании и даже не в 1926 г. Он обсуждался в связи с подготовкой Конституции СССР, и в феврале 1923 г. И.В. Сталин высказался на сей счет в записке членам Политбюро ЦК РКП(б), где предложил ряд принципиальных идей по поводу федеративного строительства, в том числе создание второй палаты ЦИК СССР. Он считал, что выделение Русской республики нецелесообразно, рассматривая вопрос в общем контексте федеративного строительства: «Вхождение отдельными республиками (а не через федеральные образования) имеет, несомненно, некоторые плюсы: а) оно отвечает национальным стремлениям наших независимых и автономных республик; б) оно уничтожает среднюю ступеньку в строении союзного государства (федеральные образования) и вместо трех ступеней (национальная республика – федеральное образование – Союз) создает две ступени (национальная республика – Союз). Но оно имеет и существенные минусы: а) разрушая, например, РСФСР, она обязывает нас создать новую русскую республику, что сопряжено с большой организационной перестройкой; б) создавая русскую республику, оно вынуждает нас выделить русское население из состава автономных республик в состав русской республики, причем, такие республики, как Башкирия, Киргизия [Казахстан – Д. А.], Татреспублика, Крым рискуют лишиться своих столиц (русские города) и, во всяком случае, вынуждены будут серьезно перекроить свои территории, что еще больше усложнит организационную перестройку. Я думаю, что тут плюсы явно превышаются минусами, не говоря уже о том, что минусы эти не могут быть оправданы, по крайней мере, в данный момент политической необходимостью.

Поэтому, вхождение республик в союзные государства через федеральные образования должно быть оставлено в силе» («Что касается государственного строительства…», 2019: 136-142). Что касается взаимоотношений наркоматов и Положения о судоустройстве, на сессии ВЦИК, проходившей с 5 по 19 ноября, компромисс по этим вопросам был достигнут, хотя дебаты велись весьма остро.

Очевидно, простое противопоставление центра и этноэлит при изучении коллизий становления советской государственности непродуктивно. Необходимо анализировать предлагаемые фотоснимки, как и сами важные события 1926 года, смысл взаимоувязанных событий в Москве и автономиях в контексте комплекса проблем федеративного строительства, специфики иерархического устройства РСФСР и существа обсуждавшихся на сессии ВЦИК вопросов, роли представителей центра, в том числе Т.Р. Рыскулова и С.Д. Асфендиарова, руководителей национальных автономий в развитии управленческого механизма крупнейшей союзной республики.

Результаты

Стоит остановиться на некоторых деталях развития ситуации. 2 января 1926 г. под председательством секретаря ЦК партии В.М. Молотова в ЦК ВКП(б) созвали секретарей парторганизаций по вопросу о «большевизации национальных кадров» с участием руководителей партийных организаций Казахстана, Средней Азии, в т. ч. Узбекистана, Киргизии и Туркмении, а также других автономий в составе РСФСР (Крыма, Башкирии, Татарстана и Дагестана) («Как вести руководство…», 2015: 100-125). Это было связано с вышеназванными инициативами, а также обращениями лидеров автономий в центр в 1925 г. Здесь обсуждались противоречия партийного и нациестроительства, а сообщения глав парторганизаций дали центру дополнительную информацию о состоянии большевизации кадров, региональных проявлениях межэтнических отношений, коллизиях советизации. 12 и 14 ноября 1926 г. (в пятницу и воскресенье) по инициативе Отдела национальностей ВЦИК в лице С. Д. Асфендиарова и заместителя председателя СНК РСФСР Т.Р. Рыскулова в Москве состоялось «Частное совещание националов – членов ВЦИК и ЦИК СССР и других представителей национальных окраин». В нем участвовали 50 человек, прибывших на сессию, из Башкирской, Крымской, Татарской, Чувашской, Бурят-Монгольской, Якутской АССР, Марийской, Калмыцкой, Кара-Калпакской, Киргизской и Карачаевской автономных областей, автономии немцев Поволжья, Ойратии, Северной Осетии, Дагестана, в том числе 9 казахских деятелей, работавшие в разных структурах, а также Рыскулов и Асфендиаров. Несколько работников всероссийских структур также представляли различные национальности РСФСР (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 85. Д. 108. Л. 14). Заметим, что 12 ноября, в первый день совещания, на сессии ВЦИК обсуждались доклад и Положение о местных финансах.

Материалы совещания поступили в Комиссию «Строительство РСФСР, нац. республик и областных органов в составе РСФСР» во главе с М.И. Калининым (22 июня 1926 – 11 марта 1927 гг.), а также подкомиссий в ее составе под руководством главы Госплана России А.М. Лежавы и секретаря ЦК ВКП(б) Н.М. Шверника. Работала она с 22 июня 1926 г. до 11 марта 1927 г. (Аманжолова, 2022: 15-27). Собственно, сама работа Комиссии послужила предлогом для созыва совещания, поскольку работала недостаточно активно, как считала часть националов. Особую остроту приобрели споры по поводу статуса республик, так или иначе боровшихся за его повышение до союзного, особенно после преобразования Чувашской АО в АССР в апреле 1925 г., а также вокруг распределения средств на индустриальное строительство и иные задачи.

Фотографии, запечатлевшие участников сессии ВЦИК, прямо не связаны с совещанием, хотя сделаны в дни его работы. На первом снимке (Фото 1) рядом со стоящим в центре главой ВЦИК М. И. Калининым, который вел большую часть заседаний сессии, запечатлены члены ВЦИК – представители политической элиты КАССР (слева направо): предоблисполкома Кара-Калпакской АО Касым Авезов (1897-1938), председатель Актюбинского губисполкома Идырис Кошкинов (1897-1944), глава ЦИК КАССР Жалау Мынбаев (1892-1929), далее, вероятно, заведующая

главполитпросветом Казкрайкома партии Алма Оразбаева (1898-1948), а также председатель исполкома Акмолинской губернии Мукаш Орумбаев (1900-1938) и глава отдела национальностей ВЦИК Санжар Асфендияров (1889-1938). Участниками «рыскуловского совещания» из них были Асфендиаров и Мынбаев. Кроме того, в нем участвовали С. Мендешев (от ЭКОСО РСФСР), Б.(?) Косумов, У. Исаев, А. Досов, И. Джансугуров, М. Орумбаев, Ж. Султанбеков, Ш. Токжигитов и С. Ходжанов.

Фото 1

Представляет интерес фон, на котором сфотографировались члены ВЦИК: это Андреевский (Тронный) зал Большого Кремлевского дворца. После Октябрьской революции Андреевский зал был передан в ведомство Главнауки, а в 1924 г. перешел в ведение ВЦИК. В Андреевском зале, названном в честь ордена Святого апостола Андрея Первозванного, проводились торжественные заседания. В иных случаях сессии ВЦИК проходили в гостинице «Метрополь». На снимке нет императорского трона, стоявшего под гербом, но за спинами делегатов заметны несколько обычных стульев. Вероятно, снимок был сделан в первый день, 5 ноября, после открытия сессии на вечернем заседании. Он был частью серии памятных фото делегатов с главой ВЦИК, которые делали также посланцы из других республик и регионов. Съемка советских выдвиженцев в бывшем Тронном зале перед опустевшим балдахином, где до революции не было мест для сидения, а император после коронации стоя по три дня встречал делегации поздравителей – всех желавших, независимо от вероисповедания и положения в обществе, имела, безусловно, символический смысл. Заметные за

спинами и перед стоящими у балдахина обычные стулья, лежащие слева вещи (возможно, сумка), а также серьезные (или усталые) лица участников за исключением демонстрирующего радость Авезова, нивелируют пафос момента.

Десакрализация имперской системы, будучи частью демонстративного отторжения советской власти от прежних символов и ценностей, подтверждается еще одним снимком (фото 2), где зафиксирована беседа новых «держателей» тронного места – делегаток на сессии ВЦИК и, вероятно, фотографа (РГАКФД. 2-113981 ч/б, ед.хр. 113981. http://photo.rgakfd.ru/photo/955882). Подчеркнутая профанация некогда недоступного, освященного традицией образа высшей власти вскоре сменилась почти религиозной репрезентацией советских руководителей – от мавзолея, куда водили приехавших со всей страны членов ВЦИК, до визуальных инструментов формирования культа того или иного лидера на всех уровнях политической иерархии.

Фото 2

Итак, III сессия ВЦИК XII созыва проходила в Кремле, причем на пятый день заседаний и в первый день совещания во главе с Рыскуловым – 12 ноября - вечернего заседания (по регламенту с 18 до 22 часов) не было. На утреннем заседании (с 11 до 15 часов) завершились начатые 11-го ноября прения по докладу о восстановлении уездных отделов местного хозяйства, народного образования, здравоохранения, социального обеспечения и об образовании административного отдела; а также началось обсуждение проекта Положения о местных финансах РСФСР. Среди выступавших или

подавших реплики с места на этом заседании членов «рыскуловского совещания» не было, хотя в состав комиссии для доработки проекта по докладу о восстановлении уездных отделов избрали его участников Ж. Мынбаева и главу ЦИК Чувашии И. Илларионова (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 898, 445). Совещание началось 12 ноября в первой половине дня (обсуждение закончилось после 15 часов), Рыскулов предложил собраться на следующий день, но раздались голоса за перенос на 14 ноября, воскресенье с 10 утра, когда в распоряжении его участников был весь день. Мынбаев позже заявил, что 12-го на совещании не присутствовал, хотя, судя по стенограмме, он кратко высказался все же в первый день заседаний, выступал и 14-го ноября. Неясно, какую роль играл Джансугуров, фамилия которого значится в списке участников. Его инициалы не указаны. Если речь идет об И. Джансугурове, то он в это время учился в коммунистическом университете журналистики. Среди выступавших его не было.

Тагиров считает, что Рыскулов пытался использовать упущенный перед XII съездом партии шанс по созданию «единого фронта борьбы национальных республик по защите прав нерусских народов» (Тагиров, 2006: 34). Вряд ли здесь уместна столь радикальная формулировка. Ни до, ни во время совещания, ни после него единства в позициях руководителей автономий не было, да и внутриэлитные отношения в каждой из них были отягощены почти перманентной группировочной борьбой (на примере ТАССР это подтверждает автор), и Рыскулову такое положение было известно. Сам он говорил на совещании, что оно созвано по инициативе отдела национальностей ВЦИК и по его инициативе, фактически для использования полученных материалов в работе известной комиссии М. И. Калинина, в которой он тоже состоял. 13-го ноября Рыскулов говорил с ним о работе совещания, и глава ВЦИК позитивно оценил возможность получить дополнительную информацию. Сказав об этом на совещании 14 ноября, Рыскулов, видимо, хотел довести до сведения собравшихся об отношении руководства к попыткам националов навязать центру свою повестку. Большинство участников совещания считали необходимым добиваться для автономий расширения прав и полномочий в самых разных вопросах управления, финансирования, судопроизводства и пр., но пределы и условия повышения статуса своих республик и отношений с центральной властью виделись по-разному, что вскрылось 12 и 14 ноября. Отличались и мнения по поводу необходимости созыва V совещания нацработников, как и насчет позиционирования самого мероприятия и его итогов.

Н. Нурмаков, к примеру, заявил, что автономии развиваются медленнее, чем русская часть федерации (что на самом деле объяснимо создававшимся задолго до 1917 г. промышленным потенциалом), а чиновники из центра якобы понимают создание СССР как шаг к ликвидации и РСФСР, и автономий. Меж тем У. Исаев и С. Мендешев вслед за представителями Дагестана и Башкирии отвергли идею Русской республики. Предложение С. Асфендиарова повысить статус автономных республик до союзных также было раскритиковано главной СНК Башкирии. Если Т. Рыскулов обратил

внимание на недостаточное внимание центра к индустриализации национальных регионов, то С. Ходжанов выступил в защиту руководства РСФСР, призванного в равной мере способствовать развитию, к примеру, Архангельской губернии и автономий, тогда как автономии, в т.ч. Казахская АССР, имеют свое правительство, а СНК РСФСР вынужден больше заниматься не национальными регионами. Введение национальных деятелей в центральные органы управления, о чем высказалась часть участников, поддержали не все. Подавляющее большинство, как отмечает В. Г. Чеботарева, были заточены на поддержку собственных автономий, не задумываясь о необходимости государства обеспечивать развитие и других этнических общностей, в т.ч. русских, проживавших вне национальных единиц (в статье допущена ошибка: И. Н. Винокуров был представителем Якутии, а не Казахстана). Кстати, Самурский на совещании призвал товарищей прекратить антагонизм между собой по поводу распределения средств, когда каждый стремится получить больше другого, «а если это не удается, наговаривают друг на друга», призвал работать в интересах и АССР, и РСФСР в целом, а также ликвидировать отдел национальностей ВЦИК, возглавляемый Асфендиаровым (Рыскулов, 2019: 59, 63). Мендешев заметил, что и он, и Рыскулов работают в Москве с августа и позже (Рыскулов). Представители Татарской АССР З. Гимранов и автономии немцев Поволжья Э. Гросс считали, что надо объективно признать неверным утверждение, будто в центре на национальные регионы смотрят как на колонии, поскольку спехи национальной политики очевидны, хотя и недостаточны. Так или иначе, предложения, прозвучавшие на совещании, особенно об упорядочении отношений между наркоматами разного уровня и должном финансировании автономий, были учтены, что показал в том числе пример Киргизии (Чеботарева б, 2008: 14-19). Любопытно, что ряд названных в статье лиц не входит в список участников совещания (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 85. Д. 108. Л. 14). О единстве подходов и какой-либо консолидации «против центра» говорить не приходится, если внимательно прочитать текст стенограммы. Примечательно, что 14 ноября Самурский заявил: «Путь решения национального вопроса не в уничтожении РСФСР, не в выделении автономий в независимые республики, а наоборот, в теснейшем сплетении этих автономий с Великоруссией» (Рыскулов, 2019: 142). Так, завершая заседание, Рыскулов подчеркнул его частный характер и неправомочность решать что-либо, тогда как Ходжанов настаивал на солидарном решении участников о созыве V совещания национальных работников. Рыскулов, видимо, после общения с Калининым предпочел ограничиться информативной функцией совещания, тогда как Ходжанов и некоторые другие пытались принять резолюцию обязывающего характера. Самурский предложил устроивший всех компромисс – довести итоги работы до Сталина и лично встретиться с ним Рыскулову, Самурскому, Курцу, Наговицыну и Асфендиарову (Рыскулов, 2019: 152-156). Но такая встреча не состоялась.

Сессия, о которой идет речь, была знаменательной для Киргизии: именно тогда, 8 ноября, обсуждался вопрос и было принято решение о преобразовании автономной

области в АССР. Комиссию по подготовке резолюции на сей счет возглавил Т. Р. Рыскулов, в нее вошли также С. Асфендиаров, Н. Самурский, член президиума ВЦИК С. Н. Извеков, член президиума ВСНХ РСФСР В.В. Фомин, И. Кошкинов, В.Д. Каспарова, А. Уразбеков, заместитель председателя облисполкома Киргизии И. А. Фатьянов, Ю. Абдрахманов, Н. А. Узюков, Д. С. Садаев, М. И. Лацис (от наркомзема), Р.Я. Левин (НКФин), В.И. Иванов (ВСНХ), Г. В. Чухрита (Наркомат торговли), А. А. Платонов (Малый СНК). 18 ноября сессия приняла постановление преобразовать Киргизскую автономную область в Киргизскую Автономную ССР, как федеративную часть РСФСР. 1 марта 1927 г. ВЦИК и СНК РСФСР утвердили Положение о государственном устройстве Киргизской АССР. Именно с этим событием связана вторая фотография, датированная 13 ноября и запечатлевшая членов упомянутой комиссии (тогда, в субботу, состоялось только утреннее заседание сессии). Опубликованное в 1927 г. полное изображение (Образование Киргизской автономной ССР, 1927: 42) помог извлечь и отредактировать Ю.А. Чаус.

Данный снимок находится в открытом доступе на сайте Российского государственного архива кинофотодокументов (РГАКФД. Шифр Е-588 ч/б, ед.хр.588. URL: http://photo.rgakfd.ru/photo/68656). Сидящий между Асфендиаровым и Рыскуловым персонаж ошибочно определен как Н. Нурмаков. Тем не менее, возможность пофамильного поиска позволила уточнить ряд запечатленных на снимке. К тому же это наглядно показало, что некоторые приехали в столицу с женами, которые, возможно, тоже являлись советскими работниками. Для делегатов проводились экскурсии, в том числе в мавзолей В.И. Ленина, много снимков было сделано в роскошных залах Кремля, прежде всего Андреевском, где проходили и другие сессии ВЦИК и ЦИК СССР.

Название фотографии, сделанной, видимо, в одном из рабочих кабинетов, не совпадает с составом комиссии – персонажей здесь больше, чем в утвержденном списке, при этом нет В.Д. Каспаровой и Н.Э. Самурского (фото 3). Вероятно, состав комиссии менялся (данных об этом в стенограмме нет), или на заседание комиссии приглашались представители ведущих наркоматов и других ведомств. Слева направо в первом ряду мы видим С. Д. Асфендиарова, неустановленное лицо, в центре – Т.Р. Рыскулов, справа от него – председатель Киргизского облисполкома А. Уразбеков, 2-й ответственный секретарь Киргизского обкома ВКП(б) Д.С. Садаев, 1-й секретарь обкома партии Киргизии Н.А. Узюков. Во втором ряду слева направо стоят И. Кошкинов, будущий глава правительства Киргизии Ю. Абдрахманов, 2 неустановленных лица, члены Президиума ВЦИК Ларкин и С.Н. Извеков, неустановленное лицо, далее за Рыскуловым – М.И. Лацис (от наркомата земледелия), Г.К. Клингер (Административная комиссия ВЦИК), И.А. Фатьянов, М. Орумбаев, крайний справа Р.Я. Левин (зам. Наркомфин РСФСР).

Фото 3

Председатель облисполкома Кара-Киргизской АО А. Уразбеков 8 ноября, при обсуждении вопроса на сессии, выступил с кратким докладом по политической части. Он говорил на родном языке, затем с переводом выступил постоянный представитель Киргизии при ВЦИК Т. Токбаев (на совещании 12 и 14 ноября он тоже выступал с переводчиком). Его речь была посвящена значению преобразования области в республику. По «деловой части» докладывал И.А. Фатьянов, подробно рассказавший об основных отраслях экономики, состоянии социальной сферы, кадров и др. К работе сессии здесь же была развернута подготовленная при кураторстве Токбаева выставка о Киргизии «Быт и экономика Кыргызстана», и киргизская делегация сфотографировалась с М.И. Калининым у юрты (Рыскулов, Избаиров: 2020: 125: Образование Киргизской..., 1927: 46, 50), а членам ВЦИК были представлены 22 подробные диаграммы, графики и таблицы о состоянии дел в автономии по всем направлениям развития. Активное участие в обсуждении вопроса о преобразовании автономной области в АССР принял и Т.Р. Рыскулов. Он обратил внимание на разные стороны экономического потенциала Киргизии, вслед за Фатьяновым сделал акцент на необходимости строительства железной дороги – будущего Турксиба. В его речи делался акцент на взаимосвязи локальных социально-экономических и политических вопросов с общегосударственными: «…по линии экономики и другим, эта область всецело проводит свои вопросы через средне-азиатские органы, в частности, через Средне-Азиатское Экосо. Бывают такие случаи, когда целый ряд вопросов получает там разрешение, а органы РСФСР об этом и не ведают. … необходимо было бы увязать все плановые хозяйственные вопросы, проходящие по плану Средней Азии, одновременно с органами РСФСР».

Выступавший следом Ю. Абдрахманов заметил с обидой, что в центре путали киргизов, считая их тоже казахами, а в итоге «за наш счет в центральном аппарате Туркестанской Республики сидели наши братья-казаки, которые больше всего защищали, разумеется, свои национальные интересы, а не наши, и это положение привело к тому, что при национальном размежевании не было кому защищать наши интересы, не было кому говорить о том, что Киргизию обижают, что ей мало дают, что ей нужно давать больше. … мы до сих пор никак не можем добиться того, чтобы доля, причитающаяся нам по национальному размежеванию, - была нам отдана. … Наша отдаленность от РСФСР создает невероятную путаницу в нашей деятельности. Наркоматы РСФСР, будучи оторваны от нас, не в состоянии нормально финансировать те наши отделы, которые проходят по сметам РСФСР». К тому же он не согласился с Рыскуловым по поводу скотоводства как единственной базы развития, поскольку проблема, считал он, заключается в недостатке финансирования (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 148-183). Уже 12 ноября Рыскулов и Абрахманов дебатировали на совещании по общим вопросам федеративного строительства, на следующий день появилась фотография, 14-го совещание продолжилось, а 18-го на сессии была принята резолюция о Киргизской АССР.

Как глава комиссии по подготовке резолюции о преобразовании Киргизской АО в Киргизскую АССР Рыскулов доложил 18 ноября, что резолюция распадается на три части – собственно констатация решения, вторая – о достижениях АО «по линии хозяйственного и советского строительства». Как он сказал, пункты этой части «построены так, чтобы, во-первых, правильно отразить по их удельному весу основные экономические отрасли хозяйства Киргизской Области, а с другой стороны, учесть то значение и роль хозяйства Киргизской Области, которые она имеет для всего хозяйства Союза и ближайших хлопководческих районов Средней Азии. С учетом этих двух моментов и разработаны очередные практические задачи хозяйственного строительства. В вопросах хозяйства особенно отмечается неналаженность транспорта. Киргизская Автономная Область в отношении транспорта чрезвычайно не налажена, и это обстоятельство тормосит общехозяйственное развитие области. Поэтому в специальном пункте подчеркивается необходимость налажения транспорта, особенно железнодорожного. третья - об очередных задачах по хозяйственному строительству». В третьей части, отметил он, отражена «необходимость увязки хозяйства Киргизской Области с хозяйством РСФСР и обеспечения отражения интересов Киргизской Автономной Области в общехозяйственных планах Средне-Азиатских Советских Социалистических Республик» (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 839-841). Такой подход демонстрирует общегосударственный подход Рыскулова, умение видеть локальные задачи развития региона в неразрывной части с комплексом задач для всей страны. В этом выступлении Рыскулова никак не отразилось напряжение споров 12 и 14 ноября. Впрочем, и на сессии, и как председатель на совещании он высказывался немного.

По итогам совещания констатировалась, по сути, идеалистическая позиция лидеров автономий: они рассчитывали на полное проведение в жизнь решений XII съезда партии и других постановлений «недостаточно обеспечено в повседневной

практической работе руководящих Госорганов РСФСР», особенно Наркомюста и Наркомзема. Объективно сложные вопросы взаимоотношений центра с национальными регионами, особенно в хозяйственной и финансовой сферах, вызывали особую критику, а присутствие националов в составе центральных учреждений РСФСР и на сессиях ВЦИК трактовалось как ключ к решению проблем. В документе отвергалась идея выделения великорусской республики и предлагались различные практические меры по подъему автономий (участие АССР в распределении средств на промышленность и капитальное строительство с учетом их экономических возможностей и задач достижения фактического равенства, финансировании, решении земельного и других вопросов; закрепление прав автономий в конституциях РСФСР, АССР и Положении об автономных областях, культурном фонде и др.). Самурский подчеркивал: «Чем сильнее внутри РСФСР объединятся автономные республики, тем скорее и правильно мы разрешим национальный вопрос», а потому надо отвергнуть выход из РСФСР и переход в союзные с выделением чисто великорусской республики, а также создать Совет национальностей при ВЦИК по аналогии с ЦИК СССР. Асфендиаров предлагал идти по пути расширения прав (в том числе учесть прозвучавшие предложения при разработке конституций) и повышения статуса автономий: «постепенно преобразовывать автономные области в автономные республики и автономные республики в союзные. К предстоящему XIII Съезду Советов преобразовать автономные Вятскую и Марийскую области в автономные республики и автономную Казакскую ССР в союзную» (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 85. *Д*. 108. *Л*. 5-12, 30-32). Сессия же своими решениями фактически ответила на претензии националов. В докладе о бюджете РСФСР отмечалось, что при общем росте бюджета РСФСР на 10%, бюджеты автономных республик возрастают на 22,2%, хотя и неравномерно в связи с различиями в росте расходов в предыдущие годы: от 16% для Республики Немцев Поволжья до 43% для Якутской Республики. При этом, по уровню зарплаты школьные учителя русских губерний РСФСР отставали не только от Украины, но и от 11 автономий России. «Во всяком случае, …бюджет 1926-27 г. так же, как и бюджеты предшествующих лет, форсирует расходы в автономных республиках, несомненно, в большей степени, чем расходы по остальной части РСФСР». Казахстан из 23 млн. руб. своего бюджета получил 13,2 млн. руб. государственных пособий. Прирост по сравнению с предшествующим годом составил 3700 тыс.руб., что превышало отчисления от предприятий союзной промышленности, на которых настаивали делегаты КАССР. В целом местный бюджет РСФСР без учета автономий составил 191% в сравнении с 2-годичной давностью, в автономных республиках – 205. На сессии были утверждены положения о ряде наркоматов, что упорядочивало такое взаимодействие после принятия Конституции РСФСР в 1925 г., принят проект нового Положения о судоустройстве РСФСР с учетом недавно прошедших дебатов (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 52, 726-727, 826, 757, 832-835, 858, 510-511, 826).

Б. С. Сарсенбаев дополнил историю последствий совещания сведениями о попытках одного из его участников, заместителя председателя облисполкома Ю. Абдрахманова, уточнить и оправдать свою позицию постфактум, когда в конце 1926 – начале 1927 гг. в

автономиях прошли специальные заседания руководства республик, осудившие созыв совещания и его инициативы. Обращение Абдрахманова к секретарю ЦК ВКП(б) С. В. Косиору, о котором пишет Сарсенбаев (копии были направлены секретарю Средазбюро ЦК ВКП(б) И. А. Зеленскому, заместителю председателя СНК РСФСР Т. Р. Рыскулову и первому секретарю Киробкома ЦК ВКП(б) Н.А. Узюкову), по поводу ошибок в стенограмме совещания выглядят прежде всего как попытка оправдания в предчувствии серьезных санкций со стороны центра. В то же время стоит обратить внимание на существо проблем, которые автор подтверждает, независимо от мотивов своего обращения. К ним относятся и недоверие представителей центральных наркоматов РСФСР к выдвиженцам из республик, и признаваемые всеми, в т.ч. в руководстве России, неувязки в отношениях между разноуровневыми наркоматами, правовое оформление которых затягивалось и мешало как общероссийским, так и автономным органам управления в нормальной работе. Не менее интересна реакция Т. Р. Рыскулова на критические замечания Абдрахманова по поводу распределения средств на индустриализацию и повышения роли националов в центральных партийных органах. Как опытный аппаратчик, Рыскулов отверг эту критику. К тому же, взаимные обвинения участников совещания о необходимости увеличить поддержку индустриальных проектов в автономиях за счет более развитых промышленных регионов на деле не выдерживали критики. Зеленский же предложил Абдрахманову сделать акцент не только на неправильных решениях совещания в целом, но и, в частности, на противодействие попыткам «протащить федерирование руководящих парторганов нашей партии» (Сарсенбаев, 2015: 29-30).

Принятые в 1926 г. решения вполне соответствовали общему курсу руководства страны на обеспечение вертикали власти и управляемости поликультурным обществом посредством централизованного партийного механизма, способного регулировать деятельность сложно структурированной системы советской государственности. И Рыскулов, и Асфендиаров, наработавшие немалый опыт работы в центральных органах власти и управления, приобретали комплексное, объемное видение частных и общих проблем развития и реализации национальной политики. Рыскулов акцентировал внимание на укреплении межрегиональных хозяйственных связей и подъеме экономики каждой автономии с учетом особенностей их развития, специализации, объективных условий и сложностей коммуникации между управленческими структурами. Асфендиаров стремился усилить роль возглавляемого им отдела национальностей ВЦИК в системе управления и повысить представительство каждой автономии в центре, а также их правовой статус. Фотография, запечатлевшая рабочую обстановку, с учетом материалов сессии и совещания, подсказывает: преобразование Киргизской АО в АССР являлось частью сложных преобразований в РСФСР. Они были связаны с уточнением границ и районированием, обеспечением экономического и социально-культурного подъема, конкуренцией между руководителями автономий по вопросам финансирования, представительства в центральных институциях, внутриэлитными отношениями. Не менее сложными представляются альянсы,

стратегические и тактические, между всеми персонажами – как запечатленными на снимках, так и оставшимися «за кадром».

Заключение

Две фотографии 1926 года относятся к типичным для своего времени фиксациям деловых будней советской этнополитической элиты. Далеко не всегда такого рода снимки используются для информативного дополнения и смыслового насыщения событий, участниками которых были запечатленные персонажи. Несмотря на неполную их верификацию, изучение событий ноября 1926 года, с учетом времени и места съемок, зримо и предметно насыщает содержание описанных дебатов и позиций участников, внешний облик которых напоминает в том числе и об условности современных представлений о советской бюрократии. Дискуссии вокруг статуса и полномочий автономий в меняющемся государственном организме, как показал анализ событий ноября 1926 г., выявили многофакторный характер федеративного строительства. Центр оставался третейским судьей в межрегиональных и внутриэлитных конфликтах, вырабатывал общие стандарты решения сходных проблем на местах и выглядел в глазах руководителей национально-государственных образований единственно возможной конечной инстанцией для утверждения заявленных Москвой принципов национальной политики, оказания материальной помощи, разграничения полномочий между разноуровневыми ведомствами и хозяйствующими субъектами, источником пополнения местного бюджета. Важнейшим доводом при этом служила необходимость укрепления «советских позиций». Рыскулов и Асфендиаров выступали как представители центра и для национальных руководителей автономий, вероятно, не просто символизировали советский интернационализм на практике. Они создавали доверительную атмосферу в обсуждении самых чувствительных вопросов, понимали как силу амбиций, так и уязвимость позиции носителей власти в автономиях.

Сложная иерархическая конструкция, в создании которой участвовали и центр, и национальные лидеры разного уровня, укреплялась усилиями воплощаемого ими государства. Оно поддерживало и этническое разнообразие, и межкультурную/гражданскую интеграцию, предлагая собственные политические, идейные, социальные ценности и нормы. Обеспечить реальное равенство народов к тому же можно было лишь благодаря экономическому подъему и социальному прогрессу, и эти задачи решались в сложных обстоятельствах, что потребовало не только консолидации средств и сил, но и организационно-управленческих усилий центра и местных элит, взаимодействие которых стало испытанием для обеих сторон.

Строительство национальной советской государственности, базировавшейся на коммунистической идеологии и имевшей целью конструирование модерных наций, имело многообразный и противоречивый характер, обусловленный культурно-исторической сложностью России как государства и общества. СССР стал результатом адаптации доктринальных установок правящей партии к реальности, учитывающей специфику функционирования государства с его этнорегиональными

экономическими, культурными и социальными различиями. Формирование федеративного облика советского государства потребовало учитывать сложившиеся межрегиональные, хозяйственные, социально-культурные связи, границы и межэтнические коммуникации, о чем говорят и обсуждаемые фотографии. Яркую символику разительного скачка в биографиях выдвиженцев из самых разных социальных слоев, в большинстве своем ранее никогда не видевших интерьеров императорских дворцов и теперь заседавших здесь, отметил во время дебатов на сессии представитель Наркомфина Р. Я. Левин, напомнив о выставке из Киргизии: «Когда вы выходите в соседний зал – в Георгиевский – и видите в этом Большом дворце первобытную кибитку кочевников, то вам в глаза бросается громадное расстояние между этой кибиткой и Георгиевским залом» (III сессия ВЦИК XII созыва, 1926: 827). Расстояние и впрямь было громадным. Многочисленные, почти дежурные, фотографии с очередных сессий ВЦИК и ЦИК СССР остановили время, дав нам возможность увидеть революционные сдвиги в обществе, где рабочие, земледельцы и кочевники в традиционных костюмах, вместе с европеизированными национал-элитариями становятся частью того живого творчества масс, которое прямо реализовалось в раннесоветский период, минимизируя отчуждение человека от грандиозного общего дела. Еще одна фотография (фото 4) зримо подтверждает уникальность ситуации – репрезентация новой власти в лице рабочих и крестьян, «присваивающих» и осваивающих имперские интерьеры и возможности: свободно чувствующий себя Т. Рыскулов и выдерживающие серьезность момента А. Уразбеков с делегатами XIII съезда Советов, 1927 г. (РГАКФД. Е-687 ч/б, ед.хр.687).

Фото 4.

Репертуар властных технологий со временем породил гибкие и разнообразные тактики как центра, так и этнополитических элит. При этом фактическая этнокультурная сложность общества была неустранимой реальностью, не позволяя лишь административными мерами обеспечивать политику национального равенства и модернизационный рывок для всех народов с одновременно заявленным курсом на межэтническую интеграцию. Всеохватные преобразования неизбежно порождали разнообразные коллизии в настройке отношений между центром и автономиями, урегулирование которых было связано со спецификой столь сложного общества и его представителей в составе руководства страны и этнических элит. Визуальная репрезентация власти стала частью иерархической системы, формировавшей новую сакральность, олицетворяли которую лидеры разного уровня федеративной государственности.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН AP14871932.

Вклад автора.

Впервые на основе комплекса письменных источников проанализированы контекст и существо событий, связанных с выявленными историками и представленными архивами в открытом доступе фотографий. Это позволило уточнить специфику советской федерализации, вклад ряда деятелей 1920-х гг. в становление и развитие Казахской и Киргизской автономий, в том числе Т. Р. Рыскулова и С. Д. Асфендиарова, а также многофакторный характер советской национальной политики. Установлен ряд запечатленных на снимках персонажей, участвовавших в решении проблем политического статуса центральноазиатских республик, взаимодействии центра и национальных лидеров.

Список литературы

Аманжолова Д.А. «РСФСР является центральной страной»: проблемы федерализации России в 1920-е гг. // Российская история. – 2022. – № 6. – С. 15-27.

Вехи консолидации. Из опыта партийных организаций Казахстана в решении национального вопроса в 1917–1927 гг. (К 70-летию Компартии Казахстана). Сб. документов. Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 230 с.

«Как вести руководство, на что ориентироваться?» Стенограмма совещания секретарей парторганизаций в ЦК ВКП(б) по вопросу о «большевизации национальных кадров». 1926 г. // Исторический архив. – 2015. – № 5. – С. 100–125.

Кыдыралина Ж.У. Казахская интеллигенция и национальный вопрос (XX в.). – Астана: Акад. Гос.упр. при Президенте РК, 2008. – 543 с.

Образование Киргизской автономной ССР. Материалы и документы. – Фрунзе: Облисполком КАО, 1927. – 50 с.

Плоских С. В. Из истории первого противостояния интеллигенции и власти Кыргызстана (сер. 20-х – сер. 30-х годов XX в.) // Вестник КРСУ. – 2008. – Том 8. – № 7. – С. 96-101.

Рыскулов Т. А., Избаиров А. К. Представительство Кыргызстана в Москве при Президиуме Всероссийского Центрального исполнительного Комитета в 1924-1927 гг. // Отан тарихы. – 2020. – №3 (91). – С. 113-127.

Рыскулов Т. Р. Материалы частного совещания националов. Архивные документы. Сост. Казыбек М. – Алматы: Изд-во «Мирас», 2019. – 336 с.

Сарсенбаев Б. С. Новые сведения о «рыскуловском совещании националов» // Вестник КРСУ. – 2015. – Том 15. – № 5. – С. 27 - 31.

Сейткали Мендешев: сборник документов и материалов / Сост. – автор: С. Қ. Шілдебай; сост.: А. Б. Ордаханова. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К», 2021. – 590 с.

Тагиров И. «Рыскуловское совещание» и противоборство советского и партийного руководства Татарской республики // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2006. - № 1. - С. 33-43.

III сессия ВЦИК XII созыва. Стенографический отчет. - М.: Издание ВЦИК, 1926. – 891 с.

Ыдырыс Көшкінов: құжаттары мен материалдар жинағы – Идрис Кошкунов: сборник документов и материалов / құраст.: С. Қ. Шілдебай, Р. Е. Оразов. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К» баспасы, 2022. – 352 б.

Чеботарева В. Г. Национальная политика Российской Федерации 1925-1938 гг. – М.: ГУ МДН, 2008. – 832 с.

Чеботарева В. Г. И. В. Сталин и партийно-советские национальные кадры // Вопросы истории. – 2008. – № 7. – С. 3-25.

«Что касается государственного строительства, тут, пожалуй, не все еще ясно». Записка И.В. Сталина членам Политбюро ЦК РКП(б). 1923 г. // Исторический архив. – 2019. – № 6. – С. 136-142.

Дина Аманжолова

Ресей Ғылым академиясының Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей

Фотосуреттер не туралы сөйлейді және үнсіз қалады? (1926 жыл кеңестік этносаяси элита тарихында)

Аңдатпа. 1920 жылдардың ортасында кеңестік этноұлттық саясаттың дамуында маңызды оқиғалар болды. Бұл оқиғалар РСФСР орталығы мен автономияларындағы этносаяси элиталардың белсенді әрекеттерімен байланысты еді. РКП ОК(б) 1923 жылғы ұлттық республикалар мен облыстардың жауапты қызметкерлерімен болған белгілі IV жиналысынан кейін, 1924 жылы РСФСР Конституциясы қабылданып, автономия Конституциялары әзірленіп, құқықтық, ұйымдастырушылық және басқа басқару тетіктері нақтыланды. 1926 жылдың соңында Мәскеуде өткен "Рысқұлов кеңесі" маңызды рөл атқарды. Ол XII шақырылымдағы ВЦИК-тің III сессиясының жұмыс күндері өтіп, қатысушылар екі фотосуретке түсірілді. Типтік сипатқа ие фотосуреттер кеңестік элитаның халықаралық құрамын ғана емес, сонымен

бірге түсіреді. Көрнекі дереккөздерді жариялауға және оларды тиісті тарихи контекске тартуға айтарлықтай назар аударылғанына қарамастан, көп нәрсе "сахна сыртында" қалады. Суреттердегі барлық кейіпкерлер анықталмаған, оқиғалар қатары және олармен байланысты проблемалық өріс қалпына келтірілмеген. Қолда бар жарияланған және мұрағаттық дереккөздермен бірге оларды талдау орталық пен РСФСР автономияларының этносаяси көшбасшылары арасындағы қарым-қатынастың ерекшелігі мен қайшылықтарын, сондай-ақ барлық тараптар бірлесіп шешкен ұлт құрылымы, әлеуметтік және экономикалық даму проблемаларының мәнін неғұрлым көлемді түрде ұсынуға мүмкіндік береді. КСРО-дағы Федеративті құрылыстың тарихы мен ұлттық қайраткерлердің кеңестік мемлекеттіліктің дамуына қосқан үлесі туралы маңызды мәліметтер нақтыланады. РСФСР автономиясындағы, оның ішінде Қазақстандағы аталған кеңестің саяси салдарына үлкен орын берілді.

Түйін сөздер: РСФСР; Қазақ АССР; фотосурет, этносаяси элита; орталық және автономия.

Dina Amanzholova
Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

What are the photos talking and silent about? (1926 in the history of the Soviet ethnopolitical elite)

Abstract. In the mid-1920s, important events took place in the development of Soviet ethnonational politics. They were associated with the active actions of ethnopolitical elites in the center and autonomies of the RSFSR. Following the IV meeting of the Central Committee of the RCP(b) with responsible workers of the national republics and regions in 1923, the adoption of the Constitution of the RSFSR in 1924, the constitutions of the autonomies were developed and legal, organizational and other management mechanisms were clarified. An important role was played by the so-called "Ryskulov meeting" held in Moscow at the end of 1926. It took place during the III session of the Central Executive Committee of the 12th convocation, the participants of which are depicted in two photographs. Having a typical character, the photographs nevertheless capture not only the international composition of the Soviet elite. Despite considerable attention to the publication of visual sources and their involvement in the relevant historical context, much remains "behind the scenes". All the characters in the photographs have not been identified, the event series and the problem field associated with them have not been reconstructed. In combination with the available published and archival sources, their analysis makes it possible to present in more detail the specifics and conflicts of the relationship between the center and the ethnopolitical leaders of the autonomous regions of the RSFSR, as well as the essence of the problems of nation-building, social and economic development that were solved jointly by all parties. Important details of the history of federal construction in the USSR and the contribution of national figures to the development of Soviet statehood are clarified. A large place is devoted to the political consequences of this meeting in the autonomous regions of the RSFSR, including in Kazakhstan.

Keywords: RSFSR; Kazakh ASSR; photography; ethnopolitical elite; center and autonomy.

References

Amanzholova D.A. «RSFSR yavlyaetsya central'noi stranoi»: problemu federalizatsii Rossii v 1920-e gg. [«The RSFSR is a central country»: problems of Federalization of Russia in the 1920s], Rossiiskaya istoriya [Russian history], 6, 15-27 (2022) [In Russian].

«Kak vesti rukovodstvo, na chto orientirovan'sya?» [«How to guide, what to focus on?»]. Stenogramma soveschaniya sekretarei pertorganizatsii v CK VKP(b) po voprosu o «bol'shevizatsii natsional'nykh kadrov». 1926 g. [Transcript of the meeting of the secretaries of party organizations in the Central Committee of the CPSU(b) on the issue of «Bolshevization of national cadres». 1926], Istoricheskii arkhiv [Historical Archive], 5, 100-125 (2015) [In Russian].

Kydyralina Zh.U. Kazakhskaya intelligentsiya i natsional'nuy vopros (XX v.) [The Kazakh intelligentsia and the national question (XX century)], (Academy of State Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2008, 543) [In Russian].

Obrazovanie Kirgizskoi avtonomnoy SSR. Materialu i dokumenty [Formation of the Kyrgyz Autonomous SSR. Materials and documents]. (Regional Executive Committee KAO, Frunze, 1927, 50) [In Russian].

Ploskikh S. V. Iz istorii pervogo protivostoyaniya intelligentsia i vlasti Kyrgyzstana (ser. 20-kh – ser. 30-kh godov XX v.) [From the history of the first confrontation between the intelligentsia and the authorities of Kyrgyzstan (ser. 20s - ser. 30s of the XX century)], Vestnik KRSU [Bulletin of the KRSU], 8, no.7, 96-101 (2008) [In Russian].

Ryskulov T. R., Izbairov A. K. Predstavitel'stvo Kyrfyzstana v Moskve pri Preidiume Vserossiiskogo Tsentral'nogo ispolnitel'nogo Komiteta v 1924-1927 gg. [Representation of Kyrgyzstan in Moscow at the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee in 1924-1927.], Otan tarikhy [Domestic history], 3 (91), 113-127 (2020) [In Russian].

Ryskulov T. R. Materialy chastnogo soveshchaniya natsionalov. Arkhivnye dokumenty. [Materials of a private meeting of the nationals. Archival documents]. Sost. Kazybek M. (Miras Publ., Almaty, 2019, 336) [In Russian].

Sarsenbaev B. S. Novye svedeniya o «ryskulovskom soveschasnii natsionalov» [New information about the «Ryskulovsky meeting of the nationals»], Vestnik KRSU [Bulletin of the KRSU], 15, 5, 27-31 (2015) [In Russian].

Tagirov I. «Ryskulovskoe soveschasnie» i protivoborstvo sovetskogo i partiinogo rukovodstva Tatarskoi respubliki [«Ryskulov meeting» and the confrontation between the Soviet and party leadership of the Tatar Republic], Gasyrlar avazy – Ekho vekov [The echo of centuries], 1, 33-43 (2006) [In Russian].

III sessiya VTsIK XII sozyva [III session of the Central Executive Committee of the XII convocation]. Stenograficheskii otchet [Verbatim report]. (VTsIK, Moscow, 1926, 891) [In Russian].

Chebotareva V. G. Natsional'naya poliika Rossiiskoi Federatsii 1925-1938 gg. [National Policy of the Russian Federation 1925-1938]. (Moscow House of Nationalities, Moscow, 2008, 832) [In Russian].

Chebotareva V. G. I. V. Stalin i partiino-sovetskie natsional'nye kadry [I.V. Stalin and the Party-Soviet national cadres], Voprosy istorii [History issues], 7, 3-25 (2008) [In Russian].

«Chto kasaetsya gosudarstvennogo stroirel'stva, tut, pozhalui, ne vse eshche yasno». Zapiska I. V. Stalina chlenam Politbyuro TsK RKP(b). 1923 g. [«As for state-building, perhaps everything is not

yet clear here». I. V. Stalin's note to the members of the Politburo of the Central Committee of the RCP(b). 1923]. Istoricheskii arkhiv [Historical Archive], 6, 136-142 (2019) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет/ Information about authors / Сведения об авторах

Аманжолова Дина Ахметжановна – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясы Ресей тарихы институтының БҒҚ, Мәскеу, Ресей.

Amanzholova Dina Akhmetzhanovna – Doctor of History, Professor, Leading Researcher, Institute of Russian History of RAS, Moscow, Russia.

Аманжолова Дина Ахметжановна – доктор исторических наук, профессор, ГНС Института российской истории РАН, Москва, Россия.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отандық тарих – Domestic history – Отечественная история

IRSTI 03.20.00
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-33-56

Historical analysis of entrepreneurial activity in the second half of the 19th to the early 20th century (using the example of Eastern Kazakhstan)

Bakyt Atantayeva[1], Ulzhan Sairanbekova[2], Muhtarbek Karimov[3]

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

(E-mail: corresponding author: [2]uljan0202@mail.ru, [1]batantaeva@mail.ru, [3]karimov_51@mail.ru)

Abstract. This research analyzes and studies entrepreneurial activities in the Zaysan region during the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Nestled in East Kazakhstan, Zaysan City serves as a treasure trove of historical insights into entrepreneurial pursuits. Throughout this epoch, notable trade hubs burgeoned within urban centers and expansive settlements like Semey, Ust-Kamenogorsk, Zaysan, and Kokpekti, all situated within the East Kazakhstan Region. This proliferation of commerce was emblematic of the region's stature as a pivotal nexus of trade and economic activity during this period.

The study includes an analysis of factors that influenced the development of entrepreneurship in Zaysan, such as the city's geographical location, the presence of waterways, trade routes, and connections with other regions. Additionally, the research examines the impact of political and socio-economic conditions, including demographic changes and shifts in the region's ethnic composition, on the development of entrepreneurship.

Moreover, the research analyzes the role of entrepreneurs and entrepreneurship in Zaysan's economic life. It highlights their contributions to the development of the city and the region as a whole. The study gives special attention to the philanthropic activities of entrepreneurs in areas such as education and cultural advancement, among others.

Keywords: Zaysan; entrepreneurship; trade; merchants; fair; Tatars; history; economics; personality.

Received 26.02.2024. Revised 11.03.2024. Accepted 12.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Atantayeva B., Sairanbekova U., Karimov M. Historical analysis of entrepreneurial activity in the second half of the 19th to the early 20th century (using the example of Eastern Kazakhstan) // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 33-56. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-33-56

Для цитирования:
Атантаева Б., Сайранбекова У., Каримов М. Исторический анализ предпринимательской деятельности во второй половине XIX – начале XX веков (на примере Восточного Казахстана) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 33-56. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-33-56

Introduction

In the second half of the XIXth century and the beginning of the XXth century, although Kazakhstan was a colonial region of Russia, it became an integral part of it, fully dependent on the metropolis politically and economically. During those times, entrepreneurship played a significant role in Kazakhstan as well, contributing to the development of market relations and the wider inclusion of capitalist relations. In this period, cities and large settlements in the East Kazakhstan region turned into transit trade centers connecting Russia with places like Xinjiang, Tibet, Mongolia, among others. The Russian state, constantly expanding its territories eastwards towards Central Asia and Siberia, closely monitored the swift annexation of new lands and their integration into the country's unified economic circulation.

East Kazakhstan region is of significant geopolitical, socio-economic, ethnic-demographic, and cultural importance. Located at the crossroads of many historic trade routes connecting Asia with Europe, this region has served as a crucial center for trade and cultural exchange due to its strategic location. To leverage the advantages of this region effectively in modern times, it is necessary to objectively assess the outcomes of local entrepreneurship development that took shape in the second half of the 19th century.

The city of Zaysan played a significant role in the trade and economic development history of the region in the second half of the 19th century and the beginning of the XXth century. During this period, entrepreneurial structures emerged, significantly influencing the city's economy and social life. The imperial administration's view of Kazakh lands merely as a source of raw materials, a market for goods, and a source of cheap labor undeniably gave a colonial character to the development of local entrepreneurship. Entrepreneurs play a crucial role in solving the social and economic issues of a country.

The article covers both the economic and sociocultural aspects of the topic under study, including the impact on social structures and the cultural life of the region. The main aim of the article is to investigate and describe the mechanisms and consequences of trade integration between Kazakhstan and the Russian Empire. The authors seek to identify the social and economic changes that occurred in the East Kazakhstan as a result of this integration. The article also examines the influence of trade activities on the social structures and cultural life of the population of Kazakhstan. It identifies political and economic factors that either facilitated or hindered the development of trade in the region. In addition, the biographies and business achievements of key trading entrepreneurs, including Tatars and Kazakhs who actively participated in this process, are presented.

Entrepreneurship is a relevant field of study in today's world. This is because the rapid development of the market is always accompanied by the flourishing of entrepreneurship.

Methodology, methods and materials

The research on the economic development and the role of the merchant class in the Zaysan region at the end of the XIXth and beginning of the XXth centuries is based on a comprehensive approach to analyzing historical processes, involving a wide range of

sources. For the realization of specific tasks, various documentary sources were used, including materials from archives and museum funds, thereby ensuring a multifaceted illumination of the subject matter.

Particular attention is given to the funds of the State Central Archive of the Republic of Kazakhstan (SCARK): Funds No. 15 and No. 64, containing official documents, reports, and correspondence of government bodies and trade organizations, provide data on trade activities and the economic development of the region. The State Archive of the Abai region (SAAR): Fund No. 48 includes documents related to local administration and the economic life of the Zaysan region, including trade and entrepreneurship.

Materials-memories of the merchants' descendants (Kh. Bekmukhamedov – granddaughter of P. Bobkin, G. Baisalov – granddaughter of K. Babaev, M. Satpaev and A. Satpaeva – children of B. Satpaev) stored in the Zaysan Historical-Local Lore Museum were used. The analysis of personal memories allows us to reconstruct the everyday life scenes, economic interests, and social activity of the merchant class in the Zaysan region. Data from the historical-local lore museum of Zaysan city, as well as reviews and research on the history of the region published by Kazakhstani and foreign scientists, serve as an important addition to the archival materials.

The study employs various methods of historical science. The historical-comparative method allows comparing the economic development of the Zaysan region with other regions of Kazakhstan and Central Asia. The historical-genetic method is used to analyze processes and events in their development and change over time. The historical-biographical method is applied for the reconstruction of the life and activities of individual representatives of the merchant class. The historical-systemic method provides an analysis of economic and social processes in a complex of interrelations and dependencies.

The research is based on the principles of objectivity and scientific substantiation. Special attention is paid to identifying and analyzing the specific features of the economic life of the region, including the role of the merchant class in the socio-economic transformations of the Zaysan region. For the quantitative analysis in the article, statistical data were used, including census data, trade statistics, and economic reports covering various time periods. As literary sources, scientific works, articles, and monographs dedicated to the history of entrepreneurship in Kazakhstan and Central Asia, as well as specialized journals and publications, were employed.

Thus, the presented methodological approach and comprehensive analysis of various sources allow for a thorough examination and assessment of the contribution of the merchant class to the economic, social, and cultural development of the Zaysan region, as well as their role in trade, entrepreneurship, and philanthropy.

Discussion

Comprehensive and thorough research on the trade and economic development indicators of the Zaysan region, which played a significant role in the economic development of the Steppe region from the second half of the XIXth century to the beginning of the XXth century,

and the notable entrepreneurs there, is lacking. The issue is mostly considered only in the research concerning the Upper Irtysh area, which includes the Zaysan region of Kazakhstan.

However, Western European and Russian historians, geographers, natural scientists, and travelers from these countries have historically been interested in the Zaysan region.

In the 17th century, the French diplomat De La Neuville wrote «Curious and New Information about Muscovy» (Braudo, 1891), which contained detailed information about Lake Zaysan and its inhabitants. The Danish Evert Isbrand Ides also left similar records of that time.

In 1715-1716, I. Buchholz's expedition conducted extensive research in the Zaysan area. The arrival of Buchholz's expedition to the Zaysan region was closely related to the Russian Empire's eastern policy of colonizing the southern Siberian lands, including Kazakh territories.

In the 1860s, research in the Zaysan region began on a larger scale. This was due to the incorporation of the lands within the Zaysan valley into Russia. With the eastern policy adopted by Russia, significant attention was also paid to researching territories in China, beyond Kazakhstan. (Zhaparov et al., 1998: 48).

Flowing along the Saur Mountains through small ravines located at their foothills, one of the numerous rivers draining into the Zaysan Basin is named Zhemenei. In the upper reaches of the Zhemeneika, amidst dense forests between 1830 and 1840, the first foundation stone of the city of Zaysan (formerly known as the city of Zhemeneika) was laid. Starting from 1860, the lives of the city's inhabitants became closely linked with Lake Zaysan and the Irtysh River. Numerous travelers from Semipalatinsk, Pavlodar, Karkaralinsk, Ust-Kamenogorsk, and other cities began to refer to this region as Zaysan. According to historians, "the foundation of Zaysan dates back to 1968, when there arose a need to establish a military outpost here for support and governance of the region." Through the Zaysan customs post (from 1891 known as the international customs of Maikapchagai), wool, hides, timber, and other raw materials started to be exported from Kazakhstan to China, Tibet, and Xinjiang, while fabrics, clothes, and handicrafts were imported from there. In 1893, Zaysan was granted city status. Thus, a border town emerged, taking its name from the ancient lake, which, according to legend, is also called the Lake of Ringing Bells. Zaysan, conveniently located for both domestic and foreign trade, quickly expanded, enhancing mutual trade with Western China and Mongolia. (http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1537)

In 1876, German scientist and traveler Alfred Edmund Brehm, along with his colleague ethnologist Otto Finsch, conducted research in Western Siberia and Kazakhstan. They documented their findings in the work «Travel to Western Siberia», which included a detailed description of Zaysan Post in the eighth chapter. According to Brehm and Finsch, the city was rapidly developing with wide, clean streets, beautifully assembled brick houses and a symmetrical appearance. The whitewashed houses gave the streets a cheerful look, and there was a lovely wooden church with a bell and a three-class parish school. The Zaysan market offered a variety of European and Asian goods, and the city had a population of 2,000 (including military personnel) residing in 163 houses. (Finsch, 1882: 104).

Although there were no specific research studies on the trade and economic development of the Zaysan district or city and the Zaysan entrepreneurs in the mid-19th to early 20th century, various published guides provide general information about the socio-economic development of district cities in the Steppe region. These publications included some information about the population of urban settlements, the development of trade and industry, and the state of social and cultural spheres in those areas.

Even at that time, research problems were set to determine the role of cities along the Irtysh in developing transit infrastructure (Venyukov, 1861: 161), the dynamics of commodity circulation between Russia and Kazakhstan (Zavalishin, 1867: 145), and the peculiarities of trade movement between Western Siberia, Central Asia, and Chinese territories (Balkashin, 1881: 32). However, these works were limited to explaining market phenomena in regional economic development.

G.N. Potanin, while studying the trade in the Steppe region and Siberia, showed that the emerging bourgeoisie was mainly engaged in trade and usury (Potanin, 1867). He provided a fairly comprehensive description of the merchants in the city of Semey and other cities of the Semey region. The main direction of the merchants in the Irtysh region was shown to be the city of Semey, which was located at the crossroads of transit trade routes (Potanin, 1884).

"Russia: A Complete Geographical Description of Our Fatherland" is a monumental work, standing as one of the most significant projects in the history of Russian scientific geography and ethnography. Edited by V. P. Semenov and under the general supervision of P. P. Semenov-Tyan-Shansky, the vice-president of the Imperial Russian Geographical Society, this work presents a detailed description of Russian lands, their nature, population, economic life, and culture at the turn of the 19th and 20th centuries. The 18th volume is dedicated to the Kyrgyz region, including the Ural, Turgai, Akmolinsk, and Semipalatinsk provinces. The authors of this volume—A. N. Sedelnikov, L. P. Osipova, A. N. Bukeikhanov, and others—collected extensive material that sheds light on the geographical, ethnographic, economic, and social aspects of these territories at the beginning of the 20th century. The book is of interest as a valuable historical document, reflecting the state of the researched areas before the major socio-economic changes in the 20th century. (Rossia,1903)

Additionally, the results of the 1897 census related to the Semey region and the 13-volume «Materials on Kyrgyz Land Use» (Materials..., 1898-1906) collected under the leadership of F. Shcherbina, particularly volumes 8 and 9 related to the Zaysan and Ust-Kamenogorsk districts, as well as volumes 2 and 3 containing the results of the 1913 works, can be regarded as sources of significant research value. These volumes provide abundant data on the natural-geographical features, land conditions, economy, land use, and settlement patterns of the region.

During the Soviet period, scholars conducted a more in-depth study of the Zaysan region. In 1928, Academician V. A. Khaklov published the first part of his notable work, «The Zaysan Basin and Tarbagatai Birds Zoogeographical Sketch» (Khahlov, 1928), in the «Izvestiya of the Tomsk State University». In this work, V. A. Khaklov highlighted the enormous potential for developing beekeeping in the Zaysan region. Although it did not mention the Kazakhs involved in this profession, it raised the issue of entrepreneurship, which would be vital for the Kazakhs in the future.

In the collection of documents released by the Archives Administration of the East Kazakhstan region titled "Trade Relations of the Semipalatinsk Irtysh Region (18th - early 20th centuries)," archival materials are presented. They reflect the role of the Semipalatinsk Irtysh Region and its administrative center — the city of Semipalatinsk — in the development of domestic and foreign trade, which occupies an important place in good relations with Russia, the countries of Central Asia, and the People's Republic of China (Torgovye,2004).

Between the 1960s and 1980s, in particular, the comparative-economic development of cities in the Asian part of Russia received significant attention. Specific movements also took place in covering the socio-economic and cultural development of the district cities of the Steppe region from the mid-19th century to the early 20th century. A group of authors focused on individual aspects of this theme (demographic processes, economic development of district cities, etc.), either directly or concurrently. For example, N. V. Alekseenko (Alekseenko, 1981), N. E. Bekmahanova (Bekmahanova, 1986), and V. S. Chernikov (Chernikov, 1985) in their works addressed issues of the number, social, and national composition of urban settlements in northern and eastern Kazakhstan, while S. A. Sundetov (Sundetov, 1969), Zh. K. Kasymbaev (Kasymbaev, 1981), and G. Chulanov (Chulanov, 1960) introduced some data into scientific circulation concerning the trade-industrial development of the district centers of the Steppe region.

In the historiography of Kazakhstan during the Soviet era, the works of E. B. Bekmahanov (Bekmahanov, 1957) and T. Zh. Shoinbaev (Shoinbaev, 1982) provide concise and specific materials on the history of merchants in the cities of East Kazakhstan. These authors focused on the issues of establishing trade relations between Kazakhstan and Russia, China, and Central Asia from the perspective of studying the main processes of Kazakhstan's incorporation into Russia.

As a result of revitalizing the study of district settlements, efforts were made to write the first general works on the topic. One of such works is Zh.K. Kasymbaev's «Cities of Eastern Kazakhstan in 1861-1917 (Socio-economic Aspect)» published in 1990. According to the author, during the period of capitalist modernization, the administrative functions of the cities in Eastern Kazakhstan were more aligned with economic functions. He argued that the development of trade played a significant role in increasing the economic significance of the cities and had a much higher impact than industrial production. Additionally, the author noted that the revitalization of economic life in the cities of Eastern Kazakhstan led to changes in the composition of the urban population, especially an increase in the number of merchants and townspeople.

The work primarily focuses on the intermediary role of the cities in Eastern Kazakhstan in trade relations and covers the development period of Zaysan city from 1861 to 1917. Although the work is about cities in general, some data related to Zaysan can be found. Nonetheless, it must be noted that there is a complete absence of specific scientific studies like Zh. Kasymbaev's monograph.

In current historiography, Kazakhstani historians have collected new specific materials and published works on the economic development history of district cities in the Steppe region towards the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. One such

work is «Development of Kazakh Entrepreneurship in East Kazakhstan» (Karimov et al., 2016) by M.K. Karimov, M. K. Asylbekov, and A. F. Dautova, which contains significant information on the trade-economic development and entrepreneurs of the Irtysh region, including the Zaysan area. Another work by V.Z. Galiev, «The Book That Awakened the People» (Galiev, 2011), examines Mirzhakyp Dulatov's poetry collection «Wake up, Kazakh!» in the context of his teaching years in Zaysan and the political events of the time. This work also provides information about several entrepreneurs and merchants in Zaysan.

The monograph by O. G. Klimov, titled «Organization of the Study of the History of Siberian Entrepreneurship in the Second Half of the XIXth - Early XXth Century », is dedicated to organizing the study of the history of entrepreneurship in pre-revolutionary Siberia. It examines the scientific schools in Siberia that study entrepreneurship, the genres of historiographical mastery of the history of Siberian entrepreneurship, and also presents bibliographic data and a historiographical review of the works of Siberian scholars on the history of entrepreneurship and the merchant class. (Klimova, 2021)

There are several works related to East Kazakhstan, particularly Zaysan, that were written by local historians. These studies include information about the historical development of the area. Well-known local historian S. Chernykh's works «One but Fiery Passion» (Chernykh, 1986) and «From the Banks of the Irtysh» (Chernykh, 1986) provide information on the development of entrepreneurship in the Zaysan region. Other informative works include G. Baibatyrov's «History of Zaysan» (Baibatyrov, 2003), K. Altybaev's «Homeland Zaysan» (Altybaev, 2006), and M. Zhensekhanov's «Legendary Zaysan» (Zhensekhanov, 2004), which reveal different aspects of the history of the region. Although these works have limited archival materials, they contain a significant amount of data based on oral history.

The article by A. Zh. Gabdulina, K. V. Dzhumagalieva, R. D. Akhmetova, Kh. A. Aubakirova "The History of Development in Industrial Capital The Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire" examines the history of commercial and industrial development of the outskirts of the Russian empires of the late 19th and early 20th centuries. The authors, relying on archival sources and documents, examined industrial and merchant activity in the Kazakh region using the example of the Pleshcheev family. (Gabdulina et al., 2020: 674-686.)

The article by B. Zh. Atantaeva and R. D. Akhmetova "Tatar merchants of the Semipalatinsk region in the XIXth - early XXth centuries" explores the history of the formation of the Tatar ethnic group in the Irtysh region of Semey. On the basis of documentary data, the reasons for the construction of the Tatars in the Kazakh steppe in the 19th century and the history of the emergence of Tatar settlements were discussed. (Atantayeva, Akhmetova, 2019: 262-269).

The article by Gabdulina A. Zh., Aubakirova K. Sh., Akhmetova R. D., Abenova G. A. "Merchants of The Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity" examines entrepreneurial and charitable activities of merchants of the steppe region. The region pays attention to the process of creating water trade routes, as well as the corresponding infrastructure. (Gabdulina et al., 2021:738-749)

The article «Caravan Trade of Central Asian Merchants with Russia in the First Quarter of the 19th Century» by K.A. Abdurakhmanov analyzes the labor activities of Central Asian merchants engaged in caravan trade with the Russian Empire through the Orenburg region.

It examines the main tasks and organizational features of trade security, emphasizing the importance of moral-psychological resilience and communication skills of the merchants. (Abdrahmanov, 2021: 399–410)

Despite the renewed interest in research on the topic, there are still several critical aspects that have not been adequately covered. Existing studies fail to provide a comprehensive understanding of the relationships between various forms of trade in the Zaysan region, as well as their evolution over time. Similarly, the role played by Zaysan merchants and entrepreneurs in the region's trade and economic development during the late 19th and early 20th centuries remains undefined. All of these issues highlight the need for further research into the contribution of the Zaysan region and its entrepreneurs to the overall economy during this period.

Results

In the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, Kazan and Siberian Tatars were active participants in the process of integrating Kazakhstan into the unified all-Russian market. This aroused interest in studying their role in the development of various types and forms of trade entrepreneurship. The Tsarist authority fully understood the economic potential of trade activities on Kazakh land and began to promote it from all sides. In 1828, merchants from Omsk, Semipalatinsk, and Petropavlovsk had the opportunity to engage in retail trade, even if they did not have trading certificates. (Kraft,1898: 161)

The Russian government took measures to develop trade in the Kazakh steppes. For instance, various duties were repeatedly abolished to facilitate local trade: in 1831 on Kyrgyz leather and oil, in 1835 on bread, agricultural, and other iron products exported to the steppe. In 1845, merchants were allowed to start barter trade in the Kyrgyz steppes. (Gibadullina,2013: 70)

At the start of the 20th century, trade entrepreneurship in the Kazakh region was on the rise, which was directly related to the development of capitalist relations among the local population. M. Krasovsky stated that more and more individuals were dedicating their time and capital to conducting trade operations, and merchants began to emerge among the Kyrgyz. Meanwhile, G. Kolmogorov described the development of trade entrepreneurship among the Kazakhs as involving the purchase of small goods of primary necessity from Russians in border towns, which were then transported across districts and exchanged for sheep, hides, felt, wool, and other sundries (Asfendiyarov, 1993: 205-210).

The merchants and entrepreneurs of Zaysan conducted trade across all of Russia, especially in the Siberian and Ural regions, as well as in Chinese cities like Shawar, Yining, Kashgar, and in Central Asian cities like Tashkent, Samarkand, and Bukhara to satisfy the local population's needs and demands. They attended popular fairs like Irbit, Urkut, Koyandy, Shar, and Ekaterininsk (the Ekaterininsk fair took place in the city of Ust-Kamenogorsk from November 24 to December 9. Its turnover in 1900 amounted to 27,952 rubles, and various goods such as grain, fur, wax, animal and vegetable oils, hides, honey, and hazel grouse were sold there.), opening shops and employing traders. The residents of Zaysan

were also involved in cartage and caravan driving (Zhaparov et al., 1998:54). At the same time, fairs were held in the city of Zaysan itself, which were convenient for local merchants. For example, from May 1 to 10, 1901, the Nikol'skaya Fair was held in Zaysan. At this fair in 1902, goods were sold for a total of 9,185 rubles, which was 1,535 rubles more than the turnover in 1901, and livestock was purchased for a total of 23,628 rubles, which was 6,928 rubles more than in the previous year.(Aden, 2021)

From the 1870s, Zaysan city began to receive special attention for trade development. As ea result, the Nikolsk fair, held annually in May, attracted merchants from Central Asia, Russia, China, and Mongolia to facilitate trade. In 1860, a Russian trading firm was established in Urga (formerly known as Ulan Bator) despite the dissatisfaction of Qing rulers. The firm established connections with merchants from various cities including Ust-Kamenogorsk, Zaysan, and Semey. The Moscow firm 'Savva Morozov and Sons' played an active role in this endeavor. In 1872, they sent goods worth 45,000 rubles, loaded on 92 camels and 30 horses, from Zaysan post to Urga (Kasymbaev, 1990: 49).

According to the report of the Governor-General of the Steppe region in 1886, urban administrations and districts issued 3,565 trade documents valued at 44,509 rubles and 25 kopecks (an increase of 6,233 rubles and 25 kopecks compared to 1885).

In Table 1, the trade documents provided by district regions are as follows:

Table 1

Trade Documents. (CSARK, F. 64, Op. 1, D. 299, L. 126-132)

Districts	Number of Documents	Value
Semey	2045	28066 rubles 50 kopecks
Pavlodar	449	4777 rubles
Oskemen	393	4186 rubles 25 kopecks
Karkaraly	358	3307 rubles
Zaysan	163	2092 rubles
Kokpekti	157	2080 rubles 50 kopecks
Total	**3565**	**44509 rubles 25 kopecks**

In the specified period, there was a noticeable increase in trade activity in the region. In addition, the Zaysan region proved to be a favorable location for the livestock industry, which began to shift towards commodity production in large numbers. As a result of this growth in trade, the number of livestock increased to 4,755,869 heads in 1910, showing a rise of 391,755 heads compared to previous censuses. (Source: CSARK, F. 64, Op.1, D. 5895, L. 15-26).

During that period, trade relations with China and Mongolia were in the hands of the Zaysan merchants' firm. These included the «Erzin and Co.» partnership, the «Bobkin and Co.» trading houses, and others, some of which were owned by Kazakh merchants. Moreover, Zaysan merchants such as Abilkhanov and Tatanov achieved remarkable success

in their trade relationships with Mongolia. In 1911, the «Erzin and Co.» partnership in Zaysan conducted trade worth 155 thousand som by purchasing raw materials and livestock worth 140 thousand som (Zhaparov et al., 1998: 52).

During those times, among the well-known homeowners, merchants, employees, and traders in Zaysan were: Sagidolla Abylkhanov, Valiulla Anvarov, Yusup Abylkhanov, Akhmetzaki Akhtyamov, Safa Akhtyamov, Abdulla Akhtyamov, Galymzhan Aubakirov, Abdulnabi Akhunov, Hakim Aigozin, Mikhail Agapov, Aitkhozha Abdurasulhodzha, Gumar Akhtyamov, Muhammed Abdurahmanov, Khozhadzhan Akhunhodzhaev, Sagindyk Abdurashitov, Muhammed Abdurashitov, Kadyrbay Baimurzin, Tokfulla Bikchentaev, Saidnasim Bariev, Ahmed Batrutdinov, Gabdullvaliy Batrutdinov, Mikhail Beloglazov, Makar Bokov, Fideaakhmet Bobkin, Salimzhan Babaev, Fedor Borovtsev, Muhammedzhan Bitrakov, Hisamutdin Batyrshin, Kerimberdi Babaev, Ibragim Bulatov, and others (Galiev, 2011: 111-112).

Three mills along the Zhemenei River provided the city's population with flour. Dobrazhinsky's brewery, producing «bovr» beer (Bavarian beer - U.S.), not only supplied the district but also reached the level of exporting abroad. Two large soap boiling plants were also located in the city. The city of Zaysan also had a plant that processed iron ore brought from other regions and exported iron to China, Tibet, and Mongolia. Astashev's hemp pressing factory and several other large enterprises were also present. The woodworking industry was well-developed, with Zaysan workshops sawing planks and manufacturing doors, windows, and home furniture. During this period, craftsmen's workshops that made women's decorative jewelry were also operational. Traders and merchants were attracted to the region, which was rich in raw materials, and tried to settle in Zaysan city (Altybaev, 2006: 53).

Entrepreneurs in Zaysan played a significant role in both the city's economic development and spiritual and social progression. They constructed mosques and madrasas, and also contributed to literacy by engaging in the book trade. A certificate from November 1904 reveals the existence of a book trade in Zaysan city, allowing the merchant Sagidulla Abylkhanov to trade in Muslim-language books. The certificate confirms that the representative of the "Bikchentaev and Abylkhanov" trading house, the Zaysan merchant Sagidulla Abylkhanov was of good political standing, had no previous convictions, and had not been under investigation. The certificate was signed by the district head Biryukov on November 12, 1904, in Zaysan town. This document was issued by the military governor of the Semey region to authorize the trade of Muslim books in Zaysan city (CSARK, F.15, Op. 1, D. 518, L. 2).

As Table 2 shows, the selected data on the Zaysan district confirm the active participation of local merchants not only in the economic, but also in the social life of the city. The table presents a list of homeowners in Zaysan who were eligible to participate in the elections for the simplified city administration from 1899 to 1903. The list includes names, ages, property values, duration of property ownership, and the occupations of the participants.

Table 2

List of Zaysan City Homeowners' Rights to Participate in the Simplified Public Administration Election Assembly from 1899 to 1903. (CSARK, F. 15, Op. 1, D. 1032, L. 7-8).

№	Name, title	Age	Value of Immovable Property	Years of Ownership of Immovable Property	Occupation
70	Sagidulla Abylkhanov, Zaysan merchant	48	500	10	Trade
71	Yusup Abylkhanov, Zaysan merchant	55	1000	3	Trade
72	Valiulla Anvarov, Zaysan merchant	43	400	10	Trade
73	Latif Akhtyamov, Zaysan townsman	60	400	20	Trade
74	Gyalam Aygazin, Kokpekti townsman	72	100	5	Townsman
82	Fidahmet Bobkin, Zaysan townsman	35	150	4	Trade
83	Salimzhan Babaev, Zaysan townsman	36	200	10	Trade

Active involvement in community life, specifically in social and public affairs, is observed among the entrepreneurs and other residents of Zaysan city. One such document that highlights this is the meeting minutes from the Zaysan City Duma on October 25, 1918, numbered 117. The document discusses the election of four members and two deputies to the local tax district for the professional tax, effective from January 1, 1919, for the next four years. The proposed candidates were: Gumar Devletkildeev, Hasan Erzin, Lafa Nasyrov, F. P. Kazarinov, Muhammed-Galiya Saifullina, Ibragim Bikmaev, Hasen Abilkhanov, Ivan Boyko, P. N. Volkova, Kerimberdi Babaev, Yusup Haybullin, V.T. Anvarov, F. A. Bobkin, and Hamen Tatanov (SAAR, F. 48, Op.1, D. 95, L.7). As the content of the document shows, these entrepreneurs were undoubtedly actively involved in social and public matters.

Beekeeping was one of the most diverse entrepreneurial activities in the Zaysan region during that time. The area's mixed steppe and mountainous terrain was abundant with honey-producing plants, making it ideal for bee cultivation. As the demand for honey grew among Central Asian merchants, beekeeping became a highly profitable venture. In productive years, each hive yielded 5-10 poods of honey and up to 1.5 poods of beeswax from 20 pounds. Zaysan's honey was also sold at the Irbit fair. Beekeeping was introduced to Zaysan in 1882, when geologist and regional researcher A.S. Khokhlov requested land from the local government for bee cultivation. He established his first apiary near the Temirsu River, not far from the city of Zaysan, and later opened a second one along the banks of the Terekty River. To increase

honey production, he also cultivated nectar-rich plants like thistle and blueweed. The honey was traded in large cities like Semey, Ust-Kamenogorsk, Omsk, and Tomsk. Soon, Khokhlov's honey gained significant demand and received high recognition at the 1893 Chicago World's Fair (Baibatyrov, 2003: 47).

During the period of development in the Zaysan region, Akhmetzyaki Akhtyamov played a significant role in contributing to the area's growth. He was an influential religious leader and entrepreneur who lived from 1851 to 1921. Akhmetzyaki Akhtyamov was one of the intellectuals who built a mosque in Zaysan city and established separate schools for boys and girls. His ancestors were from the Kazan Bulgars. He received religious education in Kazan and taught the basics of Islam in schools. He was fluent in Arabic and Tatar and spoke Russian and Kazakh fluently. Akhmetzyaki Akhtyamov's son, Yakub Akhtyamov, wrote about his father's life in his memoirs, «Against the Blows of Fate». He described how his father made the pilgrimage to Mecca twice and conducted celebrations, wedding ceremonies, and funerals in Zaysan city. In addition to his religious pursuits, Akhmetzyaki Akhtyamov was also well-versed in trade and business. He owned a brick factory, raised livestock at home, and provided employment to people. The Akhtyamov family was highly educated, and they spent a significant portion of their income on charity. They had a particular interest in education and science and maintained an extensive home library containing religious and literary works in several languages. Akhmedzaki continually monitored the arrival of modern literature and textbooks at the Tatar library in the city (Akhtyamov, 1997: 6-20). However, Akhmet Zakki's religiosity and intellectualism were not favored by the government at that time.

In 1893, the Bishop of Tomsk and Semey governorates wrote a letter to the Governor-General of Western Siberia mentioning a special agricultural school for Kazakh children located in Zaysan. The school's leadership was tasked to teach 'God's word,' which meant spreading Christianity. However, the local Muslims demanded the appointment of a mullah to teach the laws of Sharia. Since there were Tatar schools next to mosques, all Tatars were literate. Requests were made to relocate Akhmet Zaki Akhtyamov, who managed the mosque and madrasas, demolish the mosque, and close the four Tatar schools associated with it (CSARK, F.64. Op.1, D.3155. L.6-7). The Bishop's suggestion was not satisfied, and Akhmet Zaki continued his duties.

In 1918, the Soviet government was established in the city of Zaysan. The garrison announced its establishment through the publication of merchant Bekchentaev Tukhfatulla. Subsequently, the Soviet authorities began to confiscate the property of Zaysan merchants and arrest them. One family affected by this was the Akhtyamovs. Akhmedzaki Akhtyamov sent his wife and children to Tashkent and stayed temporarily in Zaysan. However, in 1921, he was arrested and exiled to Siberia. Unfortunately, he died on the way and was left unburied under the snow. This sudden turn of events can be seen as a tragic manifestation of the totalitarian regime that was established during that period (Kumarova, 2010).

Pidakhmet Bobkin was a well-known figure not just in the Zaysan region but also in the entire Semey province during his time. He was a prominent merchant born in the Zaysan territory in 1863. From 1890 to 1920, he was involved in entrepreneurial activities. Pidakhmet started his career in trade, but later he established a leather processing factory in Zaysan, elevating his products to the level of being exported to Russia's Nizhny Novgorod fair. His leathers,

especially the types known as 'shagreen' and 'suede,' gained fame not only in Russia but also in countries like China and Mongolia.It was easier for the Russians to call him by the name Bobkin rather than his Kazakh surname Babikenov. Additionally, the Russians gave him the name Fida Akhmetovich. Pidakhmet did not mind being called by this name, so his Russian colleagues referred to him as Bobkin Fida Akhmetovich.

Bobkin was a successful trader who made annual trips to the Nizhny Novgorod fair. At the fair, he would sell leathers and valuable furs to the famous Russian merchant family, the Morozovs. Fida Akhmetovich would then purchase necessary goods from the Morozovs and transport them by ship via waterways to Zaysan. The Morozovs had complete trust in Pidakhmet and would lend him money when he needed it, without requiring any collateral. Pidakhmet always lived up to their expectations and proved his integrity and wisdom as an entrepreneur. Savva Morozov even suggested that Pidakhmet open the well-known leather factory in Zaysan and became his financial partner in the venture. This information was shared by Halima, a niece of Bidakhmet, the granddaughter of Bekmukhamet, and the wife of the renowned Kazakh scientist Ermukhan Bekmakhanov, who lived in Almaty until recently.

Bobkin frequently took his eldest daughter, Aisha, with him to the Nizhny Novgorod fair. Aisha was well-educated, fluent in Russian, proficient in typewriting, and assisted her father with paperwork. Pidakhmet Bobkin himself had never received formal education, but he taught himself to read and write in Kazakh and Russian, and learned the necessary mathematics for trade. He was keen on ensuring not only the literacy of his children but also that of his community. The 14th issue of the 1912 «Aikap» journal states, «The Kazakhs of Zaysan organized fundraising activities to build a school. Pidakhmet Bobkin contributed 500 soms to this cause». Additionally, Pidakhmet Bobkin was known for his generosity and open-handedness. He never hesitated to help those who sought his assistance, whether it was paying for someone's education or providing funds for travel from Zaysan to Semey by ship, among many other benevolent acts that are still remembered by people today. (Bolshaya…, 2011).

During the tumultuous period leading up to the establishment of the Soviet government, Bobkin's family was forced to flee to Mongolia in 1920. However, upon their return to Zaysan, they discovered that the Bolsheviks were establishing Soviet rule. The family then relocated to Semey and later to Uzbekistan and Karakalpakstan, before finally settling in Tashkent. Unfortunately, on August 11, 1937, the Uzbek SSR NKVD State Security Administration arrested Pidakhmet Bobkin on false charges of being a foreign spy. Despite his old age of 74 years and loss of hearing, NKVD falsely listed his age as 55 and concealed his disability to make him eligible for hard labor in the camps. (Baltabaeva, 2021) Pidahmet Bobkin's granddaughter, Khalima Bekmukhamedova, writes in her memoirs that her grandfather, Pidahmet Bobkin, died on the way while being transported in stages to the city of Voroshilovgrad. Towards the end of his life, Pidakhmet Bobkin advised his grandson to remember to give alms to the poor after his death. (Bolshaya…, 2011).

It is important to study the kind acts of citizens like Pidakhmet Bobkin, a prominent entrepreneur from the Kazakh people, in order to inspire others to follow their example. These individuals have become a prominent part of the nation's history due to their charitable actions, and serve as role models for future generations to look up to.

When we look at the saying "Judge a man by the village he comes from," we find the lives of personalities from Zaysan city to be of significant interest to us. According to the proverb, "A person lives a thousand years through his offspring, for the future," the impressive deeds and lasting legacy of Kerimberdi Babaev, who contributed to history with his conscious and creative efforts, are both refreshing and inspiring to the current generation.

Kerimberdi is remembered by the people for his patience, dignity, and charitable works for the community. He always treated his subordinates with decency and respect. One of his workers at the brick factory shared that Kerimberdi had personally helped him transport bricks with camels and even build a house for him. Even today, elders who benefited from Kerimberdi's kindness speak of him with great admiration, describing his stories as legends.

The point is that while every Kazakh citizen could be supportive of their kin during hard times, it was exceptional for someone like Kerimberdi to find the key to profitable trade when circumstances were unfavorable, travel to Moscow and Irbitsk to help the needy, and earn the respect and affection of his contemporaries. It became a tradition among Kazakh elites, like their Tatar counterparts, to financially support talented poets and writers, contributing to the publication of their works.

Argynbek Apashbaiuly, a renowned poet and educator of his time from Zaysan, received the support of Kerimberdi Babaev. Argynbek Apashbaiuly was one of the influential poets who continued the legacy of Abai. Abai laid the foundation and raised the structure of Kazakh written literature. Initially, Apashbaiuly worked for Tatar merchants in Zaysan and later for Russian railroad surveyors. Recognizing his talent and being his friend, Kerimberdi sent Apashbaiuly's qissa-dastans (epic tales) to Shamsiden Kusaiynov's printing house in Kazan for publication (Karimkhan, 2022).

Kerimberdi also extended his help to his friend Aqyt Khaji Ulimzhiuly, who lived in Chinese Altai at the time (Arykkaryqyzy, 2009: 17). Aqyt's works were published in Kazan with Kerimberdi's assistance. Aqyt mentioned Kerimberdi in his poetry, which has been preserved:

«Kerimberdi Babaev is a well-known figure in Zaysan.
Great Kerai of Altai,
Unable to reach the press,
Alas, the land is far away...
Kerimberdi, Salimzhan,
Zaysan's Babaev –
A well-known merchant in Altai,
Recognized by the entire populace.
Valuable people, think,
Let’s send the qissa to the post.
Shamsuddin Kusaiynov
If he deems it precious». - it is said (Karamsakov, 1987: 81-92).

According to Shakarim, history is timeless and aims to preserve the valuable and pure aspects of the past. The new era will be founded on the essence and values of history. The dedication and integrity of individuals who worked for the betterment of their people and land, whether holding a hoe or riding a horse, always bring comfort to the heart.

Bayazit Satbayuly, the first architect and entrepreneur from Kazakhstan, built the former house of B. Bobkin in the city of Zaysan. Today, this building serves as the Zaysan Regional Museum and this information has been verified by the museum. Bayazit Satbayuly was born in 1870 near the village of Shynkozha in the current Abay region, Ayagoz district. He was born into a humble and poor family and his lineage belongs to the Kerey clan. His father, Sätbay, had graduated from the Akhmet Riza madrasa in Semey city and had established himself as a mullah.

Bayazit, reaching the age of 12, faced the loss of his father, Satbay, which led to difficult family circumstances. In 1883, at the age of 13, he moved with his mother, Tushtybala, to Belagash near Semey. Being the middle child in his family, with a sister and a younger brother, Bayazit started working as a hired laborer after his sister married a man named Alimzhan (from the Uaq clan). Between 1883 and 1885, Bayazit worked for a wealthy Tatar man, and from 1886 to 1892, he was employed by a Russian merchant, P. Ivanov. During this time, he became familiar with various business tasks and began learning Russian. From a young age, Bayazit was bright and eager to learn. He started by learning basic construction elements and then advanced to more complex architectural designs. In 1890, during the construction of a new mosque in Semey, a Turkish architect, Abdolla Efendi from Istanbul, was specially invited to oversee the project, and Bayazit was also involved. Through this experience, he became acquainted with Eastern architectural styles and also learned Russian and European architectural techniques, eventually reaching a level where he could manage construction projects (Toktabay, 2015).

In 1893, Bayazit got married to Khadisha, the daughter of a man named Bozkhozy, with the help of P. Ivanov. Unfortunately, tragedy struck when Bayazit's brother-in-law Alimzhan and sister Kalima passed away, leaving their children Nurkhozha and Aitkhozha in Bayazit's care. He taught them the art of architecture and introduced them to the family business. The Satbaev family became famous in their native land of Ayagoz, leading relatives Japar, Suleyman, and Arykhmolla to move the family to Sergiopol in 1897. There, they established themselves economically by taking on various construction projects commissioned by wealthy individuals. Bayazit had already gained a reputation for his work, and as the economic situation in Zaysan improved, construction work in the city expanded significantly. In 1900, Bayazit Sätbaev received an invitation to Zaysan and moved there with his brother Nurke and nephews Nurkhozha and Aitkhozha.

Between 1900 and 1906, Bayazit designed and constructed several significant buildings in Zaysan, Kazakhstan. These included the headquarters of the Cossack-Russian military, the Nikolsk church, and military barracks. Later, in 1907-1908, he built the Tatar mosque, which was considered one of the most remarkable mosque structures in the region at the time. The project's client was Tukhpatolla Bekchentaev, also known as «The Great Hajj». The mosque was built along with a madrasa. From 1910 onwards, Bayazit began constructing private houses and shops based on orders from prominent individuals such as Akhmetzaki, Bobkin, Tatanov, Bekchentaev, Abilhanov, Mergenbaev, Erzin, Tokhsanbaev, Musin, Seyfullin, Kazarinov, and others.

Bayazit Satbaev is known for constructing a building for the Muslim gymnasium in Shaueshek city and a minaret in each of the four corners of Shaueshek city that call to prayer. He was invited to Xinjiang by the Tatar rich man Ramazan Chanyshov during 1915-1917. The famous

ethnographer Akhmet Tokhtabay wrote that A. Baitursynov, M. Dulatov, and R. Marsekov came to Zaysan city and established the eastern division of Alashorda in a house built by Bayazit. At that gathering, Bayazit Satbaev showed them around Zaysan, pointing out the constructions he built, from the Tatar mosque to the Nikol'sk church, which earned their approval.

In 1928, Kazakhstan replaced counties with districts, and the Kyzyltas district (now known as Aqsuat district) was established. It bordered the Ayagoz side of the former Zaysan county. The district center was set up in the village of Kyzylkesik. In Kyzylkesik, two buildings were constructed under the guidance of Bayazit Satbayev. They were made of red brick, with wooden floors and tin roofs. One of the buildings, named "Nardom," was used as district offices, while the other was a school known as the Red School. However, the Nardom building was met with opposition from local Kazakh peasants who were against the oppressive policies targeting them. In the same year, the dissenters burned down the Nardom building. These events were recounted by Karpyk Egizbayev, a distinguished educator in the Kazakh SSR and a resident of the village.

Sharipkhan Kogedayev, a noble descendant who once served as a governor in the Altay region of China, invited Bayazit Satbayev to Xinjiang in 1933. While there, Bayazit contributed to the construction of government buildings and individual memorial complexes, leaving his unique signature in his work that still stands out today. Bayazit Satbayev passed away in 1954 in the Dorbiljin district of China (Toktabay, 2015). When reflecting on Bayazit Satbayev's life, it's evident that his architectural talent was exceptional and seemed to come naturally to him. It's also worth noting that Bayazit Satbayev was one of the pioneers in the field of architectural entrepreneurship.

Results

During the latter half of the XIXth century and the beginning of the XXth century, entrepreneurship in the Zaysan region experienced rapid development. Local entrepreneurship grew and took on unique characteristics, which were heavily influenced by the region's socio-economic development and colonial policies. Despite this, Zaysan was not isolated from the global market. Instead, it was an integral part of this process and constantly evolved with it.

As the Kazakh territories, including the Zaysan area, became part of the political and trade-economic circulation based on developing market relations in Central Asia, traditional life of the local inhabitants underwent significant changes. The business acumen of merchants and industrial entrepreneurs positively influenced the infrastructure development, prosperity, and market positions in Zaysan city and surrounding regions.

Authors' contributions

The contributions of the authors to the article are crucial for a comprehensive study of the subject. B. Zh. Atantayeva, a Doctor of Historical Sciences and Professor, made significant contributions to the research concept and actively participated in the analysis and interpretation of the data obtained. Her role in writing the main text of the article and critically reviewing the

content was key. Professor B. Zh. Atantayeva also took responsibility for the final approval of the article for publication, ensuring a high level of scientific accuracy and integrity of the work.

U.S. Sairanbekova, PhD student, had a significant impact on the collection of primary and secondary data used in the article. She actively participated in the collection of archival materials and work with historical documents, which enriched the analytical part of the work with new facts and interpretations. U.S. Sairanbekova also took part in writing the text and its revision.

M.K. Karimov, a Candidate of Historical Sciences and Professor, specialized in the methodological support of the research, contributing to the development of the scientific structure of the work and the selection of analytical methods. M.K. Karimov also actively participated in the interpretation of data, making suggestions for improving the text of the article, and preparing the final version of the document for publication.

References

Abdrahmanov K. A. Karavannaja torgovlja sredneaziatskih kupcov s Rossiei v pervoj chetverti XIX v. [Caravan trade of Central Asian merchants with Russia in the first quarter of the 19th century]. 3(20),399–410(2021). [in Russian].

Aden A. Torgovye firmy i kupcy Stepnogo kraia// Ielektrondy gylymi zhurnal «e-history.kz» [Trading firms and merchants of the Steppe region // Scientific electronic journal "e-history.kz"]. URL: https://e-history.kz/ru/news/show/32975 (accessed:13.09.2021)

Akhtyamov Ia. Naperekor udaram sud'by [Against the Blows of Fate]. (Cheliabinsk,1997, 159 p.) [in Russian]

Alekseenko N.V. Naselenie dorevoliucionnogo Kazahstana (chislennost', razmeshhenie, sostav, 1870-1914 gg.) [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, distribution, composition, 1870-1914)]. (Alma-Ata, 1981.) [in Russian]

Altybaev K. Atameken Zaysan [Native Land Zaysan]. (Oskemen,2006, 505 p.) [in Kazakh]

Arykkaryqyzy E. Mongol kazaktary poieziasy zhane akyn Kakei Zhanzhunuly, zertteu [Poetry of Mongolian Kazakhs and poet Kakey Zhangzhunuly, research]. (Almaty,2009, 208 p.) [in Kazakh]

Asfendiyarov S. D. Istoria Kazahstana (c drevneishih vremen) [History of Kazakhstan (from ancient times), 2nd edition]. (Alma-Ata,1993, 304 p.) [in Russian]

Atantayeva B. Zh., Akhmetova R.D. Tatarskoe kupechestvo Semipalatinskoi oblasti v XIX - nachale XX veka [Tatar Merchants of the Semipalatinsk Region in the 19th - early 20th centuries]. (Tomsk, 2019, 262-269 pp.) [in Russian]

Baibatyrov G. Zaisan tarihy: okulykka kosymsha [History of Zaysan: a supplement to textbooks]. (Oskemen, 2003, 180 p.) [in Kazakh]

Balkashin N. Torgovoe dvizhenie mezhdu Zapadnoi Sibir'iu, Srednei Aziei i Kitaiskimi vladeniami [Trade Movement between Western Siberia, Central Asia and Chinese Territories. Proceedings of the West Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society]. (Omsk, 1881, 1-32p.) [in Russian]

Baltabaeva K. Pidahmet Bobkin i ego potomki [Pidahmet Bobkin and his descendants] (2021, 3 (27). [in Russian]. URL: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/227

Bekmakhanov E. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii [The Annexation of Kazakhstan to Russia]. (1957, 324 p.) [in Russian]

Bekmakhanova N. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v epohu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.) [Multinational Population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the Era of Capitalism (1860s - 1917)]. (Moscow,1986.) [in Russian]

Bol'shaia sem'ia Pidahmeta Bobkina [The Great Family of Pidahmet Bobkin]. (Almaty, 2011, 52 p.) [in Russian]

Braudo A. Zapiski De La Nevilia o Moskovii. Nevil De La 1689 g. Perevod s fransuzskogo I predisl. A. Braudo v 71 t. [Notes of de la Nevilly about Muscovy. Nevilly de la. 1689. Translation from French and foreword by A. Braudo in vol]. (71 №9 / Russian Old Times, 1891.) [in Russian]

Chernikov V. Evolucia social'nogo i nacional'nogo sostava naselenia severnyh gorodov Kazahstana v XIX – XX vv. Problemy social'no-ekonomicheskogo i etnodemograficheskogo razvitia gorodov Kazahstana [Evolution of the social and national composition of the population of the northern cities of Kazakhstan in the 19th – 20th centuries. Problems of socio-economic and ethno-demographic development of the cities of Kazakhstan]. (Alma-Ata, 1985.) [in Russian]

Chernykh S. Odna no plamennaja strast [One but Flaming Passion]. (Alma-Ata, 1986, 156 p.) [in Russian]

Chernykh S. S beregov Irtysha [From the Banks of the Irtysh]. (Alma-Ata,1981, 287 p.) [in Russian]

Chulanov G. Promyshlennost' dorevoliucionnogo Kazahstana. (Istoriko-ekonomicheski ocherk) [Industry of pre-revolutionary Kazakhstan (Historical and economic essay)]. (Alma-Ata, 1960.) [in Russian]

Finch O., Bram A. Puteshestvie v Zapadnuju Sibir': s ris. v tekste [Journey to Western Siberia: with illustrations in the text]. (Moscow, 1882, (578p.) [in Russian]

Gabdulina A. Zh., Aubakirova K. Sh., Akhmetova R. D., Abenova G. A., Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. ((//Bylye Gody. 2021. 16(2) pp.738-749.) [in Russian]

Gabdulina A. Zh., Dzhumagaliyeva K.V., Akhmetova R. D., Aubakirova H. A., The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire.(// Bylye Gody. 2020. 56(2) .pp.674-686.) [in Russian]

Galiev V. Z. Kniga, razbudivshaia narod: razyskania o Myrzhakype Dulatove i ego sbornike «Prosnis', kazah!» [The Book That Awakened the People: Research on Myrzhakyp Dulatov and his Collection "Wake up, Kazakh!"]. (Almaty,2011, 525 p.) [in Russian]

Gibadullina Ie. M. Tatarckie torgovcy v Semipalatinckoi oblacti Kazakhtana vo vtoroi polovine XIX-nachale XX vv. [Tatar traders in the Semipalatinsk region of Kazakhstan in the second half of the XIX-early XX centuries] 4, 70(2013). [in Russian].

Karimkhan Z. Alyptar alshan baskan zher I bolim // Ielektrondy gylymi zhurnal «e-history.kz» [Giants that walked the land Part I // Scientific electronic journal "e-history.kz"]. URL: Алыптар алшаң басқан жер I бөлім (e-history.kz)(accessed: 22.10.2022). [in Kazakh]

Karimov M. K., Asylbekov M. K., Dautova A. F. Shygys Kazakstandagy kazak kasipkerliginin damuy (XIX gasyr – XX gasyrdyn basy) [Development of Kazakh entrepreneurship in Eastern Kazakhstan (19th century – early 20th century)]. (Semey, 2016, 252 p.) [in Kazakh]

Kasymbaev Z. K. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 g. Social'no-jekonomicheskij aspekt [Cities of Eastern Kazakhstan in 1861-1917. Socio-economic aspect]. (Almaty,1990, 184 p.) [in Russian]

Kasymbaev Z. K. Iz istorii razvitija gorodskoi promyshlennosti Vostochnogo Kazahstana v nachale XX v. Social'no-ekonomicheskie i istoricheskie predposylki i progressivnoe znachenie prisoedinenia

Kazahstana k Rossii [From the history of the development of urban industry in East Kazakhstan in the early 20th century. Socio-economic and historical prerequisites and the progressive significance of Kazakhstan's accession to Russia.]. (Alma-Ata, 1981.) [in Russian]

Khahlov V. A. Zaysanskaya kotlovina i Tarbagatai [Zaysan Basin and Tarbagatay. Vol. 81]. (Proceedings of Tomsk State University. 1928, 1-157 p.) [in Russian]

Klimova O. G. Organizacija izuchenia istorii Sibirskogo predprinimatel'sta vtoroj poloviny XIX - nachala XX v.[Organization of the study of the history of Siberian entrepreneurship in the second half of the 19th - early 20th century].(Barnaul, 2021,334p.) [in Russian].

Kraft I. I. Cbornik uzakonenii o kirgizah stepnyh oblactei[Collection of laws on the Kyrgyz of the steppe regions]. (Orenburg, 1898, 532 p.) [in Russian].

Kumarova B. M. Tatarskaja mechet' goroda Zaysana // sait Vostochno-Kazahstanskogo oblastnogo arhitekturno-etnograficheskogo i prirodno-landshaftnogo muzeia-zapovednika. [Tatar Mosque of Zaysan Town // website of the East Kazakhstan Regional Architectural-Ethnographic and Natural-Landscape Museum-Reserve]. [in Russian] URL: https://vkoem.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=421:2010-08-05-05-47-43&catid=85:2010-03-09-10-07-22&Itemid=93 (accessed: 03.10.2010).

Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej v 13 t. / Svod materialov po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannyh i razrabotannyh Jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. [Materials on Kirghiz Land Use, collected and processed by the Expedition for the Study of the Steppe Regions in 13 volumes / Compilation of materials on Kirghiz land use, collected and processed by the Expedition for the Study of the Steppe Regions]. (St. Petersburg, 1898-1906.) [in Russian]

Potanin G. N. Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoi oblasti [Semipalatinsk and other cities of Semipalatinsk region]. Moscow. [in Russian]

Potanin G.N. Materialy dlia istorii Sibiri [Materials for the History of Siberia]. (Moscow, 1867.) [in Russian]

Qaramsaqov A. U. Altaiski. Abiat Gahidia [Altai Literature. Abyat Gahidiya]. (// Shugyla - №4. – 1987, 81-92 p.) [in Kazakh]

Radlov V. V. (1989). Iz Sibiri: stranicy s dnevnika [From Siberia: diary pages]. (Moscow, 1884, 749 p.) [in Russian]

Rossia: polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva: nastol'naia i dorozhnaia kniga dlia russkih liudei/ T. 18 : Kirgizski krai : [Ural'skaia, Turgajskaia, Akmolinskaia i Semipalatinskaia oblasti] / sost. A.N. Sedel'nikov, L.P. Osipova, A.N. Bukeihanov i dr.; predisl.: V. Semenov [Russia: a complete geographical description of our fatherland: a reference and travel book for Russian people / T. 18: Kyrgyz region: [Ural, Turgai, Akmola and Semipalatinsk regions]](Sankt-Peterburg, 1903 (2017). - VIII, 478 s) [in Russian]

Shoynbayev, T. J. Dobrovol'noe vhozhdenie kazahskih zemel' v sostav Rossii [Voluntary Joining of Kazakh Lands to Russia]. (Alma-Ata,1982, 279 p.) [in Russian]

Sundetov S. A. Torgovlia v Kazahstane v nachale XX veka. Kazahstan v kanun Oktiabria [Trade in Kazakhstan in the early 20th century. Kazakhstan on the Eve of October]. (Alma-Ata, 1969.) [in Russian]

Toqtabay A. Elenbei kelgen enbek // Respublikalyk «Egemen Kazakstan» gazetinin internet-resursy [Unrecognized work // National "Egemen Kazakhstan" newspaper's internet resource "egemen.kz"]. URL: https://egemen.kz/article/41784-elenbey-kelgen-enhbek (accessed: 16.05.2015) [in Kazakh]

Torgovye sviazi Semipalatinskogo Priirtyshia (XVIII-nachalo XX vv.)[Trade relations of the Semipalatinsk Irtysh region (XVIII-early XX centuries)] Sbornik dokumentov - Upravlenie arhivami Vostochno-Kazahstanskoi oblasti, Centr dokumentacii noveishei istorii Vostochno-Kazahstanskoi oblasti, (Semipalatinsk, 2004, 350 p) [in Russian].

Venyukov M. Kratkj obzor vneshnei torgovli cherez Zapadnu Sibir' v 1851–1860 gg. Zapiski IRGO. Kn. 3. [Brief Overview of Foreign Trade through Western Siberia in 1851–1860. Notes of the Imperial Russian Geographical Society. Book 3].(St. Petersburg, 1861, Pp. 161–186.) [in Russian]

Zavalishin I. (1867). Opisanie Zapadnoi Sibiri. T. 3. Sibirsko-kirgizskaia step [Description of Western Siberia. Volume 3. Siberian-Kirghiz steppe]. (Moscow,1867, 145 p.) [in Russian]

Zhaparov B. Tülkin R., Qudabaev B., Maiköbekova M. Zaysan asulary: tarihi-publicistikalyk ocherkter [Zaysan Asylary: historical and journalistic sketches]. (Almaty,1998, 190 p.) [in Kazakh]

Zhengsehanov M. Shezhireli Zaysan[Chronicle Zaysan]. (Semey, 2004, 158 p.) [in Kazakh]

Бакыт Атантаева, Ұлжан Сайранбекова, Мұхтарбек Каримов
Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы кәсіпкерлік қызметті тарихи талдау (Шығыс Қазақстан мысалында)

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Зайсан өңіріндегі кәсіпкерлік қызметті талдауға және зерттеуге бағытталған. Шығыс Қазақстан аумағында орналасқан Зайсан қаласы кәсіпкерлік тарихынан мол деректер береді. Бұл кезеңде Шығыс Қазақстан аймағында орналасқан Семей, Өскемен, Зайсан, Көкпекті сияқты қалалар мен ірі елді-мекендер белгілі сауда орталықтарына айналды. Өйткені өңір аталған кезеңде аймақтағы маңызды сауда-экономикалық орталықтардың бірі болды.

Зерттеу аясына қаланың географиялық орналасуы, оның үстінен су мен сауда жолдарының өтуі және басқа аймақтармен байланысы сияқты Зайсандағы кәсіпкерліктің дамуына ықпал еткен факторларды талдау кіреді. Сонымен бірге, кәсіпкерліктің дамуына әсер еткен саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, оның ішінде демографиялық және өңірдің ұлттық құрылымындағы өзгерістер де қарастырылды.

Зерттеуде Зайсанның экономикалық өміріндегі кәсіпкерлер мен кәсіпшіліктің алатын орны, олардың қала және бүтіндей аймақтың дамуына қосқан үлестері талданды. Кәсіпкерлердің білім беру ісі, мәдениетті көтеру және т.б. салаларға қатысты меценаттық қызметтеріне де ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: Зайсан; кәсіпкерлік; сауда; көпестер; жәрмеңке; татарлар; тарих; экономика; тұлға.

Бакыт Атантаева, Улжан Сайранбекова, Мухтарбек Каримов
Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

Исторический анализ предпринимательской деятельности во второй половине XIX - начале XX веков (на примере Восточного Казахстана)

Аннотация. Данное исследование направлено на анализ и изучение предпринимательской деятельности в Зайсанском регионе во второй половине XIX - начале XX веков. В указанный период крупнейшими торговыми центрами стали такие города и крупные населенные пункты, как Семей, Усть-Каменогорск, Зайсан, Кокпекты, находящиеся в Восточно-Казахстанской области. В это время Зайсан являлся одним из ведущих торгово-экономических центров в области.

Исследование включает в себя анализ факторов, которые способствовали развитию предпринимательства в Зайсане, таких, как географическое расположение города, наличие торговых путей и связей с другими регионами. Также рассматриваются социально-экономические условия, которые повлияли на развитие предпринимательства, включая демографические и изменения в структуре занятости.

В статье анализируется роль ключевых предпринимателей и предприятий в экономической жизни Зайсана, их вклад в развитие города и региона. Кроме того, внимание уделяется отраслям, в которых предприниматели активно участвовали, таким, как сфера образования и благотворительность.

Ключевые слова: Зайсан; предпринимательство; торговля; купец; ярмарка; татары; история; экономика; личность.

Список литературы

Gabdulina A. Zh., Dzhumagaliyeva K. V., Akhmetova R. D., Aubakirova H. A., The History of Development in Industrial Capital the Merchant Dynasty Pleshcheyev in Outskirts Russian Empire (Bylye Gody. 2020. 56(2). pp. 674-686.)

Gabdulina K. Sh., Akhmetova R. D., Abenova G. A., Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity // Bylye Gody. 2021. 16 (2) P.738.

Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен), 2-ое издание. – Алма-Ата: Казак университеты, 1993. – 304 с.

Аден А. Торговые фирмы и купцы Степного края// Электронды ғылыми журнал «e-history.kz». URL: https://e-history.kz/ru/news/show/32975 (жүгінген күні:13.09.2021)

Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.). – Алма-Ата, 1981.

Алтыбаев Қ. Атамекен Зайсан. – Өскемен: Реклама-Дайджест, 2006. – 505 б.

Арыққарықызы Е. Монғол қазақтары поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұнұлы, зерттеу. – Алматы: Ақотау баспасы, 2009. – 208 б.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татарское купечество Семипалатинской области в XIX - начале XX века // Сибирское купечество: истоки, деятельность, наследие материалы третьей Всероссийской научной конференции. – Томск, 2019. - С. 262-269.

Ахтямов Я. Наперекор ударам судьбы. – Челябинск, 1997. – 159 с.

Балкашин Н. Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и Китайскими владениями // Записки ЗСО ИРГО. – Омск, 1881. Кн. 3. – С. 1–32.

Байбатыров Ғ. Зайсан тарихы: оқулыққа қосымша. – Өскемен, 2003. – 180 б.

Балтабаева К. Н. Пидахмет Бобкин и его потомки //Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы 2021. № 3 (27). URL: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/227

Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957.- 324 с.

Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: 1986.

Большая семья Пидахмета Бобкина. – Алматы, 2011. – 52 с.

Браудо А. И. Записки де ла Невилля о Московии. Невилль де ла. 1689 г. Перевод с французского и предисл. в 71 т. №9 / Русская старина, 1891.

Венюков М. Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь в 1851–1860 гг. Записки ИРГО. Кн. 3. – СПб.: 1861. – 161–186 с.

Галиев В. З. Книга, разбудившая народ: разыскания о Мыржакыпе Дулатове и его сборнике «Проснись, казах!» - Алматы: Мектеп, 2011. – 525 с.

Гибадуллина Э. М. Татарские торговцы в Семипалатинской области Казахстана во второй половине XIX-начале XX вв. //Балтийский гуманитарный журнал.- № 4. – 2013. – С.70

Жапаров Б. Зайсан асулары: тарихи-публицистикалық очерктер / Жапаров Б., Түлкин Р., Құдабаев Б., Майкөбекова М. – Алматы: Баспа, 1998. – 190б.

Жеңсеханов М. Шежірелі Зайсан. – Семей: Азербаева К., 2004. – 158 б.

Завалишин И. Описание Западной Сибири. Т. 3. Сибирско-киргизская степь.– М: СПб., 1867. – 145 с.

Каримов М. К. Шығыс Қазақстандағы қазақ кәсіпкерлігінің дамуы (XIX ғасыр – XX ғасырдың басы) / Каримов М. К., Асылбеков М. К., Даутова А. Ф. – Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің баспасы, 2016 – 252 б.

Касымбаев Ж. К. Из истории развития городской промышленности Восточного Казахстана в начале XX в. Социально-экономические и исторические предпосылки и прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата, 1981.

Кәрімхан З. Алыптар алшақ басқан жер I бөлім // Электронды ғылыми журнал «e-history.kz». URL: Алыптар алшақ басқан жер I бөлім (e-history.kz) (жүгінген күні: 22.10.2022).

Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей.- Оренбург, 1898. – 532 с.

Кумарова Б.М. Татарская мечеть города Зайсана // сайт Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника. URL: https://vkoem.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=421:2010-08-05-05-47-43&catid=85:2010-03-09-10-07-22&Itemid=93 (жүгінген күні: 03.10.2010).

Қарамсақов А. Y. Алтайский. Әбиат Ғахидия. // Шұғыла – №4. – 1987. – 81-92 б.

Қасымбаев Ж. К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 г. Социально-экономический аспект. – Алма Ата: Ғылым, 1990. – 184 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию степных областей в 13 т. / Свод материалов по киргизскому землепользованию, собранных и разработанных Экспедицией по исследованию степных областей. – СПб., 1898-1906.

Потанин Г. Н. Материалы для истории Сибири. – М., 1867.

Потанин Г. Н. Семипалатинск и другие города Семипалатинской области. Т. 2. / Живописная Россия,– СПб.: –1884.

Радлов В. В. Из Сибири: страницы с дневника. М., 1989. - 749 с.

Россия: полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова и под общ. руководством П.П. Семенова, вице-пред. Имп. Рус. геогр. о-ва и проф. В. И. Ламанского, пред. Отд-ния этнографии Имп. Рус. геогр. о-ва. Т. 18: Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области] / сост. А. Н. Седельников, Л. П. Осипова, А. Н. Букейханов [и др.; предисл.: В. Семенов]. - Санкт-Петербург, 1903 (2017). – VIII, 478 с.

Сундетов С. А. Торговля в Казахстане в начале XX века. Казахстан в канун Октября. – Алма-Ата, 1969.

Тоқтабай А. Еленбей келген еңбек // Республикалық «Егемен Қазақстан» газетінің интернет-ресурсы «egemen.kz». URL: https://egemen.kz/article/41784-elenbey-kelgen-enhbek (жүгінген күні: 16.05.2015)

Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (XVIII-начало XX вв.) // Сборник документов – Управление архивами Восточно-Казахстанской области, Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области – Семипалатинск, 2004. – 350 с.

Финш О. Путешествие в Западную Сибирь: с рис. в тексте / Финш О., Брэм А. – Москва: М. Н. Лаврова и К., 1882. – 578 с.

Хахлов В. А. Зайсанская котловина и Тарбагатай. Т. 81. – Известия Томского государственного университета, 1928. – С. 1-157.

Черников В. С. Эволюция социального и национального состава населения северных городов Казахстана в XIX – XX вв. Проблемы социально-экономического и этнодемографического развития городов Казахстана. – Алма-Ата, 1985.

Черных С. Е. Одна но пламенная страсть. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 156с.

Черных С. Е. С берегов Иртыша. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 287 с.

Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. (Историко-экономический очерк. – Алма-Ата, 1960.

Шоинбаев Т. Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.

Авторлар туралы мәліметтер / Information about the authors / Сведения об авторах:

Атантаева Бақыт Жұмағазықызы **–** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Глинки к., 20А, Семей, Қазақстан.

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna **–** Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Glinki str.20A, Semey, Kazakhstan.

Атантаева Бакыт Жумагазыевна **–** доктор исторических наук, профессор, Университет имени Шакарима, ул. Глинки, 20А, Семей, Казахстан.

Сайранбекова Ұлжан Сайранбекқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Глинки к., 20А, Семей, Қазақстан.

Sairanbekova Ulzhan Sairanbekkyzy – PhD student, Shakarim University, Glinki str.20A, Semey, Kazakhstan.

Сайранбекова Улжан Сайранбековна – докторант, Университет имени Шакарима, ул. Глинки, 20А, Семей, Казахстан.

Каримов Мұхтарбек Қарпықұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Глинки к., 20А, Семей, Қазақстан.

Karimov Muhtarbek Karpykovich – Candidate of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Glinki str.20A, Semey, Kazakhstan.

Каримов Мухтарбек Карпыкович – кандидат исторических наук, профессор, Университет имени Шакарима, ул. Глинки, 20А, Семей, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отандық тарих – Domestic history – Отечественная история

IRSTI: 03.20.00
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-57-76

Theoretical and methodological aspects of the social status of bais in Kazakh society

Gulzhan Yermenbayeva[1], Gulmira Sultangazy[2], Yerlan Medeubayev[3]

[1]L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan
[3]Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences (Astana branch), Astana, Kazakhstan

(E-mail: corresponding author [1]gulshan23@bk.ru, [2]g_sultangazy@kazguu.kz, [3]emedeubaev@mail.ru)

Abstract. The social order of Kazakh society, taking into account its specific features, was determined by both economic and traditional factors. These factors affected the social stratification of the population.

the new formation, affluent individuals, known as bais, began to play an increasingly important role. The status of a bai combined two aspects – an economic and a political one. In the social structure, their economic importance was defined by the size of their property, as wealth was a key factor in achieving a "prosperous and peaceful life". This, in turn, ensured their political importance and influence. In historiography, there is no universally recognized understanding of the functional differences of bai from other social groups. The available material implies a wide range of interpretations: a bai could be a merchant, a wealthy livestock owner, an entrepreneur who appeared in the wake of economic reforms in the second half of the 19th century. In addition, the term "bai" could be used to refer to any wealthy person, while a social group is an association of people based on common characteristics, they are grouped into one social stratum. This article is aimed to analyze the theoretical and methodological aspects of the social status of baistvo in the Kazakh society.

Keywords: social formation; Kazakh society; baistvo; bais; debaization; confiscation; wealth; livestock owners.

Received 17.02.2024. Revised 17.02.2024. Accepted 07.04.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Yermenbayeva G., Sultangazy G., Medeubayev Ye. Theoretical and methodological aspects of the social status of bais in Kazakh society // Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 57-76. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-57-76

Для цитирования:
Ерменбаева Г., Султангазы Г., Медеубаев Е. Теоретико-методологические аспекты социального статуса байства в казахском обществе // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 57-76. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-57-76

Introduction

The investigation of the phenomenon of baistvo as a political and social category has become relevant due to serious shifts in the humanities and social sciences. On the one hand, the ideology of the Soviet period is being rethought. Historians use various approaches to reveal the nature of the baistvo, its functions and role in the economic development of Kazakhstan.

On the other hand, political rehabilitation of victims of Stalinist repression has turned into a factor contributing to actualization of the issue, thanks to which the historical community has gained access to previously unavailable archives. It has enabled a comprehensive and objective study of key historical problems related to the change in the social structure of traditional Kazakh society during the colonial period and the structural transformations of the early Soviet period.

Within the socio-economic transformations of the Soviet regime, a massive ideological campaign was carried out aimed at justifying the need to "liberate poor people from age-old exploitation, deeply rooted in the bai-feudal system" (Kozina, Dzhumabekov, Apakasheva, 2023: 99).

This fact is of increasing interest in both domestic and foreign historiography, since the phenomenon of baistvo still remains an insufficiently investigated object of research. The uncertainty and poor coverage of this phenomenon are often determined by the tendency to study baistvo only in the context of repressive measures applied by the Bolshevik regime, under which bais became victims of state terror.

Historiography lacks a unified understanding of the functional differences between bai and other social groups. The available materials allow freedom of interpretation: a bai could be a merchant, a wealthy livestock owner, an entrepreneur who appeared in the wake of economic reforms in the second half of the 19th century. Any rich person could also be called a bai whereas a social group involves common features uniting them into one stratum. In this regard, the subject of this article is to identifying the social status of a bai.

In the Kazakh aul, the bais had more power, authority and dominant influence among local residents. During the period of formation of the Soviet power various actions were taken against bais in order to compromise them and subsequent destruction of this part of the aul population, which represented a threat to the new regime.

Today, in the context of revisiting the tragic events of the past and strengthening the policy of historical memory, the issue of restoring justice for the victims of political repression becomes relevant from both scientific and public points of view.

In 2020, under the instruction of the President of the country, a State Commission was established to fully rehabilitate all categories of victims of political repression that took place in the period of 20-50 years of the XX century, including the rehabilitation of the bais.

Based on active rehabilitation practices based on the analysis of extensive archival and official documentation, the official state rehabilitation of victims of political repression opens up possibilities for future initiatives to preserve historical memory and shape national identity.

Methodology, methods and materials

While writing the article the authors applied methods of general scientific research, such as analysis and synthesis, analogy, generalization, a systematic approach, and etc.

The historiographical analysis of the phenomenon of baistvo in the socio-economic development of Kazakhstan enabled us to study the existing experience and scientific research on this topic, evaluate to which extent this problem has been investigated and identify less covered aspects.

The prosopographic research method enabled us to investigate the dynamic changes in a certain period of time with a group of studied objects having common social and political features and characteristics.

A descriptive analysis of the lexeme "bai" was also used, which helped generalize its semantic features.

The analysis was based on Remembrance books and Static reviews of the Semipalatinsk region of the colonial period. This type of sources is of scientific value and allows us to reconstruct sceneries of the everyday life of the Semipalatinsk Kazakhs. Texts from the Remembrance books reveal a lot of nuances of the social structure of a nomadic society.

Discussions

The historical investigation into the phenomenon of baistvo as a special category still remains insufficient in historiography. The institution of baistvo is usually considered in the context of studying the process of formation of the national bourgeoisie, the political and socio-economic modernization of the Kazakh steppe in the second half of the 19th and the early 20th centuries as well as its results which ended in a major human tragedy and destruction of the nomadic economy.

The phenomenon of baistvo is of certain interest to various experts – historians, orientalists, linguists, cultural scientists, etc. Based on the historiographical analysis of the research on the social structure of Kazakh society, they can be conveniently classified into four categories: imperial, Soviet, Kazakhstani, and foreign ones.

In the studies of the imperial period, the authors considered transformation of the social structure of Kazakh society as a result of the reforms of the 19th century (Meyer, 1865; Gaynes, 1887; Dobrosmyslov, 1902; Kraft, 1900).

There are different points of view in evaluation of the phenomenon of baistvo as a social group in Soviet historiography. Some researchers were of the opinion that formation of baistvo was not related to capitalist relations (Tolybekov, 1971: 505; Zimanov, 1958: 96-97). The other historians believed that baistvo was a new social stratum that appeared only in the middle of the 19th century on the basis of market relationships (Vyatkin, 1974: 298; Shakhmatov, 1951: 18).

In accordance with S. Tolybekov's estimation, the quantitative indicators of bai farms varied between 2000 or more sheep and over 400 head of cattle. Medium-level farms had about 500 sheep and 100 head of cattle. Small farms included at least 200 sheep and 50 head of cattle (Tolybekov, 1959: 131.).

Ye. Bekmakhanov considered characterization of the bai economy as a frozen phenomenon to be the main disadvantage of the standpoints expressed, whereas it should be considered through the prism of evolutionary development. In his opinion, baistvo, in contrast to the rest of the feudals, was represented by the nascent national bourgeoisie (Bekmakhanov, 1961). At the same time, he points out that it is wrong to relate the social position of all bais to the market, since some bais belonged to the feudal nobility (Bekmakhanov, 1957: 44).

Certain aspects of this topic, including the division of society into two main groups – ak-suyek and kara-suyek, as well as various traditional social categories have been covered in detail in the works of modern historians (Klyashtorny, Sultanov, 1992; Artykbayev, 1997, Abylkhozhin, 2022).

The topic of debaization and dekulakization in Kazakhstan in the period from the late 20s to the early 30s of the 20th century has been sufficiently studied by S. A. Zhakisheva on the basis of content analysis, mathematical and statistical methods, computer analysis and other modern research approaches (Zhakisheva, 2021). The researcher Zhanbossinova A. S. considered the process of elimination of the kulaks and baistvo as a social class from new conceptual positions at the regional level (Zhanbossinova, 2017).

In foreign historiography, there are a number of special studies devoted to investigation into the traditional economy of the Kazakhs and transformation processes in the social structure of 19th - early 20th centuries (Olcott, 1997; Martin, 2009; Sabol, 2003; Rottier, 2003; Kindler, 2017).

Based on a large number of archival sources, foreign researchers trace history of destruction of the traditional economy of the Kazakhs and the famine of the 30s of the 20th century (Witcraft, 2006; Cameron, 2020; Pianciolla, 2019, 2022; Ohayon, 2009).

Results

Kazakh society was significantly differentiated through the livestock-owning system. The wealthy elite of the Kazakh aul was represented by large livestock owners, i.e. bais.

The term “bai” is etymologically of Turkic origin, found in ancient Turkic inscriptions and late medieval Muslim sources. One of the earliest Muslim sources where the word “bai” is mentioned in a person’s name, indicating their social status, according to V. V. Bartold, is Juvaini’s story about Mahmud bai, a Muslim who was the leader of the pagan Kara-Chinese gurkhan (Bartold, 2020).

The famous orientalists-Turkologists S. G. Klyashtorny, T. I. Sultanov refer to the medieval reports of Ibn Ruzbihan, who defines bai as any “influential rich man” who owned a large number of livestock and property, including “wagon houses”. There, the story of Genghisid Muhammad Sheibani Khan was mentioned, to whom the following remark about nomads is attributed, “they make great efforts and cares to collect huge wealth in a short time from breeding sheep, and to get a large fortune from breeding small ruminants in this endless steppe” (Klyashtorny, Sultanov, 2009:237).

A. Bernstam, a Soviet archaeologist and orientalist, who studied the origin, social structure and economy of the nomadic peoples of Central Asia, points to the parallel existence of the words

"bai" and "beg" in the Orkhon script dating back to the 6th – 8th centuries: "... for the period in question, the division of society into rich and poor was an accomplished fact. The rich are called begs and bais. Begs and bais are naturally all those whose titles filled all the inscriptions without exception. In contrast to the rich, there are the people (budun)" (Bernstam, 1946:110).

Tolybekov S. Ye., referring to historical data, argues that baistvo as a social group had existed in the tribes, which later formed the Kazakh nationality, even before the Mongol conquest (Tolybekov, 1971:505).

Based on ethnographic and folklore materials, a well-known representative of the classical school of Russian Oriental studies, A.N. Samoilovich conducted research on the social significance of the words "rich" and "poor" in the Turkic languages and discovered another aspect of the meaning of the word "bai" reflecting religious beliefs. The word "bai", investigated by A. N. Samoilovich, found a peculiar use in the shamanic ritual of the Altai-Sayan peoples, where it occurs in the form of "bay" and "bayat". In some cases, it was used as an epithet for high deities such as "Bay Ulgen", "Bay Karshit", "Bay Kyrgys", "Bay Soyot", and so on. In other cases, "bay" was added to the names of mythical trees such as "Bay terek" and "Bay kaying", or to the names of mythical birds and animals, for example "Baykush" – "sacred" bird, "bai paga" – "sacred" frog, "baytal" – "young mare" intended for a sacrifice to the deity, and so on. Thus, in the folklore of the Altai peoples, the word "bai" received not only the social meaning of "rich", but also the meaning of "sacred" (Potapov, 1986:235).

Linguists note the polysemantic character of the word "bai", which has an adjectival and substantive meaning. In most languages (Kumyk, Bashkir, Karakalpak, Uzbek, Altai, Tuvan), the word "bai" has the meaning of a "rich man". In the dialects of the Uighur language, it means a "merchant", in Khakass and Evenki – "fist", in Karachay-Balkar – "nobleman", in Turkish – "feudal" (Labazanov, 2014).

In his treatise "Traces of Shamanism among the Kyrgyz", Ch. Valikhanov discusses such a concept of the traditional worldview as yrim, the performance of certain actions in order to prevent misfortune. Thus, "when giving someone a dress, they keep a button or a tie... they never sell the main animal in the herd – "kut", so that the good, in this case livestock, does not decrease in this family" (Valikhanov, 2005:150-151).

A rich nomad, in the view of the community, was the chosen one of God, he was called "kut kongan". The level of well-being of the entire community formed the basis of relations between ordinary community members. Those who were at a disadvantage and in poverty received support and food from their well-to-do relatives. Thus, Zh. Artykbayev points out that in the traditional Kazakh society, wealth was not associated with exploitation and had a kind of sacred meaning (Artykbayev, 1997:209).

S. Zimanov distinguishes two meanings of the word "bai". In one case, it is used to refer to a rich person in general, "bai" – a rich man, "bailyk" – wealth. It was enough for the farm to have livestock and pasture sufficient to provide consumption and expanded reproduction to be called bai farming. Khans, sultans, biys, tarkhans, seniors – all these were bais, because they owned the best pasture lands and numerous herds. In another case, the term "bai" means not all rich feudal lords in general, but only a certain social stratum of this class, which does not have hereditary, granted titles (Zimanov, 1958:214).

A modern researcher of Kazakh mythology, cultural scientist Z. Nauryzbai supports this meaning of the term "bai" as a carrier of well-being, fertility, and luck of a kindred. In her opinion, bai's socially significant duty was to transmit this well-being and abundance in their tribal group (Nauryzbai, 2022:11).

Thus, semantically, the word "bai" has several meanings: it can mean a rich man, a master, a nobleman, a well-to-do person, as well as a husband or spouse.

The financial situation definitely played an essential role in referring to a bai group. Thus, N. Massanov attaches great economic importance to the institution of baistvo. In accordance with his study, the survival and normal functioning of the least well-off farms were due to strong ties and cooperation with wealthy livestock owners (Massanov, 1995:184).

A.I. Levshin believes that wealth was a matter of vanity for livestock owners: "I once asked one owner of 8000 horses why he did not sell some of his herds annually. He answered me, "Why would I sell my pleasure? I don't need the money; I'll have to lock it in a chest where no one will see it. But now, when my herds walk in the steppes, everyone looks at them, everyone knows that they are mine, and everyone says that I am rich." Thanks to the amassed fortune, nomadic Kazakhs, according to A. I. Levshin, received respect and the well-deserved title of "bai". This title gave them a significant advantage over the heirs of the khans and the worthiest seniors (Levshin, 1996: 327).

Based on the study of folklore materials, Z. Nauryzbai notes that in the Kazakh traditional society, built up on a generic basis, the property of the family was considered common until the 19th century. A bai was responsible for the material well-being of all relatives (Nauryzbai, 2022:12).

In the economy of the nomadic Kazakhs, the focus was on amassing fortune, which was measured by the number of livestock. At the same time, a bai was not engaged in entrepreneurship in the traditional sense, since the main purpose of livestock breeding was to accumulate a household, not trade. The number of livestock served not only as an indicator of wealth, but also determined the social status.

In a special semiotic framework, wealth acquired a specific meaning, which reflected the personal qualities and dignity of a person. In addition, it was an indicator of special belonging. Thus, the etiology of the word "bai" shows respect for wealth, which means both rich, worthy, and revered (Khamitova, 2008: 22).

According to N. Massanov, wealth and the number of livestock were not only indicators of social status, but also served as the basis for the formation of political power and influence within the society. A rich bai could be involved in political activities, had more opportunities to influence and make decisions in family affairs (Massanov, 1984). In accordance with N. Masanov's opinion, one of the most common forms of exploitation of mass direct producers was the "joint labor" of individuals with different property status within the community. This form of exploitation was practically not reflected in the sources and was not the subject of scientific research. He notes that the first person who drew attention to this was V. F. Shakhmatov, who wrote on this occasion that "...a bai, who had a large herd, and a poor man, who had only a few heads of cattle, used the same amount of labor for grazing, i.e. the poor man actually grazed the bai livestock for free" (Massanov, 1995:195).

Zh.B. Abylkhozhin turns the spotlight on patronage-client relations within the traditional agrarian structure. The patrons here were the rural social elite, who fully controlled the production process, and the clients were people who did not have enough material resources for independent farming. He further argues that the existence of a "class" of clients depended on traditional paternalistic relations, i.e. the so-called institution of social guarantees (redistribution of part of the social product in favor of poor individuals) (Massanov, Abylkhozhin, Yerofeyeva, 2007: 242).

A bai was not only their own, but also their kindred's mouthpiece. This enabled the bai to play the role of a leader and personificator of family and tribal solidarity. Bais were in charge of well-being of their kindred and maintaining its reputation. Their duty was to create conditions under which all members of the family felt protected and were financially established. Strong and rich auls consisting of many people were an indicator of a strong, large, and wealthy kindred. A poor aul in the kindred or an impoverished member of the kindred who became a zhatak was a reason for ridiculing the bai of these kindred. At the cusp of the 20th century, bais undertook financing of newspapers and book publications, tuition fees and the maintenance of talented children in schools and universities. They also supported the initiatives of the Alashorda people, including bail them out and paying fines, as well as advocating for the interests of the people and their education.

Thus, in Kazakh society, the role of a bai was associated with providing financial support to relatives in difficult situations. One of the alternative practices was the so-called "sauna relations", when a wealthy bai transferred or donated an excess amount of their herd to impecunious relatives for breeding and maintenance. The livestock borrowed for use, in the case of jute, had to be returned to the bai herd. Soviet researchers noted that such a system made bai's wealth untouchable, and the poor population more dependent (Sabitov, 2016:66).

The American historian James Baker notes the special significance of bais in the culture and life of the Kazakhs: "A bai personified the representative power of the kindred, supported customs and organized a system of mutual assistance even when the position of a bai in the 20th century was determined more by the level of personal well-being than by the wealth of the kindred. The seniors supported the head, the younger ones obeyed the seniors, the women – men, according to exogamy and other marriage rites. Economic and political power in Kazakh society virtually merged" (Baker, 1985).

By the middle of the 19th century, baistvo had become an important part of economic relations, and this was due to the dawning growth of trade. In a research work of the French historian Isabelle Ohayon, it is noted that by the end of the 19th century, the characteristic "bai" was gaining popularity: "At that time, the title of bai could be applied to a wealthy merchant, and to the owner of livestock and cultivated land. On the eve of the revolution, being a bai meant leading a sedentary (i.e. urban) lifestyle, like representatives of the economic and political aristocracy of the steppe, but at the same time having a large number of livestock and leading a nomadic lifestyle" (Ohayon, 2009:42].

Researcher S.A. Zhakisheva believes that the term "bai" was traditionally used to refer to influential owners of much livestock and property, but in fact these people rather acted as symbols of power and high authority, rather than reflecting their wealth. According to S.A.

Zhakisheva, bais were classified according to several levels corresponding to specific socio-economic and socio-cultural spheres of the multi-structural economy.

Within the territorial production association, there was a segregation of the social stratum of bais functioning through community cooperation. However, some of them reached the required level of accumulation of means of production, such as livestock, and ceased to need community cooperation and went beyond it, becoming carriers of another social organization of production (Zhakisheva, 2021).

S.G. Klyashtorny and T.I. Sultanov pointed out that among the Kazakh nomads, bais constituted a quite large social stratum while they did not distinguish them as a special class: bais were both among the sultans and among biys. Wealth and financial well-being undoubtedly provided huge benefits and determined prestige in society. Nevertheless, a large fortune did not ensure special rights. The importance of individual bais in society was determined by the value of the class to which they belonged. For instance, a sultan, even a poor one, enjoyed all the rights and privileges given by law to this social group in permanent joint possession (Klyashtorny, Sultanov, 2009: 238). According to Zheti Jargy, a bai, if there were not a sultan or a biy, paid the khan, like anyone "able to carry a weapon", "the 20th part of their property annually" (Sultanov, 1982: 101-102).

Kazakh society, taking into account its specific features, formed a social order where social positions and stratification were determined by both economic and traditional factors. Throughout several centuries, we have been able to observe repetitive and stable forms of social interrelations. Before the certain events, the social structure was distinguished by homogeneity. It was homogeneous, and its division was due to the need to carry out functional tasks which contributed to maintaining and preserving the social order. For example, the main activity of the biys was nomadic farm management. But they also represented an intellectual stratum that fulfilled judicial functions. The researcher Zh. Mazhitova uses the category "institution" when describing biystvo "which, in the course of its activities, performed administrative, judicial, military, and other functions to maintain the stable life of the nomadic community" (Mazhitova, 2016: 9) Such description of biys indicates, first of all, their professional functions.

The situation is similar with batyrstvo. The reference to theoretical sources enables us to define batyrstvo as an honorary, well-deserved title or as a professional category of military persons. More popular is the definition of batyrstvo as a title that can be assigned both to the ordinary nomads sharua and to higher rulers such as sultans and khans. For example, the title of batyr was given to Khan Tauke and Sultan Barak. Consequently, the batyrstvo represents a privileged group of talented and reputable military personnel.

The group of aksakals also stood out for its functional significance. According to V. Bartold, they were persons who were not assigned certain legal powers (Bartold, 2020). However, their impact on social and economic life was profound. They were a kind of social capital that ensured public order.

The largest is the social group of sharua, which combines all other social positions. However, there is scarce information in the written sources allowing us to reconstruct functional peculiarities identifying common features more completely.

Thus, on the basis of historiographical analysis, we can claim that until the end of the 18th century, bais could not be considered as a separate social group. Bai was a characteristic of

the nomad's financial situation, regardless of their social status. Financial success rarely gave a nomad a strong position in society with the provision of political functions. Firstly, in the conditions of nomadic life and extremely limited opportunities for amassing, material well-being was seldom the result of investing human resources and entrepreneurial skills. As well as poverty, it was often determined by natural phenomena (jute and epizootics). That is, material success was not something stable, guaranteeing the stability of social status. Secondly, the social order and the placement of groups and individuals by stratum was determined by origin and belonging to the kindred. The level of political influence did not depend on material wealth. A poor sultan was more influential than a rich sharua.

Accordingly, the reasons for the formation of baistvo as a separate institution can be related to a qualitatively new economic reality.

The change in the economy of the Kazakhs in the second half of the 19th - early 20th century led to a significant social and property gap among the Kazakhs. For instance, according to the researcher Zh. A. Kudaibergenova: "If earlier differentiation in the Kazakh aul manifested itself in an increase in property inequality due to the concentration of a huge number of livestock in the hands of bais, later the nature of differentiation changed: social stratification was expressed in addition to owning a significant number of livestock, also in accumulation of money. As a result, a new social type of a bai kulak, a representative of the nascent Kazakh bourgeoisie, was formed. In addition to bai kulaks, the Kazakh bourgeoisie was formed of the so-called alypsatars and saudagers, who represented trade and intermediary capital" (Kudaibergenova, 2010: 22). She refers to Tokash Bokin's "Kyrgyz-Russian dictionary" which distinguishes "bas bais" – these are the richest community members, in whose hands significant wealth was concentrated, "keude bais" – people who had profits, as well as "ayak bais" – these are farms similar to those of the middle-class peasants. The most disadvantaged were kedeis or zharly – these were those who could not farm and were hired as workers, they were at the same time divided into horseless, landless, and the deprived, the latter actually represented the rural proletariat (Kudaibergenova, 2010: 22).

S.I. Kovalskaya identifies several related social terms: "myngyrgan bai" – owning more than 1000 heads of livestock; "shirigen bai" – so rich that the property simply rots, "sasyk bai" – stench of sewage emanates from the spoilt property; "zhanabai" – a new bai, who has recently become rich, is dangerous, you cannot borrow money from them or to settle next to the newlywed couples; "kara bai" – a greedy bai; "karymbai" – a bai who works only for themselves; "alypsattar bai" – the one who borrows and lends. Alypsattar bai bought goods in large shopping centres and brought them to the steppe for sale (Kovalskaya, 2017: 56).

S. Zimanov considers baistvo to be a product of feudal relations. He claims that the majority of biys, batyrs, seniors and aksakals represented the baistvo in government and management bodies. For example, if a historically formed aul (from 5 to 20 kibitkas) or an administrative aul (from 50 to 70 kibitkas) was headed by one aksakal or senior, then there could be several bai yards within the aul. Irrespective of being relatives of the senior, they had a significant influence on their activities (Zimanov, 1958:215).

B. Suleimenov held onto the similar opinion believing that in the late 19th - early 20th centuries, there were two main antagonistic classes in the Kazakh aul: feudals (baia) and peasants

(sharua). In addition to them, two new classes were emerging in the livestock breeding and agricultural zone, where capitalist relations were developing: bais (kulaks) and hired batraks (agricultural proletariat) (Suleimenov, 1963:241).

Imperial modernization introduced serious amendments to the social structure of Kazakh society. New social groups were appearing: workers, employees, merchants. Political decisions led to transformation of the economy. Under the conditions of permanent reduction of pasture lands, the traditional economy turned out to be plagued by a profound crisis. The income from nomadic farming was insufficient for the existence of a steppe inhabitant. Table 1 demonstrates the dynamics in the number of livestock in Kazakh farms. Cattle was also included in the bred livestock, which indicates that the nomadic routes were reduced, since cows are less adapted to long-distance crossings. There is instability in the number of livestock and there is a significant tendency to reduce it (Table 1). Under these conditions, it became necessary to diversify the nomadic economy.

Table 1

Number of livestock in the Kazakh farms*

Year	Camels	Horses	Cattle	Small ruminants
1885	68686	475200	186612	2 420610
1886	67438	482294	193626	2 309023
1887	58500	441613	198905	1 964213
1888	62319	447789	203756	2 011170
1889	62319	451259	202993	2 049343
1890	61597	508266	229182	2 018839
1892	58499	460269	210149	1 936771

*Volosts and settlements as of 1893 Iss.5 Semipalatinskaya oblast' (Townships and localities, 1895:20).

So, N. Konshin, an ethnographer, a public figure, describes the typical image of a Kazakh bai at the beginning of the 20th century: "Kurmangali is a tall Kyrgyz, with a sedate speech and manners, pertaining to a rich aksakal. He is a wordly-wise man, and my visit did not confuse him at all. I heard from the Cossacks that he had several hundred horses and sheep, but Kurmangali himself, despite all my tricks, only grinned and obstinately insisted that he had fewer horses and sheep than a hundred each. In Kyrgyz land, he has an arable: 3 dessiatinas of wheat and 1 dessiatina of oats. According to him, he used to be engaged in trade: he bought manufactured goods in Ust-Kamenogorsk, exchanged them in the steppe for sheep, which he sold to larger livestock dealers" (Remembrance book of Semipalatinsk region, 1900:33).

Nomadic farming was undoubtedly the main source of income. However, this budget item was characterized by extreme instability and dependence on objective factors. To maintain their economic status, the rich nomads combined livestock breeding, agriculture and trade. Based on the results of another trip to the steppe, K. Gins left interesting notes: "On July 10, we intended

to go back to the Priili valley, but in such a way as to travel sixty versts east of the settlement which we left. On the way, we visited a nomadic fair. The fair was small, one street wide. On both sides, side by side, there were twenty-twenty-five yurtas turned into the shops. There was everything one may need for Kyrgyz everyday life. There was a two-colour flag in the middle. An accordion was playing in one of the yurtas. In another one, a Taranchi performed an "ash-khan" and sold pelmeni for a penny a piece" (Suleimenov, 1963:76).

The financial status of a nomad, despite the various types of sources of income, was determined by the number of livestock. The data from the sources of the colonial period presented in Table 2 demonstrate the percentage of affluent and bai farms dependent on the number of livestock. According to the statistics of the Resettlement Department, at the beginning of the 20th century in the Pavlodar uyezd of the Semipalatinskaya oblast', 12500 poor farms owned 63500 horses, while 800 bai farms possessed 172700 horses. Farms of small and large bais in Kokchetavskiy and Kustanaiskiy uyezds ranged from 7.7% to 11.1%, but they accounted for almost half of horses – 47.7%, cattle – 22%, small ruminants (sheep and goats) – 34.5%. Poor and middle-class farms in Omskiy uyezd (84%) had the same number of livestock as 16% of bai farm s.

Table 2

Number of farms where hired labor force was used (Suleimenov, 1963:86)

Uyezds	Number of farms, %	
	of affluent sharua	of bais
Atbassarskiy	23.3	71.1
Akmolinskiy	49.6	82.3
Kustanaiskiy	48.2	87.8
Pavlodarskiy	31.6	80.6
Karkarakinskiy	40.7	80.2
Petropavlovskiy	52.9	88.7
Aktyubinskiy	78.5	96.2
Ust-Kamenogorskiy	43.3	83.5
Omskiy	40.0	71.9

Bais were mainly engaged in trade, much more where capitalist relations developed relatively faster. This explains the high percentage of bai farms that used hired labor: in Aktybinskiy uyezd – 96.2%, Petropavlovskiy – 88.7%, Kustanaiskiy – 87.8%, etc. (Suleimenov, 1963:86).

Based on new conceptual approaches, Kazakhstani historians of the early 1990s attempted to describe the process of confiscation and expulsion of the so-called "semi-feudal" bais from their places of permanent residence to other districts of the republic and other regions of the country. Thus, in accordance with the conclusions drawn by S. A. Zhakisheva, the official authorities classified the Kazakh aul population as "semi–feudal" bais, not because of economic factors, but because of their political unreliability in relation to the Soviet government. Farms which did not meet the criteria of the affluent ones could often fall under the category of baistvo.

This is evidenced by complaints and appeals from the owners of nomadic farms. For instance, the number of farms increased as a result of "artificial unification of independent farms of close relatives (for example, father and sons), or an increase in the number of livestock corresponding to directive standards (Zhakisheva, 2021: 82). The affiliation of the nomads with the tsarist administration was the basis for getting on the list for confiscation.

In the Soviet period, baistvo became a political category rather than an economic one. The negative connotation of the term "bai" was determined by the ideological agenda and the struggle against affluent and wealthy Kazakhs. Negative semantics (kulak-bai element, feudal-bai remnants) were actively supported in the scientific and political context.

Conclusions

Thus, the social structure of the Kazakh nomadic society was a system of stable interdependent relationships principally determined by the specific features of the economy. This was reflected in the system of social positions and the distribution of nomads in it. Stability and organization of social relations was ensured by the functional differences of social groups. Baistvo is a separate category in the Kazakh society. The development of baistvo and its separation into an independent social group was accompanied by structural changes in the nomadic economy. For instance, it is obvious that prior to the 18th century, a bai was rather a characteristic of property status, which is confirmed by written sources. The colonial period, which transformed all aspects of nomadic life, resulted in the emergence of new social categories. Baistvo performed a whole range of functions in order to gain its independent status. The high material status of a nomad had to be enhanced by other socially useful acts. They were at the same time the core of the Kazakh aul and economy and the role model that was able to adapt to new socio-economic realities.

Acknowledgments

The article was prepared as part of the implementation of a research project under a grant from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: «The bai power institution in the conditions of imperial and Bolshevik modernization: a historical and cultural analysis» № AP19679187.

Authors' contributions:

Yermenbayeva G.K.: substantiated the concept of the article and methodological approaches to the research, conducted a critical analysis of the literature, engaged in writing and editing of the text, design of the bibliography and list of references.

Sultangazy G. Zh.: equally participated in the development of the idea of the article, contributed to the analysis of the problem and selection of the definition of the source material, collection of statistical data and tabular presentation of the results.

Medeubayev Y.I. Equally involved in posing the problem, conceptualizing the article, and writing the conclusions.

References

Abylkhozhin Zh.B. Osobennosti sotsialno-ekonomicheskikh otnoshenii v traditsionnoi strukture [Features of socio-economic relations in the traditional structure] // Ocherki po istorii traditsionnoi struktury kazakhov v pervye sovetskie desiatiletiia: sotsialno-ekonomicheskie i sotsiokulturnye aspekty [Essays on the history of the traditional structure of Kazakhs in the first Soviet decades: socio-economic and socio-cultural aspects] / Abylkhozhin Zh. B., Alimbai N. A., Turganbaeva L. R., Orynbaeva G. U., Zhumadil A.K. (Almaty, 2022, 455 p.) [in Russian].

Artykbaev ZH. O. Kazahskoe obshchestvo v XIX veke: tradicii i innovacii [Kazakh society in the XIX century: traditions and innovations] (Karaganda, 1997, 330 p.). [in Russian].

Bartol'd V.V. Tyurki. Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [The Turks. Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. (Moscow; Berlin: Direkt-Media, 2020, 212 p). [in Russian].

Beker J. Soviet cultural policies in Kazakhstan //Arabia. The Islamic World Review. East Burnham. September, 1985. [in English].

Bekmakhanov E. B. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia]. (Moscow, 1957, 324 p.). [in Russian].

Bekmakhanov E. Baiskoe khoziaistvo v Kazakhstane i ego osobennosti vo vtoroi polovine XIX - nachale XX v. [Bay economy in Kazakhstan and its features in the second half of the XIX - early XX centuries] (Moscow, 1961. pp. 338-347). [in Russian].

Bernshtam A. Social'no – ekonomicheskij stroj orhono-enisejskih tyurok VI-VIII vekov. Vostochno – tyurkskij kaganat i kyrgyzy [Socio-economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI-VIII centuries. The Eastern Turkic Kaganate and the Kyrgyzs]. (Moscow, Leningrad, 1946. 212 p.). [in Russian].

Dobrosmyslov A. I. Turgajskaya oblast'. Istoricheskij ocherk [Turgai region. Historical sketch] // Izvestiya Orenburgskogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva [Proceedings of the Orenburg branch of the Imperial Russian Geographical Society]. (Tver, 1902, 524 p.). [in Russian].

Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine of 1932-1933: A Reply to Ellman // Europe-Asia Studies. 4 (58), 625-657(2006). [in English].

Gejns A. K. Kirgiz-kajsaki [Kirgiz-kajsaki] // Sobranie literaturnyh trudov [Collected literary works]. (Saint – Petersburg, 1987, 21-179 p). [in Russian].

Hamitova A. B. Problemy chelovecheskih cennosteĭ v kazahskoĭ kul'ture [Problems of human values in Kazakh culture]. 5, 17-27(2008). [in Russian].

Kameron S. Golodnaya step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Creation of Soviet Kazakhstan]. (Moscow, 2020, 360 p.). [in Russian].

Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. (Moscow, 2017, 382 p.). [in Russian].

Klyashtornyj S. G., Sultanov T. I. Kazahstan. Letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan. Chronicle of three millennia]. (Alma-Ata, 1992, 375 p.). [in Russian].

Klyashtornyj S. G., Sultanov T. I. Gosudarstva i narody Evrazijskih stepej: ot drevnosti k Novomu vremeni [States and Peoples of the Eurasian Steppes: from Antiquity to Modern Times]. (Saint-Petersburg, 2009, 432 p.). [in Russian].

Koval'skaya S. I. Osnovnye harakteristiki social'noj struktury kazahskogo obshchestva v novoe vremya [Main characteristics of the social structure of Kazakh society in the new times]. (Aktobe, 2017, pp. 50-58). [in Russian].

Kozina V. V., Dzhumabekov D. A., Apakasheva A. R. K voprosu o provedenii kampanii po konfiskacii bajskih hozyajstv v Kazahstane [On the issue of conducting a campaign to confiscate bai farms in Kazakhstan]. (Karaganda, 2023, pp.98-106). [in Russian].

Kraft I. I. Iz kirgizskoj stariny [From Kyrgyz antiquity]. (Orenburg, 1900, 168 p.).

Kudajbergenova Zh. O transformacii tradicionnoj hozyajstvennoj deyatel'nosti kazahov vo vtoroj polovine XIX - nachale XX vv. [About the transformation of traditional economic activities of Kazakhs in the second half of XIX - early XX centuries]. 1, 20-24 (2010). [in Russian].

Labazanov S. M. Obshchealtajskaya leksema baj v kumykskom yazyke (Sravnitel'no-istoricheskij analiz) [All-Altaic lexeme bai in Kumyk language (Comparative-historical analysis)]. (2014, 2). [in Russian].

Levshin A. I. Opisanie Kirgiz – kazach'ih, ili Kirgiz – kajsackih, ord i stepej [Description of the Kirghiz – Cossack, or Kirghiz – Kaisak, hordes and steppes]. (Almaty, 1996, 656 p.). [in Russian].

Mazhitova Zh. S. Institut biev v rossijskoj i kazahstanskoj istoriografii: komparativnyj analiz (XVIII - nachalo XXI vv. [Institute of biys in Russian and Kazakh historiography: comparative analysis (XVIII - early XXI centuries.]. (Moscow, 2016, 553 p.). [in Russian].

Martin V. Zakon i obychai v stepi: kazahi Srednego zhuza i rossijskij kolonializm [Law and Customs in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Juz and Russian Colonialism]. (Almaty, 2009, 264 p.). [in Russian].

Masanov N. E. Problemy social'no – ekonomicheskoĭ istorii Kazahstana na rubezhe XVIII - XIX vekov [Problems of socio – economic history of Kazakhstan at the turn of XVIII - XIX centuries]. (Alma-Ata, 1984, 176 p.). [in Russian].

Masanov N. E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of Kazakhs: the foundations of nomadic society life activity]. (Almaty, 1995, 320 p.). [in Russian].

Masanov N. E., Abylhozhin Zh. B., Erofeeva I. V. Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoĭ istoriografii Kazahstana [Scientific knowledge and myth-making in modern historiography of Kazakhstan]. (Almaty, 2007, 296 p.). [in Russian].

Mejer L. Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department]. (Saint-Petersburg, 1865, 289 p.). [in Russian].

Nauryzbaj Z. Chetyre oblaka [Four clouds]. (Almaty, 2022, 412 p.). [in Russian].

Ogajon I. Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i social'nye izmeneniya (1928-1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945)]. (Almaty, 2009, 369 p.). [in Russian].

Olkott M. B. Kazahi [Kazakhs]. (Almaty, 1997, 303-336 p.). [in Russian].

Pianciolla N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. (Oxford, 2019, 23 p.). [in English].

Pianciolla N. Stalinism in Kazakhstan: History, Memory, and Representation. (1) 2022. pp. 280-285). [in English].

Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1900 god [Remembrance book of Semipalatinsk region for 1900] (Semipalatinsk, 1900, 166 p.). [in Russian].

Potapov L. P. Sakral'noe znachenie slova 'bogatyj' v altae – sayanskih tyurkskih yazykah (po etnograficheskim materialam) [Sacral meaning of the word 'rich' in Altai – Sayan Turkic languages (based on ethnographic materials)]. (Leningrad, 1986, pp. 230-237). [in Russian].

Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem. 22(1), 67-81(2003). [in English].

Sabitov D. Kazahstan v global'nyh processah [Kazakhstan in global processes]. 2(48), 64-71 (2016). [in Russian].

Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. (Basingstoke, 2003, 233 p.). [in English].

Sulejmenov B. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX - nachala XX v. (1867-1907 gg.) [Agrarian question in Kazakhstan in the last third of XIX - early XX centuries]. (Alma-Ata, 1963, 411 p.). [in Russian].

Sultanov T. I. Kochevye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV-XVII centuries]. (Moscow, 1982, 139 p.). [in Russian].

Tolybekov S. E. Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII - nachale XX veka. Politiko – ekonomicheskii analiz [Kazakh nomadic society in the XVII - early XX centuries. Political-economic analysis] (Alma-Ata, 1971, 636 p.). [in Russian].

Shakhmatov V. F. K voprosu o slozhenii i spetsifike patriarkhalno – feodalnykh otnoshenii v Kazakhstane [On the question of the formation and specifics of patriarchal-feudal relations in Kazakhstan], Vestnik AN KazSSR [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. 7, 18-36(1951). [in Russian].

Shahmatov V. F. O pastbishchnokochevoĭ (zemel'noĭ) obshchine u kazahov [About pasture-nomadic (land) community among Kazakhs // Issues of History of Kazakhstan and Eastern Turkestan]. (Alma-Ata, 1962, pp. 3-40). [in Russian].

Valihanov CH. Etnograficheskoe nasledie kazahov [Ethnographic heritage of Kazakhs]. (Pavlodar, 2005, 290 p). [in Russian].

Volosti i naselennye mesta, 1893 goda. Vyp.5. Semipalatinskaya oblast'. [Townships and localities. Semipalatinsk region]. (Saint-Petersburg, 1895, 76 p.). [in Russian].

Vyatkin M. Sotsialno – ekonomicheskoe razvitie Srednei Azii. Istoriogr. ocherk 1865-1965 gg. [Socio – economic development of Central Asia. Historiographical essay 1865-1965]. (Frunze, 1974, 263 p.). [in Russian].

Zhakisheva S. A. Eliminaciya bajskih hozyajstv na rubezhe 20-30-h gg. HKH v.: novye podhody, metody i tekhnologii [Eliminating Bai farms at the turn of the 20-30s of the twentieth century: new approaches, methods and technologies]. (Almaty, 2021, 222 p.). [in Russian].

Zhakisheva S. A. Debaizaciya i raskulachivanie v Kazahstane v 20-h–30-h gg. XX v.: novye istochniki i podhody [Debaitization and Raskulachivanie in Kazakhstan in the 20s-30s of the XX century: new sources and approaches]. (Moscow, 2022, 53-58 pp). [in Russian].

Zhanbosinova A. S. Likvidaciya kulachestva kak klassa na materialah GAVKO [Liquidation of kulachchestvo as a class on the materials of the State Archive of East Kazakhstan region]. (Almaty, 2017, 163-168 p.). [in Russian].

Zimanov S. Z. Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka [The social structure of the Kazakhs in the first half of the XIX century]. (Alma-Ata, 1958, 293 p.). [in Russian].

Гүлжан Ерменбаева, Гүлмира Сұлтанғазы, Ерлан Медеубаев
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
MNU университеті, Астана, Қазақстан
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астанадағы филиалы, Астана, Қазақстан

Қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік мәртебесінің теориялық-әдіснамалық аспектілері

Аңдатпа. Қазақ қоғамы өзіне тән ерекшеліктерді ескеріп, әлеуметтік ұстанымдары мен топтарға бөлінуі экономикалық және дәстүрлі факторлармен айқындалған әлеуметтік тәртіпті қалыптастырды.

Көшпелі экономикадағы құрылымдық өзгерістер оның әлеуметтік стратификациясына әсер етті. Жаңа құрылымда белгілі ауқатты адамдар үлкен рөл атқара бастады. Байдың мәртебесі экономикалық және саяси аспектілерді біріктірді. Әлеуметтік құрылымда байлардың экономикалық маңызы оның мүлкінің көлемімен анықталды, өйткені байлық "әл-ауқатты және тыныш өмірге" жетудің негізгі факторы болды. Бұл өз кезегінде оған саяси маңыз бен ықпал берді. Тарихнамада байдың басқа әлеуметтік топтардан функционалдық айырмашылықтары туралы бірыңғай түсінік жоқ. Қолда бар материал интерпретациялардың кең спектрін білдіреді: саудагер, бай, мал иесі немесе XIX ғасырдың екінші жартысындағы экономикалық реформалар толқынында пайда болған кәсіпкер бай болуы мүмкін.

Сонымен қатар, "бай" термині кез-келген ауқатты адамға қатысты қолданылуы мүмкін, ал әлеуметтік топ ретінде олар бір әлеуметтік қабатқа біріктірілген ортақ сипаттағы адамдардың бірігуі. Бұл мақаланың мақсаты қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік мәртебесінің теориялық-әдіснамалық аспектілерін талдау болып табылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік құрылым; қазақ қоғамы; байлар; дебаизация; тәркілеу; байлық; мал иелері.

Гульжан Ерменбаева, Гульмира Султангазы, Ерлан Медеубаев
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Университет MNU, Астана, Казахстан
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова НАН РК (филиал в Астане), Астана, Казахстан

Теоретико-методологические аспекты социального статуса байства в казахском обществе

Аннотация. Казахское общество с учетом присущей ему специфики сформировало общественный порядок, где социальные позиции и распределение по стратам детерминировалось как экономическими, так и традиционными факторами.

Структурные изменения в кочевой экономике отразились на его социальной стратификации. В новой структуре все большую роль начали играть зажиточные лица, известные как баи.

Статус бая объединял в себе два аспекта - экономический и политический. В социальной структуре его экономическое значение определялось размером его имущества, так как богатство было ключевым фактором для достижения «благополучной и спокойной жизни». Это, в свою очередь, придавало ему политическое значение и влияние. В историографии отсутствует единое понимание функциональных отличий бая от других социальных групп. Имеющийся материал подразумевает широкий спектр интерпретаций: баем мог быть торговец, богатый владелец скота или предприниматель, появившийся на волне экономических реформ второй половины XIX века. Кроме того, термин «бай» мог применяться для обозначения любого состоятельного человека, в то время как социальная группа представляет собой объединение людей на основе общих характеристик, они объединяются в одну социальную страту. Целью данной статьи является анализ теоретико-методологических аспектов социального статуса байства в казахском обществе.

Ключевые слова: социальная структура; казахское общество; байство; бай; дебаизация; конфискация; богатство; скотовладельцы.

Список литературы

Абылхожин Ж.Б., Алимбай Н. А., Турганбаева Л. Р., Орынбаева Г. У., Жумадил А. К. Очерки по истории традиционной структуры казахов в первые советские десятилетия: социально-экономические и социокультурные аспекты. – Алматы: LEM, 2022. – 455 с.

Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. – Караганда: Полиграфия, 1997. – 330 с.

Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2020. – 212 с.

Beker J. Soviet cultural policies in Kazakhstan // Arabia. The Islamic World Review. East Burnham. – September. – 1985. – 55 p.

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 335 с.

Бекмаханов Е.Б. Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй половине XIX - начале XX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – 338-347 с.

Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – М., Л.: Издательство Академии СССР, 1946. – 212 с.

Валиханов Ч. Этнографическое наследие казахов. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 290 с.

Волости и населенные места, 1893 года. Вып.5. Семипалатинская область // Издание Статистического комитета Министерства внутренних дел. – С-Петербург, 1895. – 76 с.

Вяткин М. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Историогр. очерк 1865-1965 гг. / Предисл. А. Сапелкина. – Фрунзе: Илим, 1974. – 263 с.

Гейнс А.К. Киргиз-кайсаки // Собрание литературных трудов. – СПб., 1987. – С. 21-179.

Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отделения Императорского русского географического общества. Вып. № 17, Т. 1. – Тверь: Типолитография Н. М. Радионова, 1902. – 524 с.

Davies, R.W.; Wheatcroft, S. G. Stalin and the Soviet Famine of 1932-1933: A Reply to Ellman (англ.) // Europe-Asia Studies. – Vol. 58. – № 4. – 2006. – P. 625-657.

Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 222 с.

Жакишева С. А. Дебаизация и раскулачивание в Казахстане в 20-х–30-х гг. XX в.: новые источники и подходы // Материалы международной научной конференции «Историческая информатика как historical data science» и XVIII конференции Ассоциации «История и компьютер»: к 30-летию АИК и 10-летию журнала «Историческая информатика». – М: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2022. –С. 55-58.

Жанбосинова А. С. Ликвидация кулачества как класса на материалах ГАВКО // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. – №1(52). – 2017. – С. 163-168.

Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН КазССР, 1958. – 293 с.

Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – 360 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Перевод Л. Ю. Пантиной. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 375 с.

Кляшторный С. Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. / 3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. – 432 с.

Ковальская С. И. Основные характеристики социальной структуры казахского общества в новое время // Материалы международной научно-практической конференции «Роль народных лидеров в казахо-джунгарском противостоянии XVII-XVIII вв.: Формирование казахской идентичности», посвященной 350-летию Есет батыра Кокиулы (1667-1749 гг.). – Актобе, 2017. – 300 с.

Козина В. В., Джумабеков Д. А., Апакашева А. Р. К вопросу о проведении кампании по конфискации байских хозяйств в Казахстане // Материалы международной научно-практической конференции «История массовых политических репрессий в Казахстане в 20-50-е годы XX в.: новые архивные данные и исследования». – Караганда, 2023. – С.98- 106.

Коншин Н. По Устькаменогорскому уезду. Путевые заметки // Памятная книжка Семипалатинской области на 1900. Выпуск IV. – Семипалатинск, 1889. – С. 1-51.

Крафт И. И. Из киргизской старины. – Оренбург: Типо-лит. Ф. Сачкова, 1900. – 168 с.

Кудайбергенова Ж. О трансформации традиционной хозяйственной деятельности казахов во второй половине XIX - начале XX вв. // Вестник КазНПУ имени Абая. – № 1. – 2010. – С. 20-24.

Мажитова Ж. С. Институт биев в российской и казахстанской историографии: компаративный анализ (XVIII - начало XXI вв.: дис. … докт. ист. наук: 07.00.09. – Москва, 2016. – 553 с.

Лабазанов С. М. Общеалтайская лексема бай в кумыкском языке (Сравнительно-исторический анализ) // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 2. URL: https://science-education.ru/ru/issue/view?id=116.

Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

Мартин В. Закон и обычаи в степи: казахи Среднего жуза и российский колониализм // История Казахстана в западных источниках. – Т. 12. – Алматы, 2009. – 264 с.

Масанов Н. Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII - XIX веков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: Социнвест, М.: Горизонт, 1995. – 320 с.

Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 296 с.

Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865. – 289 с.

Наурызбай З. Четыре облака. – Алматы: Научно-образовательный фонд «Аспандау», 2022. – 412 с.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) / Изабель Огайон; [пер. с фр. А. Т. Ракишева; сост. Б. М. Сужиков]. – Алматы: Санат, 2009. – 369 с.

Олкотт М. Б. Казахи // Из истории казахов. Составитель Е. Кошкаров. – Алматы: Жалын, 1997. – С.303-336.

Pianciolla N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. October 2019. In book: Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Publisher: Oxford University Press. – 23 p.

Pianciolla N. Stalinism in Kazakhstan: History, Memory, and Representation, translated by Simon Pawley and Anton Platonov ed. by Zhulduzbek Abylkhozhin, Mikhail Akulov and Alexandra Tsay. // Ab Imperio. – 2022(1). – P. 280-285.

Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 год. Выпуск IV. – Семипалатинск: Типография Семипалатинского областного правления, 1900. – 166 с.

Потапов Л. П. Сакральное значение слова «богатый» в алтае-саянских тюркских языках (по этнографическим материалам) //Turcologica. – Л.: Наука. – 1986. – С. 230-237.

Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem // Central Asian Survey. – 22(1). – 2003. – P. 67–81.

Сабитов Д. Казахстан в глобальных процессах // Научное издание, №2 (48), 2016. – С. 64-71.

Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. – 233 p.

Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX - начала XX в. (1867-1907 гг.). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 411 с.

Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. // Вопросы этнической и социальной истории. – М.: Наука, 1982. – 139 с.

Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1971. – 636 с.

Шахматов В. Ф. К вопросу о сложении и специфике патриархально-феодальных отношений в Казахстане //Вестник АН КазССР. – № 7. – 1951. – С.18-36.

Шахматов В. Ф. О пастбищно-кочевой (земельной) общине у казахов // Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. – С. 3-40.

Хамитова А. Б. Проблемы человеческих ценностей в казахской культуре // Вестник КарГУ. – № 5.– 2008. – С. 17-27.

Information about authors /Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах

Ерменбаева Гүлжан Кәкімбекқызы **–** т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Сәтбаев к. 2, Астана, Қазақстан.

Yermenbayeva Gulzhan Kakimbekovna **–** Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbaev st., Astana, Kazakhstan.

Ерменбаева Гульжан Какимбековна **–** к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы **–** т.ғ.к., MNU Университеті, жалпы білім беру пәндері департаментінің профессоры, Қорғалжын тас жолы, 8, Астана, Қазақстан.

Sultangazy Gulmira Zholmagambetkyzy **–** Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of General Education Disciplines, Maqsut Narikbayev University, Korgalshyn, 8, Astana, Kazakhstan.

Султангазы Гульмира Жолмагамбеткызы **–** к.и.н., профессор кафедры общеобразовательных дисциплин, Университет MNU, Коргалжинское шоссе, 8, Астана, Казахстан.

Медеубаев Ерлан Ислямович **–** т.ғ.к., ҚР ҰҒА Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Астанадағы филиал), Қабанбай батыр даңғылы 11/5, Астана, Қазақстан.

Medeubayev Yerlan Islyamovich **–** Candidate of Historical Sciences, Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences (Astana branch), Kabanbay Batyr Avenue, 11/5, Astana, Kazakhstan.

Медеубаев Ерлан Ислямович **–** к.и.н., Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова НАН РК (филиал в Астане), проспект Кабанбай батыра, 11/5, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отандық тарих – Domestic history – Отечественная история

IRSTI 03.20.00
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-77-98

The transformation of the institute of bais in the conditions of modernization processes of the 19th – early 20th centuries

Svetlana Kovalskaya[1], Zhaslan Nurbayev[2], Saya Kishibayeva[3]

[1,3] *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[2] *The Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: corresponding author [1]skovalsk@mail.ru, [2]zhaslannurbayev@gmail.com, [3]kishi.sb84@gmail.com)

Abstract. The article is devoted to the study of the social and institutional history of the prosperous estate of a nomadic society – the Kazakh bais. The main content of the topic of this study is the history of the bais estate as a social community – its condition, social behavior, place and role in the system of social relations, sources of material well-being, social alliances and conflicts, social preconditions and consequences of political, cultural and economic transformations. Integration of the Kazakh economy into the system of the all-Russian economy in the second half of the 19th century caused changes in the social stratification of the traditional nomadic society. The category of wealthy individuals – bais had begun to play an increasing role in its structure. The article is aimed at studying the traditional authority – bais, its transformation in the conditions of change of socio-economic and political life in the Kazakh territory under the influence of strengthening of colonial policy and penetration of elements of the market economy in the 19th – early 20th centuries. The methodological basis of the article is the theory of modernization and frontier modernization. Being part of the Russian Empire, Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries actually was a frontier zone. As a result of the study, it was revealed that bais, actively involved in the sphere of commodity-money relations, used intensive forms of livestock breeding. By increasing the number of livestock, bais formed initial capital, which contributed to the development of entrepreneurship and trade. This, in turn, intensified charitable activities.

Keywords: bais; social institute of bais; traditional authority; modernization; capitalist economy; social structure; Kazakh society.

Received 17.02.2024. Revised 06.03.2024. Accepted 18.04.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Kovalskaya S., Nurbayev Zh., Kishibayeva S. The transformation of the institute of bais in the conditions of modernization processes of the 19th – early 20th centuries // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 77-98. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-77-98

Для цитирования:
Ковальская С., Нурбаев Ж., Кишибаева С. Трансформация института байства в условиях модернизационных процессов XIX – начала XX вв. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 77-98. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-77-98

Introduction

The integration of the Kazakh economy into the system of the all-Russian economy in the second half of the 19th century caused changes in the social stratification of the traditional nomadic society. The category of wealthy individuals – bais, was beginning to play an increasingly important role in its structure. The history of bais as an independent category remains poorly studied in domestic and foreign historiography. The study of the institute of bais takes place in the context of the modernization of the traditional economy of Kazakh society and the gradual transition to a market capitalist economy. In this study, the institute of bais will be considered in socio-historical dynamics, described as part of a complex structure in all its diversity at the macro and micro levels.

The purpose of the article is to study the bais institute, its transformation in the context of changes in socio-economic and political life in the Kazakh region under the influence of the strengthening of colonial policy and the penetration of elements of the market economy in the 19th – early 20th centuries.

Discussion

The social structure of Kazakh society during the imperial period remains one of the most complex and unexplored themes. At the same time, it must be recognized that certain aspects of the topic are more or less described, ranging from the division of society into two large groups – ak-suyek, kara-suyek, to the social groups that have emerged under the influence of the developing capitalist relations of the province (e.g., jataks).

The pre-revolutionary Russian authors L. Meyer, A. K. Geins, A. I. Dobrosmyslov, I. Kraft have addressed the social structure of Kazakh society, as well as the traditional economy and way of life in their work. For example, A. Haruzin writes about cattle breeding among rich and wealthy Kazakhs (Haruzin, 1889: 68). Definitely, a number of characteristics of the social structure of Kazakh society can be found in the studies of the liberal-democratic intelligentsia. In particular, in the writings of A. Bukeykhanov and others (Bukeykhanov, 2007: 303).

Patriarchs of the Soviet historiography S. Asfendiyarov, E. Bekmakhanov, B. Suleymenov in their studies described the transformations in the social and political structure of traditional Kazakh society that took place as a result of the reforms of the 19th – early 20th centuries. Studying the social relations of this period, the authors also address the problem of integration of the Kazakh elite into the higher imperial strata. This point has become particularly relevant by the end of the 19th century, since the term "bai" was increasingly used to refer to a person who engaged in usurious transactions, lending money at interest. It definitely confirms the level of distribution of commodity and monetary relations in the steppe and, in this regard, the emergence of new social roles and groups, since the bais came from both sultans and ancestral nobility.

The beginning of the era of independence of the Republic of Kazakhstan was marked by a number of publications, which raised one of the research issues of the social structure of Kazakhstan society. The multi-volume publication on the history of Kazakhstan, as well as

the works of M.K. Kozybayev became in many ways decisive in terms of studying the topics of interest to us (Kozybayev, 2006: 272). A special place in these series is occupied by the works of N.E. Masanov, Zh.B. Abylkhozhin, Zh. O. Artykbayev and others.

A major breakthrough in the study of the category of bais was the thesis and subsequent scientific publications of the cliometrist historian S. A. Zhakisheva, who was one of the first to use mathematical research methods to study the problems of confiscation of bais in Kazakhstan in the late 1920s. Of great interest is the reasoned approach to the choice of a correct mathematical and statistical method to determine the dynamics of the processes of stratification of the Kazakh village in the pre-kolkhoz period, chosen by the Kazakh scientist Zh. B. Abylkhozhin.

Foreign historiography was marked by the presence of a number of special works devoted to the study of the traditional economy of Kazakhs and transformational processes of social structure, which took place in the 19th and 20th centuries. M. Olcott believes that irreversible changes in the economy of Kazakhstan occurred during the colonial period (Olcott, 1987: 388). P. Rottier also believes that the policy of the Russian Empire has led to the transformation of the nomadic way of life of the Kazakhs (Rottier, 2003:67).

However, it should be noted that the coverage of the topic through the transformation of economic activity of Kazakh bais in the designated period is practically absent in the domestic science.

Methodology, methods and materials

During the 1960s and 70s, Western scholars developed a theory of modernization, which is now widely used in the domestic social sciences.

Modernization can be understood as a set of innovative measures characterized by the transition from traditional society to modern society (Experience of Russian modernization, 2011: 23-24). In this regard, frontier modernization is becoming especially relevant. In its context, scientists study the processes of modernization in the territories of the colonial outskirts of the Russian Empire, consider the directions of integration of these regions into the common imperial space (Poberezhnikov, 2011: 191). Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries, being part of the Russian Empire, was actually a frontier zone. Firstly, it was under the jurisdiction of the administrative authorities of those regions that are now considered to be borderline (Ural, Western Siberia). Secondly, Kazakhs in the 19th century were very actively integrated into the common imperial space. Only a few researchers pay attention to the modernization processes in the Kazakh society in the imperial period (Tebayev, 2010: 246).

One of them is the prominent Russian scientist Aleksey Yuryevich Bykov, who in 2003 published a monograph on the origins of modernization of Kazakhstan and currently continues to work on this topic (Bykov, 2003: 267). In 2023, he published a two-volume book “Russian Policy in the Steppe Regions and the Transformation of Kazakh Society (1731-1917)”.

S. I. Kovalskaya’s monograph, dedicated to the analysis of current problems in the history of modernization of Kazakhstan as reflected in English-language historiography, allows us to trace the views of Western authors on the processes occurring in Kazakhstan both in the imperial and Soviet periods (Kovalskaya, 2007: 336).

From a methodological point of view, the modernization theory is interdisciplinary. Researchers using the modernization approach study the political and legal aspects of colonization, tax legislation, social categories such as clergy, officialdom, etc. (Pochekaev, 2013: 174). However, to such a social institution as bais, in the modernization processes hardly paid attention. This is understandable, since the bais are a poorly studied social group both in the Modern period and in the Soviet period. Accordingly, in this article the authors try to consider the transformational changes in the context of frontier modernization that took place in the environment of bais, as well as the social functions of traditional authority in Kazakhstan, which have not yet been the subject of research as a social category, spreading and introducing innovations.

However, the process of these transformations in Kazakhstan during the period under review should not be considered literally, that is to say, modernization in the territory of Kazakhstan as a transition from an agricultural society to an industrial one. The Kazakhs were not an "agrarian society", and the imperial and then Soviet government did not intend to turn them into an "industrial" (until the 1930's). It is therefore more appropriate to consider the transformation of social institutions in Kazakhstan as an element of modernization in a broader sense. It is important to show that social institutions have been increasingly rationalized under the influence of the growth of commodity and monetary relations and the integration of the Kazakh steppe into the all-Russian economic market. In such a socio-political atmosphere, new bright personalities appeared, the Kazakh national identity was born, new social groups and new social functions emerged. In this process of modernization, bais along with the national intelligentsia, has played an important role.

The study of the topic was carried out with the help of traditional for historical science methods of historiographical analysis, comparative analysis and systematic approach. We also applied methods of statistical analysis. Statistical sources were widely used in the scientific article: materials of the First General Population Census of the Russian Empire in 1897, "Reference and address calendars" of the late 19 - early 20 centuries. Statistical calculations were supplemented and corrected by a substantive analysis of the situation using the historical-typological method. Reference and statistical publications, such as "Reviews", "Memorial books", compiled by regional statistical committees, contain information about the class characteristics of the population, the number of livestock of Kazakh bais, the number of enterprises and trade turnover in the Kazakh steppe.

Results

On the issue of terminology of Kazakh bais. Before considering the transformational processes of the institution of bais, it is necessary to disclose the etymology, the essence of the term "bai". In the well-known book devoted to the traditional structure of Kazakh society, Zh. B. Abylkhozhin was one of the first to define the term "bai". Bai – at the level of folk etymology – a rich, wealthy human. He further submits that bai is an everyday concept that has traditionally been extrapolated to any influential owner of large numbers of livestock and movable property. In fact, "bai" included subjects who acted as a symbol of power and high authority, not wealth (Abylkhozhin, 1991: 6-17).

S.A. Zhakisheva in her research "Bais – "semi-feudals" in Kazakhstan at the turn of the 20th and 30th years of the XX century" addressed a whole chapter to such a complex issue. The monograph itself describes the period associated with the confiscation of peasant farms in 1928-1929 in Kazakhstan. The monograph defines this category as follows: "Within the community corporation, in the years mentioned above, bais were individuals whose ownership of cattle ranged from 50 to 400 units. It was depended on how many pastoralists cooperated in a minimal community based on the principle of complementarity, and which of their owners had a large herd compared to other tribesmen within the community" (Zhakisheva, 2022: 166-167).

In fact, the bais were entrenched at three major levels of multi-level economy. That is, the bais occupied well-defined socio-economic and socio-cultural niches. Thus, within the territorial and productive community, there was a segment of peasant farms, which were part of the community and operated within the framework of the community cooperation. At the same time, some of them, possessing huge herds, no longer needed social cooperation, went beyond it and became carriers of qualitatively different social organization of production. It is legitimate to assign this category of pastoral holdings to the system of private ownership.

However, it should be emphasized that the allocation of bais' farms to the three main levels is conventionally accepted, since the actual practice of social and economic relations in the Kazakh village gave many different transition and symbiotic sub-levels from the community, non-communicable, with known access to private property, to minimally private capitalist organizations.

As a result of the study of usually legal aspects of property relations, the well-known domestic historian N.E. Masanov was convinced of the dominant role of livestock ownership in the system of industrial relations of nomadic society. In his work «Nomadic civilization of Kazakhs» he gives several arguments in favor of this situation. N. Masanov uses both historiographical and source descriptions as evidence.

S.E. Tolybekov rightly believes, "...that nomadic peoples... property inequality and class stratification... they could arise only on the basis of private ownership of herds..." V. P. Ilushechkin writes in connection with this, that "in nomadic cattle farms... cattle are considered the main and dominant wealth, the most important means of production... Private, including large-scale private ownership of livestock exists in all nomadic class societies, and this serves as the basis for the exploitation of private property" (Masanov, 1995: 178).

M.A. Khazanov in his famous work "Nomads and the outside world" states the following: "Property differences, not always permanent, can certainly contribute to social advancement, to reaching a higher level in the social hierarchy, but they themselves are rarely able to turn it into a stable and hereditary social stratification". Indeed, if we seek nomadic societies from the inside, then we can identify two potential sources of social differentiation: private ownership of livestock and leadership positions in public organizations. Private ownership of cattle, differences in the family cycle and the implicit volatility of nomadic herding inevitably led to some income inequality (Khazanov, 2002: 261).

In this regard, V.F. Shahmatov mentioned that the fragmented nature of ownership of key resources and the vertical structure of the communities themselves facilitate the transition from one to the other and the formation of new communities. It is no coincidence that most of

these transitions occur within higher taxonomic communities. For example, there were cases in Kazakh societies in the 19 century, when members of the same subdivision, sharing (or owning) a certain pasture territory, formed several nomadic communities, but relatively easily passed from one to the other (Shahmatov, 1964: 66).

It should be noted that almost all sources unanimously indicate that the basic well-being of the Kazakh people depends solely on the number of livestock. This divides their society into rich, mediocre and poor.

Statistical analysis shows that the nomadic mode of production was characterized by the concentration of livestock in small classes of wealthy pastoralists. In particular, the group of farms with more than 50 horses accounted for 3.3% of all farms in Atbasar district and owned 20.4% of the total livestock, in Kostanay – 3.7% and 32.6%, in Ust-Kamenogorsk – 1.1% and 15.5%, in Semipalatinsk – 1.8% and 23.0%, in Karkaraly – 2.0% and 19.7%, in Akmola region – 3.9% and 27.6%, in Pavlodar – 3.6% and 29.1%, in Petropavlovsk – 1.6% and 16.8%, in Aktobe – 1.2% and 11.7% respectively (Masanov, 1995: 178).

According to the Review of the Turgay region for 1894 out of about half a million horses, 4,707 heads or 1% belonged to settled residents, 460,082 heads or 99% to Kazakhs. Of the latter, 108,814 or 23.8% belonged to house owners with herds of 50 heads or more. The number of such horse breeders on 1 January 1895 increased by 144 or 11.9%, and the number of horses owned by them – by 4,468 heads or by 4% (Review of the Turgay region, 1894:10).

The number of horses belonged to horse breeders and counties in the region were as follows:

Table 1

Number of horses by counties of Turgay region

The number of herds belonged to horse breeders	Aktobe	Kostanay	Turgay	Irgiz	Total in the region
In 50 heads	77	135	68	28	308
50 to 100 heads	98	288	134	68	588
100 – 200	27	87	75	10	199
200 – 300	14	30	12	3	59
300 – 400	1	31	2	-	34
400 – 500	1	10	1	1	13
500 – 600	-	2	-	-	2
600 – 700	-	1	1	-	2
In 1000 heads	-	-	1	-	1
1300	-	1	-	-	1
1550	-	-	1	-	1
Total	218	585	295	110	1208
Source: Review of the Turgay Region in 1894. Orenburg, 1895. – P. 10					

Steppe horse-breeding of the Turgay region has made significant progress. In 1882, the larger owners of horse herds in the area numbered 880 people, and the number of horses they owned 85,149 heads. Consequently, the number of owners increased by 328 or 27.1% over the period of time and the number of horses owned by them by 24,665 heads or 22.4% (Turgay Region Review, 1894:10).

Thus, an extremely small group of pastoralists with more than 50 horses, accounting for only 0.9 – 4.6% of all pastoralists on farms, concentrated between 11.7% and 32.6% of the total herd. These figures are even more impressive for certain types of livestock, especially horses and camels. In particular, on some farms, up to 40% of the horses were owned by this group of wealthy cattle owners. In this regard, it is entitled to record the reality of the processes of concentration of livestock in individual farms, usually connected with the community only within the associative group (Masanov, 1995: 179).

Reports from sources about the Kazakh economy are also very interesting. For example, J. P. Falk notes that rich Kazakhs have at their disposal 5,000 and even 10,000 horses. Such rich people cannot even know the exact number of their herds (Past of Kazakhstan in sources and materials, 1935: 182). In turn, another Russian researcher I.G. Georgi writes that the simplest cattleman rarely has less than 50 or 30 horses, 100 sheep, several camels and 20 to 50 goats. Middle Zhuz Kazakhs also have such people, whose herds contain up to 10,000 horses, up to 300 camels, about 20,000 sheep and more than 1,000 goats. In the Younger Zhuz there are people with 5,000 horses and the corresponding number of other livestock (Georgi 1799: 126). V. V. Radlov says that they meet, though not often, rich people with 80-100 herds, who had 15 to 50 horses (Radlov, 1989: 275, 280). In this case, it is clear that the socio-economic development of the nomadic society was characterized, in its intrinsic form, by large-scale processes of concentration of livestock on the farms of a small group of wealthy pastoralists.

However, the processes of livestock accumulation in a nomadic environment were severely limited by a complex of environmental factors that limited and even hindered the concentration of cattle in large individual farms. As a result of the processes of livestock accumulation, which arose sporadically and spontaneously, were eventually completely objectively interrupted through the natural and socially segmenting functions of the regularity of the dispersed state. For example, the processes of livestock concentration were interrupted by abnormal natural phenomena that caused jute (Radlov, 1989: 44-45). But most often through social phenomena, for example, the division of property after the death of a bai between a fairly large number of relatives, the payment of a kalym, the allocation of property to married sons, dowry to daughters, the arrangement of numerous rich feasts on the occasion of the birth of children, their initiations, weddings, funerals, commemorations, a system of countless gifts, mandatory assistance to relatives, the laws of hospitality, the return of cattle to saunas, large fines for various kinds of offenses, barymta, a lot of mutual obligations, etc. As a result, there was a permanent "dispersion" of livestock ownership relations, an interruption of accumulation processes and a massive redistribution of movable property across all sectors of the social structure of society.

For example, due to the threat of jute, there was an urgent need to drive a herd of horses over icy or deep snow cover, which would allow other types of livestock to forage. In other words, the provision of most labor operations was possible only under the condition of close integration

with the farms of wealthy cattle owners. Among the numerous channels of this integration into a single complex of the social division of labor in a nomadic society, it is necessary to highlight such as assistance in seasonal movements, grazing, production of cultural objects, construction of outbuildings, exchange of producers of breeding cattle, renting livestock in saunas and many others. The livelihood and functioning of the poorest farms were possible only if they were closely integrated with the farms of wealthy livestock owners. Thus, the cattle of the poor members of the community were united around the core of the herd belonging to the rich owner of the cattle.

The transformation of bais' farms. A characteristic phenomenon in the cattle farms of the Kazakh population in the second half of the 19th – early 20th centuries was the transition to intensive of livestock breeding, to the use of more rational methods of farming.

The intensification of cattle breeding means more careful selection and care of cattle, the use of hay. The main factor that determined the evolution of the nomadic Kazakh economy was the reduction of pasture lands in favor of expanding the acreage of both the Kazakh and Russian populations.

In conditions of reduction of their lands, the Kazakhs were forced to apply new forms of cattle breeding, including methods of improving the breed of horses and cattle, the number of which increased significantly in the late 19th – early 20th centuries.

To improve the Kazakh horse, rich cattle breeders at the end of the XIX century began to use Turkmen, Khiva, Bashkir and Russian factory horse breeds. For example, in the herds of famous cattle breeders of the Turgay region Berkimbaev, Turumov, Kinzhebaev, Sandybekov, Karpykov, Yaraspaev, sultan Seidalin there were stallions from the Orenburg horse breeding farm (Commemorative book of the Turgay region, 1899: 18).

In the 20s of the 20th century, the activities of individual cattle breeders received certain results. In the report of the livestock detachment of the expedition of the Academy of Sciences in Karkaraly county (1927-1928), the purpose of which was to assess the livestock resources of Kazakhstan and develop their breeding, it was noted that some farms have producers of improved breed, they get great attention and better care. Such cattle owners as the Myngarbayev and Cholakayev brothers had about three thousand heads. To improve the breed, they acquired stallions of trotter type (Tuleuova, 2012: 156). In general, the expedition noted high opportunities in the development of cultural cattle breeding in Kazakhstan.

One of the innovations in the Kazakh steppe was the harvesting of hay stocks, which is considered as a form of more intensive exploitation of existing lands, accompanying cattle breeding and agriculture. Their main concerns are to prepare a certain amount of fodder for livestock for the winter, in case of ice. In some volosts there were public hay stocks to provide livestock from lack of feed (Address calendar and reference book of Turgay region, 1909: 108).

Thus, the main reasons for the development of haymaking were jute, which forced yesterday's nomads to think about the vulnerability of cattle breeding based on previous principles and turn to the development of hay stocks. Therefore, the spread of machine haymaking, especially in the north of the Steppe region, becomes a characteristic and important phenomenon in the evolution of the economy of the settled Kazakhs. The first mowers appeared here in the late 90s of the 19 century (Kaufman, 1908: 33).

Over the years, the popularity of mowers among the Kazakh population has increased significantly. As V. A. Tresvyatsky notes, "in recent years, Kazakhs have increasingly implemented machine harvesting of bread and hay. During the repeated statistical survey of the Akmola region conducted in 1907-1908, a total of 6,116 Kazakhs registered only their own mowers" (Tresvyatsky, 1917: 71).

A characteristic phenomenon of the early 19th century is the spread of the concept of private property among the Kazakh population, including haymaking. Kazakhs began to realize the advantages of hay meadows in the intensification of their cattle breeding, they tried to secure good places in private ownership, although in the recent past rich hayfields were used by the whole community. So, in the Atbasar district, Agybai Aichuvakov used haymaking plots in the Aral-Tube tract, Nuperbai Janazarov, along with his brother Koterbai Janazarov, had a special winter quarter on the Sarysu River in the Ait-bulat-Ak-chiy tract, where haymaking plots were located (Tuleuova, 2012: 162-163).

Entrepreneurial trends were most clearly manifested in the bais' area. In the second half of the 19 – beginning of the century, hired labor was used in bais' farms, commodity cattle breeding and agriculture developed, methods of cattle breeding and grain cultivation were improved. The bais invested part of their capital in trade, land lease and factory enterprises.

Petitions from representatives of Kazakh society can be found in the archives, which indicate their desire to change the old economic order. Among the bais' class there were many who were attracted not only by the quantitative indicators of their herds, but also by the qualitative characteristics of livestock. The report of the Akmola regional inspector (1910) noted "some of the Kazakh rich are full of aspirations to have more productive cattle". Thus, Kazakh of the Tersakan volost of the Atbasar district, Meiram Janaydarov, founded a horse ranch back in 1870. In 1893, he submitted a petition to the military governor of the Akmola region, in which he, "wishing to use stallions of the best quality, humbly requests to provide two of the best stallions to choose from the Kostanay State horse farm". The request was granted. In 1896, M. Dzhanaydarov was awarded a gold medal for preserving the basic qualities of the local horse breed (Tuleuova, 2012: 166). The example of M. Janaidarov is very indicative and testifies to the purposeful development of the local horse breeding industry in Kazakhstan in the late 19th – early 20th centuries with a focus on world standards.

Many researchers of Modern times have noted the changes in the gradual development of arable farming that took place in the Kazakh steppe. The following evidence can be found in the works of A. Haruzin, the researcher of Bukey Horde: "M. Mikhailov (1867) said that in the trans-Ural steppes, not only the poor are engaged in agriculture, since they used to have few livestock, but that, on the contrary, the desire to cultivate fields and vegetable gardens is also noticed among rich Kazakhs. Since the 60s, which include what has just been said from the words of Mikhailov, much has changed even more in this direction. For example, N. Zeland (1885), who describes mainly the Semirechensk region, makes arable farming dependent on the soil and says that although the main occupation of the Kazakhs is cattle breeding, but recently agriculture has begun to compete with it. According to Zeland, Kazakhs are now engaged in agriculture, not all, but most of them are engaged in. Gardening with artificial irrigation is a useful activity in the Semirechensk region" (Kharuzin, 1889: 68).

The climatic and soil conditions of the Turgay region provided a full opportunity to engage in agriculture. But in the southern counties, Irgiz and Turgay, it was possible to engage in farming only with artificial irrigation of fields, for which the Kazakhs used water wheel and arranged irrigation ditches. Despite such difficulties, disastrous winter of 1879-1880 for Kazakh cattle breeding, agriculture developed more and more in both the northern and southern counties of the region. (Review of the Turgay region, 1884: 2).

Turgay region was divided into 35 volosts, and Kazakhs were engaged in land cultivation in 29 volosts of them (Review of the Turgay region, 1881: 4). In Karabutak, 8 large traders bought millet, wheat and oats from the Kazakhs in autumn. In total, up to 20 thousand pounds of bread were bought from the Kazakhs per year, including 16 thousand millets, up to 2 thousand wheat and the same amount of oats. (Memorial book of the Turgay region, 1899: 132-133).

In the early 80s of the 19th century, the lack of snow in winter and the lack of rain had an adverse effect on the growth of grain in Turgay county. But on the other hand, in three volosts of this county, thanks to artificial irrigation of fields through water wheels and ditches, the harvest was very good. With regard to the implementation of artificial irrigation, according to the testimony of the district chief, the activities of the volost administrator of the Kara- Turgay region, Baymurat Turkebayev, are issued (Review of the Turgay region, 1884: 1).

In Nikolaevsk district, rich Kazakhs rented reaping machines and threshing machines for the harvest (Review of the Turgay region, 1888: 2). This fact indicates that they were engaged in farming on a fairly extensive scale. Indirect reasons that delay the development of arable farming among nomads include the need for Kazakhs to resort to borrowing seeds for sowing from local kulaks, often under extremely difficult conditions for the planters, sometimes turning the work of Kazakh farmers into a thankless waste of time, effort and money. To eliminate such undesirable phenomena, grain stores were set up in the northern regions and special capitals were formed from which Kazakhs could receive grain for sowing or loans for the purchase of seeds. (Review of the Turgay region, 1891: 1).

In 1894, 10,8566 dessiatines were plowed and sown by Kazakhs, townspeople and Russian settlers of the Turgay region, the total area of arable land increased by 1.4%. This sown area was divided as follows: 77,358 dessiatines, or 71.8%, were under the arable land of the Kazakhs, and 31,208 dessiatines, or 28.2%, were under the arable land of the Russian and generally settled population. The Kazakhs of the Turgay region had a higher harvest due to the fact that they used the best lands, and to a greater extent due to the fact that the Kazakhs, unlike the Russian population, sow millet the most – which is the most productive bread (Turgay region Review, 1895: 2).

There were also people among Kazakh cattle breeders who were engaged in growing bread not only for their own consumption, but also for sale in the markets of the region. Yamanchalov Ismail can be referred to as one of such grain growers in Kustanay uyezd. His economic activity began with buying cattle from local Kazakhs. This led to the accumulation of initial capital and turned him into a large cattle breeder. At the beginning of the 20th century Ismail had about 1000 horses and cows and almost as many sheep. Due to mass resettlement of peasants from the central regions of Russia and reduction of pasture lands, many bais reformatted their economic activities. I. Yamanchalov also adopted a new direction and started farming, buying agricultural

equipment (threshing machines, windbreakers, mowers, etc.). By 1915-1916, he had cultivated lands up to 1,000 dessiatines.

In addition to domestic and foreign trade in bread, Kazakh farmers participated in the issuance of loans for grain growers. So, on November 30, 1905, a county congress of peasant chiefs was held in Kostanay, which considered the issue of setting up a credit institution for issuing crop loans to the Kazakh and Russian population. It was attended by officials of the Resettlement Administration in the Turgay region, forestry, as well as the Kostanay merchants V. M. Yaushev, N. A. Voronov, F. P. Kiyatkin, P. P. Stepanov. Among them was also bai, the Arakaragai parish governor M. Klychbayev (Nurseitov, 2013).

The presence of large cattle owners indicates that Kazakh society, in fact, had the initial capital for the development of various forms of entrepreneurship. All the rich Kazakh cattle owners gradually became traders. Thus, according to the Kuznetsov expedition, 65-70% of major bais, who had 500-600 heads of cattle, camels and horses, were simultaneously engaged in large-scale cattle trade (Mamytova, 2004: 9).

The initial capital created on the basis of commodity cattle breeding allowed Kazakh bais to participate in financial transactions. In the history of industrial development of Kazakhstan, there were facts when the management of factories and mines in times of crisis resorted to the help of Kazakh farmers who own a huge number of cattle and a lot of cash. In the memoirs of E. Nelson Fell, an interesting case is given about a financial transaction that was concluded between Adambai bai and the administration of mines in the Steppe Region, for the allocation of a loan in the amount of 20,000 rubles, subject to a refund of 22,000 rubles per month. The reason for this was the dissatisfaction of the workers of a number of mines in 1906 due to salary delays caused by the inability to travel to Akmolinsk for money (Fell, 2000: 109-112).

The trade movement of caravans and transport going to Russia from the Turkestan region and from the Central Asian khanates and back was carried out through the Kazakh steppe. Transportation was carried out by local Kazakhs, who received significant earnings for providing camels to caravans (Review of the Turgay region, 1885: 7).

The haulage industry was very significant before the Orenburg-Tashkent railway, and then existed mainly along the Troitsk-Kostanay-Turgay and Chelkar-Irgiz-Turgay tracts. The freight charge ranged from 20 to 60 kopecks per pud at a distance of Troitsk-Turgay and Turgay-Chelkar (Reference book and address calendar of the Turgay region, 1911: 202).

The role of the Kazakh population in this important type of trading system has also changed over time. If earlier Russian peasants and the Cossack population were engaged in the transportation of merchant baggage, then over time the Kazakhs began to occupy a leading place in trade, who set flexible prices and were more responsible for the delivery of goods than the first ones (Krasovsky, 1868: 414). A similar thought can be found in the memoirs of the English miner Nelson Fell, who notes the high degree of responsibility of Kazakh cabmen. "Of the hundreds of thousands of blanks that we sent to Petropavlovsk, we lost only two, and the carriers paid for these blanks in full. This loss was 0.002%. It is unlikely that any of our Western transport systems is capable of showing such a record" (Fell, 2000: 125). As we can see, the foreign industrialist gave more than a high assessment of the work of the Kazakh logistics.

Trade in the Kazakh steppe was fairground, permanent and barter. The fair trade was very lively due to the nomadic population and its accumulation in certain points at certain times of the

year. The population sold products of cattle breeding and agriculture and bought manufactured, grocery and leather goods. Constant trade was concentrated in cities and larger villages. Barter was practiced by small traders and clerks of large trading firms traveling across the steppe with goods and exchanging them for cattle products (Reference book and address calendar of the Turgay region, 1911: 203).

However, the fair exchange trade fell from year to year. Kazakh bais and traders themselves were reluctant and only resorted to barter if necessary. Only manufactured goods were exchanged for cattle in Kostanay, while other goods such as tea, sugar, iron and dishes were purchased for money. The Kazakhs were quite thoroughly afraid that they would be deceived in exchange, so in order to be able to purchase everything they needed in their everyday life, they tried to sell cattle for money. Merchants were also reluctant to exchange goods for cattle, as there is a lot of expensive fair time to exchange. Kazakhs, convinced in deception of traders, usually asked an incongruously high price for cattle, and offered an extremely low price for the offered goods. Negotiations sometimes lasted for several days until they came to some kind of agreement. The following persons conducted barter at the Kostanay fairs: Abdulla Yaushev, Fashkullin, Abubakirov, Daminov, Mukhamediev and Fayzullin (Commemorative Book of the Turgay region, 1899: 77-78).

The fair became an important means of establishing trade links between the Kazakh cattle industry and the factory industry of Central Russia, was a means of attracting former nomads to the market and adapting to changing economic conditions.

The region's railroads greatly influenced the development of fair trade, which brought local markets closer to the industrial centers of Russia and Siberia. The Siberian Railway has consolidated the role of centers of trade activity of the Kazakh and migrant population, trade of Kazakh cattle breeders and Russian merchants at fairs in Kazakhstan. As a result, in the late 19th – early 20th centuries, a single channel and mechanism for transporting livestock and livestock products was formed, in which fairs allowed to mobilize surpluses from producers, and the railway to deliver them to the consumer.

The "Semipalatinsk district Trade Review for 1900" notes that "individual cattle breeders sell their cattle through exporters abroad, moreover, for cash and at a price that Kazakhs did not know before. Exporters export and ship the requested raw materials to Western Europe and America" (Commemorative Book of the Semipalatinsk region, 1900: 74). Thus, fair trade connected the most remote nomadic farms of the Kazakhs of Kazakhstan, including the Central One, with the trading centers of the Eurasian region and the markets of Europe.

In the last quarter of the 19th century, shop trade was developed in the cities of Kazakhstan. In Kostanay, the shop trade was represented by the Trinity philistine Mustafa Dautov, who was engaged exclusively in the manufacture trade. In 1899, out of 210 merchants in the city of Kostanay, there were only 2 Kazakhs who were engaged in the sale of flour and grain bread. In 1897, 16 people were engaged in meat industry in Turgay, including 6 Bukharian Jews, 6 Kazakhs, 3 Tatars and 1 Russian (Commemorative Book of the Turgay region, 1899: 127-130).

In addition to the cattle trade and the listed crafts, some Kazakhs of the Nikolaev and Turgay counties were engaged in the extraction and sale of salt. Salt was extracted from lakes Urkacha and Ebelea. Salt was extracted from these lakes to about 1.5 million pounds and all of

it diverged, except for the steppe, within the Orenburg province to the cities of Verkhneuralsk, Troitsk, Chelyabinsk and other settlements neighboring the Turgay region. (Review of the Turgay region, 1887: 6). However, already in 1887, these lakes were given to the Orsk merchant Nazarov so that he would give the Kazakhs one self-planting basin on each lake or give them two pounds of salt per house per year (Review of the Turgay region, 1888: 6).

With the development of commercial entrepreneurship, new social groups and categories appear in Kazakh society. The high marketability of livestock products in the markets of Russia and Europe ensured high profits, which accordingly attracted the attention of Kazakh farmers, on the one hand, and buyers of livestock and livestock products, the so-called "alypsatars" and "saudagers", on the other. By selling or buying cattle, hides and wool from Kazakh farmers at a bargain price, and then reselling them in the large markets of Kazakhstan and Siberia, they made significant profits, thereby accumulating initial capital.

Here is one example from the Reviews of the Turgay region. Some Kazakh dealers, without waiting for the cattle to be brought to the market square, went to meet him several miles away, where they tried to outbid the cattle by all means, scaring the owner (especially from distant areas) with all sorts of constraints, mainly veterinary examination. Having stunned and talked to such a Kazakh, these saudagers handed him a deposit, then reselling cattle more expensive to merchants visiting from Orenburg (Commemorative book of the Turgay region, 1899: 113).

Prasol from the Kazakhs bought mainly larger cattle, bulls, and in batches from 30 to 80 heads were sent for sale to Orenburg or to Berdyansk bazaar (near Orenburg). Then the cattle were bought up by cattle producers from the Iletsk protection and, as they were bought, they were driven to the Khobda River for feeding. Finally, Kazakhs and Russians bought a significant number of cattle for field work. Kazakhs-prasols also took an active part in the purchase of sheep, who sent them in small flocks, 40-100 heads, for sale in Orenburg.

The purchase and sale of cattle was carried out exclusively with the help of Kazakh brokers, permanent market regulars. Having a small working capital of 50-100 rubles, they lived exclusively by buying and selling livestock. Prasolstvo was strongly developed in the city of Irgiz. The number of people engaged in this trade reached 70 people, of whom Kazakhs – 32, Sarts – 26 and Tatars – 12. (Commemorative book of the Turgay region, 1899: 120, 129).

An important role in the development of commercial entrepreneurship was played by the government's trade policy, which was aimed at supporting Kazakh traders, since they were the main suppliers of livestock and raw materials for cattle husbandry to the Russian industry. Those wishing to engage in entrepreneurial activity, regardless of class, had to buy out a certificate for the right to trade.

Large pastoralists often traded through their proxies. They, not being the legitimate owners of the livestock products sold and bought, represented the interests of their owners or tribesmen. This practice proved to be quite effective, since trading through clerks allowed large entrepreneurs to expand the scope of their trading operations to new directions and increase profits. The trustees themselves, who lent money to their clients and engaged in usury, did not remain in debt. Often, when they got rich, they hired clerks and dealers themselves. So, in 1890, the Kazakh of the Karkaraly district of the Kyzyltau parish, U. Maybas, achieved his goal in life with honest work and noble aspiration. Driven by need to the city of Petropavlovsk, in 1869 he got a job as a clerk, regularly traveling on his employer's business even to Semirechye. In 1874,

he transferred as a clerk to another Akmola merchant, who entrusted him with goods for sale in the Steppe region. Imagine the surprise of his family when he, who had previously been in poverty, sent them 150 horses. And in 1887, to everyone's surprise, he was elected governor in the elections (Newspaper of the Steppe velayat, 1994: 153).

At the beginning of the 20th century, rich Kazakhs began to pay more attention to trade, as well as production, realizing that the era of traditional cattle husbandry was over. In the second half of the 19th century, capitalist relations intensified on the scale not only of the Kazakh steppe, but also of the whole of Russia, and the wave of production increased. These changes affected the Kazakh steppes. At that time, the number of Russian and Tatar merchants, who began to engage in trade and industry in the Kazakh steppes increased. According to the 1897 census, the number of merchants in Kazakhstan was about 40 thousand (3.6% of the total population). 1,107 people of the merchant class lived in the Akmola region alone (The first general population census of the Russian Empire, 1905: 28).

Along with Russian and Tatar merchants, there were also large merchants of Kazakh origin, the bais, who opened production. One of them was Baymukhambet Kosshygulov and his children. Baymukhambet Kosshygulov began his career with small-scale trade. Thanks to his hard work and business acumen, he becomes one of the richest merchants of the Karaotkel district. In the 1890s, two shops called "Guest Row" or "Caravanserai" appeared in Karaotkel. One of these stores was Kosshygulov's store, which was called "Green Row" because the doors were painted green. There were 72 shops and 10 small retail shops in the large one-storey building.

The Kosshygulovs' confectionery factory was run by a family. The sign of the two-storey building, opened in 1895, read "Kosshygulov and sons". At that time, a variety of sweets, crackers, marshmallows, halva and chocolates were produced, which were popular far beyond the borders of the Russia Empire. In 1915, the factory was awarded the honorary title of "Supplier of the court of his Imperial Majesty". In addition to retail outlets and production, Baymukhambet Kosshygulov was actively engaged in charitable activities. He built a stone mosque and a madrasah school in Akmolinsk (Nurakhmet, 2020).

In the context of the development of entrepreneurship, the process of forming the personal characteristics of Kazakhstani entrepreneurs was underway. Charitable and social activities of entrepreneurs aimed at supporting the well-being of not only Kazakh society, but also residents of neighboring districts, were commonplace. Yamanchalov Ismail can be attributed to such bais of the Kostanay region. With considerable funds, he was engaged in charity work. In particular, at his own expense, in Chubarsk volost, he built a building for the volost administration, an address office and for holding congresses of people's judges. In the autumn of 1896, an aul school built at his expense was opened. In addition, he was allocated 1,680 rubles for the maintenance of teachers at their school at the rate of 240 rubles per year. M. Klychbaev's brother Alim, along with other bais and merchant families, was a full member of the board of the Society for Assistance to needy students in secondary educational institutions of the Kustanay city, namely, a women's gymnasium and a real school (Nurseitov, 2013).

These facts testify to the formation of charitable activities on the part of the bai entrepreneurs, who directed their efforts to support their compatriots. Kazakh bais not only adapted to the new economic conditions, but also tried to be active participants in all social processes taking place in the region.

Conclusion

Summarizing the above, we can come to the following conclusions. Bais was an independent social and economic category. In the context of new emerging capitalist relations, the institution of bais is being transformed under the influence of the crisis of the traditional economic system and its integration into the system of the all-Russian market.

Bais was an active social category that was involved in the sphere of commodity-money relations and power relations through institutions and channels (for example, fairs, official policies of local authorities, etc.).

In the second half of the 19th – early 20th centuries, intensive forms were often used in the bai's economy, characterized by the use of more rational methods of livestock breeding. The intensification of cattle breeding means an increase in the number of cattle, an improvement in the breed of horses, the use of hay, etc. The main factor that determined the evolution of the nomadic Kazakh economy was the reduction of pasture lands in favor of expanding the acreage of both the Kazakh and Russian populations.

The bais, having a large number of cattle, in fact, had the initial capital for the development of various forms of entrepreneurship. All the rich Kazakh cattle owners gradually became traders and merchants. A particularly popular type of activity among the Kazakhs was the haulage trade, which brought them considerable income. Along with trade, the bais' estate tried to master industrial production.

With the development of commercial entrepreneurship, new social groups and categories appear in Kazakh society, such as saudagers, alypsatars, prasols, clerks, dealers, etc. Many of them quickly adapted to market conditions and were able to generate significant capital. And having a solid asset, the bais were actively involved in charitable and patronage activities.

Acknowledgements

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19679187)

Authors' contributions:

Kovalskaya S.I. – approval of the final version of the paper for publication; agreement to be responsible for all aspects of the work, proper review and resolution of issues related to the reliability of data or integrity of all parts of the paper;

Nurbayev Zh.Ye. – writing the text and critically revising its content;

Kishibaeva S.B. – significant contribution to the concept and design of the work; collection, analysis and interpretation of the results of the work.

References

Abylhozhin Zh.B. Ocherki social'no-ekonomicheskoj istorii Kazahstana XX v. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan in the twentieth century] (Universitet «Turan», Almaty, 1997). [in Russian]

Abylhozhin Zh.B. Tradicionnaya struktura Kazahstana. Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii (1920-1930) [The traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930)] (Ғylym, Almaty, 1991). [in Russian]

Adres kalendar' i spravochnaya kniga Turgajskoj oblasti na 1909 god [Address calendar and reference book of the Turgai region for 1909] (Tipo-litografiya B. A. Breslina, Orenburg, 1908). [in Russian]

Bukejhanov A.N. Kazahi: istoriko-etnograficheskie trudy [Kazakhs: historical and ethnographic works]. T. 14. (Astana, 2007). [in Russian]

Bykov A.Yu. Istoki modernizacii Kazahstana: problemy sedentarizacii v rossijskoj politike XVIII – nachala XX veka [Russian policy in the Steppe regions and the transformation of Kazakh society (1731-1917)] (Azbuka, Moscow, 2003) [in Russian]

Bykov A. Yu. Rossijskaya politika v Stepnyh oblastyah i transformaciya kazahskogo obshchestva (1731-1917 gg.) [Russian policy in the Steppe regions and the transformation of Kazakh society (1731-1917)]. T. 1. Otv. red. A. Sh. Kadyrbaev. (IV RAN, Moscow, 2023). [in Russian]

Bykov A. Yu. Rossijskaya politika v Stepnyh oblastyah i transformaciya kazahskogo obshchestva (1731-1917 gg.) [Russian policy in the Steppe regions and the transformation of Kazakh society (1731-1917)]. T. 2. Otv. red. A. Sh. Kadyrbaev. (IV RAN, Moscow, 2023). [in Russian]

Dala ualayatynyң gazeti: adam, қoғam, tabiғat. 1888-1902 [Dala ualayatyn gazeti: adam, kogam, tabigat. 1888-1902]. Құrastyrushy Y. Subhanberdina. (Ғylym, Almaty, 1994). [in Kazakh]

Georgi I. G. Opisanie vsekh obitayushchih v Rossijskom gosudarstve narodov i ih zhiteĭskih obryadov, obyknovenіĭ, odezhd, zhilishch, veroispovedanіĭ i prochih dostopamyatnostej. Ch. 2. O narodah tatarskogo plemeni [Description of all the peoples living in the Russian state and their everyday rituals, customs, clothes, dwellings, religions and other memorabilia. Part 2. On the peoples of the Tatar tribe] (SPb., 1799). [in Russian]

Hazanov M. A. Kochevniki i vneshnij mir [Nomads and the outside world] (Dajk-Press, Almaty, 2002). [in Russian]

Haruzin A. Kirgizy Bukeevskoj ordy (antropologo-etnologicheskij ocherk) Vypusk 1. [Kirghiz of the Bukeev Horde (anthropological and ethnological essay)] (Moscow, 1889). [in Russian]

Kaufman A. A. Russkaya obshchina v processe ee zarozhdeniya i rosta [The Russian community in the process of its origin and growth]. (Moscow, 1908). [in Russian]

Koval'skaya S. I. Sud'by modernizacii Kazahstana v angloyazychnoj istoriografii [The fate of modernization of Kazakhstan in English-language historiography] (CNTI, Astana, 2007). [in Russian]

Kozybaev M. K. Izbrannye Trudy [Selected works] (Almaty, 2006). [in Russian]

Krasovskiĭ M. Oblast' sibirskih Kirgiz. Ch. 1-3. [The region of Siberian Kirghiz. Part 1-3]. (SPb, 1868). [in Russian]

Mamytova S. N. Istoriya razvitiya predprinimatel'stva vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov: avtoreferat na soiskanie uch.step. kand.ist.nauk: 07.00.02. [The history of entrepreneurship development in the second half of the XIX – early XX centuries: author's abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences: 07.00.02] (Pavlodar, 2004). [in Russian]

Masanov N. E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the life of nomadic society]. (Socinvest-Gorizont, Almaty–Moskva, 1995). [in Russian]

Materialy po zemel'nomu voprosu v Aziatskoj Rossii. Vyp. 1. Stepnoj kraj. Sostavitel' V.A. Tresvyatskij [Materials on the land issue in Asian Russia. Vol. 1. Steppe region. Compiled by V.A. Tresvyatsky]. Peterburg, 1917. 135 s. [in Russian]

Nel'son Fell E. Russkij i kochevnik. Byli kirgizskih stepej. Niva [The Russian and the Nomad. There were Kyrgyz steppes. Niva] 2000. №1, P. 100-145. [in Russian]

Nurahmet Esbol. Kazahskie bai: dinastiya Kosshygulovyh. e-history.kz [Kazakh bais: the Kosshygulov dynasty. e-history.kz] Available at: https://e-history.kz/ru/news/show/32525 (accessed: 15.11.2023). [in Russian]

Nurseitov B. N. Social'nyj oblik baev Kustanajskogo uezda (konec XIX-nachalo XX vv.). e-history.kz [The social appearance of the bais of the Kustanai district (late XIX-early XX centuries). e-history.kz] Available at: https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9201 (accessed: 02.12.2023). [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1880 god [Review of the Turgai region in 1880]. Orenburg, 1881. 27 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1883 god [Review of the Turgai region in 1883]. Orenburg, 1884. 15 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1884 god [Review of the Turgai region in 1884]. Orenburg, 1885. 19 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti na 1886 god [Review of the Turgai region in 1886]. Orenburg, 1887. 17 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1887 god [Review of the Turgai region in 1887]. Orenburg, 1888. 26 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1890 god [Review of the Turgai region in 1890]. Orenburg, 1891. 18 p. [in Russian]

Obzor Turgajskoj oblasti za 1894 god [Review of the Turgai region in 1894]. Orenburg, 1895. 67 p. [in Russian]

Olcott M.B. Kazakhs.1-st ed. Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p.

Opyt rossijskih modernizacij XVIII–XX vv.: vzaimodejstvie makro- i mikroprocessov [The experience of Russian modernization in the XVIII–XX centuries: the interaction of macro- and micro-processes] (Ekaterinburg, 2011). [in Russian]

Pamyatnaya knizhka Akmolinskoj oblasti na 1915 god [Commemorative book of the Akmola region for 1915]. Omsk, 1915. 78 p. [in Russian]

Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1900 god [Commemorative book of the Semipalatinsk region for 1900]. Semipalatinsk, 1900. 223 p. [in Russian]

Pamyatnaya knizhka Turgajskoj oblasti na 1899 god [The commemorative book of the Turgai region for 1899]. Orenburg, 1899. 464 p. [in Russian]

Pamyatnaya knizhka Turgajskoj oblasti na 1915 god [The commemorative book of the Turgai region for 1915]. Orenburg, 1915. 175 p. [in Russian]

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 god. LXXXI. Akmolinskaya oblast' [The first general population census of the Russian Empire in 1897. LXXXI. Akmola region]. SPb., 1905. 150 p. [in Russian]

Poberezhnikov I. V. Aziatskaya Rossiya: frontirnaya modernizaciya [Asian Russia: frontier modernization] // Izvestiya Ural'skogo federal'nogo universiteta. Ser. 2: Gumanitarnye nauki. T.96. 2011. № 4. P.191–203. [in Russian]

Pochekaev R. Yu. Evolyuciya nalogooblozheniya v Kazahstane v XIX veke v kontekste frontirnoj modernizacii. Pravo v sovremennom mire [The evolution of taxation in Kazakhstan in the XIX century in the context of frontier modernization. Law in the modern world] 2013. №4. P.174–190. [in Russian]

Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Sbornik 1. V v. do n. e. – XVIII v. n. e. [The past of Kazakhstan in sources and materials. Collection 1. V century BC - XVIII century AD] (Alma-Ata – Moscow, 1935). [in Russian]

Radlov V. V. Iz Sibiri. Stranicy dnevnika [From Siberia. Pages of the diary] (Nauka, Moscow, 1989). [in Russian]

Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem. Central Asian Survey. 2003. 22(1). P. 67–81.

Shahmatov V. F. Kazahskaya pastbishchno-kochevaya obshchina. (Voprosy obrazovaniya, evolyucii i razlozheniya) [Kazakh pastoral and nomadic community. (Issues of education, evolution and decomposition)] (Alma-Ata, 1964). [in Russian]

Spravochnaya kniga i adres kalendar' Turgajskoj oblasti na 1911 god [Reference book and address calendar of the Turgai region for 1911]. Orenburg, 1911. 320 p. [in Russian]

Tebaev D. B. Frontir v politike Rossiĭskoj imperii na territorii Stepnogo kraya vo vtoroj polovine XVIII veka (na primere Mladshego i Srednego Zhuzov). Iran-name [Frontier in the politics of the Russian Empire on the territory of the Steppe region in the second half of the XVIII century (on the example of the Younger and Middle Zhuzes). Iran-name] 2010. №1 (13). P.246–256. [in Russian]

Tuleuova B. T. Adaptaciya kazahskogo obshchestva Central'nogo Kazahstana k rynochnym usloviyam vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov [Adaptation of the Kazakh society of Central Kazakhstan to market conditions in the second half of the XIX – early XX centuries] (Karaganda, 2012). [in Russian]

Zhakisheva S. A. Konfiskaciya bajskih hozyajstv v Kazahstane na rubezhe 20–30-h gg. XX v. Monografiya. T. 31. Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskoj repressii (20-50 gody XX veka). Pod obshch. red. E.T. Karina [Confiscation of farmsteads in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the twentieth century. Monograph. Volume 31. Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Edited by E.T. Karin] (Astana, 2022). [in Russian].

Светлана Ковальская, Жаслан Нұрбаев, Сая Кишибаева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

XIX-XX ғасырдың басындағы модернизациялық үдерістер жағдайында байлар институтының трансформациясы

Аңдатпа. Мақала көшпелі қоғамның дәстүрлі элитасы – қазақ байларының әлеуметтік және институционалдық тарихын зерттеуге арналған. Зерттеу тақырыбының негізгі мазмұны – әлеуметтік қауымдастық ретіндегі байлар институтының тарихы – оның жағдайы, әлеуметтік мінез-құлқы, әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі орны мен рөлі, материалдық әл-ауқат көздері, әлеуметтік альянстар мен қақтығыстар, саяси, мәдени және экономикалық өзгерістердің әлеуметтік алғышарттары мен салдары. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ шаруашылығының бүкілресейлік экономика жүйесіне интеграциялануы дәстүрлі көшпелі қоғамның әлеуметтік стратификациясында өзгерістер туғызды. Оның құрылымында ауқатты адамдар санаты – байлар айтарлықтай рөл атқара бастайды. Мақаланың мақсаты – байлар институтын, оның қазақ өлкесіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өмір жағдайында отарлық саясаттың күшеюі мен XIX-XX ғасырдың басындағы нарықтық экономика элементтерінің енуі салдарынан өзгеруін зерттеу. Мақаланың әдіснамалық негізі – модернизация теориясы, фронтирлік модернизация. Қазақстан XIX-XX ғғ. басында Ресей империясының бір бөлігі бола отырып, іс жүзінде фронтир аймақ болды. Зерттеу нәтижелерінде бай адамдар тауар-ақша қатынастары саласына белсенді қатысып, мал өсірудің қарқынды түрлерін қолданғаны анықталды. Мал басын көбейте отырып, байлар кәсіпкерлік пен сауданың дамуына ықпал ететін бастапқы капиталды қалыптастырды. Бұл өз кезегінде қайырымдылық қызметін жандандырды.

Түйін сөздер: байлар; байлар институты; дәстүрлі элита; жаңғырту; капиталистік шаруашылық; әлеуметтік құрылым; қазақ қоғамы.

Светлана Ковальская, Жаслан Нурбаев, Сая Кишибаева
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Трансформация института байства в условиях модернизационных процессов XIX – начала XX вв.

Аннотация. Статья посвящена изучению социальной и институциональной истории зажиточного сословия кочевого общества - казахского байства. Основным содержанием темы настоящего исследования является история байского сословия как социальной общности – его положение, социальное поведение, место и роль в системе социальных отношений, источники материального благосостояния, социальные альянсы и конфликты, социальные предпосылки

и последствия политических, культурных и экономических трансформаций. Интегрирование казахского хозяйства в систему всероссийской экономики во второй половине XIX века вызвало изменения в социальной стратификации традиционного кочевого общества. В его структуре начинают все более возрастающую роль играть категория зажиточных лиц – баев. Целью статьи является изучение института байства, его трансформации в условиях изменения социально-экономической и политической жизни в Казахском крае под воздействием усиления колониальной политики и проникновения элементов рыночной экономики в XIX – начале XX веков. Методологической основой статьи является теория модернизации, фронтирной модернизации. Казахстан в XIX – начале XX вв., являясь частью Российской империи и представлял собой фронтирную зону. В качестве результатов исследования было выявлено, что баи, активно вовлекаясь в сферу товарно-денежных отношений, использовали интенсивные формы разведения скота. Увеличивая поголовье скота, баи формировали начальный капитал, который способствовал развитию предпринимательства и торговли. А это, в свою очередь, активизировало благотворительную деятельность.

Ключевые слова: баи; институт байства; традиционная элита, модернизация; капиталистическое хозяйство; социальная структура; казахское общество.

Список литературы

Olcott M. Kazakhs.1-st ed. – Stanford: Hoover Institution Press, 1987. – 388 p.

Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem // Central Asian Survey. – 2003. – 22(1) – P. 67–81.

Абылхожин Ж. Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX в. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 360 с.

Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930). - Алматы: Ғылым. – 1991. – 240 с.

Адрес-календарь и справочная книга Тургайской области на 1909 год. – Оренбург: Типо-литография Б. А. Бреслина, 1908. – 143 с.

Букейханов А. Н. Казахи: историко-этнографические труды. Т. 14. – Астана, 2007. – 303 с.

Быков А. Ю. Истоки модернизации Казахстана: проблемы седентаризации в российской политике XVIII – начала XX века. М.: Азбука, 2003. – 267 с.

Быков А. Ю. Российская политика в Степных областях и трансформация казахского общества (1731-1917 гг.). Т. 1. Отв. ред. А. Ш. Кадырбаев. – М.: ИВ РАН, 2023. – 464 с.

Быков А. Ю. Российская политика в Степных областях и трансформация казахского общества (1731--1917 гг.). Т. 2. Отв. ред. А. Ш. Кадырбаев. – М.: ИВ РАН, 2023. – 448 с.

Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. – Ч. 2. – О народах татарского племени. – СПб., 1799. – 178 с.

Дала уалаятының газеті: адам, қоғам, табиғат. 1888-1902 // Құрастырушы Y. Субханбердина. – Алматы, Ғылым, 1994. – 815 с.

Жакишева С. А. Конфискация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: монография. Т. 31. / Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политической репрессии (20-50 годы XX века). Под общ. ред. Е. Т. Карина. – Астана, 2022. – 176 с.

Кауфман А. А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. – М., 1908. – 456 с.

Ковальская С. И. Судьбы модернизации Казахстана в англоязычной историографии: монография. – Астана: ЦНТИ, 2007. – 336 с.

Козыбаев М. К. Избранные труды. – Алматы, 2006. – 272 с.

Красовский М. Область сибирских киргиз. Ч. 1-3. – СПб, 1868. – 264 с.

Мамытова С. Н. История развития предпринимательства во второй половине XIX – начале XX веков: автореферат на соискание уч. степ. канд.ист.наук: 07.00.02. – Павлодар, 2004. – 24 с.

Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: «Социнвест» – Москва: «Горизонт», 1995. – 320 с.

Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. 1. Степной край. Составитель В. А. Тресвятский. – Петербург, 1917. – 135 с.

Нельсон Фэлл Э. Русский и кочевник. Были киргизских степей // Нива. – 2000. – №1. – С. 100-145.

Нурахмет Есбол. Казахские баи: династия Косшыгуловых // https://e-history.kz/ru/news/show/32525 (дата обращения: 15.11.2023).

Нурсеитов Б. Н. Социальный облик баев Кустанайского уезда (конец XIX-начало XX вв.) // https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9201 (дата обращения: 02.12.2023).

Обзор Тургайской области за 1880 год. – Оренбург, 1881. – 27 с.

Обзор Тургайской области за 1883 год. – Оренбург, 1884. – 15 с.

Обзор Тургайской области за 1884 год. – Оренбург, 1885. – 19 с.

Обзор Тургайской области на 1886 год. – Оренбург, 1887. – 17 с.

Обзор Тургайской области за 1887 год. – Оренбург, 1888. – 26 с.

Обзор Тургайской области за 1890 год. – Оренбург, 1891. – 18 с.

Обзор Тургайской области за 1894 год. – Оренбург, 1895. – 67 с.

Опыт российских модернизаций XVIII–XX вв.: взаимодействие макро- и микропроцессов. – Екатеринбург, 2011. – 404 с.

Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. – Омск, 1915. – 78 с.

Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 год. – Семипалатинск, 1900. – 223 с.

Памятная книжка Тургайской области на 1899 год. – Оренбург, 1899. – 464 с.

Памятная книжка Тургайской области на 1915 год. – Оренбург, 1915. – 175 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. LXXXI. Акмолинская область. – СПб., 1905. – 150 с.

Побережников И. В. Азиатская Россия: фронтирная модернизация // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2: Гуманитарные науки. – Т. 96. – 2011. – № 4. – С. 191–203.

Почекаев Р. Ю. Эволюция налогообложения в Казахстане в XIX веке в контексте фронтирной модернизации // Право в современном мире. – 2013. – № 4. – С. 174–190.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1. V в. до н. э. – XVIII в. н. э. — Алма-Ата – М., Казакское краевое изд-во, 1935. – 299 с.

Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника. – М., Наука, 1989. – 749 с.

Справочная книга и адрес-календарь Тургайской области на 1911 год. – Оренбург: Типография Тургайского областного правления, 1911. – 320 с.

Тебаев Д. Б. Фронтир в политике Российской империи на территории Степного края во второй половине XVIII века (на примере Младшего и Среднего Жузов) // Иран-наме. – 2010. – № 1 (13). – С. 246–256.

Тулеуова Б. Т. Адаптация казахского общества Центрального Казахстана к рыночным условиям во второй половине XIX – начале XX веков. Караганда, 2012. 193 с.

Хазанов М. А. Кочевники и внешний мир. Изд.3 доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

Харузин А. Киргизы Букеевской орды (антрополого-этнологический очерк). Выпуск 1. – Москва: Типография А. Левенсон и К, 1889. – 342 с.

Шахматов В. Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. (Вопросы образования, эволюции и разложения). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1964. – 207 с.

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Ковальская Светлана Ивановна **–** тарих ғылымдарының докторы, қауымд. профессор (доцент), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақстан тарихы кафедрасының профессор м.а., Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Kovalskaya Svetlana Ivanovna **–** Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Assistant Professor), Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Ковальская Светлана Ивановна – доктор исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Нұрбаев Жаслан Есейұлы **–** тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Бейбітшілік көшесі, 4, 010000, Астана, Қазақстан.

Nurbayev Zhaslan Yesseyevich **–** Candidate of Historical sciences, Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Beibitshilik str. 4, 010000, Astana, Kazakhstan.

Нурбаев Жаслан Есеевич **–** кандидат исторических наук, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, ул. Бейбітшілік, 4, 010000, Астана, Казахстан.

Кішібаева Сая Бауыржанқызы **–** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, аймақтану кафедрасының докторанты, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан.

Kishibayeva Saya Bauyrzhanovna – doctoral student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Кишибаева Сая Бауыржановна **–** докторант кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Тарихнама, деректану және тарихи зерттеу әдістері – Historiography, source studies and Methods of historical research – Историография, источниковедение и методы исторического исследования

IRSTI 03.20.00
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-99-116

Сведения по исторической географии Центральной Азии в историографии узбекских ханств XVIII–XIX вв.

Жулдыз Тулибаева

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Евразийский научно-исследовательский институт, Алматы, Казахстан

(E-mail: tulibay@gmail.com)

Аннотация. В данной статье исследуются исторические сочинения XVIII-XIX вв., созданные в Мавераннахре на чагатайском и персидском языках и содержащие материалы по исторической географии Центральной Азии.

Цель настоящего исследования – выявить и ввести в научный оборот наиболее ценные сведения по исторической географии Центральной Азии, содержащиеся в исторических трудах местных авторов XVIII-XIX вв.

Выявленный фактический материал из письменных памятников узбекских ханств показал, что рассматриваемые нарративные источники содержат богатый историко-географический материал о государствах, удельных владениях и вилайетах региона. Сведения исторических сочинений позволяют нам проследить административно-территориальные изменения, происходившие в Центральной Азии. Историографы Бухары, Хивы и Коканда, рассказывая о междоусобицах в регионе, описывая военные походы верховных правителей ханств, приводят многочисленные сведения о вилайетах, городах, селениях и крепостях, сообщают о строительстве новых крепостей, упоминают известные и малоизвестные дороги, водные ресурсы региона, используемые переправы и мосты.

Авторы исторических сочинений XVIII-XIX вв. при описании происходивших событий в регионе, вносили в свои труды уникальные сведения и факты, отсутствующие в остальных хрониках, но важные для более целостного представления исторической географии региона прошлых веков. Тем не менее, значительная часть географических сведений, содержащихся в хивинских, кокандских и бухарских сочинениях XVIII-XIX вв., до сих пор недостаточно изучены, их еще предстоит детально исследовать.

Ключевые слова: Центральная Азия; историческая география; узбекские ханства; письменные источники; административно-территориальное устройство.

Received 07.04.2024. Revised 07.04.2024. Accepted 25.04.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Tulibayeva Zh.M. The Historiography of Uzbek Khanates of the 18th – the 19th Centuries: Materials on the Historical Geography of Central Asia // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 99-116. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-99-116

Для цитирования:
Тулибаева Ж. М. Сведения по исторической географии Центральной Азии в историографии узбекских ханств XVIII–XIX вв. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 99-116. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-99-116

Введение

Большинство авторов историографических сочинений Центральной Азии XVIII–XIX вв. создавали свои произведения по указанию верховного правителя (Мухаммад-Амин Бухари; Шир-Мухаммад, Мухаммад-Риза; ʻАбд ал-Карим Намангани; Мушриф Исфараги) или распоряжению высокопоставленных чиновников (Мухаммад-Вафа, Алим-бек; Мухаммад Мир ʻАлим). Эти труды относятся к официальным летописям или хроникам. Но было и немало авторов, которые писали свои сочинения по собственной инициативе, зачастую выражая личное отношение к описываемым событиям (ʻАбд ал-Рахман Давлат; Ибадаллах, Мухаммад-Шариф; Мухаммад-Хакимхан; ʻАбд ал-Гафур; ʻАваз Мухаммад, I; ʻАваз Мухаммад, II; Мухаммад-Салих-ходжа; Мухаммад-Амин-бек). Их сочинения носят частный характер.

Историографы Бухары, Хивы, Коканда и Ташкента, последовательно излагая политическую историю правящей династии, сообщали ценные сведения о важнейших исторических событиях, происходивших в ханствах и регионе. К ним относятся: политические изменения в ханстве, приход к власти нового верховного правителя, перераспределение земельных владений и водных ресурсов, установление новой административно-территориальной системы управления, взаимоотношения с соседними государствами региона.

История правления в первой четверти XVIII в. последних ханов-чингизидов на троне Бухарского ханства повествуется в хрониках «Тарих-и ʻУбайдаллах-хан» (Мухаммад-Амин Бухари) и «Тарих-и Абу ал-Файз-хан» (ʻАбд ал-Рахман Давлат). Обстоятельства и причины прихода к власти новой династии, представителей бухарской родовой знати, подробно освещены в сочинении «Тарих-и Рахим-хан» (Мухаммад-Вафа, Алим-бек). Известия о правлении бухарских эмиров во второй половине XVIII по первую половину XIX веков представлены в рукописных трудах «Тарих-и амир Хайдар» (Ибадаллах, Мухаммад-Шариф), «Тарих-и амир Насраллах» (Мухаммад Мир ʻАлим) и «Тарих-и амиран-и мангытийа» (Мухаммад-Йакуб).

История правления Чингизидов в Хорезме, приход к власти в Хиве новой династии, представителей хивинской родовой знати, подробно повествуется в известной хронике «Фирдаус ал-икбал» (Шир-Мухаммад, Мухаммад-Риза). Исторический труд создавался при первом независимом правителе Илтузар-хане (1804-1806). Придворный историограф не успел завершить свой труд, тем не менее, сочинение было продолжено, окончательный вариант которого был составлен в 1825 г. (Shīr Muḥammad Mīrāb, 1988). Придворные историографы подробно изложили историю правления Мухаммад-Амин инака (1762-1791), ʻАваз-бий инака (1790-1804), Илтузар-хана (1804-1806) и Мухаммад-Рахим-хана (1806-1825).

В «Рийаз ал-даула» (Мухаммад-Риза) основное внимание уделено правлениям Аллахкули-хана (1825-1843) и Рахимкули-хана (1842-1846). Последующая история Хорезма освещена в «Зубдат ал-таварих» (Muhammad Riza, 2016). «Джами‘ ал-ваки‘ат-и султани» (Muhammad Riza, 2012) посвящен правлению Мухаммад-Амин-хана (1846-1855).

Образование Кокандского ханства, важные исторические события, происходившие в Фергане в XVIII–XIX вв., достаточно обстоятельно были изложены в сочинениях «Мунтахаб ал-таварих» (Мухаммад-Хакимхан), «Тарих-и джаханнамайи» (ʻАваз Мухаммад, I), «Тухфат ал-таварих-и хани» (ʻАваз Мухаммад, II), «Анджум ал-таварих» (Мухаммад-Амин-бек), «Ансаб ал-салатин ва таварих ал-хавакин» (ʻАлим Ташканди).

Повествование о завоевательных походах кокандских правителей ʻАлим-хана (1798–1811), ʻУмар-хана (1810-1822), Мухаммад-ʻАли-хана (1823-1842), Шир-ʻАли-хана (1842-1844) красочно представлены в сочинениях «ʻУмар-нама» (ʻАбд ал-Карим Намангани), «Шах-нама-йи ʻУмар-хани» (Мушриф Исфараги), «Гарайиб-и сипах» (Таджир).

Правление Худайар-хана (1844-1858), его победа в борьбе с кипчаками, над одной из крупнейших родоплеменных группировок Ферганы, подробно излагаются в хрониках «Зафар-нама-йи Худайар-хани» (ʻАбд ал-Гафур) и «Тухфат ал-тавари-и хани» (ʻАваз Мухаммад, II).

В сочинениях бухарской, хивинской и кокандской историографий приводятся многочисленные данные об удельных владениях региона, история которых до сих пор детально не изучена, о политическом и административно-территориальном их устройстве, земельных и водных ресурсах. Обширные сведения и факты, представленные в исторических хрониках, весьма ценны, так как сообщаются очевидцами и современниками того времени. Таким образом, несмотря на большой объем сведений хроник по исторической географии центральноазиатского региона, большая часть этого фактического материала все еще остается не введенной в научный оборот.

Методология, методы и материалы

Исследование проводилось на основе научных методов, используемых при работе с восточными нарративными источниками; критический отбор и систематизация выявленного материала проводилась с учетом места, времени и обстоятельств создания рукописного письменного памятника.

При выявлении материалов по исторической географии Центральной Азии был использован историко-географический подход. В процессе изучения сведений из вышеназванных рукописных исторических сочинений XVIII-XIX вв. был применен историко-хронологический анализ. Особое внимание было уделено сообщениям историографов о географическом и геополитическом положении государств центральноазиатского региона, истории образования и территориях крупных удельных владений, расширению отдельных ханств за счет объединения и присоединения соседних удельных владений.

Базовыми письменными источниками для нашего исследования стали исторические сочинения центральноазиатских авторов XVIII-XIX вв., хранящиеся в богатейшем фонде рукописей и литографий Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни в Ташкенте (Тулибаева, Исахан, 2014: 19-24). Бухарские, хивинские и кокандские хроники писались на чагатайском (Шир-Мухаммад, Мухаммад-Риза; Мухаммад-Риза; Muhammad Riza, 2016; Muhammad Riza, 2012 и др.) и персидском (Мухаммад Мир ʻАлим; Мухаммад-Йакуб; ʻАбд

ал-Гафур; ʻАбд ал-Карим Намангани; Мухаммад-Амин-бек и др.) языках, в прозаической и стихотворной формах.

Среди исторических произведений XVIII в. следует выделить три рукописных труда историографов Бухары (Тулибаева, 2013: 126-140). В частности, автор «Тарих-и ʻУбайдаллах-хан» /История ʻУбайдаллах-хана/ подробно останавливается на событиях, происходивших в Бухарском ханстве и сопредельных территориях за период с 1702 по 1711 годы (Мухаммад-Амин Бухари). Рукописный труд придворного историографа был завершен в 1716 году. Список рукописи «Тарих-и ʻУбайдаллах-хан», хранящийся в Ташкенте под номером 1532 (275 листов), переписанный в 1800 г., считается наиболее ранним и полным списком, из всех дошедших до наших дней рукописных копий.

После гибели Чингизида ʻУбайдаллах-хана престол Бухары унаследовал Абу ал-Файз-хан (1711-1747). Рассказы о нем и его правлении включены в незавершенную хронику «Тарих-и Абу ал-Файз-хан» /История Абу ал-Файз-ханиа/, дошедшую до нас в единственном экземпляре (ʻАбд ал-Рахман Давлат).

Особую ценность для нашего исследования представляет хроника «Тарих-и Рахим-хан» /История Рахим-хана/, основной текст которого был завершен в 1759 г. и содержит историю бухарских мангытских эмиров, начиная с 1722 года. Сохранились многочисленные списки рукописей, отдельные копии которых имеют продолжение и дополнение, сообщая о событиях за период с 1759 по 1785 годы (Мухаммад-Вафа, Алим-бек). Авторы хроники «Тарих-и Рахим-хан» повествуют об административно-территориальном положении ханства, о пограничных территориях с соседними государствами и владениями. Согласно данным хроники, на юге Бухара граничила с Шахрисабзом и Афганистаном, на востоке с Ура-Тюбе, Ташкентом, Дешт-и Кипчаком, Ферганой и Кашгаром, на западе с Мервом и Хорезмом.

Среди рукописных хроник XIX в. необходимо отметить следующие исторические произведения: «Тарих-и амир Хайдар» /История амира Хайдара/, «Тарих-и амир Насраллах» /История амира Насраллаха/ и «Тарих-и амиран-и мангытийа» /История мангытских эмиров/, которые хранятся в рукописном фонде вышеуказанного института в единственном экземпляре. Известия хроники «Тарих-и амир Хайдар» (Ибадаллах, Мухаммад-Шариф) дают возможность проследить события, происходившие в Бухаре с 1630 по 1826 годы. Авторы хроники приводят ценный материал о договорах, заключенных между эмиром Бухары и Чингизидами Туркестана (Ибадаллах, Мухаммад-Шариф: 76а-79б). В сочинениях «Тарих-и амир Насраллах» (Мухаммад Мир ʻАлим) и «Тарих-и амиран-и мангытийа» (Мухаммад-Йакуб) излагается история мангытских эмиров Бухары до 1830 года.

Известный придворный историограф Хорезма Шир-Мухаммад, первый автор хроники «Фирдаус ал-икбал» /Райский сад благоденствия/, начал ее и остановился на описании событий 1813 г., а Мухаммад-Риза продолжил и завершил этот труд в 1825 г. (Шир-Мухаммад, Мухаммад-Риза). В хронике излагается история правления в Хорезме двух династий: Чингизидов (Арабшахидов) и Кунгрутов, приводятся наиболее важные даты с пояснениями автора о причинах описываемых событий (Shīr Muḥammad Mīrāb, 1988: 162-166).

Среди исторических сочинений XIX в., написанных в стихотворной форме, хотим отметить два произведения: «'Умар-нама» /Книга об 'Умар-хане/ и «Зафар-нама-йи Худайар-хани» /Книга о победах Худайар-хана/. Стихотворные хроники посвящены описанию завоевательных походов 'Умар-хана ('Абд ал-Карим Намангани) и Худайар-хана ('Абд ал-Гафур). Дата создания «'Умар-нама» неизвестна, поэма «Зафар-нама-йи Худайар-хани» написана в 1854 году. В вышеназванном рукописном фонде хранятся четыре списка «Зафар-нама-йи Худайар-хани» (Бейсембиев, 209: 109).

В хронике «Шах-нама-йи 'Умар-хани» /Шахская книга 'Умар-хана/ сообщается о событиях, происходивших в Коканде и регионе с 1811 по 1822 годы (Мушриф Исфараги).

Из сочинений по всемирной истории, написанных в XIX в., можно выделить следующие хроники: «Мунтахаб ал-таварих» /Избранные истории/, «Тарих-и джахан-намайи» /Летопись, показывающая мир/ и «Тухфат ал-таварих-и хани» /Ханский подарок в летописях/. Двухтомный исторический труд «Мунтахаб ал-таварих» (Мухаммад-Хакимхан) был создан на чагатайском и персидском языках. Сохранились многочисленные списки этого сочинения (Бейсембиев, 209: 107-108). Рукописный труд 'Аваза Мухаммада Хуканди состоял из двух томов, каждый из которых имел собственное название. Первый том сочинения был известен под названием «Тарих-и джахан-намайи» ('Аваз Мухаммад, I), второй том – «Тухфат ал-таварих-и хани» ('Аваз Мухаммад, II). Предполагаемая дата завершения первого тома 1869-70 г., второй том, посвященный истории Ферганы и ее правителям, был написан в 1874-75 г. Первый том сохранился в единственном экземпляре, известны два списка второго тома (Бейсембиев, 209: 111).

В Ташкенте в последней четверти XIX в. были написаны две исторические хроники, представляющие особую ценность для изучения Ташкентского и Туркестанского вилайетов: «Тарих-и джадида-йи Ташканд» /Новая история Ташкента/ и «Анджум ал-таварих» /Звёзды летописей/. До наших дней сохранилась оригинальная рукопись автора сочинения «Тарих-и джадида-йи Ташканд» (Мухаммад-Салих-ходжа). Хроника «Анджум ал-таварих» по плану автора состояла из двух томов. До нас дошел только первый том, повествующий об истории Ферганы и ее правителей до событий 1844 г. (Мухаммад-Амин-бек). В кокандских хрониках содержатся уникальные сведения о населенных пунктах Туркестанского вилайета ('Абд ал-Гафур: 10б, 52а-60а; 'Аваз Мухаммад, I: 793б-795а; 'Аваз Мухаммад, II: 54б, 90а-96а, 116а-119а; 196б-198б, 223а, 242а-243б, 257а, 263б).

Рукописные списки сочинений «'Умар-нама» ('Абд ал-Карим Намангани), «Шах-нама-йи 'Умар-хани» (Мушриф Исфараги), «Тарих-и джахан-намайи» ('Аваз Мухаммад, I) хранятся в единственном экземпляре в Институте восточных рукописей в Санкт-Петербурге.

Обсуждение

Значительный вклад в изучение и введение в научный оборот центральноазиатских письменных источников XVIII в. внес советский ученый, востоковед А.А. Семенов. Исследовав сочинения бухарской историографии, он перевел с персидского на русский язык тексты рукописных сочинений «Тарих-и 'Убайдаллах-хан» (Мир Мухаммед Амин-и Бухари,1957) и «Тарих-и Абу ал-Файз-хани» (Абд ар-Рахман Таъле, 1959). Несколькими

поколениями востоковедов были выполнены отдельные переводы извлечений на русский язык из таких сочинений, как «Тарих-и Рахим-хан» (Валидов, 1916: 68-118), «Тарих-и амир Хайдар» (Иванов, 1937), а также из других.

Переводы отдельных известий по истории Дешт-и Кипчака из «Фирдаус ал-икбал» были опубликованы в 1969 г. казахстанскими востоковедами (Материалы по истории, 1969: 431-475; 560-567).

В научной литературе труды хивинских историографов были предметом скрупулезного рассмотрения Ю.Э. Брегеля (Shīr Muḥammad Mīrāb, 1988; Shir Muhammad Mirab, 1999; Bregel, 20007), Н. Тошева (Muhammad Riza, 2012; Īsh Murād, 2018), Х. Назировой (Muhammad Riza, 2016).

Подробный анализ вклада российских, советских, западных и современных историков в изучение кокандских рукописей был проведен казахским историком-востоковедом Т.К. Бейсембиевым в его фундаментальном исследовании кокандской историографии (Бейсембиев, 2009: 78-102).

Востоковеды разных стран продолжают заниматься изучением арабографических рукописных исторических сочинений. Среди таких исследований необходимо отметить публикацию оригинальных текстов кокандских хроник. В 2006 и 2009 гг. японские иследователи опубликовали критический текст «Мунтахаб ал-таварих» (Muhammad Hakim Khan, 2006; Muhammad Hakim Khan, 2009). Следует также выделить книгу «The Life of ʻAlimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia», подготовленную к печати Т.К. Бейсембиевым и изданную в 2003 г. в Лондоне (Mulla Muhammad Yunus Djan).

Несмотря на проводимые источниковедческие исследования, издание текстов рукописей, публикации переводов всего текста или отдельных извлечений, большая часть фактического материала центральноазиатских хроник все еще остается малоизученной и не введенной в научный оборот.

Результаты

Бухарские, хивинские и кокандские историографы, излагая события, происходившие в регионе в первой половине XVIII в., сообщали о многочисленных военных столкновениях между правителями удельных владений и ослаблении ханской власти Чингизидов. В XVIII в. владения Бухарского ханства (1501-1920) простирались от пределов Дешт-и Кипчака до Балха с входившими в нее вилайетами Кундуз, Джузгун, Шеберган и другими современными районами Северного Афганистана. В хронике «Тарих-и ʻУбайдаллах-хан» утверждается, что с 1702 по 1711 годы из-за междоусобиц в регионе от ханства отделились такие владения, как Шахрисабз, Хисар-и Шадман, Термез и Балх (Ахмедов, 1985: 87-93).

Историографы Бухарского ханства повествуют о походе калмаков в 1706 г. на земли казахских ханов, что вызвало миграцию казахов в соседние ханства, и появлении казахских племен в районах Андижана, Худжанда, Ак-Куталя, Ташкента (Мухаммад-Амин Бухари: 144а-147б). В хронике «Тарих-и Абу ал-Файз-хани» содержится фактический материал о смутах и мятежах удельных правителей Мийанкала, Самарканда, Карши, Кеша, Термеза

(Ахмедов, 1985: 93). В 1714 г. Чингизиду Абу ал-Файз-хану (1711–1747) подчинялись только отдельные районы: Вабкент, Гиждуван, Варданзи, Караул. Правители Худжанда, Ура-Тюбе, Балха, Шабургана, Меймене, Шахрисабза открыто не подчинялись верховному правителю Бухары (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 16аб).

Чингизиды Бухары довольно часто вовлекали в свои конфликты Чингизидов из соседних государств. Историограф Бухары в «Тарих-и Абу ал-Файз-хани» рассказывает об образовании независимого от Бухары Самаркандского ханства (ʻАбд ал-Рахман Давлат: 123б-124б). Новый правитель Самарканда Чингизид Раджаб-хан (1722–1731) пригласил казахских султанов из Дешт-и Кипчака для участия в своих военных походах. Окрестности Бухары, Шахрисабза, Карши, Куляба, Гиссара подверглись грабежам и разорениям. В то же время калмаки (джунгары), воспользовавшись политическим и экономическим кризисом в регионе, в 1723 г. захватили Сайрам, Туркестан и Ташкент (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 158а-161а).

Северо-восточное пространство Арало-Каспийской низменности занимало Хивинское ханство (1511-1920), в мусульманской историографии упоминаемое как государство Хорезм. В его состав входили современные территории Туркменистана (большая часть), Казахстана (юго-западный регион) и Узбекистана (западный регион).

В хрониках придворных историографов Хорезма, посвященных главным образом внутриполитическим событиям в регионе, большое внимание уделено родственным и одновременно сложным взаимоотношениям Чингизидов Хивы, Бухары и Дешт-и Кипчака (Shir Muhammad Mirab, 1999: 55, 62). Из этих сочинений можно почерпнуть и сведения о борьбе представителей местной родовой аристократии за обладание верховной властью. В частности, в официальной хронике говорится, что правитель Хорезма Чингизид Илбарс-хан (1728-1740) поручил Иш-Мухаммад-бию управление ханством, так как его «ум украшал весь мир и мог решить все проблемы, а другие эмиры не могли вмешиваться» (Shir Muhammad Mirab, 1999: 62).

В результате распада Бухарского ханства в 1709 г. в Ферганской долине возникает новое государственное образование – Кокандское ханство, которое просуществовало до начала последней четверти XIX века. Правитель Коканда ʻАбд ал-Рахим-бий (1721–1733) в условиях кризисной ситуации и междоусобицы в соседних государствах региона совершил успешные военные походы на Худжанд, Ура-Тюбе, Самарканд, Катта-курган (Мухаммад-Амин-бек: 76а-77б; ʻАваз Мухаммад, II: 24а). В 1746 г. состоялся очередной поход кокандского правителя ʻАбд ал-Карим-бия (1733–1751) на Худжанд, Джизак и Самарканд (Мухаммад-Салих-ходжа: 269а-270а).

Историографы Кокандского ханства сообщают, что в первой половине XVIII века, спасаясь от вторжения калмаков, в Фергану переселилась большая группа кипчаков из Дешт-и Кипчака. Исследователь кокандской историографии Т.К. Бейсембиев, опираясь на данные кокандских и русских источников, описал поход калмаков в Фергану и определил дату их вторжения – 1745 год. Ученый приводит слова историографа Коканда, который сообщает, что калмаки появились со стороны Алматы (Алмату), завладели Туркестаном и Ташкентом, а правитель того вилайета Чингизид Бахадур-хан бежал в Бухару. Через перевал Кендир калмаки вторглись в Фергану, осадили крепость Сангин, затем город Коканд (Бейсембиев, 2009: 237-238).

Согласно сложившейся в регионе политической традиции, Чингизиды, потомки Чингисхана, приглашались и возводились на престол ханства. Однако их власть в Бухаре и Хиве была во многом формальной. Хакимы управляли улусами самостоятельно. Восшествие на престол очередного правящего хана Чингизида вызывало новую волну мятежей улусных правителей против ханской власти. В частности, Хорезм состоял из независимых удельных владений (Bregel, 2003: 58-62, 84; Bregel, 2007). Каждый правитель крупного улуса создавал свой аппарат управления, собственных аталыков[1], казначеев[2], кушбиги[3], йасаулбаши[4], таможенников и т.д.

В низовьях реки Джейхун у Аральского моря располагалось одно из крупных удельных владений Хорезма (Bregel, 2003: 58). Представители родоплеменной элиты находили и приглашали в Арал лояльных к ним Чингизидов, которые поднимали очередную смуту против верховного хана Хорезма (Shir Muhammad Mirab, 1999: 54-63). Чингизид Шах-Тимур-хан, подняв новый мятеж, выступил с войском в сторону Биш-Калы[5]. По словам хивинского историографа, хаким Арала, несмотря на военные успехи в сражении, был убит своим приближенным (Shir Muhammad Mirab, 1999: 63).

В рукописных трудах придворных историографов содержится ценная информация о земельных уделах Чингизидов и военных столкновениях за их обладание, а также грабительских походах во владения соседних стран. Чингизид Илбарс-хан за период своего правления совершил несколько крупных разорительных походов в Хорасан (Shir Muhammad Mirab, 1999: 63-64) и опустошительные набеги на окрестности Бухары.

С целью предотвращения хивинских разорительных набегов шах Ирана, завладев Балхом, выступил с войском в сторону Мавераннахра. Из-за сложной внутриполитической ситуации в Бухаре шах Ирана без сражений завладел Бухарой. Он сохранил трон Бухары за Чингизидом Абу ал-Файз ханом, но также поддержал Мухаммад-Хаким-бия аталыка, предводителя мангытов, назначив его своим наместником, который фактически управлял государством. Осенью 1740 г. из Бухары шах Ирана выступил в поход в сторону Хорезма. При столкновении с иранцами войска хивинцев и их союзников потерпели поражение (Shir Muhammad Mirab, 1999: 65; Axworthy, 2006: 225).

Владения джуйбарских ходжей Бухары хивинцами периодически подвергались грабежам и разорению хивинцами. По этой причине ходжи настояли на казни Илбарс-хана (Mir Abdoul Kerim Boukhary, 1876: 49). На этот раз престол Хорезма был предоставлен Чингизиду из ближайшего круга бухарского хана. Бухарские ходжи и купцы надеялись на восстановление спокойствия в регионе. Хотя на престол Хорезма возвели очередного хана Чингизида, реальная власть находилась в руках братьев Артук инака и Хузар-бека мангытов, наместников иранского шаха (Shir Muhammad Mirab, 1999: 67-69).

[1] Аталык – главный советник хана, придворный чиновник высокого ранга, предводитель крупного племенного объединения.

[2] Казначей – чиновник финансового ведомства. Термин хазāна (казна) употреблялся в Хивинском ханстве для обозначения государственного денежного фонда.

[3] Кушбиги – придворный чиновник высокого ранга, обычно назначался представитель племенной аристократии. Кушбиги был ответственен за состояние военных сил ханства и участвовал во всех военных походах правителя.

[4] Йасаулбаши – Руководитель секретной службы удельного хана.

[5] Биш-Кала – дословно «пять крепостей»: Хазарасп, Ханках, Ургенч, Кят и Шахабад. Обычное название Хорезма у авторов сочинений XVIII в.

Сложная внутриполитическая обстановка в Хиве вынуждала Чингизидов, потерпевших поражение в борьбе за верховную власть, бежать в соседние государства, что оказало прямое влияние на общую ситуацию в регионе. Одновременно политический кризис усугублялся вмешательством правителей Ирана во внутриполитическую ситуацию Бухарского и Хивинского ханств (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 41б-43а; Мухаммад-Амин-бек: 81б-84а; Tulibayeva, 2016: 32-33).

В 1753 г. Мухаммад-Рахим (1753–1759), представитель многочисленной и влиятельной родовой знати мангытов (Мухаммад-Хакимхан: 200б; ʻАваз Мухаммад, I: 743а), взошел на бухарский престол с титулом эмира (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 123а-129а). Вилайеты Бухара, Самарканд, Миankал, Кермине, Карши, Хузар, Керки, Чарджой, Шахрисабз подчинились его правлению. В бухарских и кокандских хрониках содержатся рассказы об успешных походах эмира Мухаммад-Рахима в Шахрисабз, независимое удельное владение кенегесов в Ура-Тюбе, владение йузов (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 123а–129а; Мухаммад-Хакимхан: 200б-203б; ʻАваз Мухаммад, I: 743а-744б).

В борьбе против эмира Бухары Мухаммад-Рахима правитель Нур-Аты объединился с Чингизидами Дешт-и Кипчака (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 129а–132а). Во времена правления Мухаммад-Рахима вилайет Туркестан с прилегающими к нему окрестностями был завоеван Бухарой (Мухаммад-Вафа, Алим-бек: 153а–155б). В 90-х годах XVIII в. Ташкентским удельным владением управляли независимые правители (Ибадаллах, Мухаммад-Шариф: 76а–79б; ʻАваз Мухаммад, II: 35а; Мухаммад-Амин-бек: 91б-94б; Мухаммад-Хакимхан: 357а, 370б, 377б).

Начиная со второй половины XVIII в., границы Бухарского государства стали расширяться за счет захвата и присоединения соседних независимых удельных владений. Данная политика объединения региона под властью Бухары, заложенная Мухаммад-Рахимом, была продолжена эмиром Шах-Мурадом (1785–1800) и его сыном эмиром Хайдаром (1800–1826). Создатели сочинений «Мунтахаб ат-таварих» и «Тарих-и джахан-намайи» повествуют об удачных походах Шах-Мурад-бия в Мерв и Заамин, о безуспешной осаде города Худжанда, и принудительном переселении жителей окрестных селений этого города в Самарканд (Мухаммад-Хакимхан: 214а-217б; ʻАваз Мухаммад, I: 746б-748а). Военные походы Шах-Мурад-бия в Гиссар, Шахрисабз, Ура-Тюбе завершились победой бухарских войск и подчинением Бухаре (Мухаммад-Хакимхан: 217а-219б; ʻАваз Мухаммад, I: 748а-749а).

Как сообщает один из бухарских чиновников, эмиру Хайдару подчинялись следующие территории: Акча, Амирабад, Джизак, Заманабад, Исламабад, Карши, Керки, Кермине, Катта-Курган, Марушахийан, Миankал, Панджшамба, Самарканд, Термез, Туркестан, Ура-Тюбе, Хазар, Хисар, Чарджой, Чирачи, Шахрисабз (Abdoul Kerim Boukhary: 76-77).

В начале XIX в. Илтузар инак взошел на престол Хорезма с титулом самостоятельно правящего хана. Илтузар-хан (1804–1806), воспользовавшись отсутствием эмира Хайдара в Бухаре, вторгнулся и разграбил бухарские владения (Мухаммад-Хакимхан: 219б-220а; ʻАваз Мухаммад, I: 749б). Ответный поход эмира Хайдара в Хорезм с целью наказания за грабежи и подчинения своей власти, был отменен из-за вторжения кокандского правителя ʻАлим-хана (1798-1810) в бухарские удельные владения (Мухаммад-Амин-

бек: 99а-106б; Мухаммад Хакимхан: 220б). В стихотворном произведении «‘Умар-нама» красочно описан поход ‘Алим-хана б. Нарбута-хана в Ташкент и Чаткал и последующее благоустройство вилайета Ташканд (‘Абд ал-Карим Намангани: 28б-29б, 34а-37б). В сочинении «Гарайиб-и сипах» сообщается, что ‘Алим-хан в течение семи лет вел борьбу за обладание городом Худжанд (Таджир: 4б).

Авторы исторических хроник повествуют о причинах сложных взаимоотношений между кокандскими и бухарскими правителями (‘Абд ал-Карим Намангани: 37б-39б; Мушриф Исфараги: 65а-68б). Согласно заключенному договору, правители крупного удельного владения Ура-Тюбе подчинялись эмиру Хайдару (‘Аваз Мухаммад, II: 43б; ‘Абд ал-Карим Намангани: 40б-41б). Однако правитель Махмуд-хан, нарушив договор с Бухарой, добровольно подчинился кокандскому правителю ‘Умар-хану (Мушриф Исфараги: 68б-73а; Мухаммад-Хакимхан: 225б; ‘Аваз Мухаммад, II: 72б). С этого времени начались периодические военные столкновения Бухары с Кокандом за обладание удельным владением Ура-Тюбе (Ибадаллах, Мухаммад-Шариф: 76а-79б; ‘Аваз Мухаммад, II: 147аб; Мухаммад-Амин-бек: 118а-123а). В рукописных хрониках рассказывается о походах эмира Хайдара на Ура-Тюбе, Махмуд-хана в Йари, Пенджикент, Пшагар (‘Абд ал-Карим Намангани: 44б-54б; Мушриф Исфараги: 78а-83а). Большое внимание историографами было уделено описанию военных походов ‘Умар-хана в Урмитан, Йангикурган (‘Абд ал-Карим Намангани: 51аб, 58а; Мушриф Исфараги: 83а-89а). Весной 1814 г. ‘Умар-хан выступил в поход в сторону Дешт-и Кипчака. Кокандским ханством были завоеваны Ташкент, Курама, Сайрам и Туркестан (‘Абд ал-Карим Намангани: 61б-67б; Мушриф Исфараги: 93а-94б; Мухаммад-Амин-бек: 117аб; Тулибаева, 2023: 112-119). Территория Кокандского ханства расширилась до Аральского моря. На востоке Коканд граничил с Кашгаром (Мухаммад-Амин-бек: 125б-126а), который в 60-х гг. XVIII в. был завоеван маньчжурами (‘Аваз Мухаммад, II: 24б).

Междоусобные столкновения в регионе продолжались на протяжении всей первой половины XIX в. Новый правитель Хивы Мухаммад-Рахим-хан (1806–1825), совершив грабительский поход в бухарские владения, увел с собой захваченных жителей в Хорезм. Правитель Коканда Мухаммад-‘Али-хан (1823–1842), выступив также в поход, захватил Ура-Тюбе (‘Аваз Мухаммад, II: 147а). Затем кокандцами был подчинен Дарваз (‘Аваз Мухаммад, II: 151аб).

При эмире Насраллахе (1826–1860) вновь была предпринята попытка объединения большей части территории региона под властью Бухары. В бухарских и кокандских хрониках упоминаются его военные походы в удельные владения Самарканд, Джизак, Шахрисабз, Балх (Мухаммад-Хакимхан: 243а-247а, 251а-255б, 261а-264б, 269а). В 1842 г. эмир Насраллах, совершив поход в Фергану, завоевал Коканд (‘Аваз Мухаммад, II: 159а; Мухаммад-Амин-бек: 146а-151а; Мухаммад-Хакимхан: 288а-311б). В этом походе вместе с ним участвовали войска из Шахрисабза, Ура-Тюбе, Ургута и Гиссара. В составе бухарского войска также находились казахи под предводительством Кенесары-хана. Следует отметить, что до вторжения эмира Насраллаха в Фергану весной 1842 г. в Коканде не было оборонительных сооружений (Бейсембиев, 2009: 156). Начиная с осени 1842 г., Кокандское ханство стало подвергаться разорительным набегам со стороны Бухары.

Внезапное вторжение хивинского хана Аллахкули-хана (1825-1843) в Чарджой и Каратал в пределах владений Бухары вынудил эмира Насраллаха вернуться в Бухару (Мухаммад-Хакимхан: 321а) и весной 1843 г. начать поход в Хорезм. К нему присоединились войска из Шахрисабза, Гиссара и Шебергана. Туркмены Мерва, находившиеся в подчинении хивинского хана, перешли на сторону эмира Насраллаха. После неудачной осады Хазараспа бухарцы отступили. В последние десятилетия правления эмира Насраллаха с целью объединения всей территории региона состоялись походы в Шахрисабз, Ура-Тюбе, Худжанд, Балх (Мухаммад-Хакимхан: 330а-234б; ʻАваз Мухаммад, I: 791а-795а; ʻАваз Мухаммад, II: 201б, 245б, 268б).

Бухарские, хивинские и кокандские историографы, рассказывая о военных походах верховных правителей, упоминают вилайеты, малые и крупные города, старые и основание новых крепостей, известные и малоизвестные дороги, водные ресурсы региона, используемые переправы и мосты. В рукописных трудах упоминаются такие крупные административные деления, как Мавераннахр, Фергана, Дешт-и Кипчак или Дешт-и Казак, Туркестан, Хорезм, Хорасан, Балх, Кандагар, Кашгар. Среди крупных удельных владений упоминаются вилайеты: Ташкент, Арал, Ура-Тюбе, Шахрисабз, включая их окрестности. К более мелким владениям относились: Ургут, Пенджикент, Гиссар, Шеберган, Нур-Ата, Йакка-баг, Кабадиан, Каратегин, Джизак, Миankал, Кермине, Хазарасп, Мерв, Андижан, Маргилан, Наманган, Худжанд, Чуст, Шахрихан. Вышеуказанные владения в разные исторические периоды обладали полной или частичной независимостью от центральной ханской власти. К более мелким административным делениям относились города, крепости, поселки, селения.

В исторических сочинениях содержится ценный материал об основных и малых дорогах, соединяющих административные центры с окраинами ханства, а также о расстояниях между населенными пунктами. Авторы хроник особое внимание обращали на описание отдельных городов, селений, крепостей, расположенных вдоль северных и восточных границ Мавераннахра: Ташкент, Туркестан, Сайрам, Андижан. В сочинениях упоминается дорога в Кашгар, которая начиналась из Ташкента по дороге на Аулийа-Ату, через земли кыргызов, в Уч-Турфан. Историографы отмечают, что во второй половине XVIII в. шла оживленная торговля Коканда с Китаем.

В исторических хрониках можно встретить упоминания о строительстве и благоустройстве городов и крепостей. В частности, в 1153/1740-41 г. был основан современный город Коканд. В кокандских сочинениях содержатся сведения о строительстве крепостей в Чимкенте, Аулийа-Ата (Мухаммад-Амин-бек: 106б), Ак-мечети (ʻАбд ал-Гафур: 52а).

В текстах рукописей часто одни и те же водные объекты в зависимости от времени и места приводятся под разными названиями. Например, авторы мусульманских хроник упоминают реку Амударью под названиями Джейхун, Балх или Гурлан. Аральское море иногда именуется как озеро Джейхун, Хорезмское озеро или Хорезмское море. В «Тарих-и джадида-йи Ташканд» приводятся сведения о канале Бозсу, который был основным источником воды для Ташкента. Канал был отведен из крепости Нийаз-бек, расположенной к востоку от города (Мухаммад-Салих-ходжа: 580б, 593б). Несколько

каналов были прорыты от реки Соха (Мухаммад-Амин-бек: 87а; Мухаммад-Амин-бек: 130а). При строительстве новых каналов вокруг них появлялись новые селения, некоторые из которых со временем превратились в города и стали административными центрами вилайетов. К примеру, город Шахрихан. По указанию кокандского правителя ʻАлим-хана (1798–1811) были построены шесть крупных каналов в местности Алты-арык (Мухаммад-Амин-бек: 101б, 113а). По распоряжению ʻУмар-хана (1810-1822) между Маргиланом и Андижаном был прорыт канал от реки Карасу (Мухаммад-Амин-бек: 116б), также прорыт канал в районе Намангана (ʻАбд ал-Карим Намангани: 103б).

Заключение

Исторические хроники узбекских ханств XVIII–XIX вв. содержат богатый историко-географический материал о государствах и вилайетах, удельных владениях и городах Центральной Азии. В них приводятся многочисленные сведения по физической, политической, социально-экономической географии региона в Новое время. Сочинения придворных авторов позволяют нам исследовать особенности территориального устройства и административной системы управления в Центральной Азии в XVIII–XIX вв.

В своих трудах бухарские, хивинские и кокандские историографы при описании исторических событий, происходивших в регионе, не только дополняли их новыми важными фактами и деталями, отсутствующие у предыдущих авторов, но и приводили иные версии этих событий.

Фактический материал локальных исторических хроник представляет собой значительную базу сведений для составления и издания исторических карт с обозначением на ней границ государств, удельных владений центральноазиатского региона, местоположения крупных и малых городов, крепостей, селений с указанием географических объектов, топонимов, используемых в конкретный исторический период.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках научной программы «Историческая география Центральной Азии», финансируемой Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR21882416).

Вклад автора

В данной статье автором рассмотрены рукописные сочинения историографов Бухары, Хивы и Коканда XVIII-XIX вв., раскрыта их значимость и ценность как первоисточника в изучении исторической географии Центральной Азии, проведении историко-картографических исследований. Базируясь на сведениях исторических хроник Мавераннахра XVIII-XIX вв., автор статьи выявила и продемонстрировала особенности административно-территориального устройства Центральноазиатского региона и причины происходивших территориальных изменений.

Список литературы:

Axworthy M. The Sword of Persia. Nader Shah: From Tribal Warrior to Conquering Tyrant. – London-New York: I. B. Tauris, 2006. – 368 p.

Bregel Yu. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden, Boston: Brill, 2003. – 109 p.

Bregel, Yuri. Documents from the Khanate of Khiva, 17th-19th centuries. – Bloomington, IN: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2007. – 117 p.

Īsh Murād b. Ādīna Muḥammad ʿAlavī. Jamshīdī ṭavāyifī fatḥī (The Subjugation of the Jamshīdīs). Toshov, N. (ed.). – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2018. – 200 p.

Mir Abdoul Kerim Boukhary. Histoire de L'Asie Centrale, Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand. Depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818), par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publié, traduit et annoté par Ch. Schefer. Texte persan. – Paris, 1876. – 114 p.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami' al-vaqi'at-i sultani. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Samarqand-Tashkent, 2012. – 332 p.

Muhammad Riza Mirab Agahi. Zubdat al-tavarikh. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Samarqand-Tashkent, 2016. – 300 p.

Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of 'Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. – London: Routledge, 2003. – 400 p.

Shīr Muḥammad Mīrāb Mūnīs and Muḥammad Rīza Mīrāb Āgahī. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. – Leiden: Brill, 1988. – viii, 1281 p.

Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. – Leiden: Brill, 1999. – lxxviii, 718 p.

Tulibayeva Zh. The Qazaqs and the Central Asian Principalities in the 18th and the First Half of the 19th Centuries. // Oriente Moderno. – Vol. 96, Is. 1. – 2016. – P. 25-45.

'Абд ал-Гафур. Зафар-нама-йи Худайар-хани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 598. –65 л.

'Абд ал-Карим Намангани. 'Умар-нама. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук. – № С2467. – 158 л.

'Абд ал-Рахман Давлат. Тарих-и Абу ал-Файз-хани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 11. – 161 л.

Абд ар-Рахман Таъле. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатель профессора А.А. Семенова. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1959. 176 с.

'Аваз Мухаммад, I. Тарих-и джахан-намайи. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук. – Том I. – № С439. – 826 л.

'Аваз Мухаммад, II. Тухфат ал-тавари-и хани. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – Том II. – № 9455/I. – 343 л.

Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.

Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX вв. – Алматы: ТОО «Print-S», 2009. – 1263 с.

Ибадаллах, Мухаммад-Шариф. Тарих-и амир Хайдар. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 1836. – 94 л.

Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.

Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Перевод с таджикского с примечаниями члена-корреспондента Академии наук Узбекской ССР профессора А.А. Семенова. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. – 326 с.

Мухаммад-Амин-бек. Анджум ал-таварих. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 11366. – 153 л.

Мухаммад-Амин Бухари. Тарих-и ‘Убайдаллах-хан. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 1532. – 275 л.

Мухаммад-Вафа, Алим-бек. Тарих-и Рахим-хан. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 16. – 366 л.

Мухаммад-Йакуб. Тарих-и амиран-и мангытийа. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 2726/I. – 33 л.

Мухаммад Мир ‘Алим. Тарих-и амир Насраллах. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 1838. – 74 л.

Мухаммад-Риза. Рийаз ал-даула. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук. – № D123 (590ос). – 258 л.

Мухаммад-Салих-ходжа. Тарих-и джадида-йи Ташканд. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 7791. – 1040 л.

Мушриф Исфараги. Шах-нама-йи ‘Умар-хани. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук. – № С471. – 149 л.

Мухаммад-Хакимхан. Мунтахаб ал-таварих. Рукопись Института восточных рукописей Российской Академии наук. – № С470. – 697 л.

Таджир. Гарайиб-и сипах. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 5408. – 36 л.

Тулибаева Ж.М. История Казахстана в аштарханидских источниках // Доклады Национальной академии наук РК. – № 4. – 2013. – С. 126-140.

Тулибаева Ж.М., Исахан Г.Т. Арабографические источники по истории Казахстана: Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – Астана: РГУ «Национального центра археографии и источниковедения», 2014. –154 с.

Тулибаева Ж.М. Ташкентский вилайет и Дешт-и Кипчак в мемуарах Абу Убайдаллаха Мухаммада // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – №.1 (142). – 2023. – С. 108–122.

Шир-Мухаммад, Мухаммад-Риза. Фирдаус ал-икбал. Рукопись Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – № 821/I. – 259 л.

Жұлдыз Төлебаева

Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

XVIII-XIX ғасырлардағы Өзбек хандықтарының тарихнамасы: Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша мәліметтер

Аңдатпа. Мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы Мауреннаһрда шағатай, парсы тілдерінде жазылған және Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша материалдар қамтылған тарихи шығармалар зерттеледі.

Зерттеудің мақсаты – XVIII–XIX ғасырлардағы жергілікті авторлардың тарихи еңбектеріндегі Орталық Азияның тарихи географиясы бойынша аса құнды мәліметтерді анықтау және ғылыми айналымға енгізу.

Өзбек хандықтарының жазба ескерткіштерінен анықталған фактілік мәліметтер қарастырылып отырған нарративтік дереккөздердің аймақтағы мемлекеттер, ұлыстар мен уәлайаттар туралы тарихи-географиялық материалдарға бай екенін көрсетті. Тарихи шығармалардан алынған мәліметтер Орталық Азияда орын алған әкімшілік-аумақтық өзгерістерді қадағалауға мүмкіндік береді. Бұхара, Хиуа, Қоқан тарихнамашылары аймақтағы әскери қақтығыстар туралы айтып, хандықтардың жоғарғы билеушілерінің жорықтарын сипаттай отырып, уәлайаттар, қалалар, ауылдар мен қамалдар туралы көптеген мәліметтер береді және жаңа қорғандардың құрылысы туралы хабардар етеді, белгілі және танымалдығы аз жолдарды, уәлайаттың су ресурстарын, қолданыста болған өткелдер мен көпірлерді атап өтеді.

XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи шығармалардың авторлары аймақта болған оқиғаларды сипаттағанда, басқа шежірелерде жоқ, бірақ өткен ғасырлардағы аймақтың тарихи географиясын тұтастай қарастыру үшін маңызды бірегей мәліметтер мен фактілерды өз жұмыстарына енгізді. Дегенмен, XVIII-XIX ғасырлардағы хиуалық, қоқандық және бұхаралық шығармалардағы географиялық мәліметтердің едәуір бөлігі әлі де жеткіліксіз қарастырылған және әлі де егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия; тарихи география; Өзбек хандықтары; жазбаша дереккөздер; әкімшілік-аумақтық құрылым.

Zhuldyz Tulibayeva

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University Eurasian Research Institute, Almaty, Kazakhstan

The Historiography of Uzbek Khanates of the 18th – the 19th Centuries: Materials on the Historical Geography of Central Asia

Abstract. This article examines historical works from the 18th to the 19th centuries, created in Mawarannahr in Chagatai and Persian languages and containing materials on the historical geography of Central Asia.

The purpose of this study is to identify and introduce into scientific discourse the most valuable information on the historical geography of Central Asia contained in the historical works of local authors of the 18th – the 19th centuries.

The identified factual material from written monuments of Uzbek khanates has shown that the considered narrative sources contain rich historical and geographical material on the states, appanage possessions, and vilayets of the region. The data of historical works allow us to trace administrative and territorial changes that took place in Central Asia. Historiographers of Bukhara, Khiva, and Kokand, while telling about feuds in the region, describing military campaigns of the supreme rulers of khanates, provide numerous data on vilayets, cities, villages, and fortresses, report on the construction of new fortresses, mention known and little-known roads, water resources of the region, used crossings and bridges.

The authors of historical works of the 18th – the 19th centuries, when describing the events that took place in the region, included in their works unique information and facts that are absent in other chronicles but essential for a more comprehensive representation of the historical geography of the region of the past centuries. Nevertheless, much of the geographical information contained in the Khiva, Kokand and Bukhara works of the 18th – the 19th centuries are still insufficiently studied and remains to be thoroughly researched.

Keywords: Central Asia; historical geography; Uzbek khanates; written sources; administrative-territorial structure.

References

ʻAbd al-Gafur. Zafar-nama-yi Khudayar Khan [Book of victories of Khudayar Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 598. 65 f. [in Persian]

ʻAbd al-Karim Namangani. ʻUmar-nama. [A book about ʻUmar Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. No. C2467. 158 f. [in Persian]

ʻAbd al-Rahman Davlat. Tarikh-i Abu al-Fayz-khani. [The story of Abu al-Fayz-khani]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11. 161 f. [in Persian]

Abd ar-Rahman Taʻle. Istorija Abulfeiz-khana. [History of Abulfayz Khan]. Translation from the Tajik, foreword, notes and index by Prof. A.A. Semyonov, (Tashkent, 1959, 176 p.). [in Russian]

ʻAvaz Muhammad, I. Tarikh-i jahahan-namayi. [A chronicle showing the world]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. Vol. 1. No. C439. 826 f. [in Persian]

ʻAvaz Muhammad, II. Tuhfat al-tavarikh-i khani. [Khan's gift in the chronicles]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. Vol. 2. No. 9455/I. 343 f. [in Persian]

Akhmedov B.A. Istoriko-geograficheskaja literatura Srednej Azii XVI – XVIII vv. (Pis'mennye pamjatniki) [Historical and geographical literature of Central Asia in the 16th – 18th centuries. (Written monuments)]. (Tashkent, 1985, 262 p.). [in Russian]

Axworthy M. The Sword of Persia. Nader Shah: From Tribal Warrior to Conquering Tyrant. (London-New York, 2006. 368 p.). [in English]

Beisembiev T.K. Kokandskaja istoriografija: Issledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XVIII – XIX vv. [Kokand historiography: Study on the source study of Central Asia of the 18th – the 19th centuries]. (Almaty, 2009, 1263 p.). [in Russian]

Bregel Yu. An Historical Atlas of Central Asia. (Leiden, Boston, 2003, 109 p.). [in English]

Bregel, Yuri. Documents from the Khanate of Khiva, 17th-19th centuries. (Bloomington, IN, 2007, 117 p.). [in English]

Ibadallah, Muhammad-Sharif. Tarikh-i amir Haydar. [History of Amir Haydar]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1836. 94 f. [in Persian]

Īsh Murād b. Ādīna Muḥammad ʿAlavī Jamshīdī ṭavāyifī fatḥī (The Subjugation of the Jamshīdīs). Toshov, N. (ed.). (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2018. 200 p.). [in Chagatai]

Materialy po istorii kazahskih khanstv v XV–XVIII vv. (izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij) [Materials on the history of Kazakh khanates in the 15th - the 18th centuries (extracts from Persian and Turkic works)], (Nauka, Alma-Ata, 1969, 652 p.). [in Russian]

Mir Abdoul Kerim Boukhary. Histoire de L'Asie Centrale, Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand. Depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818), par Mir Abdoul Kerim Boukhary. Publié, traduit et annoté par Ch. Schefer. Texte persan. (Paris, 1876, 114 p.). [in Persian]

Mir Muhammed Amin-i Buhari. Ubaidullah-name [A book about Ubaidallah Khan]. Translation from the Tajik with notes by Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR Prof. A.A. Semenov. (Tashkent, 1957, 326 p.). [in Russian]

Muhammad Mir ʻAlim. Tarikh-i amir Nasrallah [The story of amir Nasrallah]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1838. 74 f. [in Persian]

Muhammad-Amin Buhari. Tarikh-i ʻUbaydallah-khan [The story of ʻUbaidallah Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 1532. 275 f. [in Persian]

Muhammad-Amin Bek. Anjum al-tavarikh [Stars of chronicles]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 11366. 153 f. [in Persian]

Muhammad-Hakimkhan. Muntahab al-tavarikh [Selected Stories]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. No. C470. 697 f. [in Persian]

Muhammad-Riza. Riyaz al-daula [Gardens of the State]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. No. D123 (590oc). 258 f. [in Chagatai]

Muhammad Riza Mirab Agahi. Jamiʻ al-vaqiʻat-i sultani. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Samarqand-Tashkent, 2012. – 332 p. [in Chagatai]

Muhammad Riza Mirab Agahi. Zubdat al-tavarikh. Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Samarqand-Tashkent, 2016. – 300 p. [in Chagatai]

Muhammad-Salih-khoja. Tarikh-i jadida-yi Tashkand [A new history of Tashkent]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 7791. 1040 f. [in Persian]

Muhammad-Vafa, Alim-bek. Tarikh-i Rahim Khan [The history of Rahim Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 16. 366 f. [in Persian]

Muhammad-Yakub. Tarikh-i amiran-i mangytiya [History of the Mangyt amirs]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 2726/I. 33 f. [in Persian]

Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of ʻAlimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Ed. and trans. by Beisembiev T. K. (London, 2003, 400 p.). [in English]

Mushrif Isfaragi. Shah-nama-yi ʻUmar-khani [The Shah's Book of ʻUmar Khan]. Manuscript of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. No. C471. 149 f. [in Persian]

Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bregel. (Leiden, 1999, lxxviii, 718 p.). [in English]

Shīr Muḥammad Mīrāb Mūnīs and Muḥammad Rīza Mīrāb Āgahī. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. (Leiden, 1988, viii, 1281 p.) [in Chagatai]

Shir-Muhammad. Muhammad-Riza. Firdaus al-iqbal [The Garden of Eden of prosperity]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 821/I. 259 f. [in Chagatai]

Tajir. Garayib-i sipah [The wonders of the might]. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. No. 5408. 36 f. [in Persian]

Tulibayeva Zh.M. Istoriya Kazahstana v ashtarhanidskih istochnikah // Doklady Nacionalnoy akademii nauk RK [The history of Kazakhstan in the Ashtarkhanids sources]. Reports of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 4, 126-140. (2013). [in Russian]

Tulibayeva Zh.M., Isahan G.T. Arabograficheskie istochniki po istorii Kazahstana: Fond Instituta vostokovedenija Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Arabic-script sources on the history of Kazakhstan: Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.]. (Astana, 2014, 154 p.). [in Russian]

Tulibayeva Zh. The Qazaqs and the Central Asian Principalities in the 18th and the First Half of the 19th Centuries. Oriente Moderno. 1 (96), 25-45. (2016). [in English]

Tulibayeva Zh.M. Tashkentskij vilajet i Desht-i Kipchak v memuarah Abu Ubajdallaha Muhammada [Tashkent vilayet and Desht-i Kipchak in the memoirs of Abu Ubaidallah Muhammad]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. 1 (142), 108–122. (2023). [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер /Сведения об авторах / Information about the authors

Төлебаева Жұлдыз Мусақызы **–** тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәметова к., 48, 050004, Алматы, Қазақстан.

Tulibayeva Zhuldyz Musaevna **–** doctor of historical sciences, leading researcher of Eurasian Research Institute at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Mametova 48, 050004, Almaty, Kazakhstan.

Тулибаева Жулдыз Мусаевна **–** доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Маметова, 48, 050004, Алматы, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Археология және этнография – Archaeology and ethnography – Археология и этнография

ХҒТАР 03.20.41
https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-117-136
Ғылыми мақала

Көкентау археологиялық кешеніндегі ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің аза тұту ескерткіштері

Айдын Жүнісханов[1], Арман Құрманғалиев[2], Олжас Мысыр[3]

[1]*Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан*
[2]*Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі РМҚК, Астана, Қазақстан*
[3]*«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан*

E-mail: корреспонденция үшін автор [1]aidyn.zhuniskhanov@nu.edu.kz, [2]armanqayrat2017@gmail.com, [3]odaurenuly@mail.ru

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада Көкентау археологиялық ықшамауданында ежелі және ортағасырлық көшпелілердің аза тұту кешендерінде жүргізілген зерттеу жұмыстарының және алынған материалдарды талқылауға бағытталған алғашқы нәтижелері ұсынылады. Ескерткіш Абай облысы Жаңасемей ауданы Көкентау ауылдық округіне қарасты Көкен тауының бөктерінде орналасқан. Авторлар бұл өңірде аза тұту ескерткіштерін анықтау, тізімдеу, жүйелеу және ғылыми айналымға енгізу бағытында кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын атқаруда. Мақала осы бағытта жасалған алғашқы қадамдардың бірі. Көкентауда алғаш рет адамдардың сакральды кеңістікті игеру тәжірибесі неолит дәуірінде қалыптаса бастаған. Ежелгі адамдар марқұмдарының есімдерін сақтау үшін жерлеу аза-тұту ескерткіштерін тұрғыза бастаған болатын. Аза тұту дәстүрінің басты элементі оба болғанымен, осы категорияға біз тас қоршауларды, меңгірлерді және тас мүсіндерді жатқызамыз. Мақала авторлары Көкентау материалдары негізінде қоғамдағы дүниетанымдық құндылықтардың өзгеруіне байланысты аза тұту ескерткіштерінің архитектуралық планиграфиясы мен ритулдарының өзгеріп отырғандығын көрсетеді. Сегіз тастардың хронологиялық шеңбері археология ғылымында кең қолданылатын дәстүрлі салыстырмалы және радиокөміртекті анализ арқылы анықталды. Көне түркі дәуірінің қоршауларының тұрғызылу уақыты Жетісу және Саян-Алтай аумағында таралған осыған ұқсас кешендермен салыстыру арқылы анықталды.

Түйін сөздер: археология; аза тұту кешендері; көшпелілер; сегіз тас; Көкен.

Received 14.02.2024. Revised 05.05.2024. Accepted 10.05.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Zhuniskhanov A.S., Kurmangaliyev A.K., Mysyr O.D. Memorial Complexes of Early and Medieval Nomads of Kokentau // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 117-136. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-117-136

Для цитирования:
Жунисханов А.С., Курмангалиев А.К., Мысыр О.Д. Поминальные комплексы ранних и средневековых кочевников Кокентау// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 117-136. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-117-136

Кіріспе

Ежелгі және орта ғасырларда Еуразия даласын мекендеген көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеу ісінде аза тұту ескерткіштері маңызды деректердің бірі (Жүнісханов және т.б., 2021: 138). Аза тұту – марқұмның рухы мен құрметіне артынан қалған ұрпақтарының, руластарының және басқа қоғам мүшелерінің жасайтын рәсімдер жүйесі (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011: 69). Осы ретте Көкентау өңірінін мекендеген ежелгі халықтар өздерінің ру басыларын, батырларын және руластарының рухын құрметтеп, оларды ескі алу мақсатында арнайы ескертіштер тұрғызған. Бұндай ескерткіштер белгілі бір тәртіпке негізделіп қоғамда қалыптасқан дәстүрге негізделіп тұрғызылып отырған. Зерттеу нысанымыз болып отырған өңірде осы типтегі ескерткіштер түрлі тарихи кезеңдерде адамдардың діни-дүниетанымдық құндылықтар жүйесінің өзгеруіне байланысты, жаңа қалыптасқан жүйеге бейімделе отырып архитектуралық және кешенде атқарылатын діни-ритуалдың формасы да өзгерістерге ұшырап отырған. Бұл тәжірибе Көкентауда неолит дәуіріндегі ежелгі адамдардың өздерінің тұрғылықты жерлерін киелендіріп, қасиетті кеңістікті ұйымдастыру әрекеттерінен байқалады. Ежелгі заманнан бері аза тұту дәстүрінің басты элементі оба екендігі белгілі, дегенмен меңгірлерді, ерте темір дәуірінің сегіз тастарын, ерте сақ дәуірінің бұғы тастарын, ортағасырлық түркі тайпаларының ритуалды қоршаулары мен тас мүсіндерін де осы топқа жатқызуға болады.

Мақаламыздың өзегі болып отырған Көкентау археологиялық кешені Абай облысы Жаңасемей ауданы Көкентау ауылынан оңтүстікке қарай 30 шақырым қашықтықта Көкен тауының солтүстік бөктерінде орналасқан. Археологиялық тұрғыдан кешен салыстырмалы түрде аз зерттелген ескерткіштер қатарына жатады. Көкендегі ескерткіштер туралы алғашқы мәліметтер XX ғасырдың басынан бастап белгілі болғанымен (Коншин, 1903: 5), арнайы ғылыми зерттеулер ұйымдастырылмаған болатын. Шығыс Қазақстан өңіріндегі кеңестік кезеңдегі археологиялық зерттеулердің басым бөлігі Ертіс өзенінің бойында Бұқтырма, Өскемен және Шүлбі су электр станцияларының салынуына байланысты өзен бойындағы ескерткіштер апаттық-құтқару жұмыстар жүргізу арқылы зерттелді. 1991 жылы Кемеро мемлекеттік университетінің (Ресей) Семей археологиялық экспедициясы Жаңасемей ауданындағы археологиялық ескерткіштерді құжаттау және тіркеу мақсатында барлау жұмыстарын ұйымдастырады. Барлау жұмыстары Ертістің жоғары ағысы бойымен өзеннің екі жағасында орналасқан ескерткіштерді анықтаумен шектеледі. Барлау жұмыстарының нәтижесінде түрлі кезеңдермен мерзімделетін 9 қорым, 57 оба анықталады (Сулейменов, 1992: 2, 12). Байқап отырғанымыздай Абай облысының Жаңасемей ауданы аумағындағы зерттеу жұмыстарының басым бөлігі Ертіс өзенінің бойындағы ескерткіштерді анықтау ісімен шектелген. Бұл ескерткіштер тек тіркелген, олардың құжаттары дайындалмаған.

2014 жылдан бастап Көкентауда кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары тұрақты түрде жүргізілуде (Айткали и др., 2022: 291). Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ерте неолит дәуірінің жерлеу орны анықталды. Әзірге бұл жерлеу радиокөміртекті анализ нәтижесі бойынша Қазақстандағы ең көне адам қаңқасы табылған ескерткіш

болып табылады (Доумани Дупую и др., 2023: 174, 1-кесте). Жерлеу ғұрпында бір адамның басы мен екінші бір адамның денесін қосып жерлеу салты орын алған. Қазір сүйектерге генетикалық сарапатама жұмыстары жүргізіліп жатыр. Зерттеу нәтижелері жерленген адамдардың өзара қатынастары мен неолит дәуіріндегі адамдардың діни-дүниетанымдық түсініктерін түсінуге мүмкіндік береді деген ойдамыз.

Көкенде қола дәуірінің жерлеу орындары, қоныстары және жартас бетіне қызыл жосамен салынған суреттері анықталды. Қызыл жосамен жартас бетіне сурет салу дәстүрі жоғары Палеолиттен бастап қола дәуіріне дейін жалғасқан көне дәуірлердегі тұрақты дәстүрлердің бірі. Қан немесе отпен байланыстырылған қызыл түсті жоса өлім мен өмірдің символы ретінде түрлі діни-ритуалдық ғұрыптарда пайдаланылған (Самашев, 2023: 140-141).

Көкентаудағы жартас бетіне салынған суреттердің сюжеттік желісінде түрлі іс-қимыл әрекетінде бейнеленген антропоморфты бейнелер, содан кейін геометриялық кескіндер мен сарындар басым болып келеді. Зооморфты бейнелер саны жағына аз. Ал, жартас суретерінде жиі кездесетін садақпен аң аулау сюжеті мүлдем кездеспейді. Осындай сюжеттік ерекшеліктерді ескере отырып бұл суреттер қола дәуіріндегі адамдардың дүниетанымдық көзқарастарымен тығыз байланысты болуы мүмкін деп есептейміз (Samashev, 2020: 861). Біздің пайымдауымызша Көкентаудағы қызыл жосамен салынған суреттері бар үңгірлер ежелгі дәуірлерде мінәжат ететін діни-ғұрыптық кешен қызметін атқарған болуы керек.

Көкентаудағы ерте темір дәуірінің аза тұту кешендері сегіз тастар мен «мұртты» обалар арқылы белгілі. Бұл типтегі ескерткіштерді қазу нәтижесінде жануарлардың сүйектері мен қыш ыдыстардың сынықтары табылып жатады. «Мұртты» обаларды алғашқы зерттеушілердің бірі М.Қ. Қадырбаев бұларды күн культімен байланысты, тек ритуалды мәні бар ескерткіш деп санаған болатын (Маргулан, 1966: 431-432). Көкентау кешеніндегі біз зерттеген сегіз тастар ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңіне тән. Ал «мұртты» обалар ғұн-сармат дәуірімен мерзімделеді.

Көкентау кешеніндегі көне түркілер кезеңінің мәдени кешендері арасында ерекше орынды аза тұту мақсатында тұрғызылған ескерткіштер алады. Бұл тастан тұрғызылған кішігірім қоршаулар. Олардың шығыс жақ бетінен тас мүсіндер мен балбалдар орнатылатын болған.

Байқап отырағанымыздар Көкентау археологиялық кешеніндегі ежелгі дәуір ескерткіштері байырғы дәуірлерде осы аумақты қоныстанған тұрғындардың күрделі діни-дүниетанымдық көзқарастарынан хабардар беретін негізгі деректік қор болып саналады.

Мақала авторлары Көкентаудағы аза тұту кешендерін анықтау, тізімдеу, жүйелеу, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу бағытында жұмыстар атқаруда. Ұсынылып отырған ғылыми мақала кешенде 2021 жылы жүргізілген далалық зерттеу жұмыстары нәтижесінде анықталып, зерттелген ерте сақ және көне түркі дәуірімен мерзімделетін ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізуге бағытталған алғашқы қадамдардың бірі.

Әдістер және қазба материалдарын сипаттау

Мақалада археологиялық қазба жұмыстарының қортындысы ұсынылады. Авторлар мақалада археология және тарих ғылымында қалыптасқан деректанулық, салыстырмалы-тарихи анализ, түрлі көзқарастарды саралауда тарихи-логикалық сияқты кең тараған әдістерді қолданды. Сондай-ақ, пәнаралық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, радиокөміртекті анализ арқылы ескерткіштің абсолюті жасын анықтады.

Кешен материалдарын саралауда ғылымилық приципті негізге ала отырып, ерте және ортағасырлық көшпелілердің аза тұту кешендеріне қатысты қалыптасқан пікірлерге эмпирикалық археология және пост-процессуалды археология әдістеріне сүйене отырып өзіміздің көзқарастарымызды бердік.

№1 Сегіз тас. Қола дәуірінің Көкен қонысынан солтүстікке қарай 1 шақырым жерде орналасқан. Ескерткіштің батыс жағында құрғап қалған жылғаның орны бар. Сегіз тас орналасқан алаң грантитті жыныстардан түзілген төбелер мен жұрнақтармен қоршалған. Ескерткіштен солтүстік-батысқа қарай 250 метр қашықтықта қызыл жосамен салынған жартас бетіне салынған ежелгі суреттері бар үңгір орналасқан. Бұл Көкентаудағы петроглифтері бар үңгірлердің арасында ең ірісі (1 сурет). Сондай-ақ, сегіс тастан батысқа қарай кішкене төбенің етегінде қоныс анықталды.

Қазбаға дейінгі барлау-іздестіру жұмыстары кезінде екі обадан тұратын обалар тобы анықталды. Обалар солтүстік-оңтүстік бағытымен созыла орналасқан. Солтүстік бөлікте орналасқан обаға батыс жағынан жапсыра кішігірім тас құрылысты нысан салған. Сондай-ақ, обалардың бастыс жағынан екі сегіз тас табылды. Екі сегіз тастың шығыс жағындағы біреуі зерттеу үшін таңдалып алынды. Зерттелген сегіз тас шартты түрде №1 сегіз тас деп белгіледік. Төменде осы зерттелінген №1 сегіз тастың сипаттамасы беріледі.

Қазбаға дейін №1 сегіз тастың айналысында қалың қарағай болды. Сегіз тастың пішіні қазбаға дейін анық байқалды (2 сурет).

Ескерткіштің барлық тастары қазбаға дейін күндізгі жер қабатының бетінен 10-25 см шығып тұрды. Шым қабатын тазалау нәтижесінде солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша созыла орналасқан, пішіні сопақша келген тас конструкция анықталды. Қоршау орташа өлшемдері 50х30х20 және 30х20х15 см болатын сегіз тастан тұрғызылған. Қоршаудың көлемі 3х2 м. Нысанның іші топырақпен толтырылған. Қоршау тастары материктік қабатқа қойылған (3 сурет).

Қоршау ішін тазалау нәтижесінде қыш ыдыстың сынығы және белгісіз жануар сүйегінің қалдығы табылды. Бұлардан өзге қандай да бір бұйымдар мен заттар табылмады. Радиокөміртектік анализ арқылы ескерткіштің абсолютті жасын анықтау мақсатында сүйек радиокөміртекті зерттеуге жіберілді. Анализ Литва мемлекетінің астанасы Вильнюс қаласындағы Физикалық және технологиялық ғылымдар орталығы мемлекеттік ғылыми-зерттеу институтында Жилвинас Ежеринскисдің жетекшілігімен жасалынды. Анализ қортындысына сәйкес ескерткіш б.д.д. VIII ғ. алғашқы ширегімен мерзімделеді (1-кесте).

Кесте 1

№1 Сегіз тас бойынша жасалынған радиокөміртектік анализдар нәтижесі

Table 1

Radiocarbon analysis results

Lab code	Monument	^{14}C BP	Sample	Calibrating date (1σ)	Calibrating date (2σ)
FTMCZY38-11	Көкен. №1 Сегіз тас	2481±30	сүйек	68,3% probability 756 (14,3%) 720 cal BC 708 (11,0%) 680 cal BC 670 (3.1%) 662 cal BC 653 (18,2%) 607 cal BC 596 (21,7%) 544 cal BC	95,4 % probability 773 cal BC (95,4%) 478 cal BC

Көне түркілердің қоршауы Көкен қыстағынан шығысқа қарай 1,5 км жерде Ағзам қыстағына баратын жолдың сол жағында орналасқан. Қоршаудың шығысында XIX-XX ғасырлардың бірінші ширегімен мерзімделетін Көкен уақтарының қорымы бар (4 сурет).

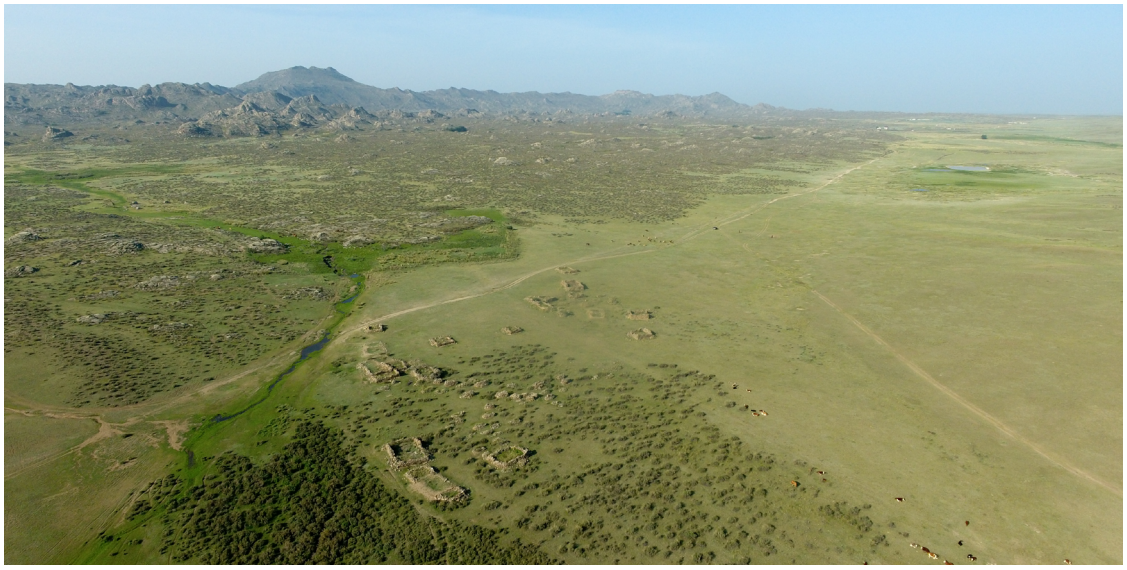

Қоршаудан ОШ қарай 20 метр жерде тігінен қойылған тұғыр тас бар. Тастың бетінен қандай да бір бейне, белгі және таңба жоқ. Қоршаудың солтүстігінде Қаратөбе деп аталатын адыр бар. Адырдың төбесіне геодезиялық белгі орнатылған. Бұл жерден солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша созыла орналасқан тастан үйілген обалар тобы анықталды. Солтүстік жағында орналасқан бірінші обаның шығыс жағына тұғыр тас орнатылған. Тастың жоғарғы жағы бүлінушілікке ұшырағаң. Бір обаның шығыс жағында бас жағы сындырылған тас мүсін бар.

Қазбаға дейін қоршау жоспарда әлемнің төрт бұрышына бағытталған конструкция болды (5 сурет).

Конструкция тастары сыртқа қарай шалқая орналасқан. Қоршаудың қазбаға дейінгі көлемі 247х230 см. Қоршаудың шығыс жағына тұғыр тас қойылған. Тұғыр тастың жоғарғы жағы сындырылған. Тұғыр тас жәшікке қарай құлап кеткен. Тұғыр тастың шығыс жағынан 4,5 метр жерге балбал тас қойылған. Балбал тас күндізгі жер қабатынан 15 см шығып тұр.

Сондай-ақ, қазбаға дейін қоршаудан солтүстікке қарай 61 см қашықтықта көлемі 82х40х19 см болатын тақта тастың сынығы жатты. Қоршаудың осы бөлігінде жүргізілген тазалау жұмыстары кезінде тағы бір тақта тас табылды. Тақта тастың ұшы күндізгі жер қабатынан 5 см шығып жатты. Бұл тақта тастың астынан тағы бір тақта тас табылды.

Қоршаудың батыс жақ қабырғасынан 30 см жерден көлемі 48х60х13 см болатын тағы бір тақта тас сынығы анықталды. Оңтүстік қабырғадан 1 метр жерде өлшемдері 98х2х16 см, пішіні тіктөртбұрышты тұғыр тас сияқты тас орналасқан.

Нысанның конструкциялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында көлемі 6х5 м болатын қазба салынды.

Қоршаудың шым қабатын тазалау барысында солтүстік қабырғаның бойындағы тұғыр тас толықтай тазаланды. Тұғыр тас пен солтүстік қабырғаның арасындағы кеңістік орташа өлшемдері 19х10х6,5 см болатын тастармен толтырылған (6 сурет).

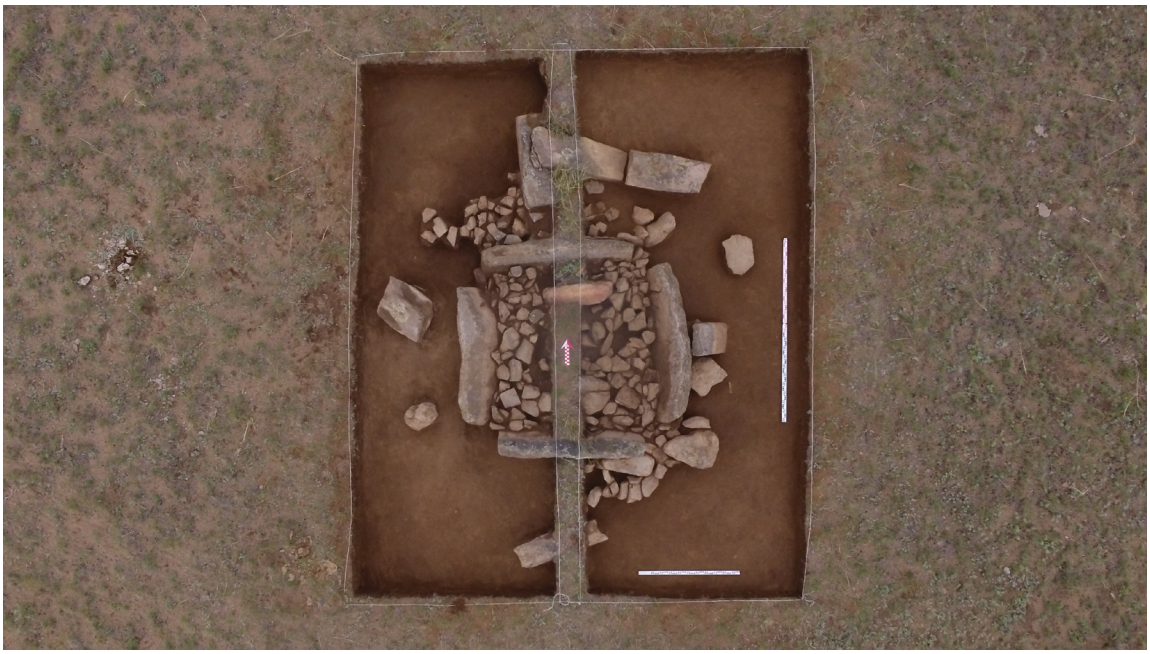

Тастар алғашында жәшіктің қабырға тастарын ұстап тұрған бекітпе тас қызметін атқарған болуы мүмкін. Қоршаудың ОБ қабырғасынан 28 см қашықтықта пішіні сопақша, өңделмеген тас табылды. Тастың өлшемдері 37х28х8 см. Тұра осындай пішіндегідей тас қоршаудың қарама-қарсы бөлігінен де табылды.

Қоршаудың ішінен солтүстік қабырғаның іргесінен қызыл түсті граниттен өңделіп жасалған шығыс-батыс бағытымен орналасқан тұғыр тасқа ұқсас тас табылды. Тастың өлшемдері 27х21х9 см. Қоршаудың шым қабатын тазалағаннан соң орташа өлшемдері 21х10х5 см болатын тастармен бетін толықтай жапқандығы анықталды. Қоршаудың ортасына өлшемдері 66х32х16 см тасты қырынан қойған. Қоршаудың іші сары топырақпен толтырылған. Қоршаудың ішіннен қандай да бір зат табылмады. Тек жәшіктің түбінен солтүстік қабырғадан 30 см, шығыс қабырғадан 70 см, батыс қабырғадан 80 см қашықтықтан өлшемдері 20х15х5 см ірі түйіршікті гранит тас табылды (7 сурет).

Қоршаудың іші мен сыртын толықтай тазалағаннан соң тігінен қойылған тақта тастардан түзілген тас конструкция анықталды. Қоршаудың ішкі қабырғаларының өлшемдері СО – 153 см, ШБ – 155 см құрады.

Қоршаудың ішінен қандай да бір заттар табылмады.

Қоршаулар. Көкен тауының орталық бөлігіндегі Үш айыр тауының етегінде орналасқан. Ескерткіштің батыс жағы теректер өскен орманмен, ал басқа бөліктері гранитті жыныстардан түзілген төбелермен қоршалған (8 сурет).

Қоршаулардан солтүстік-шығысынан елу-алпыс метр жердегі үңгірде қызыл жосамен салынған ежелгі суреттер бар (9 сурет).

Қоршаулар көктем мезгілінде таудан еріген су ағатын арнаның бойында тұрғызылған. Сондықтан да қоршаулардың беткі қабаттарын шым қалың басқан. Қазбаға дейін жүргізілген барлау жұмыстары кезінде күндізгі жер қабатынынан шамамен 3-5 см шығып жатқан жекелеген тастар анықталды. Осы тастардың негізінде төрт қоршау табылды. Қоршаулар солтүстік-оңтүстік бағытымен созыла орналасқан. Қоршауларды нөмірлеу солтүстіктен оңтүстікке қарай жүргізілді. Төменде қазылған қоршаулардың сипаттамалары беріледі.

№1 қоршау. Қазбаға дейін қоршаудың беткі тастары күндізгі жер қабатының үстіне шығып жатты. Тас құрылысты толықтай аршып тазалау мақсатында көлемі 7,3х6,7 м болатын қазба салынды. Шым қабатын тазалағаннан соң өлшемдері 4,6х4,3 м құрайтын сопақша пішінді тас құрылыс анықталды (10 сурет).

Қоршау орташа өлшемдері 85х60, 80х60,70х60, 80х60, 80х45, 80х60 және 60х70 см болатын гранит тастардан тұрғызылған. Қоршау тастары радиалды қойылып, жоспарда күннің шуақтарына ұқсайды. Қоршаудың ішкі өлшемдері 3,6х3,1 м. Қоршаудың іші сары топырақпен толтырылған. Қоршаудың ішінде жүргізілген тазалау жұмыстары нәтижесінде мола шұңқырының іздері анықталмады.

№1 және 2 қоршаулар. Қазбаға дейінгі зерттеу жұмыстары кезінде Phantom IV дронының көмегімен түсірілген суреттерден алынған мәліметтерге сәйкес солтүстік-оңтүстік бағытымен созыла, бір-біріне түйісе орналасқан тас құрылыс анықталды. Бұл қоршауларды біз шартты түрде №1 және 2 қоршаулар деп нөмерледік.

Қоршауды толыққанды ашу мақсатында көлемі 12х10 м қазба салынды. Қазба нәтижесінде шеңбер пішінді тас құрылыс толық тазаланып аршылды (11 сурет). Қоршау СШ-ОБ бағыты бойымен созыла орналасқан. Жоспарда сопақша келген. Қоршаудың сыртқы өлшемдері 5,3х5,4 м ал ішкі өлшемдері 4,6х4,4 м құрады. Қоршау тастары радиалды қойылған. Жоспарда күннің шапақтарына ұқсайды. Тастардың орташа өлшемдері 50х60, 50х25, 10х40,30х50,50х40 см аралығында. Қоршаудың іші қара топырақпен толтырылған. Қоршаудың ішінде жүргізілген тазалау жұмыстары нәтижесінде қандай да бір заттар табылмады.

№2 қоршауды шым қабатыннан толықтай тазалағаннан соң көлемі 5,2х5,4 м болатын сопақша пішінді тас құрылыс анықталды. Тас құрылыс орташа өлшемдері 90х50, 90х40, 70х60, 60,50, 40х60 см болатын гранит тастардан тұрғызылған. Қоршаудың батыс жағында өлшемдері 115х30х11 см болатын меңгір тас анықталды. Меңгір таста қандайда бір белгілер, таңбалар, суреттер кездеспейді. Қоршаудың іші сары топырақпен толтырылған. Қоршаудың ішінде жүргізілген тазалау жұмыстары нәтижесінде қандай да бір заттар табылмады.

Талқылау

Мақалада қарастырылған аза тұту ескерткіштері ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің діни дүниетанымдарынан хабардар беретін дерек.

Ерте сақ кезеңінен бастап Еуразияның далалық бөлігінде обалардың маңына археологиялық әдебиетте «аза тұту кешені» *(поминальники),* «құрбандық шеңберлер» *(жертвенные круги)* (Бейсенов, 2015: 96), «шеңбер тәріздес қалаулар» *(кольцеобразные выкладки)* (Адрианов, 1916: 56) деп аталатын тастан аза тұту кешендерін тұрғызатын болған. Сегіз тастар деп аталатын ескерткіш түрі 1911 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданындағы Майемер жазығында А.В. Адриановтың жүргізген зерттеу жұмыстары арқылы ғылымға енді. А.В. Адрианов бұндай ескерткіштер тобын құрбандық шалу орындары болуы мүмкін деген болжамды алғашқылардың бірі болып жасайды. Осы ескерткіштерді қазу барысында бірінің ішінен қоладан жасалған ат-әбзелдері және тағы бірқатар заттар жиынтығы табылады (Адрианов, 1916: 56). Бұл заттарды М.П. Грязнов өзінің «Памятники Майемерского этапа эпохи ранних кочевников на Алтай» атты мақаласында таулы Алтай мен Шығыс Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуірінің алғашқы уақытын Майемер кезеңі деп бөлуді ұсынған тұжырымдамасын негіздеуде пайдаланады (Грязнов, 1947: 9).

Адрианов А.В. кешеннен табылған заттар обаларды тонаған ұрлықшылардың уақытша жасырған көмбесі болуы мүмкін деген ой айтады (Адрианов, 1916: 56). Грязнов М.П. бұл заттар сол жердегі обалардан алынған деген ойын өз мақаласында келтіріп (Грязнов, 1947: 11) Адриановтың пікірін қолдайды.

Біздің қолымызда Шығыс Қазақстан облысындағы Қарақаба қорымында жүргізілген зерттеу жұмыстары нәтижесінде сегіз тастарды қазу барысында табылған ат-әбзелдерінен тұратын көмбе (Самашев и др., 2014: 208-211) және Орталық Қазақстандағы Бақыбұлақ қорымының №4 қоршауынан табылған ат-әбзелдері бойынша материалдар бар (Бейсенов, 2015: 99-100).

Бұл материалдар сегіз тастардан табылған заттар кешені обаларды тонау нәтижесінде ұрланған заттарды уақытша жасырған деген пікірдің ойға қонымсыздығын көрсетеді. Біздің көзқарасымыз бойынша, ежелгі көшпелілер дәуірінде жылқы культінің кең етек жайып таралуы, жылқыға қатысы бар барлық бұйымдардың киеленуіне әкеледі. Сондай-ақ, бұл заттар өте құнды болғандықтан ауқатты адамдар қоладан жасалған ат-әбзелдерін және т.б. алтын-күмістан жасалған қазыналырын сақтау үшін жерге көміп, құпия сақтағанға ұқсайды. Бірақ, кейін өздері дүниеден кеткеннен соң ұмыт болып қалған. Қазақ этнографиясының мәліметтеріне арқа сүйер болсақ көмбе үшін өзге адамдардың көзіне тез түсе қоймайтындай, су шайып бүлдірмейтіндей жерлер таңдалғандығын аңғарамыз. Қазақта «көмілген алтын-күмістер жердің астына батып кетеді» деген ұғым болғандықтан, ондай бұйымдарды киізге орап немесе қыш құмыраға, сандықшаға салып көмген (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2012: 191,).

Осы ретті біз Г.С. Джумабекованың көмбе жасырылған жерлер көне дәуірлерде белгілі бір салт-жоралғылар атқарылған қасиетті жер болуы (Джумабекова и др., 2013: 68) мүмкін деген пікірін қолдаймыз.

Біз зерттеген сегіз тастан қандай да бір металдан жасалған бұйымдар табылмады. Тек белгісіз жануардың сүйегі мен қыш ыдыстың сынығы шықты. Сүйекке жасалған радиокөміртектік анализ қортындылары бұл ескерткіштің нақты жасын анықтауға мүмкіншілік берді. Осы анализ қортындысына сүйене отырып біз ерте сақ уақытында адамдар бұл жерді құрбандық шалып, кішігірім ас беріп таза салт-жоралғылық мақсатта пайдаланған болуы керек деген қортындыға келіп отырмыз.

Бұл сегіз тастардан ат-әбзелдерінің, қару-жарақ үлгілерінің табылмауы Көкен тауын мекендегін сақ кезеңі тайпаларының шаруашылығына, әскери ісіне қатысты мәселені көтеруге негіз бола алады. Жартас бетіндегі суреттерді аңшылық сахнасының болмауы, жерлеу орындарынан қару-жарақтардың шықпауы Көкеннің ежелгі заманнан бері киелі жер болып, тек діни – ритуалдар жасалатын орталық болғандығының көрсеткіші болуы мүмкін. Бұл бағытта әлі де терең зерттеулерді жүргізу қажет.

Ежелгі адамдардың діни-наным сенімдерін, дүниетанымдық көзқарастарын зерттеу ісінде жаратылыс тану ғылымдарының әдістерін пайдалана отырып зерттемесе қате тұжырымдар жасалып, ерте көшпелілердің мәдениеттеріне қатысты қате пікір қалыптасып кетуі мүмкін.

Орталық Қазақстандағы Ақбент қорымындағы осындай сегіз тастан табылған сүйекке жасалған радиокөміртекті анализ сүйектің XV-XVII ғасырлар аралығында қалдырылғаны

анықталды. Қазба авторы Бейсенов А. «Сүйекке анализ жасатпағанымызда, біз ежелгі замандарда осы жерде адамдар бір ритуал жасаған екен деген тұжырым жасаушы» едік дейді (Бейсенов, 2015: 98).

Сегізтастанбөлектағыдазерттелгенқоршаулардануескерткіштіңнақтыхронологиялық шегін анықтауға мүмкіншілік беретін қандай да бір заттай деректер табылмады. Біздің ойымызша ескерткішті көне түркі дәуірімен яғни б.д. I мыңжылдығының II жартысымен мерзімдеуге болады. Бұндай ескерткіштердің қалыптасуын археологиялық және жазба ескерткіштері негізінде саралап, зерттеген кейбір ғалымдар түркі этносының генезисімен байланыстырады (Матренин, 2006: 206). Біздің мұндай хронологиялық кезеңді алып отырғанымыз Шығыс Қазақстандағы Шыңғыстау мен Саян-Алтая аумағында зерттелген осындай төртбұрышты және жалғыз тұрған ескерткіштер құрылыс сипаттарымен байланысты. Бұндай құрылыстың негізгі ерекшеліктеріне кешеннің шығыс жағына тас мүсін не балбалдың қойылуы, қоршау ішінде діңгектерді орнатқан шұңқыр іздерінің болуын жатқызуға болады. Жақын маңда ағаш болмаған жағдайда, ағаштың орнына тұғыр тас орнататын болған (Кубарев и др., 2023: 82). Екеуі де көне түркілік дүниетанымдағы әлемдік ағаштың нышаны болғанға ұқсайды.

Біз зерттеген нысанда қоршау ішінен діңгектерді орнатқан шұңқыр іздері анықталмады. Бірақ, тонаушылық әрекеттердің нәтижесінде оңтүстігінен және солтүстік тараптарының сыртқа шығарылып тастаған екі тұғыр тас анықталды. Тастарда қандай да бір сурет, таңба не бейне салынбаған. Қоршаудың сыртындағы біз балбал деп сипаттап жазған тас әуел баста тас мүсін де болуы мүмкін. Кейін бас жағын сынып, тек жерге қазылып орнатылған астыңғы жағы ғана сақталып қалған.

Жалпы қоршауды бүлдіру, тастарды қиратып, әрі-бері тасуға қатысты бірнеше себепті айта аламыз. Бірінші себеп, Академик В.В. Бартольдтың пікіріне негізделген. Ғалым Моңғол шапқыншылығы нәтижесінде Еуразия даласындағы көптеген көне түркілердің тас мүсіндерінің бастары әдейі шабылды дейді. Академик олардың сенімдерінде марқұмдардың бейнелері, тірі адамдарға зиян тигізеді деген көзқарастын болғандығын келтіреді (Бартольд, 1993: 14). Бұл пікірді археологиялық қазба материалдары да қуаттай түседі. Археолог ғалымдарда моңғол шапқыншылығы салдарынан қыпшақ аристократиясы жойылады және осы уақыттан бастап тас мүсіндерді қою дәстүрі жойылғандығын келтіреді (Швецов, 1980: 200).

Екінші себеп тас мүсіннің үстіңгі жағы уақыт өте келе сынып қалды, оны жергілікті қазақтар құрылыс материалдары ретінде қайта пайдаланды. 1909 жылы Зайсан ауданына қарасты Шілікті жазығында қазба жұмыстарын жүргізу барысында Семейлік Гидротехик Г.И. Бокий жақсы сақталған тас мүсін тауып алады. Тас мүсінде Шаған-оба ауылындағы бір шаруаның үйіне сақтауға қалдырып кетеді. Келесі жылы мүсінді алып кетуге арнайы келгенде, шаруа оны үйдің іргетасына пайдаланып жібергендігін айтады (Отчет о деятельности..., 1912: 45). Сондай-ақ, бұндай фактілер патшалық заманда ғана емес, кеңестік кезеңде де кең етек жайған факт. Мысалға Тарбағатайдағы Елекесазы жайлауындағы көне түркілердің ұрыптық ескерткішінен алынған деп есептелінетін қағандық тас мүсінді жергілікті халық өткелдерге қойып, «Сен батыр болсан, менде

батырмын» деп басып шапқандығы айтылады. Бүгінде мүсін Астана қаласындағы Ұлттық музейде сақтаулы, бірақ бас жоқ.

Біздің ойымызша кейбір тас мүсіндердің бастарының шабылуына екі факторда белгілі деңгейде әсер еткен болуы мүмкін. Кейбір зерттеушілердің еңбектерінде айтылатын Исламизация үдерісінің нәтижесінде тас мүсіндердің жойылуы туралы пікірді әзірге толыққанды қолдай алмаймыз.

Қортынды

Мақалада ұсынылған ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің діни-танымдарынан хабардар беретін аза-тұту ескерткіштері Шығыс Қазақстан және іргелес аймақтардағы осы типтегі ескерткіштердің мәліметтер қорын жасақтауға, сол арқылы болашақта ірі ғылыми зерттеулер жасап, Көкентау аймағын мекендеген ежелгі және ортағасырлық халықтардың діни-дүниетанымдық көзқарастарының реконструкциясын жасауға мүмкіншілік береді. Сондай-ақ, осы бағыттағы зерттеулер Еуразияның далалық белдеуін қоныс еткен сақ және көне түркі дәуірінің көшпелілер арасындағы сабақтастық мәселесін жаңа қырынан яғни жаратылыстану ғылымдарының әдістеріне сүйене отырып зерттеуге мүмкіншіліктер ашады.

Көкентау археологиялық кешен аумағында неолит дәуірінен бастап этнограиялық кезеңге дейінгі жерлеу орындарының болуы, қызыл жосамен салынған жартас бетіндегі суреттердің көптігі және қола дәуірінен бастап XIX ғасырдағы қазақ қыстауларының табылуы өңірдің ғылыми үлкен әлеуеті бар екендігін көрсетеді.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру аясында дайындалды. Жоба атауы «Көкентау археологиялық кешені: тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін кешенді зерттеу». ЖТН AP19678440

Авторлардың қосқан үлесі

А. Жүнісханов археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп мақалада ұсынылған нысандарды анықтап тапты, ескерткіштерде жүргізілген қазба жұмыстарын басқарды, ескерткіштерді ұшқышсыз ұшу аппараты арқылы түсіріп, оны PhotoShop бағдарламасының көмегімен өндеу жұмыстарын атқарды.

А. Құрманғалиев ескерткіштерді тікелей қазу жұмыстарына қатысып, археологиялық қазба әдістерінің сақталуын қадағалады, ескерткіштің фотосуреттерін түсіріп, зерттелген нысандардың сипаттамасын жасады.

О. Мысыр дайындалған мәтінге түзетулер мен өзгертулер енгізді. Фотосуреттерді өндеу жұмыстарына қатысты.

Кіріспе, талқылау және қортынды бөлімдерін А. Жүнісханов жазды. Әдістер мен қазба материалдарын сипаттау бөлімін А. Жүнісханов, А. Құрманғалиев және О. Мысыр бірігіп жазды. Мақаланың аннотациясы және оның аудармалары О. Мысыр тарапынан дайындалды. Әдебиеттер тізімін реттеу, журнал талаптарына сай дайындау жұмыстарын А. Құрманғалиев жасады.

Зерттелген ескерткіштердің абсолютті жасын пәнаралық зерттеу қортындыларына сүйене отырып шығару үшін шетелдік зертханаларға үлгілерді жіберу, алынған қортындыларымен жұмыс жасап, ғылыми қортындыны А. Жүнісханов жасады. Зерттеу жұмыстарының қортындысында Көкентау өңірінің байырғы тұрғындарының діни-ритуалды практикаларынан хабардар беретін бірегей материалдар алынды.

Мәтінді теру жұмыстарын А. Құрманғалиев, ғылыми рецензенттердің сын-ескертпелерімен жұмысты А. Жүнісханов атқарды. Мәтінге корректорлық және редакторлық түзетуді О. Мысыр жасады.

Әдебиеттер тізімі

Paula N. Doumani Dupuy, Aidyn S. Zhuniskhanov, Elissa A. Bullion, Galymzhan K. Kiyasbek, Zhuldyz Kh. Tashmanbetova, Erbolat Z. Rakhmankulov, Amantay I. Isin The newly discovered bronze age site of Koken: Merging micro-regions with major study zones in the high steppes of Kazakhstan // Archaeological Research in Asia, Volume 27, 2021, 100292, ISSN 2352-2267, https://doi.org/10.1016/j.ara.2021.100292.

Samashev Z. “Written stones” in the cult-ritual everyday life of paleometal era // World of Great Altay 6(2) 2020. 861-888 pp.

Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (Из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.) // Известия ИАК. Пг., 1916. Вып. 62. С. 1–92.

Айткали А., Жунисханов А, Рахманкулов Е., «Исследование курганов ранних кочевников Семейского Прииртышья» // Археология Казахстана, Т. 21, вып. 3 (21), сс. 82–94, сен. 2023.

Айткали А., Жунисханов А. Семей өңіріндегі ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеудің алғашқы нәтижелері // Марғұлан оқулары –2022. Алматы, 2022. 291–295 бб.

Айткали А.К., Жунисханов А.С., Каримов М. К., Исин А. И. Рахманкулов Е.Ж. Новые памятники эпохи бронзы горного массива Кокентау // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XVI Междунар. науч.-практ. конф. 28-29 сентября 2017 г., Усть-Каменогорск. – Усть-Каменогорск: «МедиаАльянс», 2017. С. 18-23.

Арсланова Ф.Х. Курганы с «усами» Восточного Казахстана // Древности Казахстана. Алма-Ата: Наука. С. 116–129.

Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1993. – 192 с

Бейсенов А.З. Околокурганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник Томского государственного университета. История. 2015. № 4 (36). С. 96–104.

Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае. // КСИИМК. 1947. Вып. XVIII. С. 9-17.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы, 2013. – 120 с.

Доумани Дюпюй П.Н., Жунисханов А.С., Буллион Э., Рахманкулов Е.Ж., Киясбек Г.К., Ташманбетова Ж.Х., Исин А.И., Меркл Э., Гумирова О. Археологические исследования памятника

Кокен (Восточный Казахстан): Предварительные результаты // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 2. С. 70-83.

Доумани Дюпюй П., Ташманбетова Ж. Киясбек Г., Мерц В., Койл Р., Жунисханов А., Самашев З. «Самое древнее захоронение человека в Казахстане: по неолитическим находкам поселения Кокен» // Археология Казахстана, Т. 21, Вып. 3 (21), сентябрь 2023 г., сс. 164-86, doi:10.52967/akz2023.3.21.164.186.

Жүнісханов А., Құрманғалиев А., Айтқали А., Рахманқұлов Е., Жанғалиев Ұ. Көкендегі ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің аза тұту кешендері // «Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (29 қазан 2021 ж.). Өскемен, 2021. С. 138-145 бб.

Коншин Н.Я. О памятниках старины в Семипалатинской области // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Выпуск I. –Семипалатинск, 1903. С. 1–32.

Кубарев Г.В., Нускабай А. Раннесредневековые поминальные оградки Семиречья: новые данные // Поволжская археология №1 (39) 2023. С. 72-86. https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.72.86

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1–том. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б. (иллюстрацияланған)

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК "СЛОН", 2012. 3-том: К-Қ – 736 б.

Любчанский И. Э. 2006. Курганы с усами: типология и хронология // Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). Челябинск. С. 386–408.

Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. // Алма-Ата: 1966. 436 с.

Матренин С.С., Сарафанов Д.Е. Классификация оградок тюркской культуры Горного Алтая // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Горно-Алтайск, 2006. Вып. 3,4. С. 203-219.

Отчет о деятельности Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества за 1911 г с протоколами заседаний Распорядительного комитета и общих собраний членов подотдела // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Выпуск IV. –Семипалатинск, 1912. С. 1–49.

Самашев З. Писаницы горы Кокентау в Восточном Казахстане // Учёные записки музея-заповедника «Томская Писаница». 2023. Выпуск 17. С. 140-158.

Самашев З., Доумани Дюпюй П., Айткали А., Жунисханов А., Рахманкулов Е., Киясбек Г., Ташманбетова Ж., Курмангалиев А. Предварительные результаты исследования Памятников эпохи бронзы горного массива Кокентау в 2020 г. // Алтай – Түркі әлемінің алтын бесігі / бас редактор – Даниал Ахметов – Өскемен, 2020. С. 105-115.

Самашев З., Чотбаев А., Жалмагамбетов Ж., Кариев Е., Айткали А., Ахметов М. Каракаба: первые результаты исследований // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. С. 207-247.

Айдын Жунисханов, Арман Курмангалиев, Олжас Мысыр
Назарбаев Университет, Астана, Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

Поминальные памятники ранних и средневековых кочевников археологического комплекса Кокентау

Аннотация. В статье представлены результаты полевых исследований и интерпретации материалов поминальных комплексов древних и средневековых кочевников Кокентауского археологического микрорайона. Памятник расположен на территории Жанасемейского района области Абай. Авторы в данном археологическом микрорайоне ведут работы по выявлению, систематизации, исследованию и введению в научный оборот поминальных памятников. Предлагаемая статья является одним из первых попыток введения в научный оборот поминальных памятников раннего сакского и древнетюркского периодов. Первые свидетельства об освоении сакрального пространства в Кокентауском горном массиве начинаются в неолите. Древние люди в целях увековечения памяти своих умерших соплеменников начали воздвигать погребально-поминальные сооружения, где проводили различные поминальные ритуалы. Главным составляющим элементом поминальной традиции является курган, но также в эту же категорию можно отнести оградки, мегалитические сооружения и каменные изваяния. Авторы статьи, на основе материалов Кокентауского горного массива, показывают, как изменение религиозного мировоззрения общества повлияло на архитектурную планировку поминальных памятников и на ритуалы. Хронологические рамки восьмикаменника были определены на основе сравнительного и радиоуглеродного анализа. Для определения времени возведения оградки древнетюркского времени были использованы методы сравнительного анализа с аналогичными объектами Семиречья и Саяно-Алтая.

Ключевые слова: археология; Кокен; поминальные комплексы, кочевники; восьм-каменники; оградки.

Aidyn Zhuniskhanov, Arman Kurmangaliyev, Olzhas Mysyr
Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan
National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
«Alikhan Bokeikhan University» Semey, Kazakhstan

Memorial monuments of early and medieval nomads of the archaeological complex Kokentau

Abstract. The article presents the results of field research and interpretation of materials from memorial complexes of ancient and medieval nomads of Kokentau archaeological microregion. The monument is located in the Zhana Semey district of the Abai region. The authors are conducting work in this archaeological microregion to identify, systematize, study, and introduce memorial sites

into scientific circulation. The proposed article is one of the first attempts to introduce into scientific circulation memorial sites of the early Saka and ancient Turkic periods. The first evidence of the utilization of sacred space in the Kokentau mountain range begins in the Neolithic period. Ancient people began to erect burial-memorial structures to perpetuate the memory of their deceased compatriots, where various memorial rituals were conducted. The main component of the memorial tradition is the burial mound, but also included are fences, megalithic structures, and stone sculptures. The authors of the article, based on the materials of the Kokentau mountain range, demonstrate how changes in society's religious worldview influenced the architectural layout of memorial sites and rituals. The chronological framework of the "eight-stone" structures was determined based on comparative and radiocarbon analysis. Comparative analysis methods with similar objects from the Semirechye and Sayan-Altai regions were used to determine the time of construction of the ancient Turkic fence.

Keywords: archaeology; Koken; memorial complexes; nomads; eight-stone; structures; fences.

References

Adrianov A.V. K arkheologii Zapadnogo Altaja (Iz poezdki v Semipalatinskuju oblast' v 1911 g.) [On the archeology of Western Altai (From a trip to the Semipalatinsk region in 1911)], 62, 1–92 (1916) [in Russian].

Aitkali A., Zhuniskhanov A, Rakhmankulov E., Issledovanie kurganov rannih kochevnikov Semejskogo Priirtysh'ja [Study of the mounds of the early nomads of the Semey Irtysh region], 3 (21), 82–94 (2023) [in Russian].

Aitkali A.K., Zhuniskhanov A.S., Karimov M.K., Isin A.I. Rakhmankulov E.Zh. Novye pamjatniki jepohi bronzy gornogo massiva Kokentau [New monuments of the Bronze Age of the Kokentau mountain range] (Ust-Kamenogorsk, 2017. – pp. 18-23) [in Russian].

Ajtkali A., Zhunishanov A. Semey unirindegi erte temir dauiri eskertkishterin zertteudin algashqy natizheleri [The first results of research on the monuments of the early Iron Age of Semey], Almaty, 2022. – pp. 291–295 [in Kazakh].

Arslanova F.Kh. Kurgany s «usami» Vostochnogo Kazahstana [Mounds with “mustaches” of Eastern Kazakhstan] (Alma-Ata, 1975, – pp. 116–129) [in Russian].

Bartold V.V. Tjurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii [Türks: Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia] (Almaty, 1993, 192 p.) [in Russian].

Beisenov A.Z. Okolokurgannye zhertvenniki kak raznovidnost' pamjatnikov tasmolinskoj kul'tury [Near-mound altars as a type of monuments of the Tasmolin culture]. 4 (36), 96–104 (2015) [in Russian].

Doumani Dupuy P.N., Zhuniskhanov A.S., Bullion E., Rakhmankulov E.Zh., Kiyasbek G.K., Tashmanbetova Zh.Kh., Isin A.I., Merkle E., Gumirova O. Arheologicheskie issledovanija pamjatnika Koken (Vostochnyj Kazahstan): Predvaritel'nye rezul'taty [Archaeological research of the Koken monument (East Kazakhstan): Preliminary results]. 2, 70-83 (2020) [in Russian].

Doumani Dupuy, P., Zh. Tashmanbetova, G., Kiyasbek, V. Merz, R. Coyle, A. Zhuniskhanov, Z. Samashev Samoe drevnee zahoronenie cheloveka v Kazahstane: po neoliticheskim nahodkam poselenija Koken [The most ancient human burial in Kazakhstan: based on the Neolithic finds of the Koken settlement]. 3 (21), 164-86 (2023) [in Russian], doi:10.52967/akz2023.3.21.164.186.

Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. Hudozhestvennye bronzy Zhetysu [Artistic bronzes of Zhetysu]. (Almaty, 2013, 120 p.) [in Russian].

Gryaznov M.P. Pamjatniki Majjemirskogo jetapa jepohi rannih kochevnikov na Altae [Monuments of the Mayemir stage of the era of early nomads in Altai]. XVIII, 9-17 (1947) [in Russian].

Konshin N.Ya. O pamjatnikah stariny v Semipalatinskoj oblasti [About ancient monuments in the Semipalatinsk region]. (Semipalatinsk, 1, 34 (1903) [in Russian].

Kubarev G.V., Nuskabay A. Rannesrednevekovye pominal'nye ogradki Semirech'ja: novye dannye [Early medieval Memorial enclosures in Semirechye: new data]. 2 (44), 72-86 (2023) [in Russian]. https://doi.org/10.24852/pa2023.2.44.72.86

Lyubchansky I. E. Kurgany s usami: tipologija i hronologija [Mounds with mustaches: typology and chronology]. (Chelyabinsk, 2006. – pp. 386–408) [in Russian].

Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazahstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. (Alma-Ata, 1966, 436 p.) [in Russian].

Matrenin S.S., Sarafanov D.E. Klassifikacija ogradok tjurkskoj kul'tury Gornogo Altaja [Classification of enclosures of the Turkic culture of the Altai Mountains]. 3,4, 203-219 (2006) [in Russian].

Otchet o dejatel'nosti Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshhestva za 1911 g s protokolami zasedanij Rasporjaditel'nogo komiteta i obshhih sobranij chlenov podotdela [Report on the activities of the Semipalatinsk Subsection of the Western Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society for the year 1911, including protocols of meetings of the Steering Committee and general meetings of subsection members]. (Semipalatinsk, 1912. – pp. 1–49 [in Russian].

Paula N. Doumani Dupuy, Aidyn S. Zhuniskhanov, Elissa A. Bullion, Galymzhan K. Kiyasbek, Zhuldyz Kh. Tashmanbetova, Erbolat Z. Rakhmankulov, Amantay I. Isin The newly discovered bronze age site of Koken: Merging micro-regions with major study zones in the high steppes of Kazakhstan // Archaeological Research in Asia, Volume 27, 2021, 100292, ISSN 2352-2267, https://doi.org/10.1016/j.ara.2021.100292.

Qazaqtıñ étnografïyalıq kategorïyalar, uğımdar men atawlarınıñ dästürli jüyesi. Éncïklopedïya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] (Almaty, 2011, 736 p.) [in Kazakh].

Qazaqtıñ étnografïyalıq kategorïyalar, uğımdar men atawlarınıñ dästürli jüyesi. Éncïklopedïya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] (Almaty, 2012, 736 p.) [in Kazakh].

Samashev Z. “Written stones” in the cult-ritual everyday life of paleometal era // World of Great Altay 6(2) 2020. 861-888 pp.

Samashev Z. Pisanicy gory Kokentau v Vostochnom Kazahstane [The rock art of the Kokentau mountain in east Kazakhstan]. 17, 140-158 (2023) [in Russian].

Samashev Z., Chotbaev A., Zhalmagambetov Zh., Kariev E., Aitkali A., Akhmetov M. Karakaba: pervye rezul'taty issledovanij [Karakaba: first research results]. Astana, 2017. – pp. 207-247) [in Russian].

Samashev Z., Doumani Dupuy P., Aitkali A., Zhuniskhanov A., Rakhmankulov E., Kiyasbek G., Tashmanbetova Zh., Kurmangaliev A. Predvaritel'nye rezul'taty issledovanija Pamjatnikov jepohi bronzy gornogo massiva Kokentau v 2020 g. [Preliminary results of excavations of the bronze age monuments of the Kokentau mountain range in 2020], (Uskemen, 2020. – pp. 105-115) [in Russian].

Shvetsov M.L. Kotly iz pogrebenij srednevekovyh kochevnikov [Cauldrons from the burials of medieval nomads]. 2, 192–202 (1980) [in Russian].

Suleimenov M.G. Otchet o razvedke arheologicheskih pamjatnikov v Zhanasemejskom rajone Semipalatinskij oblasti Respubliki Kazahstana v 1991 godu [Report on the exploration of archaeological monuments in the Zhanasemeysky district of the Semipalatinsk region of the Republic of Kazakhstan in 1991], Scientific archive of the MIA CS MSHE RK. F. 2355, in. 1, f. 25. [in Russian].

Zhuniskhanov A., Kurmangaliev A., Ajtkali A., Rahmanqulov E., Zhangaliev U. Kokendegi ezhelgi zhane ortagasyrlyқ koshpelilerdin aza tutu keshenderi [Memorial monuments of early and medieval nomads of Kokentau], (Uskemen, 2021. – pp. 138-145) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер / Information about the authors / Сведения об авторах:

Жүнісханов Айдын Сенғалиұлы **–** PhD докторант, Назарбаев Университетінің Қазақ тілі және түркітану департаментінің оқытушы ассистенті, Қабанбай батыр даңғ., 54, 010000 Астана, Қазақстан.

Zhuniskhanov Aidyn Sengalievich **–** Doctoral Candidate, teaching assistant at the Department of Kazakh Language and Turkology at Nazarbayev University, Kabanbay Batyr Ave., 53, 010000, Astana, Kazakhstan.

Жунисханов Айдын Сенгалиевич **–** PhD докторант, ассистент преподавателя департамента казахского языка и тюркологии Назарбаев Университета, пр. Кабанбай батыра, 53, 010000, Астана, Казахстан.

Құрманғалиев Арман Қайратұлы **–** магистр археологии, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Тәуелсіздік даңғ., 54, Астана, Қазақстан.

Kurmanaliyev Arman Kairatovich **–** master of archaeology, research fellow at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdik Ave., 54, 010000, Astana, Kazakhstan.

Курмангалиев Арман Кайратович **–** магистр археологии и этнологии, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, пр. Тауелсиздик, 54, 010000, Астана, Казахстан.

Мысыр Олжас Дәуренұлы **–** «Alikhan Bokeikhan University» Тарих және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының PhD докторанты, Мәңгілік ел, Мәңгілік ел көш., 22, 070000, Семей, Қазақстан.

Mysyr Olzhas Daurenovich **–** PhD candidate at the Department of History and Social Sciences of «Alikhan Bokeikhan University», st. Mangilik el, 22, 070000, Semey, Kazakhstan.

Мысыр Олжас Дауренович **–** PhD докторант кафедры истории и социально-гуманитарных наук университета «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мангилик ел, 22, 070000, Семей, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Археология және этнография – Archaeology and ethnography – Археология и этнография

МРНТИ 03.20
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-137-157

Сынтастардың таралымы және скифтердің миграциясы

Қаржаубай Сартқожаұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kharjaubay@mail.ru)

Андатпа. Автор мақаласында ежелгі скуздардың (скиф) алғашқы бабамекені, батысқа миграциясын, онымен қатар Орталық Азияда қалғандары кімдер, гректер «скуз/скиф», парсылар «сақ» деп атаған халық, өздерін не деп атаған деген сияқты өзекті мәселелерді көтерген.

Скуздардың (скиф) бабамекенін бұған дейінгі зерттеушілер Еуропа немесе кіші Азия, халқын парсылар деп қорытынды жасаған еді. Скуз/сақтардың қалдырған Орталық Азиядан Қаратеңіз, Қырым түбегіне дейін (толық емес есеп бойынша) 1551 дана сынтастар, 8000-ға жуық керексур обалар, бірнеше мыңдаған төртбұрыш молалар (плиточные могилы) Алтай, Саян-Алтай, Орталық Монғолиядан, Сібірден табылған ондаған мың петроглифтер сияқты тарихи мұралары ғылыми айналымға кірді.

Мұның барлығы ежелгі скуз/сақтардың қалдырған тарихи-мәдени, әрі рухани мұралары. Автор аталмыш мұраларға түсінік бере отырып, негізгі зерттеу нысаны ретінде сынтастарға (оленные камни) ғылыми зерттеуін бағыттаған.

Жоғарыда сөз еткен Еуразия құрлығындағы 1551 сынтастың ең көнесі Алтай тиіптес мұралар. Сынтастар орналасқан жердің топырағы мен одан табылған жылқының бас сүйегіне жасалған анализдер олардың ж.с.б. XIV-VI ғғ аралығында орнатылғанын ғалымдар анықтап, хронологиясын белгілеген. Автор Алтай сынтастарынан бұрын, Оңтүстік Алтайдағы Шеміршек сынтастары бұған нақты бір дәлел болатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: скиф, скуз, оғуз, сынтас, Орталық Азия, Алтай, миграция

Received 11.09.2023. Revised 26.02.2024. Accepted 04.05.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Sartkozhauly K. Distribution of deer stones and migration of the Scythians // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No.2. – P. 137-157. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-137-157

Для цитирования:
Сарткожаулы К. Распространение оленных камней и миграция скифов // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 137-157. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-137-157

Кіріспе

Ұсынып отырған тақырып әлем археологиясында «бұғытас» деген атаумен орын алған Орталық Азияның ежелгі көшпенділерінің бірегей мұрасы хақында болмақ (Волков. 1981. 1-253).

Бұғытастың маңызын, бүкіл түркі тарихындағы, соның ішінде қазақ тарихындағы орнын айқындауға талпыныс жасауды жөн көрдік. Бұғытастардың 80% ежелгі және байырғы түріктердің бабамекені бүгінгі Моңғолия территориясында орналасқан (Сурет 1 (а, б, в)). (Ц.Төрбат фотосы)

а)

б)

в)

Сурет 1 (а, б, в) Бұғы бейнелі сынтастар (Ц.Төрбат фотосы)

Сынтаспен тікелей байланысты, әрі оның ажырамас бір бөлігі – обалар немесе үйметастар. Бұларды моңғолдар «kiregsegür» (керексур) деп атаған. Мағынасы «қырғыз моласы» деген түсінік береді. Керексурлар мен сынтастар (бұғытас) бір мәдениеттің құндылықтары. Ресей ғалымдары жергілікті халықтың атауын ғылыми атауға айналдырып бүкіл археологиялық еңбектерде тұрақтандырған.

Керексур дегеніміз төртбұрыш немесе шеңбер тәріздес дөңгелек жыртаның ортасына орналастырған оба – үйметас. Дөңгелек жыртаның диаметрі 6-214 метрге дейін жетеді. Төртбұрыш жырталардың ең үлкені 388х410 метр, шағыны – 2,2х4-6 м болады. Бұл обаның сыртқы жыртасының формасы дөңгелек немесе төртбұрыш болып келеді (Сурет 2). Үйметастың (обаның) астынғы жағына 50-60 см ғана жер қазып, жалпақ таспен мүрдені қоршап шалқасынан жатқызып орналастырған. Мұндай керексурларда материалдық мұралар мүлде болмаған (Амартүвшин, 2018: 56).

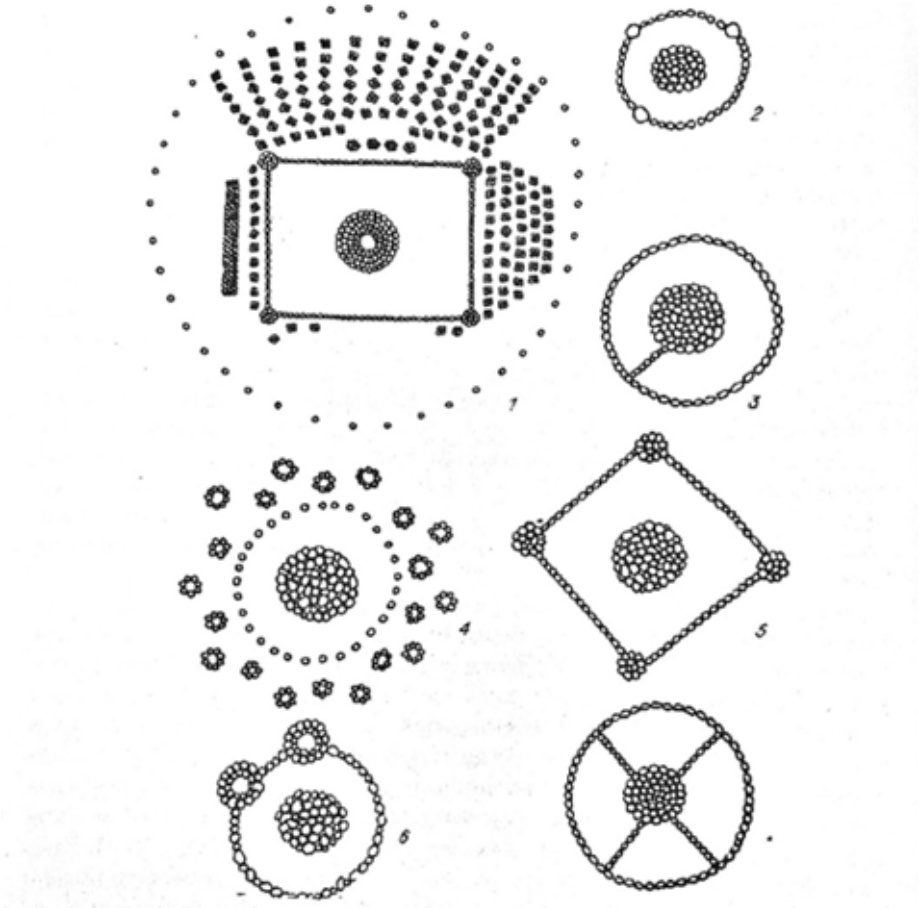

Сурет 2. а) Моңғолия жеріндегі ежелгі сақ (скиф = іч оғыз) керексурларының орналасуы (Худяков, 1987: 142) 1 – Ихе-Алын; 2, 3 – Орхон-гол; 4 – Гунжін-дабан; 5 – Дунд-Цэнхэр-гол; 6 – Қызыл-Бостой; 7 – Жуунайн-Булан (Ю.Ц. Худяков сызбасы)

*Обаның сыртын төртбұрыштап немесе дөңгелектеп (шеңберлеп), айналдыра қоршаған тізбе тастарды қазақ тілінде «жырта» деп атайды. Қазақ тұрмысында бар атауды археология ғылымына жаңадан еңгізіп отыр. (Егемен Қазақстан газеті. 2023. 09 қазан)

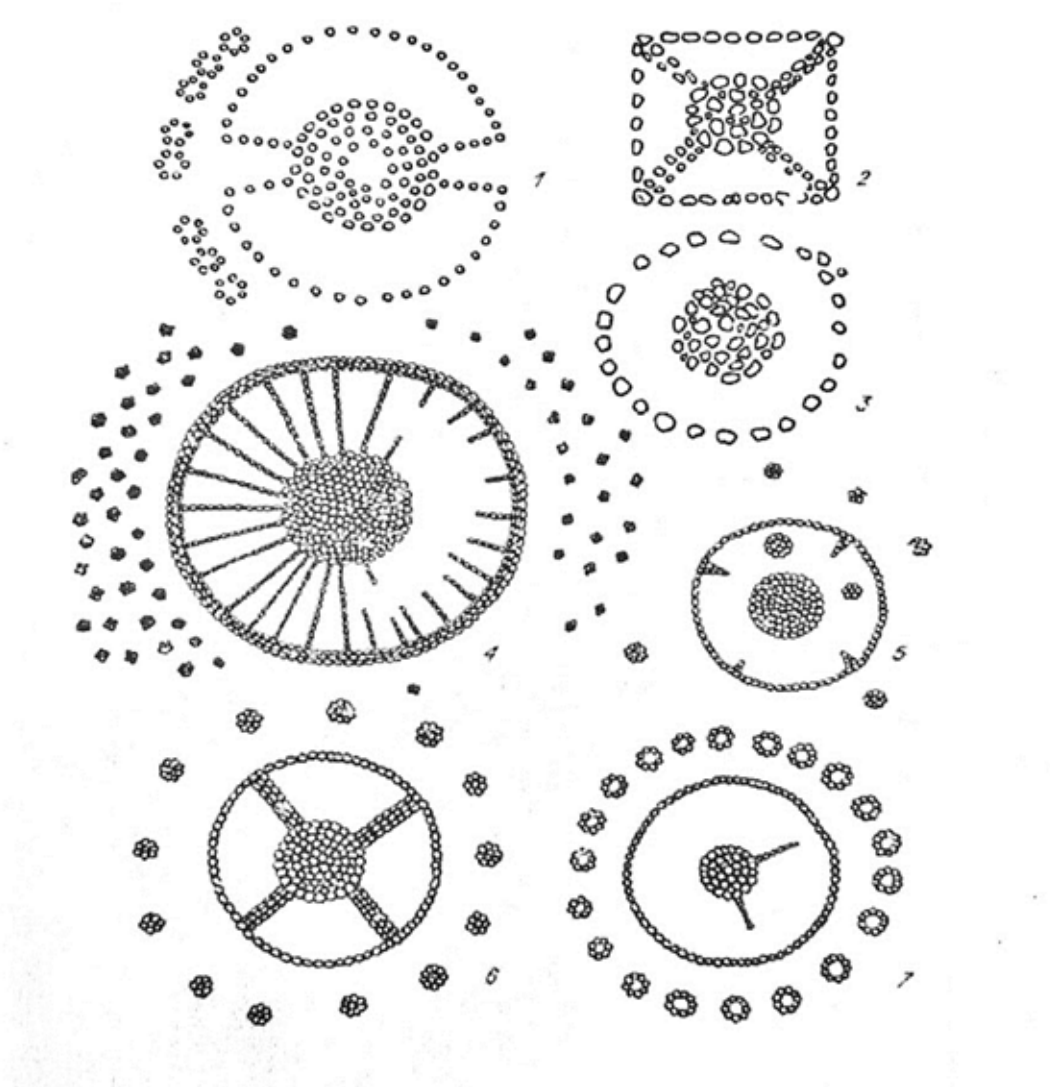

Сурет 2. б) Тувадағы херексурлар (Худяков, 1987: 142)
1 – Чаа-Холь; 2, 3 – Мугур-Аксы; 4 – Улуг-Хорум; 5 – Шуурмак-Тей; 6 – Халыр;
7 – Чиргаланды (Ю.С.Худяков сызбасы)

Аталмыш қоршауды шығыс және оңтүстік жағына төртбұрыш немесе дөңгелек формалы тәуететін шағын (көлемі 1-6 м) орындарды тастан қалап қатарластыра орналастырған. Мұндай тәуететін орын саны 1-2000-ға дейін болуы мүмкін (Амартувшин, 2018: 59-61; Төрбат, 2021: 193).

Жыртаның ортасындағы керексурдан батысқа қарай тастарды жерге сіңіре қадап, күн шапағы сияқты етіп бейнелеп отырғызған. Ал кейбір кешендерде керексурдан оңтүстікке бағыттап жыртаға дейін жерге тас төсеп жол салған. Бұндай жол үнемі кездесе бермейді. Керексурдың шығыс жағына 10-50 метр аралықта төртбұрыштап жырта жасап (көлемі 2х2; 2,20-3 метр) табиғи жер қыртысына сынтастарды 50-80 см тереңдікке сіңіріп орналастырған (Төрбат, 2021. Т.III: 194).

Керексурға байланысты ғылыми ізденістер мен анализдерді қысқартып, оның құрамдас бөлігі болған сынтасқа (бұғытасқа) көшелік. Сынтастың құрамдас бөлігі

болған керексурларға байланысты зерттеуімізді кейін арнайы жеке мақала ретінде беретін боламыз.

Ең әуелі сынтастың анықтамасын берелік.

Қола дәуірінің соңы, Темір дәуірінің алғашқы кезеңінде, Орталық Азиядағы (Алтайда) көшпелі қауым ортасынан суырылып шығып елін, жерін, қауымын, халқын қорғап күрескен ұлы қайраткерлерге арнап тұрғызған ұстын (Гантулга, 2021: 105-117).

Төрт қырлы табиғи діңгек тастарды таңдап алып, оның төрт бетін тегістеп, жіңішке қырын бет жағы етіп шығысқа қаратып, адам кейпінде бейнелеген. Ең үлкен сынтастың биіктігі 4 м, ең аласасы 40 см болады. Ұстынтастың ұшар басы қиғаш боп келеді де, тымақтың орнына 2-4 см жалпақ етіп ойып, басын таңған (Сурет 3). Оның аяқ жағына адамның бетінің орнына (қасы-көз, мұрны, аузы) қиғаш үш сызық сызылған. Оның дәл астына сопақ маржан тәріздес етіп ойып, алқаның моншақ тізбектері берілген. Ұстынның орта тұсына белбеу, оған ілген пышақ, ақинақ, қаншар, ілмек және садақ, жебе, кетпен, айбалта бос мойын шоқпар, қалқан т.т.с.с. қару-жарақтардың суреті салынған (Сурет 3) Моңғолия-Ішкі Байқал аймағындағы оннан астам ұстынға адамның бас мүсіні бейнеленген (Төрбат, 2021: 193).

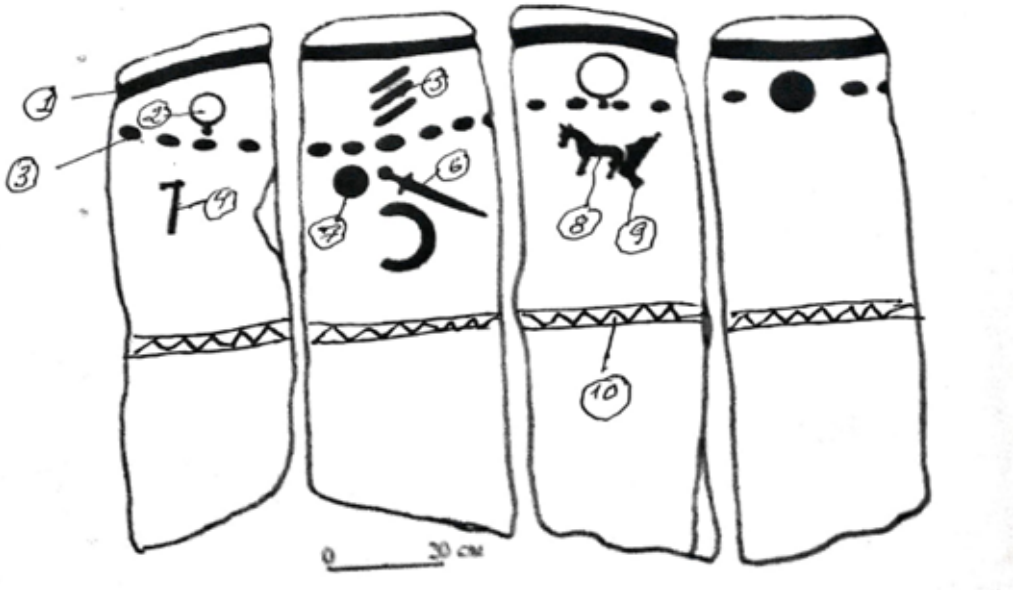

Сурет 3. Алтай типінің сынтасы (Ц.Төрбат бойынша).

1. Тымақ орнына басын таңған орамал
2. Сырға
3. Алқа
4. Кетпен
5. Адам беті
6. Қанжар
7. Дөңгелек кесе
8. Жылқы
9. Садақ
10. Белдік, кісе

Осынау бейнелердің өзі-ақ сынтас дегеніміз Ұлы Даланың үш мың жыл бұрынғы сайыпқыран батырларының мүсіні деген түсінік аламыз.

Түркі халықтары бұдан мың жарым жыл бұрын М.Қашқари сөздігінде (М.К. III: 152; индекс: 515) Ресей археологтары «бұғытас» деп атаған нысанды «сынтас» деп атаған. Бұл атау сонау скиф (скуз) дәуірінен солай аталған болуы мүмкін. «Сынтас» деп аталатын жер атауы Оңтүстік Сібірде (Хакасия, Тыба, Саян-Алтай), Қазақстан, Шығыс Түркістан, Моңғолия, Қырғызстан территориясында көптен кездеседі. Сынтастардың алғаш пайда болған Алтай ареалында ұстын тастарда бұғы бейнесі қашалмаған. Осы тарихи ерекшелігін еске ала отырып жат жұрттық ғалымдардың еш жауапсыз атай салған «бұғытас» атауын біз «сынтас» деп алуды жөн көрдік.

Материалдар мен әдістер

Мақалада бұған дейін скиф тақырыбында қаузалған археология, тарих, тіл білімі, палеоэтнографиялық анализдерден өткен зерттеулерді пайдалана отырып синтез жасалған.

Ж.с.б. 3500-2000 жыл бұрынғы заттық деректерді негізгі зерттеу нысанасы ретінде алып индукция және дедукциялық жалпылама ғылыми әдістемелерді пайдалана отырып, идентификациялық салыстырма жасап, пәнаралық ұқсастығын, сабақтастығын қарастырған. Тарихи мұраға классификация жасап талдау жүргізілген.

Мақалада археологиялық мұраның сипаттамасы беріліп, тарихи-типологиялық, тарихи-фонологиялық, диахрондық-салыстырмалы, синхрондық-салыстырмалы әдістемелер қолданылған.

Талқылау

Сынтастарды алғаш ғылым әлеміне жария еткен Г.Н. Потонин (Потонин, 1881: 47-55) В.В.Радлов (Радлов, 1892: Таблица I-III), Ю.Д.Талько-Грынцевич (Талько-Грынцевич, 1928: 3-4) сияқты XIX ғасырда құжаттандырған саяхатшы-зерттеушілердің еңбегінен бастап, жүзден астам ғылыми еңбектермен ең соңғы мәрте жарық көрген Ж.Баярсайханның «Солтүстік Моңғолиядағы сынтастар» (Баярсайхан, 2017) атты ғылыми монографияларына дейін сүзіп қарастырдық. Онымен қатар осы жолдар иесінің 40 жыл бойы моңғол даласын кезіп, байырғы түркі жазба деректері мен тарихи құндылықтарын іздестірген экспедиция кезінде арнайы көңіл бөліп белгілеген 60-қа жуық сынтастардың сипаттамасы туралы жазбаларымызды да пайдаландық. 2021 жылы Ц.Төрбат бастаған Моңғолия археологтар тобы Моңғолия мемлекеті мен көршілес Ресей (Сібір, Саян-Алтай), Қазақстан, Еуропаға дейін тараған 1551 дана сынтастарды қамтып, құжаттандырып, фото, сызба суретін, сипаттамасын жасап, үш том көлемінде ғылыми каталог ұсынды (Төрбат.Ц. 2021. III 3-бет).

Ц.Төрбат басшылық етіп құрастырған осы сынтас (бұғытас) жинағында олардың Ресей, КХР, Моңғолия, Қазақстан ғалымдарының еңбектерін пайдалана отырып 1551 сынтастың ерекшеліктерін, ұстын бетіндегі аң стиліндегі бейнелерін, қару-

жарақтарының фото, сызба суреттерін толық сипаттамасын берген. Онымен қатар шығысы Кентай жотасынан (Моңғолия) Қаратеңізге дейін тараған сынтастардың классификациясын жасаған кезде ғалымдардың еңбектерін толық пайдаланған (Төрбат. Ц. т.б.т IIIқосымша IVбөлім, 253-410 бет).

*Ғылыми әдебиеттерде «Тува» деп қалыптастырған Тувалар өздерін «Тыва» деп атайды.

Олар: М.Х. Маннай-Оол (Маннай-Оол, 1968: 139-146), С.И. Вайнштейн (Вайнштейн, 1974: 29-32), В.Д. Кубарев (Кубарев, 1979а: 163-169; 1979б: 42-83), В.В. Волков (Волков, 1981: 102), Э.Н. Новоградова (Новоградова, 1975: 288-291; 1989: 201), Д.Г. Савинов (Савинов, 2007: 105-107; 1978: 72-84; 1980; 1994), Ю.С. Худяков (Худяков, 1987: 136-1 (2).

Осы ғалымдардың жасаған классификациясын авторлар тобы талқылай отырып В. В. Волков, Э.Н. Новоградовалардың ұсынысын қабылдаған екен.

Нәтижесінде ж.с.б. XVI-VI ғғ. аралығында Орталық Азиядан Шығыс Еуропаға дейін тараған көшпелілердің аң стилді 1551 сынтастың классификациясын төмендегідей алып қарастырып ғылыми айналымға енгізген:

1. Евразия типтес сынтастар (ЕВ) – 771 дана;
2. Моңғолия-Ішкі Байқал және аралас типтес сынтастар (МІБ) – 609 дана;
3. Саян-Алтай типтес сынтастар (СА) – 161 дана (Сурет 4).

Мұндағы «Евразия типтес» дегенді «Алтай типтес» деп алғаш пайда болған ареалдың атаумен атаған дұрыс болар еді.

Алтай	**Моңғолия-Ішкі Байқал (МБ)**	**Аралас (А)**	**Саян-Алтай (СА)**
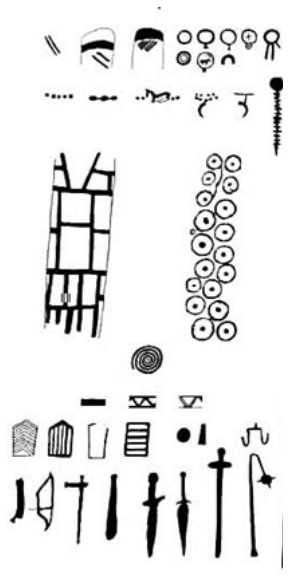			

Сурет 4. Бұғытастардағы (сынтастардағы) бейнелер (Ц.Төрбат классификациясы бойынша)

Сынтастарда бейнеленген суреттерді, абстракт сұлбаларды салыстыра қарастырғанымызда аталмыш классификация тым ауытқып кетпегеніне көз жеткізгендейміз (Сурет 5). Тек қана атау берген кезде аздап субъективтік ұстанымды негіз еткен.

Группа	Тип	Подтип	Вариант	Количество, экз.	Размеры, м	Территория
I	1	1	1	2	30×0,2	Монголия, Тува
II	1	1	1	1	66×1	Тува
			2	2	30×1,5	Монголия, Тува
	2	1	1	9	20×0,5	Алтай, Монголия, Тува
			2	2	57×1	Тува
			3	24	40×1	Алтай, Монголия, Тува
	3	1	1	19	32×1	Монголия, Тува
			2	198	30×1	Забайкалье, Монголия, Тува
		2	1	14	25×0,5	Монголия, Тува
		3	1	5	16×1	То же
	4	1	1	3	25×1	Алтай, Тува
	5	1	1	1	45×1	Монголия
	6	1	1	7	48×1,2	Монголия, Тува
			2	4	30×1	То же
		2	1	8	25×0,4	——"——
			2	75	25×1	Забайкалье, Монголия, Тува
	7	1	1	1	15×1	Тува

Сурет 5. Керексурлардың классификациясы
(таблица Худяков Ю.С. еңбегінен алынды (Худяков, 1987: 145)

Алтай сынтастарында адамның бет бейнесін (қасы-көз, мұрны, аузы) қиғаш үш сызықпен (\\\), алқалары мен сырғаларын өзге екі топтан біраз айырмашылықта бейнеленген. Ал қару-жарақтары тым қарапайым суреттелген. Мұндағы таңқаларлық жағдай Геродоттың аңызындағы аспаннан алтын кетпен, алтын алқа, алтын айбалта, алтын кесе түсті деген аңыздағы 4 мұраның кеседен басқасы сынтаста бейнеленген. Мүмкін бұл кесе емес қалқан болар. Ежелгі латын тілінен аударғанда қателескен болуы мүмкін. Мүсіннің оң қолына кесе ұстату көк түріктерде сақталған.

Саян-алтай сынтастарында Алтай дәстүрін сақтай отырып, ондағы бейнелерге жан-жануарлардың бейнесін табиғи түрде қашап берген. Саян-алтай сынтастарындағы бейнелер арқылы өнер шеберлігі Алтай кезеңінен бір саты көтерілгені көрініп тұр. Бұл дегеніңіз сол дәуірдегі қоғам дамуына сай заманауи бола бастағанын көрсетеді.

«Моңғол-Ішкі Байқал типтес» деген атауды дұрыс бере алмаған. Бұл топқа Байқал тарапынан сегіз-ақ сынтас кірген. Сондықтан «Ішкі Байқал» деген атау артық. Оның орнына «Солтүстік Моңғолия» деп атаса дұрыс болар еді.

Моңғол-Байқал, аралас типтер кезеңінде біраз сынтастарда адамның бас мүсіні табиғи түрде бейнеленген. Қару-жарақтары жетілген, символика мен таңбалардың алғашқы элементтері пайда бола бастаған. Онымен қатар 2, 4 ат жеккен 2 доңғалақты арбалар бейнеленген. Мұның барлығы сол дәуірдегі скифтердің күн сайын қолданыста болған материалдық құндылықтары.

Моңғолия-Ішкі Байқал кезеңінде Алтай, Саян-Алтай дәстүрін сақтай отырып жан-жануардың бейнесін абстракт түрде бейнелеген. Бұл дегеніңіз сол дәуірдегі адамдардың абстракт түрде ойлау, ой қорыту деңгейі бұрынғымен салыстырғанда біраз көтерілгенін көрсетеді. Ойлау дегеніміз адамдардың даму үстінде зор кемелділікке жеткен материяның жемісі.

Біздің салыстыра қарастырып отырған нысанымыздың арғы қайнар көзі, шығу тегі, қандай мәдениеттен басталды деген сұрақ туындайды. Мұны да ғалымдар біраз қарастырған екен. Солардың ішінде РФ ғалымы А.А.Ковалев Ұлы Алтайда скиф типтес шеміршек мәдениетінің қауымдары болғанын, оған байланысты археологиялық деректерді іздеп, тауып, анализ жасап дәлелдеп берген (Ковалев, 2000: 135-138; 2000: 138-180; 2001: 160-166; 2011: 70-84).

Тұжырып айтсақ Шығыс Манчжуриядан оңтүстігі Хуанхэның (Сарыөзен) екі жағалауын мекендеп қытайларды солтүстіктен қапсыра қоршай орналасқан көшпелілер, Орталық Моңғолия, Алашань құмы, Алтай, Саян-Алтайдан Орталық Азия, Кавказға дейінгі аймақта мекендеген тұрғын (автохтоны) қауымдар скифтер (скуз). Бұған дейін жасалған анализдер мен зерттеулерді жинақтап, синтез жасап, іш-оғуздардың атажұртын, этникалық тегін, өмір сүрген дәуірін, миграциясын айқындауға талпындық.

Нәтижелер

Енді осы скиф атауына анализ жасап көрелік.

Скиф атауы әр дәуірде әртүрлі тілде, әртүрлі аталған бір ғана ежелгі этностың атауы. Орыс ғалымдары Геродоттың «Тарих-наме» атты түпнұсқасындағы Σκυθης деген атауындағы θ шрифтісін «ф» (f) деп оқып келген-ді.

Бүгінге дейін біздер орыс әдебиетіне сүйеніп «скиф» деп танып, қабылдап келген этноним ежелгі Геродот нұсқасында Σκυθ деп белгілеген атауды американдық ғалым Е.Х.Миннс (E.H.Minns) скуз (skuz) деп оқып дұрыстап берді. Геродоттың «Тарих-наме» атты еңбегіндегі «skuz» атауын ары қарай жаңғыртсақ skuz > aš kuz > iš guz > ič oγuz» болады (Minns, 1971: 112, 115; Гасанов, 2002: 54; Закиев, 2008: 221).

Ассириялық Накши Рустем шатқалындағы жартасқа жазылған және Бехистун (VI-V ғғ.) жазбаларында «aš-guz» деп белгіленген. Бұл атау Геродоттың «Тарих-намасындағы» нұсқамен бірдей болумен қатар Е.Х.Миннс, М.Закиев, З.Гасанов сияқты ғалымдардың жаңғыртпаларын тарихи тұрғыда дәлелдейді.

Бұл анализдер бұған дейін әр тілде әр түрлі белгіленген скуз (скиф) атауы ғалымдардың ізденісі нәтижесінде ежелгі түрік тілінде «оғуз» деген атау екен. Ғалымдардың көп жылғы зерттеуі нәтижесінде байырғы түрік атауы өз орнын тапқанына көз жеткіземіз.

Түрік тарихын зерттеген көптеген ғалымдар оғуздардың (скиф) ұрпақтарының бірі хундар ежелгі оғуздар болуы мүмкін деп пікір білдірген. Олар Н. Я. Бичурин (Бичурин, 1950: 49-57, 223, 225), Л. Н.Бернштам (Бернштам, 1935: 33-34), В. С.Таскин (Таскин, 1968: 129-130), С. П.Толстов (Толстов, 1948: 175-216), Л. Д. Ельницкий (Ельницкий, 1947: 238), Ма Шан Шоу (Шан Шоу, 2005: 25), Ма Лицин (Лицин, 2005: 82), Яо Вэнь-Юань (Вэнь-Юань, 1958: 28-31) сияқты әлемге танымал ғалымдар.

Аталмыш ғалымдардың пікірімен санасатын болсақ хуннулар шығыс оғуздар болады да скиф деп түсініп келген іш-оғуздар (царские огузы) батыс оғуз болады. Бұл болжамды кейінгі ғалымдар жалғастыратынына сенімдімін.

Өйтсе, бұл халықтың ежелгі тарихын жаңғыртатын жазба деректер гректің Геродот, Страбон, қытайдың Сыма Цянь, Бан Гулардың еңбегінде белгіленген.

Сынтастардың хронологиясын белгілеуге 1920 жылдардан бастап ғалымдар кірісе бастаған. Г. И. Боровка (Боровка, 1927), Г. П. Сосновский, А. П. Окладников, Н. Диков, Ю. С. Гришин іспетті ғалымдар 1940-1950 жылдары ұсыныстарын білдіріп ж.с.б. VII-II ғғ. деген пікір айтқан. В. В. Волков, Э. Н. Новоградовалар (Новоградова, 1975: 84) Карасук кейіпті қару-жарақтарымен салыстыра қараса, М. П. Грязнов, М. Х. Манай-Оолдар Аржан қорғанынан табылған сынтастардағы бейнелерге сүйеніп ж.с.б. XII-IX ғғ. құндылықтары деген пікір айтты.

Кейінгі жылдары моңғол археологтары 7818 керексурды (обаны) тізімдеп, соның ішінен 5070-ін таңдап алып, оның ішінен 121 керексурға қазба жұмысын жүргізіп, одан табылған жылқының тісі, көмірлерді шетелдерге хронологиясын белгілетуге жіберген. Солардың 55 данасы нәтиже берген (Амартүвшин.Ч, Цэлхаграв. SA. Том.37. 57-бет.2018).

Американдық ғалым В.Фицью (Fitzhugh V.) мен археолог Ж. Баярсайхандар 24 керексурдан шыққан жылқының тісіне, обадан шыққан көмірге 2009-2012 жылдары радиокарбон анализін жасатқан (2009, 2011, 2012, 2013, 2017). Американдық В.Тейлор (W.Taylor) Ж. Баярсайхан және басқа археологтармен бірге жұмыс жасап сынтастар мен керексурлардың хронологиясын белгілеген (Taylor et al, 2015: T.XVI. Fasc 8; 2017: 49-58).

Алтайдың Цаган-Асғадан алған сынама ж.с.б. 1325-1113 жж., Могойт сынамасы XIII-X ғғ., Сағсай сынамасы ж.с.б. XV-X ғасырларды көрсетті. Ал Солтүстік Моңғолиядағы Көбіскөл сынамасы ж.с.б. 1325-1113 жылдарды Завханның Өгөмөр сынамасы 1214-1055 жылдарды көрсетті.

Ең төменгі межені Ховда аймағының Қарағобы ж.с.б. 980-800 жж., Бұлғын аймағының Дархан-ула ж.с.б. 803-589 жж., ж.с.б. 829-776 жылдарды көрсеткен.

Бұл анализдер әрине толық емес. Әлі де көптеген керексурларды қазып жаңадан табылған органикалық архетиптерге анализ жасау керек. Әзірге сынтастар мен керексурлардың хронологиясын ж.с.б. XV-VI ғғ. деп белгілеуге болады.

Көшпелі қауымдар үлкенді кішілі бірнеше ондаған билікке топтасқан. Әрбір аймақты басқарған тәуелсіз өз-өз билігі және билік жүйесі болған. Скифтердің билігі үштік жүйемен қалыптасқан. Қараңыз. Тарғытай (Тұрғақ), одан үш ұл – Липоксай, Арпоксай, Колаксай. Колаксайдан үш ұл. Осы үш ұлына Колаксай халқын бөліп беріп басшылық еткізеді (Г. IV. 6). Бұл жүйе 3000 жыл жалғасып ең соңында Қазақ хандығымен аяқталады. Кейде аса ауқымды аймақты иеленген қуатты билік құрған замандары да болған. Ол туралы Қытай тарихының атасы Сыма Цянь: «Шүн Вэй әулетінен (ж.с.б.2250 жылдары) Түмен Шаньюйге дейінгі мыңжылдықта (ж.с.б. 2250 жылдары. Алтайдағы Шеміршек мәдениеті заманынан бастап) «хундардың арғы бабалары бірде бас қосып елдік құрса, бірде өз ішінен іріп бас-басымен босып кетіп жатты» деп хунну баянында жазып қалдырған (Сыма Цянь. 110 бума). Бұл аса ойландыратын дерек. Теле-оғуздар (қыт. Ди, дили, динлин, ху, у-ху) ж.с.б. XVI-III ғғ. аралығында Ұлы Алтайдың оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс бөлігінде (бүгінгі Қазақ Алтайынан бастап шығыстағы Алашань Құмына дейін 2900 км), Саян-Алтай, Байқал, Орталық Моңғолияның территориясындағы Хангай, Кентай жотасында өмір сүріп тұрғанын мәлімдеумен қатар бір билікке топтасқанын сөз етіп отыр.

Қытайдың Сүй патшалығының «Сүйшу» жылнамасының 84 бумасында: «Маньчжур даласынан батыстағы Самарқандыға дейін сай-сайдың саласында, өзендер мен көлдердің жағасында далалар мен таулардың арасында қалың телелер (оғуздар) өмір сүреді дей келіп 50-ге жуық тайпалар мен бектіктерді, хандықтарды атайды (Еженхан, 2006. Т. IV. 84 цзюань: 54-64).

Жоғарыдағы археологиялық және қазба деректер бұған дейін скуз, сақ деп келген халықтар, оғуз-түріктер екенін дәлелдеуі скуз (скиф) тарихын жаңғыртуға үлкен өзгеріс алып келді.

Өйтсе, сынтас мәдениеті Ұлы Алтайда (төрт тарапында) пайда болғанын тарихи мұраның өзі дәлелдеп беріп тұрғандай.

Жоғарыдағы классификацияға көз жүгіртсек, Солтүстік Моңғолия, Саян-Алтайдағы сынтастардан Алтайдағы сынтастардың саны да мол. Онымен қатар Қаратеңізге дейін қоныс аударған скуздардың (оғуздардың) жасап қалдырған сынтастары Алтай типінің сынтастарының дәстүршілдігін, сабақтастығын дәлелдейді. Алтай кейіптес сынтастарда бұғы бейнесі мүлде жоқ.

Орталық Моңғолиядағы сынтастардағы негізгі басым бейне (образ) бұғы бейнесі. Өйтсе, мұндағы скуздар (оғуздар) бұғы тотемді қауым екенін көрсетеді.

Жоғарыда сөз еткеніміздей Қытайдың солтүстігін, батыс-солтүстігін қапсыра қоршай орналасқан көшпелілер мен қытайлар арасындағы келіспеушілік жерге байланысты болды. Көшпелілер Сарыөзеннің оң жағалауынан Ұлы жазыққа дейінгі жерге ауыз сала бастады. Осыдан барып қытайлар көшпелілерді солтүстікке айдап шығып, ірге кеңейту саясатын қолданды.

Ең әуелі Инь, Шан дәуірінде (ж.с.б. XVI-XII ғғ.) Сарыөзеннің солтүстік жағалауына көшпелілерді ығыстырып шығару саясатын жүргізді. Одан кейін Ұлы Құмға дейінгі жерлерді иеленіп көшпелілерді солтүстік пен батысқа ығыстырып ірге кеңейтуді қолға алды. Бұл саясат мың жыл бойы жалғасты. Екі тараптан қан да төгілді, қатерлі зардап та көп болды.

Бұл жұмыс оңайшылықпен біткен жоқ. Тек қана ж.с.б. XVI ғасырдың соңында Қытайдың Инь патшалығы Турфан (Туран) тайпалық одағына 4 мәрте, Куфан тайпасына қарсы 20 мәрте шабуыл жасаған. Қытайдың батысы мен солтүстігінде адам саны экономикалық күш-қуаты мықтысы осы Гүйфандар еді. Гүйфандарды Қытайдың Жоу, көктем-күз жауласқан бектіктер дәуірінде әртүрлі атаулармен атады. Онда Ди, Рун (Жун) Сюнюнь, Хунь-и Хун, Таулық Рун, Бөрілі Рун т.т.с.с.

Аталмыш дәуірлерде көшпелілер мен қытайлар мың жыл бойы үнемі соғыс үстінде болумен қатар Қытай князьдары елінің басын қосу мақсатында көшпелілердің көмегіне де үнемі жүгініп отырды.

Көшпелілердің Таулық Рун, Бөрілі Рун хандық заманында Қытай патшалықтары өздері белсенділік танытып шартқа отырып, көшпелілерге пайдалы баптар енгізіп, бейбіт қатар өмір сүруге шақырып отырды.

Жоғарыда керексурлар, сынтастар ежелгі скифтардың материалдық және рухани мәдениетін, соның ішінде дүниетанымы, шаруашылығынан мол ақпарат беретін мұралар екенін сөз еттік.

Мәдениет дегеніміз сол халықтың тарихы. Халықтың тарихымен танысу дегеніңіз мәдениетімен танысу деген сөз.

Орталық Азияның Моңғол үстіртінде, Алтайда, Оңтүстік Сібірде (Саян-Алтай) жасалған сынтастар Еуропадан шығуы бұл халықтың қоныс аударуын дәлелдеп тұр. Қоныс аударудың себептерін айтсақ:

1. Скифтердің (скуз ≈ оғуз) қоныс аударуы сыртқы күштердің әсерімен қатар, Ұлы Даланың байлық жинаған шонжарлары бірін-бірі менсінбеу;

2. Орталық және Орта Азияның Ұлы Даласының, ондағы халықтың өсімі, малының молаюына байланысты жайылымға ыңғайлы жерлерінің тарыла бастауы;

3. Адам капиталы қуатты, экономикасы мығым тайпалар мен тайпалық одақтар ортақ үйден, оңаша отауды жөн көріп бөлініп кетіп отырды;

4. Шығу тегі, бұрынғы ірілігін қалыпқа келтіру мақсатында текті тайпалар «тайпа намысы» атты ұран көтеріп бөлініп-жарылып жаңа жер іздей бастады;

5. Орталық Азияның қатал табиғаты қарапайым мал шаруашылығын әлсін-әлі жұтқа ұрындыруы ерекше әсер етті.

Осылайша Ұлы қоныс аудару үдерісі жүргізіле бастады. Ол туралы Геродот: «Скифтер (скуз ≈ оғуз) IX-VIII ғғ. Қаратеңіздің солтүстігіне, Азов теңізінің жағалауына келіп жетті (Г. IV. 11) деген ақпаратын тарихшы Р.Гроссе Понти даласына Түркістаннан, Сібірден келгені археологиялық деректер арқылы анықталуда» дейді (Grousset, 1997: 6). Қаратеңіздегі киммерлер (скиф) аса мол жылқылы болған. Олар жылқы сауатынын грек тарихшысы Гесиод таңқалып жазады. Гесиод VIII ғасырда өмір сүрген грек тарихшысы.

Геродот еңбегінде скифтердің (скуз ≈ оғуз) Азиядан келгендігі туралы үш түрлі аңыз келтіреді. Олар ондаған тайпадан тұратынын, саварматтарды амазонкалар басқаратынын, амазонкалардан құралған армия болғанын сөз етеді.

Скифтердің қоныс аударуының басында массагеттер тұрғанын Геродот еңбегінде көрсеткен. Онда массагеттер скифтерді ығыстырады, скифтер киммерліктерді ығыстырып Қаратеңіз жағалауына келуіне ықпал еткен.

Осы тарихи қоныс аударудың нәтижесінде украин ұлтын қалыптастыруға оғуздардың (скуз) қосқан үлесі де, рөлі де мол болды.

Археологиялық артефактілерге жүгінсек, ж.с.б. VI-IV ғғ. тұрақты қонысы қалыптасып қойған сияқты. Орталық Азияның оңтүстігі Гансу, солтүстігі Сібірден бастап (Орталық Моңғолиямен бірге), батыста Дунайға дейінгі алып аймақты иемденіп үлгірген. Геродоттың «Тарих-намасында» скифтер (скуздар) аса үлкен аймақты алып жатты. Қиыр Шығыстағы Тынық мұхиттан Еуропаға дейінгі территорияны иеленген деп көрсеткен. Бұл территорияны көшпелілердің дәстүрлі үштік жүйесіне салып бөліп қарастырсақ:

Бірінші аймақ – Дунайдан Каспидің оңтүстігіне дейін аймақты алып жатқан сақтар (скуз). Оларды «Сака Хумарака» деп атаған. Е.Х.Миннс «біздің сақ» деп аударған. Соған қарағанда сол заманда парсы тілді болып үлгерген болуы мүмкін (Гасанов, 2002: 4-56).

Екінші аймақ – «Сака Тиграхауда». Арал ауданында, Сырдарияның төменгі жағында жайғасқан. Е. Х. Миннс «шошақ тымақты» деп аударған (Minns, 1971: 22). Сырдарияның жоғарғы жағы Жетісу бойында массагеттер, дайлар орналасқан. Еділ, Каспий маңында сарматтар мекендеген.

Үшінші аймақ – «Сака Тарадрава». Олар түрғын скифтер. Атауы сөзбе-сөз «теңіздің арғы жағындағы сақтар» деп аударылады (Minns, 1971: 112). Мұнда исседондар, аргипейлер және Алтайда алтын қорыған аримаспийлер. Тасмола мәдениеті осылардың қалдырған құндылықтары.

Үшінші аймақ «теңіздің арғы жағындағы сақтар» деген атауына үңіле қарасақ «алыстағы сақтар» деген мағына береді. Геродот еңбегінде оларды Индоеуропалық Иран тіл тобына енгізбеген. Тұрғын сақтар деп атаған.

Скуздардың (іш-оғуз) әлем өркениетіне қосқан үлесі мол. Соның бірлі жарымын еске сала кетсек:

1. Жануарлар стиліндегі бейнелеу өнерін адамзат өркениетіне қосты;
2. Далалық соғыс өнерін Еуропаға әкелді;
3. Алғаш рет адам атты пендені атқа отырғызу үшін, олардың бұтын жауып шалбар кигізді;
4. Алғаш мәрте ерді ойлап тауып іске қосты (Холдингер, 1997: 18; Гасанов, 2002: 28).

Скифтердің түркі халықтарының ортасында сақталған ырымдары, дәстүрлері:

1. Елбасқарудың үштік жүйесі. Оң, сол қанаты және ішкі (Орда). Бұл саяси жүйе ж.с.б. XVI ғасырдан бастап б.з. XV ғасырда билік құрған Қазақ хандығына дейін жалғасты;

2. Жауларын, дұшпандарын соғыс алаңына шақырғанда құпия символдар қолдану. Дарий патшаға саварматтың амазонкалары құстың қауырсыны, тышқан, бақа және бес жебе жіберген. Оның мағынасы қарсыласы тышқан болып інге кірсең де, құс болып келіп іліп әкетемін, бақа болып көлге түссең де, садақ жебесімен атып түсіремін дегенді білдіреді. Бұл дәстүрді кейінгі көшпелі хандықтар үнемі қолданып жалғастырған;

3. Дұшпанының басын кесіп, бас сүйегін күміс немесе алтынмен қаптап сусын құйып ішу. Бұл да оғуз-түріктердің дәстүріне айналған. Хундар, сияньбилер, түріктер, Найманның Таян ханы т.т.с.с. хандар жалғастырған;

4. Найзаның ұшар басына қыл байрақ байлау;

5. Найзасының қыл байрақ байланған сабына ту қоса байлап, кернай, сырнай тартып жауының үрейін алу;

6. Ұлықтарға, ұлы қарияларға бас тарту дәстүрі осы скуздардан (іш-оғуздардан) бастаған;

7. Соғыста ерекше ерлік көрсеткен батырларға хан тарапынан арнайы алтын ыдыспен сарқыт ұсыну дәстүрі біздің дәуірімізге дейін жалғасқан.

Қорытынды

Қола дәуірінің соңы, Темір дәуірінің алғашқы кезеңінде ежелгі оғуздар (іч-оғуз ≈скуз) баба мекені – Орталық Азияда жасап қалдырған керексурлары мен сынтастары олардың тарихын жаңғыртатын бірден-бір материалдық және рухани мұрасы. Сынтастар сол дәуірде елін, жерін, халқын қорғаған батырларына, көсемдеріне арнап қойылған ұстын.

Осы ұстындар Орталық Моңғолияның Хангай, Кентай, Алтай, Оңтүстік Сібірден бастап Қаратеңізге дейін, ежелгі оғуздардың жүріп өткен аймақтарында тұрғызылған. Сол арқала скифтердің (оғуздар) миграциясын белгілеуге мүмкіндік туғызды.

Онымен қатар ежелгі хундар аталмыш скифтердің (оғуздардың) Орталық Азияда қалған бір бөлігі екенін сынтастар дәлелдеп берді.

Список литературы

Fitzhugh W. Pre-Scythian khirigsuurs, deer stone art, and Bronze Age cultural intensification in Northern Mongolia. In: Hanks, B. & Linduff. K. (Eds.) New research directions in Eurasian steppe archaeology: the emergence of complex societies in the Third to First Millennium BCE. Cambridge: Cambridge University Press, 2009: 378-411.

Fitzhugh W. The Mongolian deer stone-khirigsuur complex: dating and organization of a Late Bronze Age menagerie. - In: Bemmann, J., Parzinger, H., Pohl, E. & Tseveendorzh, D. (Eds.) Current archaeological research in Mongolia. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie. – Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitat, 2009: 183-199.

Fitzhugh, W., Bayarsaikhan, J. Mapping Ritual Landscapes in Bronze Age Mongolia and Beyond: Interpreting the Ideoscape of the Deer Stone-Khirigsuur Complex. -In: Mapping Mongolia: Situating Mongolia in the World from Geologic Time to the Present. Vol. 2. Paula L.W.Sabloff (ed.). - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011: 166-192.

Fitzhugh, W., Kortum R., Bayarsaikhan, J. (2012). Rock Art and Archaeology: Investigating Ritual Landscape in the Mongolian Altai. Field report 2012. Washington. 2012

Frohlich, B., Amgalantugs, Ts., Littleton, J., Hunt, D., Hinton, J., Erdene, B., Dickson, M., Frohlich, T., Goler, K. (2008) Bronze age burial mounds (khirgisuurs) in the Khovsgol aimag, Mongolia: A reconstruction of biological and social histories. - Studia Archaeologica. Tom. XXVI(VI), Fasc. 6: 92-114.

Frohlich, B., Amgalantugs, Ts., Littleton, J., Erdene, B., Hunt, D., Nittler, E. Karstens, S., Frohlich, Th. and Galdan, G. (2010) An Overview of Theories and Hypothesis pertaining to Mongolian Bronze Age Khirgisuurs in the Khovsgol aimag, Mongolia. - Studia Archaeologica. Tom. XXIX(IX), Fasc. 6: 123-143.

Gantulga, J. (2013) Distribution and Study of Deer Stones in Mongolia. - Great Migration of Peoples, Settlement of South-East Asia and Far East, 3000-2000 BCE. International Conference, 2013, Seoul, 2013: 85-88.

Hildinger E. Warriors of the Steppe: a military history of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D. New York: Sarpedon. 1997

Makhmud Kašgari. Divanü lugat-it-Türk. Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. T.I-III. Ankara. 1986

Minns E.H. Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge: University Press. 1913

Takahama Shu. Research of Ulan Uushig I (Uushigiin Övör) in Mongolia and newly acquired 14C data // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Центральная Азия и Прибайкалье в древности. Улан-Удэ, 2010. Вып. IV

Taylor W., Bayarsaikhan Zh., Tuvshinjargal J. Archaeozoology and horses transport in the Deer stone-Khirigsuur complex // Нүүдэлчдийн өв судлел. УЛАН-БАТОР, 2015. T.XVI.Fasc.8

Taylor W., Jargalan B., Lowry B., Clark J., Tuvshinjargal J., Bayarsaikhan Z. Bayesian chronology for early domestic horse use in the Eastern steppe // Journal of Archaeological Science. 2017. P. 49-58

Wang Guo Wei. Guifan, Tufan, Gun-I, Run, Di, Xian-yun history. Beijin. 1958

Wright J. The adoption of pastoralism in Northeast Asia: Monumental Transformation in the Egin Gol valley, Mongolia // Unpublished PhD dissertation. Harvard University. 2008

Wright J. Grammar and design: tools for reading khirigsuur. UB. 2014. T.34. Fasc.12

Амартүвшин Ч., Цэлхагарав Ц., Монгол нутаг дахь хэрэхсүрийн судалга (Моңғол жеріндегі керексурлардың зерттелуі) // Studia archeologia (SA). T.37. Fasc. 5. Улан-Батор, 2018. – С. 56-85

Бан Гу. Хроника династии Ранняя Хань. Хан шу Бейжін. 1958.

Баярсайхан Ж. Монголын хойт нутгийн буган хөшөөнүүд (Солтүстік Моңғолиядағы бұғытастар). Улан-Батор: Интерпресс ХХК-д хэвлэв, 2017. – 323 с.

Бернштам А. Н. Историческая правда в легендах об Огуз-кагане // Советская энциклопедия. 1935. №6. – С. 33-43.

Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Отв. ред. С.П. Толстов. Издание в трех томах. Том 1. М-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 471 с.

Боровка Г.И. Археологическое обследование среднего течения р. Толы // Северная Монголия. Л.: 1927. – С. 96-114.

Вайнштейн С. И. История народного искусства Тувы. М.: Наука, 1974. – 214 с.

Волков В. В. Оленные камни Монголии. Улан-Батор: Б. и., 1981. – 253 с.

Гантулга Ж. Моңғолия жеріндегі қола және алғашқы темір дәуіріндегі мұралар. PhD атақ қорғаған еңбегі. Дижон (Франция). 2015

Гасанов З. Царские скифы. N.Y.Liberty Publishing House. New York. 2002. – 493 с.

Геродот. История (в девяти книгах). Т. IV. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Изд-во «Наука», Л., 1972.

Грязнов М. П. К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан // КСИА. №154 (Ранние кочевники). 1978. – С. 9-18.

Еженхан Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректері. Т. IV. Алматы, 2006. – 259 с.

Ельницкий Л. Д. Скифия евразийских степей. Новосибирск: Наука. 1977. – 254 с.

Закиев М. З. История татарского народа (этнические корни, формирование и развитие). М.: ИНСАН , 2008. –221 с.

Ковалев А. А. Древнейшие статуи Чемурчека и прилегающих территорий. СПб., 2012. – 158 с.

Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д. Исследования чемурчекских курганов в Булган самоне Ховдского аймака Монголии в 2003-2010 гг. Часть I. Древнейшие европейцы в сердце Азии: Чемурчекский культурные феномен: Результаты исследовании в Восточном Казахстане, на севере и юге монгольского Алтая. СПб., 2014. – С. 235-406.

Ковалев А. А. О происхождении оленных камней западного региона // Палеоэкология и палеогеография Евразии. М., 2000. – С. 160-166.

Ковалев А. А. Проблема соотнесения дат памятников культур бронзового века Монголии, полученных в результате применения различных методик радиоуглеродного датирования в 2000-2010-х годах // Радиоуглерод в археологии и палеоэкологии: прошлое, настоящее, будущее. СПб., 2020. – С.163-169.

Кубарев В. Д. Оленный камень с р. Чуй // Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна. Новосибирск. 1979. – С. 163-169.

Кубарев В. Д. Древние изваяния Алтая (оленные камни). Новосибирск. 1979. – 120 с.

Маннай-Оол М.Х. Оленные камни Тувы. Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. 13. Кызыл, 1968. – С. 139-146.

Маннай-Оол М. Х. Тува в скифское время. М., 1970. – 122 с.

Новгородова Э. А. Древняя Монголия (Некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории) / Отв. ред.: С. Д. Дылыков, М. В. Горелик. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 383 с.

Новгородова Э. А. Карасукские традиции в рунноскифском монументальном искусстве Монголии // Древний Восток. Вып. 1. М., 1975. – С. 286-291.

Новгородова Э.А. Оленные камни и некоторые вопросы древней истории Монголии // Олон умын Монгол Эрдэмтэдийн II Их хурал. УЛАН-БАТОР, 1973. Том I. – С. 385-388.

Радлов В. В. Атлас древностей Монголии. Труды Орхонской экспедиции. 1892-1899. [Вып. 1]. СПб., типография Императорской Академии наук, 1892. – 28 с.

Савинов Д. Г., Членова Н. Л. Западные пределы распространения оленных камней и вопросы их культурно-этнической принадлежности // Археология и этнография Монголии. Новосибирск, 1978. – С. 72-84.

Савинов Д. Г., Членова Н. Л. Северо-Кавказские оленные камни в ряду оленных камней Евразии // КСИА. 1980. Вып.162. – С. 5-9.

Савинов Д. Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. СПб., 1994. – 208 с.

Савинов Д. Г. Карасукская традиция и «аржано-майэмерский» стиль // Материалы всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию со дня рождения Александра Даниловича Грача. СПб., 1998. – С.132-136.

Савинов Д. Г., Урантугус С. Опыт типологии херексуров // Сборник научных трудов. Алтае-Саянская горная страна и история освоения её кочевниками. – Барнаул: АГУ, 2007. 258 с.

Страбон. География (хрестоматия). Перевод и примечания В. В.Латышева. М., 1974.

Сыма Цянь. Хунну баяны. 110 цзюань (бума).

Талько-Грынцевич Ю. Д. Население древних могил и кладбищ Забайкальских // Бурятиеведение. №1-3 (5-7). Верхнеудинск, 1928. – С. 3-4.

Таскин В. С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). [Выпуск первый]. Предисловие, перевод и примечания В.С.Таскина. – М., 1968. – С.129-130.

Turbat Ts., Gantulga J., Bayarkhuu N., Batsukh D., Turbayar N., Erdene-Ochir N., Banbold N., Tselkhagarav Ts Deer Stone Culture of Mongolia and Neighboring Regions. Monograph. Volume I, II, III. Ulaanbaatar 2021

Төрбат Ц., Эрдэнэболд Л. Дорвалжин булшны тархац түүний эздийн орчуулгын ёс, онцлог (төртбұрыш қабірдің таралымы және олардың иесін жерлеу жосындары, ерекшелігі) // Археологиялық анализ. Моңғолдардың шығу тегі, этномәдениеті. Улан-Батор, 2020. – С. 87-117

Толстов С. П. Военная демократия и проблема «генетической революции» // Проблемы истории докапиталистических обществ. – М., 1935. №97 – С. 73-41.

Худяков Ю. С. Херексуры и оленные камни // Археология, этнография и антропология Монголии. – Новосибирск, 1987. – С. 136-162.

Каржаубай Сарткожаулы
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Распространение оленных камней и миграция скифов

Аннотация. В статье автор поднимает вопрос о том, где была первая прародина древних скифов, о путях их миграции на запад и кем были оставшиеся в Средней Азии те, кого греки называли «скифами», а персы «саками», и как они называли сами себя.

Прародиной скузов (скифов) более ранние исследователи считали Европу или Малую Азию, а их народом – персов. Скузы/саки оставили после себя 1551 балбал с петроглифами, около 8000 керексуров, несколько тысяч плиточных могил от Средней Азии до Черного моря и Крымского полуострова. Десятки тысяч петроглифов, найденных на Алтае, Саяно-Алтае, в Центральной Монголии и Сибири, вошли в научный оборот.

Автор, объясняя упомянутое историческое, культурное и духовное наследие, сосредоточил свои научные изыскания на оленных камнях как основном объекте исследования.

Древнейшие из упомянутых выше 1551 балбала на Евразийском континенте относится к наследию Алтая. Анализы почвы места их расположения и найденных в них конских черепов позволили датировать их XIV-VI веками. В своей статье автор показывает, что помимо Алтайских, балбалы Чемирчека на Южном Алтае являются ярким тому подтверждением.

Ключевые слова: скифы; скузы; огузы; оленные камни; Центральная Азия; Алтай; миграция.

Karzhaubay Sartkozhauly
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Distribution of deer stones and migration of the Scythians

Abstract. In the article, the author raises the question of where the first ancestral home of the ancient Scythians was; the trajectories of their migration to the west; who were those remaining in Central

Asia peoples whom the Greeks called «the Scythians» and the Persians «the Saks» and how they called themselves.

Previously, researchers considered the Scythians' motherland to be Europe or Middle Asia, and Persians as their people. The Skuzi (Scythians) left 1551 steles with petroglyphs, about 8000 kereksurs, several thousand tile graves from Central Asia to the Black Sea and the Crimean Peninsula. Tens of thousands of petroglyphs found in Altai, Sayano-Altai, Central Mongolia and Siberia have entered the scientific turnover.

The author, explaining the mentioned historical, cultural and spiritual heritage, focused his research on these steles.

The oldest of the above-mentioned 1551 steles on the Eurasian continent refer to Altai. The analysis of the soil of their location and the horse skulls found in them allowed to date them to the XIV-VI centuries. In his article, the author shows that, in addition to the Altai ones, Chemirchek steles in Southern Altai are a vivid proof of this.

Key words: Scythians; Skuzes; Oghuzes; deer stones; Central Asia; Altai; migration.

References

Amartuvshin Ch., Tselkhagarav Ts., Mongol nutag dakh kherehsuriin sudalga [A study of the kereksurs in Mongolia]. (Ulaanbaatar, T.37. Fasc.5. 56-85(2018) [in Mongolian].

Bang Gu. Chronicle of the Early Han Dynasty. (Han shu Beijin, 1958). [in Chinese].

Bayarsaikhan Zh. Mongolyn khoyt nutgiin bugan khөshөөnүүd [Deerstones in Northern Mongolia]. (Ulaanbaatar, 2017, 323 p.) [in Mongolian].

Bernshtam A.N. Istoricheskaya pravda v legendakh ob Oguze Kagane [Historical truth in the legends about Oguz Kagan] (№6, 33-43(1935) [in Russian].

Bichurin N.Ya. Sobraniye svedeniy o narodakh, zhivshikh v Sredney Azii v drevniye vremena [Collection of materials about the peoples who lived in Central Asia in ancient times] (Moscow-Leningrad, Volume 1, 471(1950) [in Russian].

Borovka G.I. Arkheologicheskoye sostoyaniye srednego techeniya r.Toly [Archaeological survey of the middle reaches of the river Tola] (Leningrad, 96-114(1927) [in Russian].

Vainshtein S.I. Istoriya narodnogo iskusstva Tuvy [History of folk art of Tuva] (Moscow, 1974, 214 p.) [in Russian].

Volkov V.V. Olennyye kamni Mongolii [Reindeer stones of Mongolia] (Ulaanbaatar, 1981, 253 p.) [in Russian].

Gantulga Zh. Mongoliyadagı qola jane erte temir dawirinin murası [Bronze and Early Iron Age Heritage in Mongolia] PhD disseration. Dijon (France). 2015 [in Mongolian].

Hasanov Z. Tsarskiye skify [Royal Scythians] (New York, 2002, 493 p.) [in Russian].

Herodotus. History (in nine books) (Leningrad, 1972) [in Russian].

Gryaznov M.P. K voprosu formirovaniya kul'tur skifo-sibirskogo tipa v svyazi s otkrytiyem Arzhanskogo kurgana [On the question of the formation of cultures of the Scythian-Siberian type in connection with the discovery of the Arzhan mound] (№154 9-18(1978) [in Russian].

Ezhenkhan B., Oshan J. Kazakhstan tarihy turaly kytay derekteri [Chinese data on the history of Kazakhstan] (Almaty, V.IV, 2006, 259 p.) [in Kazakh].

Elnitsky L.D. Skifiya yevraziyskikh stepey [Scythia of the Eurasian steppes] (Novosibirsk, 1977, 254 p.) [in Russian].

Zakiyev M.Z. Istoriya tatarskogo naroda (etnicheskiye korni, formirovaniye i razvitiye) [History of the Tatar people (ethnic roots, formation and development)]. (Moscow, 2008, 221 p.) [in Russian].

Kovalev A.A. Drevneyshiye statui Chemurcheka i prilegayushchikh territoriy [The oldest statues of Chemurchek and surrounding areas] (St. Petersburg, 2012, 158 p.) [in Russian].

Kovalev A.A., Erdenebaatar D. Issledovaniya chemurchekskikh kurganov v Bulgan samone Khovdskogo aymaka Mongolii v 2003-2010 gg. [Research of Chemurchek mounds in Bulgan Samon, Khovd aimag of Mongolia in 2003-2010] (St.Petersburg, 2014, p.235-406) [in Russian].

Kovalev A.A. O proiskhozhdenii olennykh kamney zapadnogo regiona [On the origin of deer stones in the western region] (Moscow, 2000, pp.160-166) [in Russian].

Kovalev A.A. Problema sootneseniya dat pamyatnikov kul'tur bronzovogo veka Mongolii, poluchennykh v rezul'tate primeneniya razlichnykh metodik radiouglerodnogo datirovaniya v 2000-2010-kh godakh [The problem of correlating the dates of monuments of Bronze Age cultures in Mongolia, obtained as a result of the use of various radiocarbon dating techniques in the 2000-2010s] (St. Petersburg, 2020, pp. 163-169) [in Russian].

Kubarev V.D. Olennyy kamen' s r.Chuy [Reindeer stone from the Chui River] (Novosibirsk, 1979, pp.163-169) [in Russian].

Kubarev V.D. Drevniye izvayaniya Altaya (olennyye kamni) [Ancient sculptures of Altai (deer stones)] (Novosibirsk, 1979, 120 p.) [in Russian].

Mannai-Ool M.Kh. Olennyye kamni Tuvy [Reindeer stones of Tuva] (Kyzyl, 1968, pp.139-146) [in Russian].

Mannai-Ool M.Kh. Tuva v skifskoye vremya [Tuva in Scythian times] (Moscow, 1970, 122 p.) [in Russian].

Novgorodova E.A. Drevnyaya Mongoliya (Nekotoryye problemy khronologii i etnokul'turnoy istorii) [Ancient Mongolia (Some problems of chronology and ethnocultural history)] (Moscow, 1989, 383 p.) [in Russian].

Novgorodova E.A. Karasukskiye traditsii v runnoskifskom monumental'nom iskusstve Mongolii [Karasuk traditions in the Runo-Scythian monumental art of Mongolia] (Moscow, 1975, pp.286-291) [in Russian].

Novgorodova E.A. Olennyye kamni i nekotoryye voprosy drevney istorii Mongolii. [Deer stones and some issues of the ancient history of Mongolia] (Ulaanbaatar,, 1973, pp.385-388) [in Russian].

Radlov V.V. Atlas drevnostey Mongolii. Trudy Orkhonskoy ekspeditsii [Atlas of antiquities of Mongolia. Proceedings of the Orkhon expedition] (St. Petersburg, 1892, Vol. 1, 28 p.) [in Russian].

Savinov D.G. Chlenova N.L. Zapadnyye predely rasprostraneniya olennykh kamney i voprosy ikh kul'turno-etnicheskoy prinadlezhnosti [Western limits of distribution of deer stones and questions of their cultural and ethnic affiliation] (Novosibirsk, 1978, p.72-84) [in Russian].

Savinov D.G. Chlenova N.L. Severo-Kavkazskiye olennyye kamni v ryadu olennykh kamney Yevrazii [North Caucasian deer stones among the deer stones of Eurasia] (№162, 5-9(1980). [in Russian].

Savinov D.G. Olennyye kamni v kul'ture kochevnikov Yevrazii [Reindeer stones in the culture of the nomads of Eurasia]. (St. Petersburg, 1994, 208 p.) [in Russian].

Savinov D.G. Karasukskaya traditsiya i «arzhano-mayemerskiy» stil' [Karasuk tradition and "Arzhan-Mayemer" style] (St. Petersburg, 1998, pp.132-136) [in Russian].

Savinov D.G., Urantugus S. Opyt tipologii khereksurov [Experience in the typology of Hereksurs] (Barnaul, 2007, 258 p.) [in Russian].

Strabo. Geogragiya [Geography] (Moscow, 1974) [in Russian].

Sima Qian. Xiongnu. 110 juan [in Chinese].

Tal'ko-Grintsevich Yu.D. Naseleniye drevnikh mogil i kladbishch Zabaykal'ya [Population of Transbaikal ancient graves and cemeteries] (Verkhneudinsk, № 1–3, 5–7(1928) [in Russian].

Taskin V.S. Materialy po istorii khunnu (po kitayskim istochnikam) [Materials on the history of the Xiongnu (according to Chinese sources)] (Moscow, 1968, pp.129-130) [in Russian].

"Deer stone culture of Mongolia and neighboring" regions-1 (Ulaanbaatar, 2021, T.I, p.496) [in Mongolian].

Torbat.TS, Gantulga.J, Bayarkhuu.N, Batsukh.D, Batbold.N, Yderkhangai.T, Enkhbayr.G, Umurbek.B.

"Deer stone culture of Mongolia and neighboring" regions-II (Ulaanbaatar, 2021, T.II, p.424) [in Mongolian].

Torbat.TS, Gantulga.J, Bayarkhuu.N, Batsukh.D, Erdene-Ochir.N, Enkhbayar.G, Yderkhangai.T,

"Deer stone culture of Mongolia and neighboring" regions-III (Ulaanbaatar, 2021, T.III, p.442) [in Mongolian].

Torbat.TS, Gantulga.J, Bayarkhuu.N, Batsukh.D, Turbayar.N, Erdene-Ochir.N, Batbold.N, Tselkhagarav. TS

"Dorvalzhin bulshny tarkhats tuuniy ezdiin orchuulgyn yos", ontslog [Dimensions and features of the translation of burial traces of the Dorvalzhinsky district (distribution of square graves and methods of burial of their owners, features)] (Ulaanbaatar, 2020, p.87-117) [in Mongolian].

Tolstov S.P. Voyennaya demokratiya i problema «geneticheskoy revolyutsii» [Military democracy and the problem of the "genetic revolution"] (Moscow, № 97, 73-41(1935) [in Russian].

Khudyakov Yu.S. Khereksuri i kamenolomni [Kereksurs and quarried stones] (Novosibirsk, 1987, pp.136-162) [in Russian].

Fitzhugh, W. (2009a) Pre-Scythian khirigsuurs, deer stone art, and Bronze Age cultural intensification in Northern Mongolia. In: Hanks, B. & Linduff. K. (Eds.) New research directions in Eurasian steppe archaeology: the emergence of complex societies in the Third to First Millennium BCE. Cambridge: Cambridge University Press, 2009: 378-411.

Fitzhugh, W. (2009b) The Mongolian deer stone-khirigsuur complex: dating and organization of a Late Bronze Age menagerie. - In: Bemmann, J., Parzinger, H., Pohl, E. & Tseveendorzh, D. (Eds.) Current archaeological research in Mongolia. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie. - Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitat, 2009: 183-199.

Fitzhugh, W., Bayarsaikhan, J. (2011) Mapping Ritual Landscapes in Bronze Age Mongolia and Beyond: Interpreting the Ideoscape of the Deer Stone-Khirigsuur Complex. -In: Mapping Mongolia: Situating Mongolia in the World from Geologic Time to the Present. Vol. 2. Paula L.W.Sabloff (ed.). - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011: 166-192.

Fitzhugh, W., Kortum R., Bayarsaikhan, J. (2012). Rock Art and Archaeology: Investigating Ritual Landscape in the Mongolian Altai. Field report 2012. Washington. 2012

Frohlich, B., Amgalantugs, Ts., Littleton, J., Hunt, D., Hinton, J., Erdene, B., Dickson, M., Frohlich, T., Goler, K. (2008) Bronze age burial mounds (khirgisuurs) in the Khovsgol aimag, Mongolia: A reconstruction of biological and social histories. - Studia Archaeologica. Tom. XXVI(VI), Fasc. 6: 92-114.

Frohlich, B., Amgalantugs, Ts., Littleton, J., Erdene, B., Hunt, D., Nittler, E. Karstens, S., Frohlich, Th. and Galdan, G. (2010) An Overview of Theories and Hypothesis pertaining to Mongolian Bronze Age Khirgisuurs in the Khovsgol aimag, Mongolia. - Studia Archaeologica. Tom. XXIX(IX), Fasc. 6: 123-143.

Gantulga, J. (2013) Distribution and Study of Deer Stones in Mongolia. - Great Migration of Peoples, Settlement of South-East Asia and Far East, 3000-2000 BCE. International Conference, 2013, Seoul, 2013: 85-88.

Hildinger E. Warriors of the Steppe: a military history of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D. New York: Sarpedon. 1997

Makhmud Kašgari. Divanü lugat-it-Türk. Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. T.I-III. Ankara. 1986

Minns E.H. Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge: University Press. 1913

Takahama Shu. Research of Ulan Uushig I (Uushigiin Övör) in Mongolia and newly acquired 14C data // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Центральная Азия и Прибайкалье в древности. Улан-Удэ, 2010. Вып.IV

Taylor W., Bayarsaikhan Zh., Tuvshinjargal J. Archaeozoology and horses transport in the Deer stone-Khirigsuur complex // Нүүдэлчдийн өв судлел. УЛАН-БАТОР, 2015. T.XVI.Fasc.8

Taylor W., Jargalan B., Lowry B., Clark J., Tuvshinjargal J., Bayarsaikhan Z. Bayesian chronology for early domestic horse use in the Eastern steppe // Journal of Archaeological Science. 2017. pp.49-58

Wang Guo Wei. Guifan, Tufan, Gun-I, Run, Di, Xian-yun history. Beijin. 1958

Wright J. The adoption of pastoralism in Northeast Asia: Monumental Transformation in the Egin Gol valley, Mongolia // Unpublished PhD dissertation. Harvard University. 2008

Wright J. Grammar and design: tools for reading khirigsuur. UB. 2014. T.34. Fasc.12

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Сартқожаұлы Қаржаубай **–** Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Мұңайтпасов к., 13/1, 404, 010000, Астана, Қазақстан

Sartkozhauly Karzhaubay **–** Director of the Research Center for Turkic and Altaic Studies, L. N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaitpassov str., 13/1, 404, 010000, Astana, Kazakhstan

Сарткожаулы Каржаубай **–** директор Научно-исследовательского центра тюркологии и алтаистики, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова, 13/1, 404, 010000, Астана, Казакстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сын-Пікір / Review / Рецензия

ҒТАХР 03.20
Сын-Пікір
https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163

«Ақ жол» көптомдығына сын-пікір. «Ақ жол» (газеті). Көптомдық. /Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры. 2020

Хазретәлі Тұрсұн[1], Жадыра Дюсембекова[2]

[1]Ахмет Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ., Қазақстан
[2]Ташенов Ж. атындағы университеті вице-президентінің кеңесшісі. Шымкент қ., Қазақстан

(E-mail: corresponding author [2]kzzhadyra@gmail.com, [1]tursunhazret@mail.ru)

Received 02.04.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Tursun Kh., Dyusembekova Zh. Review of the multi-volume "Ak zhol": "Ak Zhol" (newspaper). Multi-volume. / Compiled by Kh. Esenkarakyzy. – Nur-Sultan: Public fund "Alashorda". 2020 // Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies – 2024. – Vol. 147. – No. 2. – P. 158-163. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163

Для цитирования:
Турсун Х., Дюсембекова Ж. Рецензия многотомника «Ак жол»: «Ак жол» (газета). Многотомник. / Составитель Х. Есенкаракызы. – Нур-Султан: общественный фонд «Алашорда». 2020. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – No.2. – С. 158-163. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-158-163

1920-1926 жылдары жарық көрген «Ақ жол» газетінің 613 саннан тұратын тұтастай корпусы араб әрпінен кириллицаға транскрипцияланып, 25 том болып жарыққа шықты. Жинақтың жалпы көлемі 504 баспа табақты құрайды. Алматы, Ташкент, Самарқанд және Мәскеу қалаларының кітапханаларында сақталған газеттің 36 саны табылмағандықтан жинаққа енгізілмеген. Сол сияқты газеттің жанынан Ж.Аймауытовтың редакторлығымен шығып тұрған әдеби қосымшасы «Сана» журналының 6 саны да жинақта қамтылмай қалған. 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап жарық көре бастаған басылымның жалпы таралымы 3 мың данадан жиырма бір мың данаға дейін жеткен. «Ақ жол» газеті Түркістан республикасымен бірге Қазақ автономиялық республикасына кеңінен тарады. Тіпті астыртын жолдармен шет елге де таралғандығын М.Шоқайдың еңбектері арқылы білеміз. Газетте қазақ тіліндегі мақалалармен бірге қырғыз тілінде де мақалалар жарияланған. Газет бетінде қазақ халқымен бірге Түркістанды мекендеген бауырлас ұлттардың да көкейкесті мәселелерінің талқылануы, қазақ авторлармен бірге түркмен К.Бөриев, қырғыз И.Арабаев сияқты өзге ұлттар зиялыларының қатысуы басылымға халықаралық сипат берген.

Аталған жинақтың жарық көруі кездейсоқ құбылыс емес. Өйткені бұл жұмыстар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында атқарылған көптеген жұмыстардың бір парасы және заңды жалғасы еді. «Ақ жол» газеті араб әрпімен жарық көргендіктен еліміздің мәдени өмірінде орын алған әліпбилерді ауыстыру салдарынан бүгінгі оқырманға қолжетімсіз болып келді. Басылымның мәдени, рухани, саяси маңызы бар деректері араб әрпін танитын аз ғана ғалымдар тобының зерттеуімен шектеліп келді.

Жинақты құрастырып, баспаға әзірлеген Ханбибі Есенқарақызы XX ғасырдың 20-жылдары еліміздің қоғамдық-саяси өмірінің жаршысы болған басылымды мәдени мұра ретінде елдің игілігіне айналдыруды бұрыннан қолға алған еді. Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының директоры ретінде осы іске бастамашыл болған Х.Есенқарақызы 2011-2016 жылдары «Ақ жол» газеті жинағының 10 томын жарыққа шығарған болатын. Түрлі себептермен жалғасын таппаған осы шараны Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Алаш» ғылыми-зерттеу институты (директоры Сұлтанхан Аққұлы) қолға алып, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламасы бойынша жарыққа шығарды.

Жинаққа Х. Есенқарақызы, Д. Қамзабекұлы, М. Қойгелдиевтер («Ақ жол», 2020: Т. 1. 5-25 бб.) алғысөз жазып, басылымның тарихын тарқатып, басылымның қазақ руханиятындағы орны мен рөліне баға берген.

Қазақұлттық басылымдарының көшбасшысына айналған «Қазақ» газеті 1918 жылдың 16 қыркүйегінде ең соңғы 265 санынан соң өз шығуын тоқтатса, 1920 ж. желтоқсаннан бастап жарық көре бастаған «Ақ жол» газеті «Қазақ» көтерген алаштық идеяның жығылған туын іліп әкеткендей еді. Түркістан коммунистік партиясының Орталық Комитеті Атқару бюросы халықпен жүргізетін идеологиялық жұмыстар кешенінің бірі ретінде 1920 ж. 19 қазандағы мәжілісінде «Қырғыз газеті туралы» мәселе қарап, ТКП ОК мен ТүркОАК органы ретінде «Ақ жол» газетін шығаруға; газетті аптасына кем дегенде 2 рет жарты баспа табақ көлемінде 12 мың данамен шығаруға шешім қабылдап, жауапты редакторлыққа Сұлтанбек Қожановты, жауапты хатшылыққа Міржақып Дулатовты тағайындайды (Архив Президента Республики Узбекистан (әрі қарай (АП РУз) Ф. 60. Оп. 1. Д. 421. Л. 194-194]. Газеттің алғашқы саны 1920 ж. 7 желтоқсанында жарық көрді. Осы кезде редакция құрамында Иса Тоқтыбаев, Хасан Алиев, Абдулла Байтасов, Қоңырқожа Қожықов, Хади Илаев, Ғабит Алпаров сияқты Түркістан өлкесіне танымал зиялылар қызмет істеген.

1920-24 жж. ТКП ОК және Түркаткомның баспасөз органы ретінде жарық көрген «Ақ жол» газетіне алғашқы санынан бастап Сұлтанбек Қожанов редакторлық жасады. С.Қожановтың Ағарту, Жер істері халкомы лауазымында республика көлеміндегі қоғамдық-саяси процестерге белсене араласуы оның газет редакторлығымен тікелей айналасуына мүмкіндік бермегені байқалады. Газетке Түркістан өлкесінде жоғары лауазымдарда қызмет істеген Нәзір Төреқұлов (№166-191 сандары), С. Асфендиаров (№192-215), Сәдуақас Оспановтар (№239-270) негізгі қызметтерінен қол үзбей редакторлық жасады. Біршама уақыт (№271-305) газетті Жазушылар ұйымы (Түркістан

Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің құрамында құрылған ұйым. Қазақ Жазушылар Одағының ізашары – авт.) шығарып тұрды. Сол кезең үшін бұл баспасөздегі ұйымдастырушылық ізденіс түрінің бірі болатын. Кейінгі кезде газетке Иса Тоқтыбаев, Қазмұхан Кулетов, Е. Байғасқаұлы, Шәймерден Тоқжігітұлы, М. Қайыпназаров, Жүсіпбек Арыстанұлы редакторлық жасады. Газет материалдарынан редакторлардың саяси көзқарасы, азаматтық ұстанымы, әдеби талғамы, бір сөзбен айтқанда қолтаңбасы анық байқалып тұрады. 1926 жылы 15 наурызда басылымның ең соңғы 613-саны жарыққа шықты. Партиялық билік баспасөзге қатаң бақылау орнатқанда газет мазмұны ұлтжанды рухы мен зиялы қауымға арналған саяси-әлеуметтік мәртебесінен айырылып, пролеткульт үлгісіндегі жұмысшы-шаруа басылымының қалпына түсті. Оның үстіне ұлттық-аумақтық межелеу барысында республикалық мәртебесінен айрылған газетке Қазақ автономиялы республикасының жоғарғы билігі тарапынан ешқандай көңіл бөлінбеді.

Газеттің жабылуы И. Сталиннің Қазақ Өлкелік Комитетіне жолдаған 1925 жылғы хатымен байланыстырылады (Махат, 2007: 116-120). Сталиннің осы хаты ұлттық баспасөзде партиялық цензураны орнықтырумен бірге алаштық зиялыларды биліктен ығыстырып, саяси қуғындауға идеологиялық негіз қалап берді. «Ақ жол» газетінің жабылуы тұтастай тарихи процеске айналды (Тұрсұн, 2013: 316-352). «Ақ жол» газетінің ұлтшылдық бағытын айыптап, өзінің саяси күресінің дәлелі ретінде пайдалануға Әліби Жангелдиннің жол салып бергендігі де тарихи дәйек. Осыған байланысты Д.Аманжолова мынадай деректі ұсынады: «Для таких же верных ленинцев-сталинцев и давних врагов Алаш, как А.Джангильдин, сам факт участие в демократической национальной печати небольшевистского направления служил верным доказательством контрреволюционности, о чем он доносил В.И.Ленину в апреле 1921 г., касаясь биографии Н. Тюрекулова и С. Ходжанова – руководителей Советского Туркестана» (Аманжолова, 2009: 96).

С. Қасқабасов «тарихымыздың осынау қаралы беттерінде И. Сталиннің «Ақ жол» газеті туралы хатының ел ішінде зобалаң туғызған сүреңсіз рөлі әлі де нақты айқындала қойған жоқ. Мұны терең зерттеу осы хаттың ауыр салдарына ғылыми баға беру тарихшыларымыздың үлесі» (Қасқабасов, 1993: 90) деген тұжырым ұсынады. 25-томдық жинақтың жарыққа шығуы отандық тарихнамадағы осы олқылықтың орнын толтырады және тарихи танымды жаңалайды деп ойлаймыз.

Ұлттық баспасөз мәдениетін қалыптастырып, жанрларын ұшқырлауда үлкен тәжірибе мектебіне айналған басылымның құрылымы айдарларға бөлінген. Атап айтқанда «Басқармадан», «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Бұйрық-жарлықтар», «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Баспашылар тарихы», «Жарнама» деп аталған айдарлар газет материалдарын жүйелеп, біріздендіріп ұсынып отырған. Жинақты құрастырушылар осы айдарлардың арасынан тек «Жарнама» айдарымен жарияланған материалдарды қосалқы деректер қатарына қосып, жинаққа енгізуден тартынған екен. Өлкенің күнделікті өмірінің тарихы үшін аса маңызды дереккөз болып

саналатын бұндай материалдардың енгізілмеуі жинақ мазмұнының толықтығына нұқсан келтіреді.

Құрастырушылар жинақтың әр томына түсініктеме беріп, газеттің шығарылымына қатысқан авторлардың есімдері мен бүркеншік аттарының тізімін, басылым материалдарында кездесетін қысқарған және сырттан енген сөздер мен ұғымдар сөздігімен қамтамасыз етуі еңбектің ғылыми әлеуетін арттыра түскен. Көптеген мақалалардың бүркеншік есімдермен жарияланғандығын ескерер болсақ, жинақта авторлардың бүркеншік есімдеріне анықтама берілгені оның ғылымилығын арттыра түскен болар еді. Мәселенің мұқият ізденісті қажет ететіндігін ескерер болсақ, бұл шаруа алдағы уақытта жүргізілетін арнайы зерттеулердің еншісіне тиетін жұмыс деп білеміз.

Газетке қатысқан авторлардың жаңа қоғамда ұлттық құндылықтарды таптық құндылықтардан жоғарғы қойған саяси және мәдени бағыт-бағдары газеттің саяси-идеялық мазмұнын айқындаған. А. Байтұрсынов, Н. Төреқұлов, Ғ. Бірімжанов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, Қ. Қожықов, Қ. Кемеңгерұлы, М. Әуезов, Қ. Болғанбаев, Қалжан және Әуелбек Қоңыратбаевтар, А. Байтасов, Қ. Басымов, Ш. Сарыбаев, Б. Сүлеев, Е. Байғасқин, С. Баймаханов, Мәшһүр Жүсіптің баласы Әмин Жүсіпов, Ж. Арыстанов сияқты көптеген ұлтжанды қаламгерлердің тұрақты автор болып қатысуы да газеттің ұлттық өзегін нығайта түскені олардың ұлттық идеяны тұжырымдаған және насихаттаған өзекті мәселелер көтерген мақалаларынан айқын аңғарылады. Газетті шығаруға қатысқан авторлар құрамының саяси-идеологиялық ұстанымдары мен ұлттық құндылықтарды ұлықтаған азаматтық позициясына қарап басылымның шын мәнінде Түркістандағы алаштық үлгідегі ұлттық элитаны топтастырушы идеялық орталыққа айналғандығын танытады. Газеттің бағыт-бағдарынан «Қазақ» газетінің өнегесі және көптеген кедергілерге қарамастан оны алты жыл бойы жарыққа шығаруды ұйымдастырған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтардың тікелей ықпалы анық аңғарылады. Оның үстіне М. Дулатовтың газетте жауапты хатшы болып жұмыс атқаруы да үлкен рөл атқарған. Бұл жөнінде Т. Рысқұлов И. Сталинге 1924 жылы жазған хаттарында да «Ақ жол» газетінің бас мақалалары мен негізгі мақалаларының бәрін дерлік Дулатов жазды», «Түркістандағы қырғыз халқына саяси және рухани ықпал қазір алашордалық қайраткерлердің қолында» (Российский Государственный Архив социально-политической истории (бұдан әрі – РГАСПИ Ф. 17. Оп. 85. Д. 77. Л. 237, 244) деп көрсетеді.

Аталған жинақтағы авторлардың жарық көрген мақалаларына талдау жасай отырып, олардың тікелей атқарған лауазымдық қызметтеріне қосымша газет жұмысына белсене араласуы өлкеде ұлттық идеялардың қалыптасуы мен насихатталуына билік басындағы Н. Төреқұлов, С. Қожанов, С. Асфендиаров сияқты қайраткерлердің қолайлы саяси жағдай туғызғандығына байланысты іске асқанына көз жеткізеді. Авторлардың өлкедегі ұлттық мәселелерді жан-жақты көтеріп, ұлттық идея қалыптастырған шығармашылығы Түркістандағы қалың қазақ бұқарасына жол тартып, қолдау тауып, үкіметтік деңгейде саяси шешімдердің қабылдануына ықпал ете алғаны аңғарылады.

Түркістанда «Ақжол» газетінің халыққа кеңінен танымал болуы оның «Қазақ» газетінің ұлттық бағыттағы идеялық дәстүрін жалғастыруына байланысты қалыптасты. 1923 жылы 4 ақпанда «Ақ жол» газеті А.Байтұрсыновтың 50 жылдық мерейтойына басқарма атынан мақала берген. Осы санда М. Әуезовтің «Ақаңның 50 жылдық тойы (юбиейі)» атты мақаласында «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» («Ақ жол», 2020: Т. 10, 27 б.) деп берген бағасын осы ізгі дәстүрлерді кеңестік билік жағдайында жалғастырған «Ақ жол» газетіне де қатысты айтуға болады. Бес жылдан астам шығып тұрған газеттің танымал болуы оның тілінің жатықтығымен, төте жазуда жарық көруімен ғана емес, газет бетінде көтерген мәселелерінің «Қазақ» газеті сияқты ұлттық мүддені ұлықтаған өткірлігінен, халықтың көңіліндегіні тап басып айтуынан еді.

«Ақ жол» газеті өлкедегі ұлттық идеяның генераторына айналғаны аңғарылады. Басылымда өлкедегі ұлттық элита өкілдерінің көтерген және насихаттаған ұлттық идеяларын былайша жіктеуге болады: халық ағарту ісі; мәдениет саласы; тіл және тарих мәселесі; әдебиет пен өнер; шаруашылық жүргізуді модернизациялау; билік құрылымдарын жергіліктендіру; жер-су реформасы; ескі әдет-ғұрыптардан арылу; әйел теңдігі мәселесі; ғылымды дамыту; ұлттық-территориялық тұтастық идеясы. Газет бетінде осы ұлттық идеяларды ғылыми және саяси тұрғыда негіздеген көптеген материалдар бұл күнде қоғамдық ойдың даму тарихын ғылыми қалпына келтіруде аса құнды тарихи дереккөзді құрайды. Айталық, биыл 100 жыл толатын ұлттық-территориялық межелеу науқаны бойынша «Ақ жолда» С. Қожанов, С. Сейфуллин, Т. Жүргенов, С. Меңдешов, С. Асфендиаров, Қ. Қожықов, І. Құрамысов, М. Наурызбайұлы, Қ. Қоңыратбаев және т.б. ұлт зиялыларының көптеген саяси, ғылыми, танымдық мақалалары жарияланған. Ол жарияланымдардың басты ұстанымы қазақ елі мен жерінің тұтастығын қалыптастыруға қызмет ету болды. Сол мақалалардың арасында Қ. Қожықовтың «Түркістан республикасын жаңа аудандарға бөлу» атты мақаласы («Ақ жол», 2020: Т. 14, 231-234; 250-253 бб.) ұлттық-территориялық межелеу тарихын ғылыми қалпына келтіруде аса құнды дерекке айналып отыр.

Газет бетінде жиі көтеріліп, саяси маңыз алған тақырыптардың бірі қазақ халқының ұлттық және территориялық бірлігі, саяси орталық таңдау мәселесі еді. Осы тақырыпқа қатысты жарияланымдардың қатары да аса мол.

Осы тарихи процесті идеядан нақты іске асыру миссиясын атқарған тұлғалардың алдыңғы қатарында болған С. Қожанов «Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді» мақаласында («Ақ жол», 2020: Т. 18, 72-74 бб) «Шекара аспаннан белгіленбейді. Жерден белгіленеді. Әр ұлт өз қонысын сақтап қалып, сол қоныс қылған жерлерін мемлекет деп жариялайды. Қазақстан аспанда емес, жерде болмақ. Қазақ ұлты қоныс қылып пайдаланып отырған жердің барлығы Қазақстан мемлекетіне кірмек» деп жасаған тұжырымы оның жеке тұлғалық көзқарасы емес, мемлекеттік ұстаным екендігін танып білеміз.

Басылымның редакторлары мен авторларының барлығының дерлік 20-30 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшырауының өзі көп жайттан хабар береді. Жинақтың деректері ұлттық мемлекеттілік құру мен қалыптастыруға қызмет еткен қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметтерін ғылыми қалпына келтіріп, шығармашылық мұрасын жинақтауда, еліміздің қоғамдық-саяси және мәдени-рухани дамуы тарихымен бірлікті тұлғаландыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, «Ақ жол» жинағының басты жетістігі ретінде XX ғасырдың 20-30 жылдардағы Түркістан өлкесінің, еліміздің күнделікті өмір тарихының құнды деректерін ғылыми айналымға ұсынуы деп бағаланады. Осыдан келіп жинақтың қолданбалық маңызы анық көрінеді. Атап айтқанда, жинақ қоғамдық ғылымдар саласы бойынша тарихи танымды жаңалайтын тақырыптық, желілік зерттеулерде пайдаланылатын ғылыми дереккөз кешені ретінде зерттеушілер қауымы кеңінен қолданатын болады.

Әдебиеттер тізімі

«Ақ жол» (газеті). Көптомдық. /Құраст. Х. Есенқарақызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры. 2020

Махат Д. «Ақ жол» газеті неге жабылды! //Алаш. Тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. №6(9) 2007. – 116-120 бб.

Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. Монография. – Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚ. 2013. – 400 б.

Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана.-Алматы: Издательский дом «Таймс», 2009. – 412 с.

Қасқабасов С. «Ақ жол» газеті туралы. «Ақиқат». 1993. №1. 89-92 бб.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

МРНТИ 13.11.25
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-164-180

«Третьи» и «четвертые» места в период постпандемии: популярность и трансформации практик досуговой культуры

Жанар Абильдинова*[1], Еркин Аубакиров[2]

*[*1]Astana IT University, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*
[2]Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

*(E-mail: Автор для корреспонденции: *1abildinovy9@gmail.com, 2prepod-2014@mail.ru)*

Аннотация. Тенденция трансформаций досуговых практик в период постпандемии – закономерность, возникшая вследствие наступления непростого и непривычного образа жизни для общества в условиях самоизоляции. Поэтому попытка исследовать и наблюдать за изменением определенных сфер в жизни социума с приходом постпандемического периода представляется крайне важным и своевременным делом, отвечающим запросу общественного сознания на сегодняшний день. На основе теоретических идей о «праздном классе» Т.Веблена, «третьем месте» Р. Ольденбурга и «четвертом месте» А. Моррисона проанализированы досуговые практики в период постпандемии ковид-19 в казахстанском Google-сегменте, учитывая пользовательские запросы в сети Интернет. Также выполнен сравнительный анализ динамики популярности различных досуговых практик в Казахстане за последние 5 лет. Результаты проведенного исследования могут стать полезными в качестве исходных данных при планировании, открытии или ведении бизнеса в сфере досуга, а также представлять интерес для других исследователей культуры досуга.

По результатам исследования и сравнения популярности «массовых» досуговых практик или «третьих мест» с «четвертыми», первые показали небывалую популярность в сравнении со вторыми, что привело к тезису о некоторой нехватке «третьих» мест с атмосферной обстановкой и современным трендовым оформлением, а также недоработке качественной концепции для «четвертых мест», ввиду их сравнительной непопулярности среди населения.

Ключевые слова: ковид-19; третье место; четвертое место; пятое место; досуг; культура досуга; практики досуга; трансформация; пандемия; постпандемический период.

Received 20.01.2024. Revised 25.01.2024. Accepted 01.03.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Abildinova Zh.S., Aubakirov Ye.N. The «third» and the «fourth» places in the post-pandemic period: popularity and transformation of leisure culture practices // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 164-180. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-164-180

Для цитирования:
Абильдинова Ж.С., Аубакиров Е.Н. «Третьи» и «четвертые» места в период постпандемии: популярность и трансформации практик досуговой культуры // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 164-180. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-164-180

Введение

С наступлением эры постпандемии тенденция изменений в досуговых практиках неизбежна, и тема данной работы в свете происходящих трансформаций в обществе приобретает небывалую актуальность. В начале 2020 года во время пандемии ковид-19 в Казахстане были закрыты практически все места отдыха, в том числе и городские парки, спортивные центры и детские площадки. Их открыли лишь спустя некоторое время как места, где человек мог провести досуг с определённой степенью безопасности для своего здоровья. Со временем открылись летние кафе, в которых люди имели возможность питаться на свежем воздухе. Оффлайн-пространства досуга были недоступны долгое время и даже с их открытием после локдаунов произошли некоторые изменения в культуре досуга.

Новизна данной работы обусловлена методологией исследования, эмпирическим анализом новейших тенденций в сфере досуговой культуры Казахстана на основе концептуальных идей авторитетных теоретиков в данной области.

Обсуждение

В своё время известный социолог Р. Ольденбург ввёл в научный обиход понятие «третьего места». Если человек проводит большую часть времени дома (даже если большую часть этого времени спит), а другую часть времени – на работе – это означает, что дом для человека – это его «первое место», а работа –«второе» (Oldenburg, 1999). Что же являет собой «третье место»? Третье место – это место для общения, где человек неформально общается с группой друзей, знакомых и приятелей или даже с незнакомыми людьми. Поэтому в таких местах он может испытывать чувства новизны, жизненной перспективы, эмоционально-духовного подъема и обретает комфорт в этой среде.

Одна из причин, по которой нам нужны третьи места, заключается в том, что наши первые и вторые места характеризуются постоянным пребыванием в них, так что это превносит в жизнь человека однообразие, рутину и монотонность, и «… люди ожидают слишком многого от слишком небольшого числа людей в двойственной обстановке, в которой неожиданность, приключение, риск и волнение являются чужеродными» (Oldenburg, 1999: 45). И это психологическое и эмоциональное однообразие должно и может быть преодолено в такого рода «третьих местах», где человек встречается и коммуницирует с разными людьми (Oldenburg, 1999: 51).

В результате уменьшения общественного пространства коммуникаций американцы стали более информированы о глобальных, чем о местных делах. Отсюда социолог приходит к выводу о том, что «мы живем в дырке информационного бублика» (Oldenburg, 1999: 70).

Таким образом, теоретик констатирует факт большой потери «третьих мест» в западной культуре. Люди проводят большую часть своего времени дома и на работе, но третье место (или «Великое хорошее место») – это место, которое способствует

неформальной социальной жизни вдали от первых двух мест. Он описывает характер третьих мест, отмечая, что они, как правило, привлекают равноправием, без привязки к конкретному социальному статусу (или мировоззрению). Социальные сети все чаще загоняют нас в «фильтры», которые помещают нас с людьми с похожими/идентичными убеждениями, и это вызывает негативные тенденции унификации и «экспансии подобия» в культуре. «Завсегдатаи» же третьих мест не только помогают внедрить культуру третьего места, но и пользуются определенными негласными привилегиями. В качестве примеров «третьих мест» можно привести пивные немецких иммигрантов, известные улицы крупных мегаполисов, английские пабы, французские кафе, американские таверны и классические кофейни (Oldenburg, 1999: 51).

В контексте рассматриваемой работы Р.Ольденбурга, по нашему мнению, можно констатировать наличие двух закономерных недостатков в отношении культуры досуга в Казахстане в период постпандемии – *нехватки «третьих» мест с атмосферной обстановкой и современным трендовым оформлением, а также недоработки качественной концепции для «четвертых мест», ввиду их сравнительной непопулярности среди населения.*

Вклад в теоретическую интерпретацию проблем развития досуговой культуры внесли многие ученые. Здесь обнаруживается разнообразие методологических подходов. Так, одни теоретики досуга склонны разделять культурно-досуговые практики по функциям, которые они выполняют с социокультурной точки зрения. Обычно выделяют три основные функции: развлекающая, развивающая, рекреационная (Дюмазедье, 1974; Стрельцов, 2003). По нашему мнению, подобная классификация функций досуговой культуры также важна в контексте данного исследования.

Американский экономист Т.Веблен в работе «Теория праздного класса: экономическое исследование институтов» одним из первых обратил внимание на различия в образе жизни представителей разных социальных групп и роль в этих различиях специфики потребления и выбора форм досуговой активности (Veblen, 2016).

Позже французский социолог П.Бурдье рассматривал вкус и предпочтения как факторы формирования системы желательных и нежелательных практик того или иного социального класса (Bourdieu, 1984).

Интерес к проблемам досуговой культуры проявляют и российские исследователи. По мнению А.Возьмитель и Г.Осадчей, образ жизни – это устойчивые формы социального бытия и взаимодействия индивидов, характерные для определенных социальных отношений и формирующиеся под влиянием общих норм и ценностей, которые отражают их взаимоотношения (Возьмитель, Осадчая, 2009: 58). Однако основным индикатором в большинстве случаев служат способы организации свободного времени, которое классики социологии считали не только ресурсом, но и «высшим богатством» (Бодрийяр, 2020; Marx, Engels, 2010). Досуг ценен тем, что определяется отсутствием времени вынужденного труда. Соответственно, его можно использовать для удовлетворения самых разных потребностей (физических, культурных, социальных и пр.).

Профессор Лондонского университета Крис Роджек, посвятивший тематике досуга несколько книг и статей, занимающийся проблемой досуговой культуры на

протяжении многих лет, в своей работе «Досуг и Культура» называет современную досуговую культуру магией нашего времени, средством отвлечения от проблем насущных, что также позволяет подчеркнуть важность досуговой культуры сегодня как важнейшего элемента культуры, в котором ярко отражаются формы самовыражения и самосовершенствования каждого отдельного индивидуума и общества в целом. Роджек считает, что досуг является такой же важной составляющей культурной жизни общества, как, например, воспитание детей, защита границ, забота о пожилых людях или память о погибших (Rojek, 2000).

Основной концепт «праздного класса», сформированный Т. Вебленом, на который авторы опираются в данной статье, точно отражает сущность и наполнение досуга при потреблении его казахстанским обществом (Veblen, 2016). Также теоретико-методологической основой для написания данной статьи послужили концепты «массовая культура» и «высокая культура», сформированные Х.Ортега-и-Гассетом в фундаментальном эссе «Восстание масс» (Ортега-и-Гассет, 2016). Описание того, как в современном обществе сформировалась тенденция пустого потребления, обезличивания культурных потребностей общества, является главной идеей в данном труде. В первой главе своего знаменитого эссе «Восстание масс» Хосе Ортега-и-Гассет начинает своё повествование с анализа понятий «восстание» и «масса». При этом Хосе Ортега-и-Гассет подчёркивает важность понимания того, что понятия «восстание» и «масса» невозможно интерпретировать только лишь как политическое явление. Понимать такие явления следует также и с точки зрения развития духовности в культуре общества. Здесь можно было бы добавить даже больше: в современных реалиях рассматривая понятие «восстание» и «масса» в контексте культуры досуга в первую очередь следует рассматривать именно культурное и духовное значения данных слов. В упомянутой главе Ортега-и-Гассет также рассматривает развлечения и досуг современного ему общества. Переполненные гостиницы, переполненные поезда и переполненные театры – сюда можно также добавить переполненные кинотеатры – всё это так или иначе отсылает нас к массовости современных досуговых практик. И хотя после выхода данного эссе прошло уже немалое количество времени, длиною почти в век, с приходом пандемии, глобализации и цифровизации, с активизацией СМИ и агрессивной пропаганды праздного образа жизни во всевозможных источниках информации интенции современного общества в сфере досуга вполне удовлетворяются всяческого рода «массовыми» предложениями.

Третьи места сократились в послевоенную эпоху из-за городского планирования, которое стремится максимизировать прибыль и не принимает во внимание потребность в местных, коммунальных связях. По Р.Ольденбургу, пригороды являются ярким примером этого; в послевоенную эпоху домохозяйки были заперты в своих домах, где они чувствовали себя изолированными и одинокими (Р. Ольденбург провокационно предполагает, что девочки-бэби-бумеры видели страдания своих одиноких матерей и стремились спастись от подобной участи, и что это способствовало росту женского движения), а так как пригороды не были предназначены для третьих мест, в них не было таверн по соседству, магазинчиков на углу, дорожек для боулинга, которые предлагали

арены для неформальной общественной жизни; вместо этого пригородной Америке приходилось ездить повсюду, тем самым упуская местные связи, которые можно было получить, прогуливаясь до близлежащей торговой улицы (Oldenburg, 1999).

Р. Ольденбург настаивает на том, что третьи места сыграли решающую роль в развитии хороших отношений между полами. Женщинам иногда запрещалось посещать третьи места (например, в первых английских кофейнях), но они эффективно обладали влиянием на домашнюю сферу. Иногда они рассматривали третьи места как угрозу, потому что их мужья проводят так много времени (например) в местном баре (Oldenburg, 2009). Но Р.Ольденбург считает, что третьи места помогли укрепить тесную мужскую дружбу, которая сейчас резко сократилась в современной культуре (Oldenburg, 2009). Р. Ольденбург также отмечает, что переход к гражданским бракам оказал большое влияние на супружеские отношения:

«Внимание мужчин отвернулось от мужской связи и обстановки третьего места, в которой это праздновалось ежедневно. Культивировалось новое понимание своего супруга и иные супружеские отношения. Столкнувшись с постоянными переездами и последующей потерей других стабильных связей, муж стал полагаться на свою жену, как на подругу, чье растущее присутствие в его жизни вытеснило утраченную преемственность мужских отношений. Новая супружеская близость сложилась вокруг того, что супруга стала для мужчины единственной надеждой на прочные отношения в жизни» (Oldenburg, 1999: 245).

Третьи места действительно уводят мужчин (и женщин) от их супругов, но это отсутствие вызывает у супругов тоску друг по другу, которая затем может быть высвобождена, когда они оба находятся дома. Не подавляя друг друга, имея содержательную дружбу с другими людьми, они становятся счастливее друг с другом, потому что супругу не нужно тогда быть «всем и концом всего» для другого человека.

Некоторые моральные консерваторы, например, участники движений за воздержание, резко возражают против употребления алкоголя. Тем не менее, Р.Ольденбург сетует на то, что употребление алкоголя в общественных местах сократилось, а в частном порядке увеличилось. Можно быть благодарным за то, что это, возможно, способствует меньшему количеству дорожно-транспортных происшествий в состоянии алкогольного опьянения, но в то же время употребление алкоголя в общественных местах может препятствовать чрезмерному употреблению алкоголя; у того, кто пьет дома, нет свидетелей, которые могли бы «ткнуть» его.

Представления о культуре досуга начали формироваться еще в античные времена (Муртазина, 2020; Рябков, 2019).

М.М. Бахтин, детально анализируя культуру досуга в средние века и эпоху Возрождения, именует ее в своем труде как «смеховую культуру» и выделяет три ее основных формы: первая – обрядово-зрелищные формы (празднества карнавального типа, различные площадные смеховые действа и пр.); вторая – словесные смеховые (в том числе пародийные) произведения разного рода; третья – различные формы и жанры фамильярно-площадной речи (ругательства, божба, клятва, народные блазоны и др.) (Бахтин, 2021). Все эти три вида форм, по мнению М.М.Бахтина, тесно взаимосвязаны и многообразно переплетаются друг с другом (Бахтин, 2021).

Хотя основоположником теории праздного класса («досугового» класса) считается Т. Веблен, мысль о досуге в той или иной форме присутствует во всех культурах (Андреева, 2011). То, что Т. Веблен назвал «leisure class» было переведено как «праздный класс», но дословно «leisure» означает досуг и так называемый «праздный класс» мог бы быть интерпретирован так же, как «досуговый класс». Вслед за Т. Вебленом идеи «праздного класса», «общества потребления» и «общества досуга» развивают П. Бурдье (Bourdieu 1984), Ж.Бодрийяр (Бодрийяр, 2020), К. Маркс и Ф. Энгельс (Marx, Engels, 2010) и Ж.Дюмазедье (Dumazedier, 1974). Ж. Дюмазедье выделяет основные функции досуга в жизни человека, такие, как развитие, рекреация и развлечение (Dumazedier, 1974). К. Роджек рассматривает досуг как религию современных обществ и считает, что досуг всегда нужно исследовать в контексте политической, культурной и социальной среды, в которой находится та или иная социальная группа (Rojek, 2000). К. Роджек позиционирует досуг как нечто, что явно указывает на различия социальных групп, их статуса и возможностей ввиду неравномерного распространения материальных средств в капиталистическом обществе (Rojek, Castilho, 2018).

Теоретическая основа, на которую мы опираемся в данной статье, - это идея Р. Ольденбурга о «третьих местах» (Oldenburg, 1999). Именно так он в своих трудах называет места досуга. Теоретик предполагает, что для здорового существования граждане должны жить в балансе между тремя сферами: домашней жизнью, рабочим местом и местами для общения (Oldenburg, 1999).

Вслед за Р. Ольденбургом теоретики развивают идеи «четвертых» и «пятых» мест. А. Моррисон в своей статье «A Typology of Places in the Knowledge Economy: Towards the Fourth Place» высказал идею о «четвертом месте», которое явилось своеобразным смешением «первого», «второго» и «третьего» мест (Morisson, 2019). А. Моррисон рассматривает «третьи места» в пространстве постиндустриальных городов, которые сочетают в себе элементы «первого» и «второго» (например, коливинги), «второго» и «третьего» (коворкинги, антикафе) и «первого» и «третьего».

Абд Эльрахман в своей статье «The fifth-place metamorphosis: the impact of the outbreak of COVID-19 on typologies of places in post-pandemic Cairo» выдвигает концепт «пятых мест», которые возникают под влиянием прошедшей пандемии Covid-19. В данной работе уделяется внимание все большей цифровизации досуговых практик, а также разработке новых концепций градостроительства в Каире с учетом происходящих изменений в современном мире под влиянием пандемии короновируса (Abd Elrahman, 2021).

Материалы и методы

В эмпирической части статьи основной метод исследования – это инструменты «больших данных», которые были получены с помощью платформы «Google-Trends», отслеживающей динамики популярности разнообразных запросов на просторах Google. Сравнительный анализ был проведен 1) между разными локациями, именуемыми «третьими» и «четвертыми» местами (Р. Ольденбург, 1999; А. Моррисон, 2019;) 2) темпорально: временной отрезок был задан на платформе Google Trends «за последние 5 лет».

Результаты

В последние годы совершенно новым явлением в нашей культуре и социальной жизни стали «коворкинг-пространства». Коворкинг – модель работы, при которой за участниками рабочее место не закрепляется и они используют общее пространство для своей работы. Это концепция организации трудового процесса, означающая деятельность большого количества людей над своими самостоятельными проектами в одном офисе для экономии на арендных затратах, развития нетворкинга и получения эффекта синергии (Игнатьева, 2018).

По результатам данного исследования мы видим, что популярность гугл-запросов на тему «коворкинг» за последние 5 лет в казахстанском сегменте растет периодически ближе к осени каждый год, приближаясь к отметке в 100% (График 1).

График 1

Динамика популярности запросов «коворкинг» за последние 5 лет в казахстанском сегменте на платформе Google, полученная с помощью инструментов Google-Trends

Следующий график демонстрирует нам динамику популярности гугл-запросов «коливинг» в казахстанских интернет-просторах за последние 5 лет. Коливинг называют общежитием 21 века, новым трендом совмещения жилья и рабочего места, который призван решить проблемы с жильем для студентов и молодых специалистов. Коливинг – место, дающее молодым, перспективным людям одновременно дом, офис и клуб по интересам (Жабреева, 2017).

График 2

Динамика популярности запросов «коливинг» в казахстанском сегменте на платформе Google за последние 5 лет

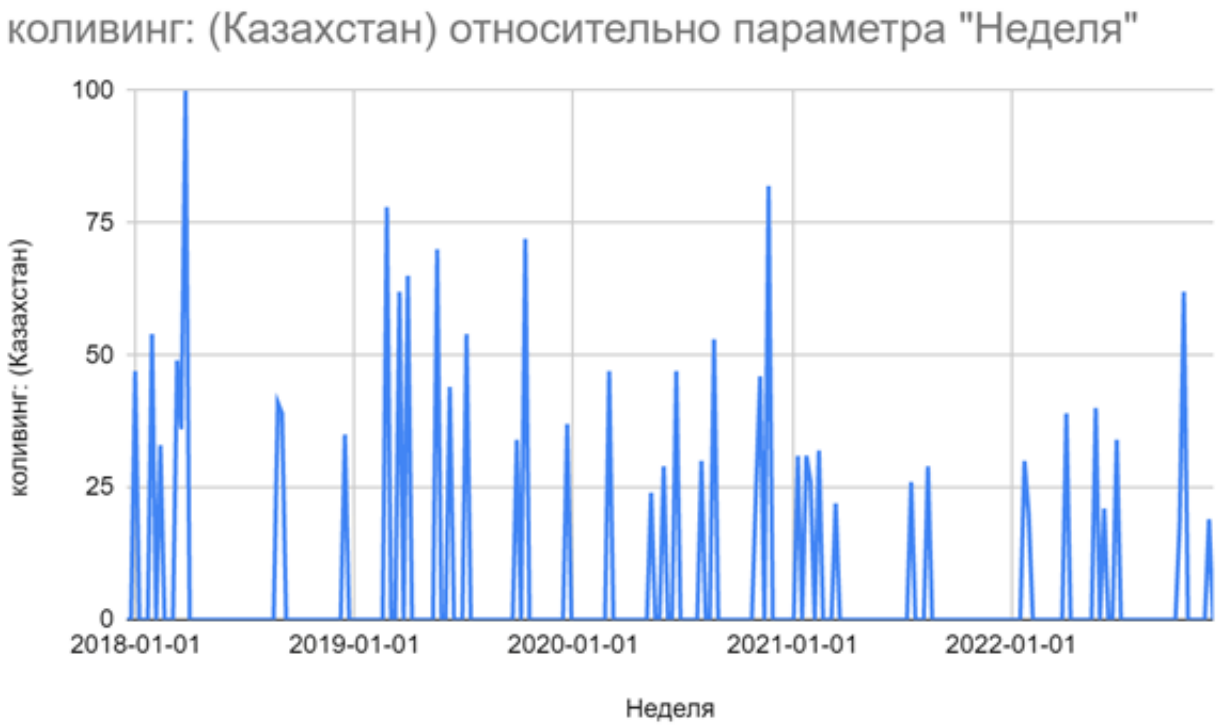

Популярность гугл-запросов «коливинг», как мы видим на Графике 2, снижается со временем, при этом в последнее время не достигая отметки в 75%.

Наибольшим успехом за заданный в рамках исследования период (последние 5 лет) запрос «коливинг», как видно по графику, пользуется особенным успехом в 2018 году. К 2020 году, с наступлением пандемии спрос значительно снижается. С завершением жестких локдаунов в Казахстане интерес возобновляется, однако в среднем не достигает при этом и 50%. Это может быть связано с последствиями пандемии, новая характеристика так называемого постпандемического периода, которому присуще социальное дистанцирование и люди уже не стремятся к тесному совместному «коммунальному» проживанию, пусть и с целью более эффективного и плодотворного сотрудничества. К. Медеуова, анализируя характерные черты публичных пространств столицы Астаны, пишет о том, что главный город страны устроен без привязки к одному общему месту, которое выступало бы главной площадкой для встреч и объединения населения. Наоборот, разрозненные публичные пространства рассредоточены по различным локациям (Медеуова, 2016). Р. Ольденбург также пишет, что для современного общества более характерно стремление к разобщению и старые привычные формы досуговых мест теряют свои позиции и даже «исчезают» в современных условиях. Это создает их нехватку, а вместе с этим и «нехватку свободы». Тем временем Р. Ольденбург

видит объединение и свободу общества именно в досуговых местах (Oldenburg, 1999). Новые реалии и постпандемический период вносят свои коррективы.

Следующий рассматриваемый в данном исследовании запрос – это динамика популярности «антикафе» за последние 5 лет в казахстанском гугл-сегменте. Масштабное распространение антикафе началось в 2012 году. Антикафе – это место, основное предназначение которого является общение и социальная активность посетителей. Задачей просто кафе является организация питания. Обе практики как бизнес-модели своей основной целью преследуют прибыль (Помыткина и др., 2017).

График 3

Динамика популярности гугл-запросов «антикафе» в казахстанском интернет-сегменте поисковика за последние 5 лет

Как мы можем видеть по данному графику, наивысшую популярность в гугл-запросах «антикафе» обретают в зимние месяцы 2018 года. Далее динамика только снижается, достигая «нулевой» отметки в 2020 году, как раз во время пандемии. После открытия границ популярность немного растет, однако не превышает 25%. Это также может быть связано с ростом количества данных заведений соответственно запросу, что объясняет снижение активности пользователей в поисковике.

Исследование «третьих» мест в качестве «массовых» практик досуговой культуры

Следующий блок исследований, выполненный с помощью платформы Google-Trends, был посвящен «третьим» местам как отдельным практикам досуговой культуры в Казахстане за последние 5 лет, одновременно сравнивая их с вышеуказанными, обозначенными практиками «четвертых» мест.

График 4

Динамика популярности досуговых практик «кофейня» и «коворкинг»

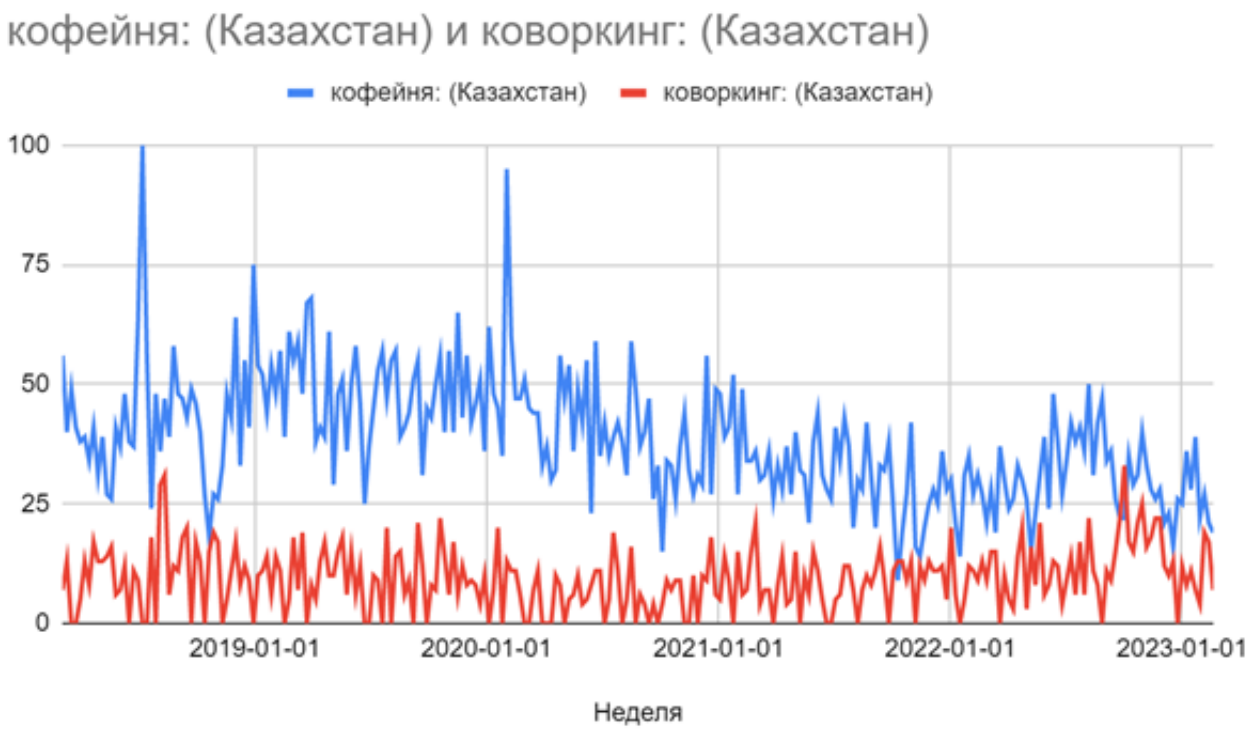

По данному графику видно отчетливое отличие динамик популярности гугл-запросов «кофейня» и «коворкинг» в пользу кофеен. Таким образом, теория «массовой» культуры обретает смысл в данном контексте. Тогда как коворкинги в среднем в течение последних 5 лет составили 9% популярности, кофейни составили – 39%, периодически достигая 100% – в 2018 году и в феврале 2020 (непосредственно перед пандемией ковид-19). После пандемии наблюдается спад в обоих видах досуговых практик.

Следующая пара запросов «бар» и «коливинг» показывает следующие результаты:

График 5

Динамика популярности досуговых практик «коливинг» и «бар» в казахстанском сегменте поисковика Google за последние 5 лет

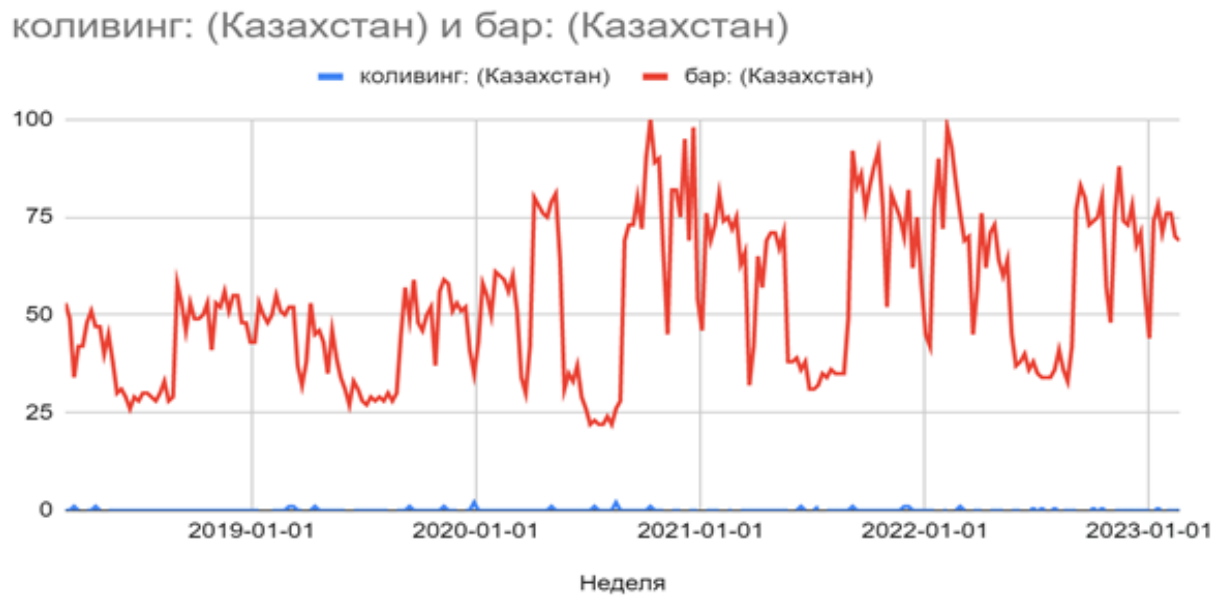

Сравнительный анализ досуговых практик «коливинг» и «бар» также показывает отчетливую разницу между популярностью «четвертых» мест и «третьих» мест по теории Р. Ольденбурга (Morisson, 2019; Oldenburg, 2009). Между данными практиками есть огромный отрыв. Популярность коливингов по сравнению с барами близка к нулю, тогда как по запросу «бар» отметка никогда не падает ниже 25% и даже в постпандемический период остается весьма популярным местом.

Следующие исследуемые досуговые практики для сравнения – «ресторан», «кафе» и «антикафе».

График 6

Динамика популярности досуговых практик «ресторан», «кафе» и «антикафе» в казахстанском сегменте поисковика Google за последние 5 лет

Наиболее популярной досуговой практикой оказалось кафе (в среднем – 60%) за последние 5 лет в казахстанском гугл-сегменте. Далее по очереди – ресторан (в среднем – 40%), и только затем антикафе (в среднем – 1%).

Заключение

Основное заключение, которое позволяет сделать данное исследование, – это большой отрыв между популярностью «третьих» мест, или «массовых» практик досуговой культуры, и «четвертых» мест в целом. Досуг играет очень важную роль в культурной жизни общества. Хотя с приходом пандемии ковид-19 динамика резко снижается, в постпандемический период досуговые практики обретают популярность с новой силой. Несмотря на социальное дистанцирование, происходящее в обществе и уклон в цифровизацию досуговой культуры, есть необходимость в корректировке подходов к досугу в постпандемическом мире.

Р. Ольденбург предполагает, что досуг является неотъемлемой частью демократического общества, однако в последнее время капиталистические условия жизни приводят к тому, что муж и жена становятся друг другу всем – и другом, и партнером, и супругом и это забирает достаточно много сил (Oldenburg, 1999). Однако

человеку как существу социальному необходимо ощущение принадлежности обществу, полезности ему. Иначе у личности нет ощущения своей полноценности. Это ощущение человеку может дать досуг – «третье место», по Р. Ольденбургу (Oldenburg, 2009).

Пандемия ковид-19, цифровизация, глобализация и глокализация, многочисленные протесты против ограничений карантинных мер, принятых правительствами по всему миру, а следом наступающий постпандемический период – все это не может быть не учтено как контекст, непосредственно влияющий на текущую ситуацию и на культуру досуга в том числе.

Такова постпандемическая реальность сегодняшнего дня. Если сравнить графики до пандемии и после, мы видим, что в целом «массовые» практики в постпандемический период обретают популярность с новой силой.

Огромный пласт «масс» перемещается в сети интернет, усугубляя кризис досуговой культуры. В постпандемический период «массовые» практики досуга вновь набирают былую популярность. После переоценки ценностей во время пандемии ковид-19 значение и важность отдыха, рекреации и развития в досуговые часы обретает особую актуальность. И большая популярность «третьих» мест в сравнении с «четвертыми» наталкивает на мысль о высоком спросе на «третьи» места, доказывая догадку о нехватке таковых. Таким образом, эта идея может быть прекрасной пищей для размышления на всех уровнях социальной и культурной жизни, начиная с потенциальных клиентов («завсегдатаев», по теории Р. Ольденбурга) и представителей бизнеса до отдельных управленцев и государственных деятелей общественно-культурной сферы страны. Данный вопрос еще требует более глубокого изучения и исследований в свете последних событий, происходящих в период постпандемии.

Вклад авторов

Абильдинова Ж.С. – разработка идеи статьи, концептуализация и выбор методологии, подбор литературы, перевод иностранных источников, сбор и обработка эмпирических данных, написание текста статьи, оформление и корректировка. А также деятельное участие в обсуждении и интерпретации результатов.

Аубакиров Е.Н. – консультация в построении теоретико-методологической основы работы, рекомендации в подборке библиографии по теме статьи, содействие в выборе журнала для публикации, рекомендации по правке окончательной версии текста статьи, участие в обсуждении, трактовке и обобщении результатов.

Список литературы

Abd Elrahman A.S. The fifth-place metamorphosis: the impact of the outbreak of COVID-19 on typologies of places in post-pandemic Cairo // Archnet-IJAR. – № 1 (15). – 2021. – p. 113-130.

Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Harvard University Press, 1984. – 613 p.

Dumazedier J. Sociology of Leisure: Transl. from the French by Marea A. McKenzie, Elsevier, 1974. – 231 p.

Marx K., Engels F. Collected Works. – Lawrence & Wishart, 2010. – v. 25. part III. –239 p.

Morisson A. A Typology of Places in the Knowledge Economy: Towards the Fourth Place. Springer International Publishing. New Metropolitan Perspectives, 2019. – p. 444-451.

Oldenburg R. Celebrating the third place: inspiring stories about the «great good places» at the heart of our communities. Da Capo Press, 2009. – 336 p.

Oldenburg R. The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community. Da Capo Press, 1999. – 394 p.

Rojek Ch. Leisure and culture. – Macmillan, 2000. – 234 p.

Rojek Ch. & Castilho, C.T. The São Paulo Declaration (1998): Nothing Dates More Rapidly than the Present. Motriz, 2018. №24 (3). URL: https://doi.org/10.1590/S1980-657420180003e000718 (дата обращения: 08.05.2023).

Veblen T. The theory of the leisure class. – CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. – 194 p.

Андреева С.В. Феномен досуга: история и современность // Вестник Томского государственного университета. – №344. – 2011. – С. 42-45.

Бахтин М.М. Творчество Ф. Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – Азбука, 2021. – 640 с.

Бодрийяр Ж. Общество потребления. – Neoclassic, 2020. – 384 с.

Возьмитель А.А., Осадчая Г.И. Образ жизни: теоретико-методологические основы анализа // Социологические исследования. – № 8. – 2009. – С. 58-65.

Дюмазедье Ж. На пути к цивилизации досуга // Вестник МГУ. – №1(12). – 1993. – С. 83-88.

Жабреева Н.А. Коливинг – общежитие XXI века //Туризм как фактор регионального развития. – Екатеринбург, 2017. – С. 37-42.

Игнатьева Ю. А. Коворкинг как новая модель бизнеса // Бизнес-образование в экономике знаний. 2018. №3 (11). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kovorking-kak-novaya-model-biznesa (дата обращения: 03.05.2024).

Ласточкина О.С. Культурный онлайн-досуг: поведение населения в период пандемии covid-19 // Beneficium. – №3(40). – 2021. – С. 83-89.

Медеуова К.А. Дискурс открытых и закрытых публичных пространств в Астане //аль Фараби. Философско-политологический духовно-познавательный журнал. – Алматы, 2016. – №3 (55). – С. 13-24.

Муртазина Д.К. Способы проблематизации понятия досуга в его отношении к делу философии // Общество: философия, история, культура. – №5(73). – 2020. – С. 59-62.

Озанов А.К. Досуг и исследование досуговых практик студентов. Музей археологии РГП «Ғылым ордасы», Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2017. №4(12). URL: https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/785 (дата обращения: 20.04.2022).

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. (Перевод. А. Гелескул, наследники). – AST Publishers, 2016. – 176 с.

Помыткина Л.Ю., Сапегина С.Г., Щапов А.Д. Антикафе: возможности и перспективы // Символ науки. 2017. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/antikafe-vozmozhnosti-i-perspektivy (дата обращения: 03.05.2024).

Рябков В.М. Античные идеалы досуга в контексте современных социально-культурных практик // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – №1(87). – 2019. – С. 133-138.

Стрельцов Ю.А. Культурология досуга. – М.: МГУКИ, 2003. – 297 с.

Жанар Абильдинова, Еркін Аубакиров
Astana IT University, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Постпандемия кезеңіндегі «үшінші» және «төртінші» орындар: демалыс мәдениеті практикаларының кең дамуы және трансформациясы

Аңдатпа. Постпандемия кезеңіндегі демалыс практикаларының өзгеру тенденциясы қоғам үшін қиын және әдеттен тыс өмір салтын бастау нәтижесінде пайда болған заңдылық. Демек, постпандемия кезеңінің келуімен қоғам өмірінің белгілі бір салаларындағы өзгерістерді зерттеп, байқау әрекеті бүгінгі таңдағы қоғамдық сананың сұранысын қанағаттандыратын аса маңызды және дер кезінде қолға алынған іс. Осы мақалада Т.Вебленнің «демалыс классы», Р.Ольденбургтің «үшінші орын» және А.Моррисонның «төртінші орын» туралы теориялық идеялары негізінде Қазақстандағы постпандемия кезіндегі демалыс практикалары талданды. Интернеттегі пайдаланушы сұрауларын ескере отырып, соңғы 5 жылдағы Қазақстандағы әртүрлі демалыс практикаларының таралуының динамикасына салыстырмалы талдау жасалды. Зерттеу нәтижелері демалыс секторында бизнесті жоспарлау, ашу немесе жүргізу кезінде бастапқы деректер ретінде пайдалы болуы мүмкін, сонымен қатар демалыс мәдениетінің басқа зерттеушілерін де қызықтыруы мүмкін.

«Үшінші орындардың» «төртіншілермен» салыстырып зерттеу нәтижелеріне сәйкес, біріншілері екіншілеріне қарағанда айтарлықтай көбірек сұранысты көрсетті, бұл заманауи сәнді дизайны бар демалыс орындарының кейбір тапшылығы туралы, сондай-ақ халық арасында салыстырмалы түрде азырақ сұранысқа ие болғандықтан, «төртінші орын» үшін сапалы концепцияның әзірленбегендігі жайлы тезистерге әкелді.

Түйін сөздер: ковид-19, үшінші орын, төртінші орын, бесінші орын, демалыс, демалыс мәдениеті, демалыс практикалары, трансформация, пандемия, постпандемия.

Zhanar Abildinova, Yerkin Aubakirov
Astana IT University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The «third» and the «fourth» places in the post-pandemic period: popularity and transformation of leisure culture practices

Abstract. The trend of leisure practices' transformation as a result of the post-pandemic period is an inevitable process. Therefore, an attempt to observe and analyze changes in certain areas in the social life in this period seems to be an extremely important and timely matter that meets the needs of public consciousness today. Based on theoretical ideas about the «leisure class» of T. Veblen, the «third place» of R. Oldenburg and the «fourth place» of A. Morrison, leisure practices were analyzed during the post-Covid-19 pandemic in Kazakhstan's Google segment, taking into account user's queries in the Internet. A comparative analysis of the dynamics of popularity of various leisure practices in

Kazakhstan over the past 5 years has also been performed. The results of the research can be used as initial data when planning, opening or running a business in the leisure sector, and may also be of interest to other researchers of leisure culture.

According to the results in this paper and comparison of the popularity of «mass» leisure practices or «third places» with «fourth» ones, the former showed unprecedented popularity in comparison with the latter, which led to the thesis about some shortage of «third» places with an atmospheric atmosphere and modern trendy design, and also the lack of development of a qualitative concept for «fourth places», due to their relative unpopularity among the population.

Key words: covid-19; third place; fourth place; fifth place; leisure; leisure culture; leisure practices; transformation; pandemic; post-pandemic period.

References

Abd Elrahman A.S. The fifth-place metamorphosis: the impact of the outbreak of COVID-19 on typologies of places in post-pandemic Cairo. 1 (15), 113-130 (2021). [in English].

Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste. (Harvard University Press, 1984, 613 p.). [in English].

Dumazedier J. Sociology of Leisure: Transl. from the French by Marea A. (McKenzie, Elsevier, 1974, 231 p.). [in English].

Marx K., Engels F. Collected Works. (Lawrence & Wishart, 2010, 239 p.). [in English].

Morisson A. A Typology of Places in the Knowledge Economy: Towards the Fourth Place. (Springer International Publishing. New Metropolitan Perspectives, 2019, p. 444-451). [in English].

Oldenburg R. Celebrating the third place: inspiring stories about the «great good places» at the heart of our communities. (Da Capo Press, 2009, 336 p.). [in English].

Oldenburg R. The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community. (Da Capo Press, 1999, 394 p.). [in English].

Rojek Ch. Leisure and culture. (Macmillan, 2000, 234 p.) [in English].

Rojek Ch. & Castilho, C.T. The São Paulo Declaration (1998): Nothing Dates More Rapidly than the Present (2018, 24 (3). [in English].

Veblen T. The theory of the leisure class. (CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016, 194 p.). [in English].

Andreyeva S.V. Fenomen dosuga: istoriya i sovremennost' [The phenomenon of leisure: history and modernity]. 344, 42-45 (2011). [in Russian].

Bakhtin M.M. Tvorchestvo F. Rable i narodnaya kul'tura Srednevekov'ya i Renessansa [The work of F. Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance] (Azbuka, 2021. 640 p.) [in Russian].

Baudrillard J. Obshchestvo potrebleniya [Consumer society] (Neoclassic, 2020, 384 p.) [in Russian].

Voz'mitel' A.A., Osadchaya G.I. Obraz zhizni: teoretiko-metodologicheskiye osnovy analiza [Lifestyle: theoretical and methodological foundations of analysis]. 2009, 8, 58-65. [in Russian].

Dumazedier J. Na puti k tsivilizatsii dosuga [On the way to leisure civilization]. 1(12), 83-88 (1993). [in Russian].

Zhabreyeva N.A. Koliving – obshchezhitiye XXI veka [A hostel of the XXI century] (Yekaterinburg, 2017, p. 37-42) [in Russian].

Ignat'yeva Yu.A. Kovorking kak novaya model' biznesa [Coworking as a new business model] (2018, 3(11) [in Russian].

Lastochkina O.S. Kul'turnyy onlayn-dosug: povedeniye naseleniya v period pandemii covid-19 [Online cultural leisure: behavior of the population during the covid-19 pandemic]. 3(40), 83-89 (2021). [in Russian].

Medeuova K. Diskurs otkrytykh i zakrytykh publichnykh prostranstv v Astane [Discourse of open and closed public spaces in Astana]. №3 (55), 13-24 (2016). [in Russian].

Murtazina D. K. Sposoby problematizatsii ponyatiya dosuga v yego otnoshenii k delu filosofii [Ways to Problematize the Concept of Leisure in Its Relation to the Matter of Philosophy]. 5(73), 59-62 (2020). [in Russian].

Ozanov A.K. Dosug I issledovaniye dosugovykh praktik studentov [Leisure and research into students' leisure practices] (2017, 4(12). [in Russian].

Ortega-y-Gasset H. Vosstaniye mass. (Perevod. A. Geleskul, nasledniki) [Revolt of the masses. (Translation. A. Geleskul, heirs)] (AST Publishers, 2016, 176 p.). [in Russian].

Pomytkina L.Yu., Sapegina S.G., Shchapov A.D. Antikafe: vozmozhnosti i perspektivy [Anticafe: opportunities and prospects] (2017, 4). [in Russian].

Ryabkov V.M. Antichnye ideally dosuga v kontekste sovremennykh sotsial'no-kul'turnykh praktik [Ancient ideals of leisure in the context of modern socio-cultural practices]. 1(87), 133-138(2019). [in Russian].

Streltsov Yu.A. Kul'turologiya dosuga [Cultural studies of leisure] (Moscow, MGUKI, 2003, 297 p.). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Абильдинова Жанар Суюмбаевна – оқытушы, Astana IT University, PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Abildinova Zhanar Suyumbayevna – lecturer, Astana IT University, Mangilik El Avenue, 55/11, 010000, Astana, Kazakhstan; PhD-student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Абильдинова Жанар Суюмбаевна – преподаватель, Astana IT University, проспект Мангилик Ел, 55/11, 010000, Астана, Казахстан; PhD-докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Аубакиров Еркін Нысанбекович – философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Aubakirov Yerkin Nyssanbekovich – associate professor, candidate of phylosophical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Аубакиров Еркин Нысанбекович – кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

IRSTI 02.41.31
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-181-195

Resettlement of Ethnic Koreans in South Korea: A Comprehensive Review

Nurken Aitymbetov[1], Aliya Bastaubayeva[2], Botakoz Shakeyeva*[3]

[1]*The Institute for European, Russian and Eurasian studies (IERES) at the George Washington University, Washington, USA*
[2]*Overseas Korean Research Institute / 재외동포연구원, Seoul city, Republic of Korea*
*[3]*University «Turan», Almaty, Kazakhstan*

*(E-mail: Corresponding author: [1]n.aitymbetov@email.gwu.edu, [2]aliyafight@gmail.com, *[3]b.shakeyeva@turan-edu.kz)*

Abstract. In this article, authors delve into the historical journey of ethnic Koreans relocating to South Korea from CIS countries, where they are commonly referred to as «koryoin» or «koryo-saram». The study conducted by the authors meticulously analyzes the migration patterns of Korean repatriates, identifying key stages and motivations for returning to their ancestral homeland.

Furthermore, the research sheds light on the legislative frameworks and policy changes implemented by the South Korean government to facilitate the smooth integration of repatriates. By examining the evolution of these laws and initiatives, we gain insight into the structured mechanisms developed over years of experience to support this migration flow.

One crucial aspect explored in this study is the challenge of integrating ethnic Koreans into the host society, which manifests at various levels influenced by subjective perspectives. The article highlights the obstacles they encounter in their new environment. Notably, repatriates have formed close-knit networks to navigate these challenges, albeit posing potential disruptions to societal stability and security in South Korea. Consequently, the imperative of addressing the integration of «koryo saram» and other ethnic Koreans into the broader society emerges as a pressing concern for South Korea. By fostering a deeper understanding of these integration dynamics and advocating for inclusive practices, South Korea can strive towards a more cohesive and harmonious multicultural landscape.

Keywords: repatriation; Koryo saram; Koryoin; historical return migration; ethnic Koreans; Koreans; Central Asian Koreans; migration policy.

Received 15.02.2024. Revised 22.02.2024. Accepted 20.03.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Aitymbetov N.I., Bastaubayeva A.Zh., Shakeyeva B.R. Resettlement of Ethnic Koreans in South Korea: A Comprehensive Review // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 181-195. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-181-195

Для цитирования:
Айтымбетов Н.И., Бастаубаева А.Ж., Шакеева Б.Р. Переселение этнических корейцев в Южную Корею: комплексный обзор // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С.181-195. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-181-195

Introduction

There is a common belief that returning to one's own country is easier than for migrants who have settled in a different country. This notion stems from the idea that individuals returning to their homeland will not encounter as many cultural, linguistic, ethnic, and mental differences. However, the reality is that repatriates often face numerous challenges when reintegrating into society in their historical homeland. Despite having lived in another country for multiple generations and maintaining their ethnic identity, mentality, and cultural practices, noticeable differences still exist. Relocating to a new place necessitates biological and socio-psychological adaptation to unfamiliar natural, economic, social, and cultural environments, which can be a difficult process for many.

The article explores the process of repatriation and integration of repatriates from the Commonwealth of Independent States (CIS) countries in the Republic of Korea. It delves into the definition of ethnic Koreans, specifically those who have emigrated from the Republic of Korea and their descendants who have obtained foreign citizenship. Referred to as «koryoin» or «koryo-saram» in South Korea, the number of ethnic Koreans returning to Korea has significantly risen from 101,000 in 2000 to 780,000 in 2021.

First of all, it is important to define terms, in particular who are ethnic Koreans? By law, an ethnic Korean is:

1. A person who was a citizen of the Republic of Korea (including those who emigrated) but is currently a foreign citizen.

2. A direct descendant of the person specified in Section 1 who received foreign citizenship (Kim, 1995).

By examining the historical factors leading to their return, the challenges encountered in the new society post-migration, and the governmental responses, the study sheds light on the experiences of ethnic Koreans who have moved from the CIS countries to South Korea. The primary aim is to provide insight into the history of repatriating ethnic Koreans to South Korea, focusing on individuals who have immigrated from the CIS countries.

Understanding South Korea's repatriation policy is crucial, as it offers valuable lessons that can help address issues related to blood relations in Kazakhstan's migration policy. By analyzing Korea's experiences, one can learn how to anticipate and effectively resolve challenges associated with migration and integration policies.

Research methods

For a comprehensive study of immigrant integration, it is essential to analyze this phenomenon from both institutional and individual perspectives. Traditionally, migration research has primarily focused on macro-level analysis, which includes examining migration processes within state policies, migration legislation, and political and social frameworks. However, this approach often neglects the migrants' own viewpoints on their integration into the host society, their personal experiences, and life trajectories.

To address this gap, this study incorporates a historical analysis of migrants' personal lives to understand the perspectives of migrants and delve into their integration process.

By considering factors such as migrant satisfaction levels and the quality of their new life, researchers can gain a holistic view of integration that encompasses not only material aspects but also moral dimensions. By exploring the personal histories of repatriates and comparing their interactions within their new environment, this approach allows for an insider's look into the migration process and offers valuable insights into the nuances of integration from the migrants' standpoint.

The history of migration of ethnic Koreans to South Korea.

The Korean diaspora consists of around 7.3 million people. Around 84.5% of overseas Koreans live in several countries: China, the United States, Japan, Canada, Uzbekistan and Kazakhstan (Table 1.) (Statistics of Overseas Koreans, 2023).

Table 1

Countries with many overseas Koreans

№	Country	Number of overseas Koreans (2023)
1	United States of America	2 615 419
2	China	2 109 727
3	Japan	802 118
4	Canada	247 362
5	Vietnam	178 122
6	Uzbekistan	174 790
7	Australia	159 771
8	Russia	124 811
9	Kazakhstan	121 130
10	Germany	49 683
11	Brazil	47 544
12	United Kingdom	39 097
13	Philippines	34 148
14	New Zealand	31 810

Traditionally in Korea, foreign Koreans were treated differently depending on their country of origin and even called them by different names. For example:

1. Hanguk saram (한국사람) is a Korean from the South Korea;
2. Pukhan saram (북한사람) is a Korean from North Korea;
3. Kyopho (교포) is a foreign Korean, often a Korean from the United States;
4. Koryoin (고려인) or Koryo saram is a foreign Korean from Russia and CIS countries;
5. Choseongjok (조선족) is a foreign Korean from China.

The migration history of ethnic Koreans to South Korea can be delineated into distinct stages, each influenced by varying circumstances and historical events.

1st stage. The word «Koryo» means the name of the Korean state from 918 to 1392 AD. And the word «saram» is used in the sense of «man», «people». We call the descendants of Koreans who lived or immigrated to the Far East of former Russian Empire in the 1860s (Kho, 1987). Sakhalin Koreans are also sometimes classified as «koryo saram».

Economic, political and geographical reasons pushed Koreans to move to Russia for several reasons, like land shortage, famine and natural disasters. Moreover, historians identify one of the main reasons for the resettlement of ethnic Koreans to the Far East as Japanese expansionism. After Russia's defeat in the war with Japan of 1904-1905, and the subsequent transformation of Korea into a protectorate of Japan, the flow of migrants intensified – in addition to peasants, opponents of the Japanese occupation also began to move to Russia. The history of the ethnic Korean people in Central Asia begins with the Russian Empire. For the first time, information about them was officially shown in the census conducted in 1897 in the territory of modern Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan (Wishnick, 2005). They migrated from the Joseon Peninsula. Basically, Koreans concentrated in Primorsk (24 thousand people) and Amur (1.5 thousand people) regions (Kim, 2001). By 1930, a half-million Korean diaspora had formed in the CIS. Koreans usually moved to the Russian Empire as whole families, were engaged in agriculture and were open to communication with other ethnic groups and were not inclined to return migration. They formed a compact strip of large rural settlements along the border with Korea.

2nd stage. Under the pretext of fighting espionage and suppressing other contacts between Koreans and Japan, in August 1937, a resolution was adopted on the forced eviction of the Korean population. The Korean people in the Far East of Russia were forcibly resettled in Uzbekistan and Kazakhstan as a result of Stalinist persecution (Picture 1). The deportation of Koreans took two months and ended at the end of October 1937. This was the first episode of mass deportation in the USSR based on nationality.

Picture 1. Ethnic Koreans' migration to Central Asia

In 1937-1938, among the forced exiles, the number of Koreans reached 170 thousand (Kim, 2013). No shelter was prepared for the new settlers in the territory of modern Uzbekistan and Kazakhstan: the Koreans were brought to desert and uninhabited places. People were digging cellars with their own hands, there was not enough food, they had to gather grass in the fields and use it for food. In order to avoid the risk of creating a closed community, the authorities did not concentrate the exiles in one place but placed the Koreans in different villages far from each other.

The rights of exiled Koreans were severely restricted. After resettlement, their movement in Central Asia was limited. Unlike representatives of other nations who were later deported, Koreans were given a number of benefits. They had the opportunity to hold leadership positions and study at higher educational institutions. Mainly, exiled Koreans engaged in agriculture on the lands given to them or joined collective farms of the local population. Villages inhabited by Karaites were scattered over a large area among Uzbek, Russian, and Kazakh settlements. Some Korean children went to Russian school immediately after the migration. As a result, within one or two generations, the displaced Koreans became Russian-speaking.

3rd stage. It begins with the breakdown of the USSR and the emergence of independent states. The collapse of the USSR and the opening of borders gave Soviet Koreans the opportunity to learn more about their roots, restore lost traditions, learn modern Korean, and come to Korea as tourists or repatriates.

In April 1991, the Law «On Vindication of Persecuted Peoples» announced the universal recognition of the rights of persecuted peoples to restore the territorial integrity and national-state structures that existed before the implementation of coercive measures. Later, in 1993, it was supplemented by a special resolution of the Supreme Council of the Russian Federation «On the rehabilitation of Russian Koreans» (Chey, 1987). After the removal of administrative restrictions, a significant number of Koreans immigrated to Russia, mainly to its central regions.

After the collapse of the Soviet Union, Koreans faced an identity problem. Soviet citizens primarily self-identified as «Soviet people» and their ethnic identity was secondary. And after the independence of the states, the Koreans got the status of «ethnic minority» (Khan, 1998). Each state began to conduct its own national policy. At the same time, the influence of political and socio-economic instability in the post-Soviet period was also observed. Therefore, Koreans began to move from the post-Soviet states to Europe, the USA, and South Korea.

4th stage. It is directly related to the return of ethnic Koreans to their historical homeland. Since the beginning of the 1980s, due to the rapid economic growth of South Korea and changes in the demographic situation in the country, the labor migration of Koreans abroad began to decrease (Kwon, 1997). In the 1990s, due to labor shortages in some industries, South Korea began to become a labor importing country. The number of foreigners living permanently in South Korea has grown rapidly over the past two decades (Picture 2.).

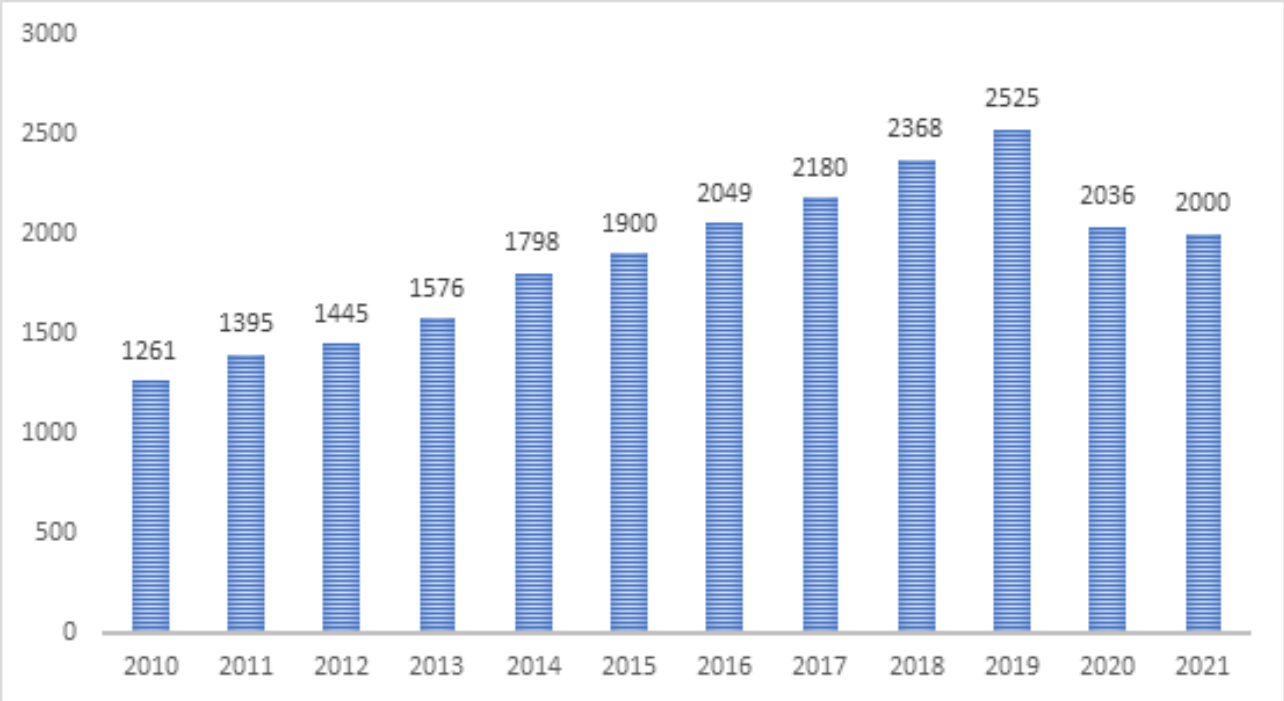

Picture 2. Number of foreigners in Korea

The flow of foreign migrants mainly comes from China, the countries of the former USSR, Mongolia, Vietnam, Southeast Asia, etc. traveled from the states. Thus, according to statistics, foreigners make up more than two percent of the total population in South Korea. But if we examine it, most of the foreigners are ethnic Koreans. For example, according to statistics, more than 1 million Chinese citizens live in the country. And 627,004 of them are ethnic Koreans (Korea Immigration Service, 2024).

In 1997, the South Korean government, together with the Ministry of Foreign Affairs, established the Fund for Overseas Koreans. Overseas Koreans Foundation helps and supports overseas Koreans to maintain national ties while settling into their countries of residence as exemplary members of such societies. The Foundation provides educational programs, nurtures leadership for the next generation, empowers a sense of politics for overseas Koreans, promotes interaction with business leaders, exchanges culture, and conducts integrated network projects (United Nations Network on Migration).

Then the South Korea adopted a special repatriation policy. In 2005, the repatriation policy was expanded, and the program of interaction with diasporas in the CIS countries was added. As a result, a legal and financial network for supporting Koreans abroad was created. Moreover, a special integration program for foreigners (Korean Immigration and Integration Program (KIIP)) has been adopted. As part of this program, migrants can take language courses for free, as well as attend lectures where specially trained teachers explain to foreigners the features of the Korean consumer protection system.

Later, in 2007, to attract foreign labor among Koreans abroad, the government issued a new type of work visa (H-2) for ethnic Koreans, especially from China and several post-

Soviet states. That's why ethnic Koreans took advantage of the opportunity to return to their historical homeland on the basis of this program and began to move in large numbers. A significant number of ethnic Koreans from China and the CIS countries settled in Seoul and neighboring cities. The scale, forms and directions of migration flows are causing a number of serious economic, social, political and psychological problems. Thus, the integration of immigrants in the Republic of Korea is one of the most pressing issues.

Research results and discussion

In the Republic of Korea, the problem of integration of ethnic Koreans is comprehensively considered. First of all, the legal requirements and protection of the rights of repatriates were regulated. Amendments to the Immigration and Legal Status of Koreans Abroad Act of 1999. Article 17 of the Law on Relations with Foreigners in Korea, which guarantees the entry, residence or economic activity of Korean naturalized persons or their direct descendants; Immigration Control Act, Multinational Family Support Act, National Health Insurance Act, Compulsory Primary and Secondary Education Act, National Pension Insurance Act, Employment Act etc. adoption and additions to laws have been made. Thus, the government of the Republic of Korea has a complex system enshrined in many laws under the jurisdiction of various ministries and government agencies in order to protect the rights of repatriates equally. Everything has been done on the basis of the law.

There is a lot of work done by the state to integrate repatriates into the host society. In 2000, the system of training and employment of repatriates was introduced. Between 2004 and 2007, laws were passed to facilitate employment opportunities for ethnic Koreans. In 2009, dual citizenship was allowed. In 2010, the Law on Citizenship was amended. Somewhat simplified conditions were created for repatriates to obtain citizenship. In addition, in the same year, a system of laws was passed with special benefits for ethnic Koreans who came with a work visa to stay in the country for a long time or to invite their families. In general, from the presidential administration of Kim Dae-jung (1998-2003) to the present, the policy regarding foreign Koreans has been actively pursued.

A special «Personal Guide for Supporting Ethnic Koreans Living Abroad to Live in Korea» is available for everyone to download on the Internet and is compiled in Russian. This small booklet contains the most important information (Individual guidance for ethnic Koreans living abroad to support their settlement in Korea).

In addition, the mentioned guide provides information where migrant can work with different visas and which ones have certain restrictions. For example, the H-2 visa is limited to working in many places. The F-2 visa provides some flexibility in choosing jobs. There are no work restrictions for F-5 visa holders. In general, only companies specially authorized by the state can provide work to repatriates. Mostly they are industry, agriculture/livestock/fishery, service sector etc. includes industries.

There are several types of immigrants for short-term work purposes, long-term work purposes, family purposes, and long-term residence purposes as indicated in table 2. The author of article «Immigration to Korea: A Fiscal Boon or Burden?», scientist J.Hur, used modified by him table in his study to analyze the categorization of immigrants by visa category (Table 2.).

Table 2

Categorization of immigrants

Purpose	Years of stay	Visa in each category
Short-term Work purpose	1-5 years	Non-professional employment (E-9), Work visa (H-2)
Long-term Work purpose	5 years+	Professorship (E-1), Foreign language Instructor (E-2), Research (E-3), Technology transfer (E-4), Professional employment (E-5), Arts and performance (E-6), Special occupations (E-7)
Family purpose	5 years+	Family visitation (F-1), Residency (F-2), Dependent family (F-3), Marriage migrant (F-6)
Long-term Work purpose	5 years+	Overseas Koreans (F-4), Permanent residency (F-5)

Source: Hur J. (2020).

Also, for Korean foreign nationals, the Ministry of Justice is taking various measures to support free immigration and permanent residence, namely short-term visa (C-3), work visa (H-2), foreign national visa (F-4) and expanding the number of people eligible for permanent residency (F-5). Therefore, the Migration Contact Center is very accessible. Anyone can contact by phone or social network and get the necessary information.

A lot of work is being done to adapt and integrate ethnic Korean people. There are successfully functioning centers for returning repatriates in the country. There are currently 11 temporary support centers for ethnic Koreans and 36 migration services departments throughout the country.

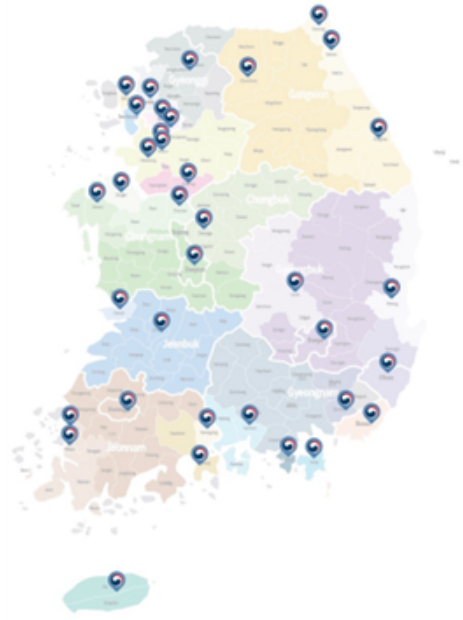

Picture 2. Migration services departments in South Korea

And despite the fact that the process of integration of repatriates into the new society is formed on the basis of subjective views, certain laws can be determined. Basically, they can be divided into 3 types based on their length of stay in Korea, language skills and future plans:

The first group of repatriates will accept moving to South Korea as the right decision in their lives. Most of the people belonging to this group have a permanent job or have completed higher education in Korea and are fluent in Korean. He connects his children and his life completely with this country, that is, he feels himself as a Korean and identifies with his historical homeland.

The second group includes repatriates who took advantage of the opportunity given to ethnic Koreans and risked to improve their lives. In most cases, their identity has not yet been fully determined. If his goals are not fulfilled, he will not abandon his plan to return to his country.

People belonging to the third group do not identify themselves with the Korean nation at all, but emphasize the great cultural, linguistic and religious differences between them. Most of them do not associate their lives with Korea, so they are in no hurry to learn Korean. Also, the local population does not accept repatriates and prefers to keep them away.

Most respondents cited relatives and acquaintances who had immigrated to Korea before them as their main source of immigration and visa information. And he noted that official resources, such as the special immigration or embassy website, do not provide accurate and complete information. Most respondents in the late 2010s identified the Internet, message boards, and social media as other sources of immigration information.

In general, the integration of ethnic Koreans from CIS countries into the new society is highly appreciated. This is because most repatriates understand the importance of integration and are open to cooperation in order to improve their living standards, accept the values of society and become active members of it.

Many studies suggest that returnees in South Korea have an accepted hierarchy in informal society. In the hierarchy, American Koreans are the first, followed by Japanese Koreans, Chinese Koreans, and post-Soviet Koreans below (Kim, 2012). It can be said that the emergence of such a stereotype is due to Korea's policy on repatriates and types of visas. This is because very few F-4 visas specially accepted for repatriates are issued, and they are not issued to Koreans from China and post-Soviet countries. This social inequality was criticized by Chinese Koreans. Changes were introduced only during the reign of the ninth president of South Korea, No Moo-hyun (2003-2009), and the way was opened for the arrival of ethnic Koreans from China and CIS countries (Yun, 2022). Most ethnic Koreans from post-Soviet countries come on H-2 visas. Although this visa is issued to low-skilled migrants, it has a number of advantages compared to non-Korean foreign workers.

The benefit of the H-2 visa is the variety of areas in which you can work. The next advantage is that you can receive a national pension. The disadvantage is that the length of stay is short and it is impossible to work in professional fields. The advantage of the F-4 visa is that you can stay in Korea longer, work in your specialty, and you can also start your own business. The disadvantages of the F-4 visa are that you cannot work a simple job, and you will not be able to receive a national pension after working for several years.

When it comes to the main problems in integration, repatriates primarily cite language barriers. The next problem is the problem of finding a job. Inadequate education and qualifications or the fact that diplomas obtained in their home countries are not recognized in Korea are also major obstacles to finding a job. This set of problems actually deprives migrants of the opportunity to work in a number of sectors. Therefore, the representatives of «Koryo-Saram» go to work with migrants from CIS countries who did not need Korean language before them. Even some repatriates believe that there is a certain negative attitude towards Koryoin among the local population, which makes it difficult to work with the local population. Indeed, given the differences in language and general work culture, working for local companies can be a stressful situation to adapt to new working conditions and environments. Therefore, taking into account that not all employers are ready to work with immigrants, representatives of immigrant groups create their own business structures, enterprises and firms and become individual entrepreneurs. Thus, entrepreneurial activity is, first of all, a means of survival in a foreign environment for repatriates themselves. In this case, new social networks based on common identity «repatriate networks» are formed. Such networks help to reduce the temporary economic and psychological burdens associated with adaptation to the host society. But the emergence of such closed networks is a major obstacle for the stability and security of the host society. Therefore, the issue of integration of «koryo saram» and other ethnic Koreans into society is very relevant for South Korea.

Conclusion

Globalization and economic growth have reshaped South Korea's position in the global labor market, shifting it from being a source of Asian labor to a significant importer of foreign labor. Initially, South Korea's repatriation policy was restrictive, but over time, there was an evolution in the definition of «ethnic Korean», leading to the establishment of special programs facilitating the relocation of ethnic Koreans from post-Soviet countries to South Korea.

Currently, there is a notable increase in the number of «Koryo Saram» relocating to South Korea, driven by aspirations for a better quality of life. Beyond financial incentives, factors such as comfort, stability, and security contribute to the appeal of moving and settling in South Korea for ethnic Koreans.

Drawing on its extensive experience in receiving repatriates, South Korea has developed a systematic approach that includes various visa categories with specific features, with migration contact centers providing valuable information to immigrants. The underlying principle of South Korea's ethnic Korean repatriation policy is to attract ethnically homogeneous, low-skilled migrants as a source of affordable labor.

However, successful integration into the host society hinges on several factors, including cultural, linguistic, and religious considerations. Ethnic Koreans often establish closed networks to address challenges during the integration process, which can inadvertently pose obstacles to the stability and security of the host society. Balancing the needs of migrants with the broader societal dynamics remains a critical aspect of South Korea's approach to managing its influx of ethnic Korean immigrants.

Acknowledgment

This study was developed within the framework of the funding of the RK State Institute of Education and Research, Grant AP19174912 «Identification aspects of the kandas integration to Kazakhstani society».

Authors' contributions

Aitymbetov N.I.:

– Analysis and synthesis of literature data;

– Collection of literature data

– Writing the text of the manuscript;

– Critical revision of the manuscript text (including stages before or after publication of the manuscript);

– Editing the text of the manuscript.

Bastaubaeva A.Zh.:

– Conducting research;

– Generalization of research results;

Interpretation of research results.

Shakeyeva B.R.:

– Justification of the research concept (formulation of ideas, research goals and objectives);

– Development of research methodology;

– Creation of a research model.

References

Chey Y. Sh. Soviet Koreans and their culture in the USSR // Koreans in the Soviet Union. Honolulu: University of Hawaii Press. –1987. – P. 60-84.

Individual guidance for ethnic Koreans living abroad to support their settlement in Korea. Available at: https://www.corrections.go.kr/bbs/immigration/47/446183/download.do#: (accessed 10.02.2024).

Khan V. S. The Korean Minority in Central Asia: National Revival and Problem of Identity // International Journal of Central Asian Studies. – № 3. – 1998. – P. 66-77.

Kho S. Koreans in Soviet Central Asia // Studia Orientalia (Helsinki) – No. 61. – 1987. – 262 p.

Kim A. On the Preparation and Conduct of the Repression of Koreans in the 1930s Soviet Union // Historian. – № 75(2). – 2013. – P. 262-282.

Kim G. N. Socio-cultural Development of Koreans in Kazakhstan // Journal of Institute for Cross-cultural Studies (Seoul National University) – № 2. – 1995. – P. 201-251.

Kim G.N., King, R. The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR // Korean and Korean American Studies Bulletin, № 12. – 2001.– P. 19-45.

Kim J., Kwon Y.-S. Economic development, the evolution of foreign labor and immigration policy, and the shift to multiculturalism in South Korea // Philippine Political Science Journal. – Vol. 33. – 2012. – P. 178-201.

Korea Immigration Service. Available at: http://immigration.go.kr/ (accessed 10.02.2024).

Kwon T. H. International migration of Koreans and the Korean community in China // Korea Journal of Population and Development. – № 26(1). – 1997. – P. 1-18.

Hur J. Immigration to Korea: A Fiscal Boon or Burden? // KDI Journal of Economic Policy – Vol. 42, № 4 – 2020. – P. 27-58.

Statistics of Overseas Koreans. Available at: https://eng.korean.net/portal_en/information/knt_major_area.do (accessed 10.02.2024).

United Nations Network on Migration. Available at: https://migrationnetwork.un.org/practice/help-and-support-overseas-koreans-including-korean-adoptees (accessed 10.02.2024).

Wishnick E. Migration and Economic Security: Chinese Labour Migrants in The Russia Far East. In Crossing National Borders: Human Migration Issues in Northeast Asia, 1st ed. Tokyo: United Nations University. – 2005. – P. 68-92.

Yun A. Koryo saram: post-soviet koreans' identity as low-skilled workers in South Korea // Central Asia Program Paper. – № 274. – 2022. – P. 1-12.

Нүркен Айтымбетов, Алия Бастаубаева, Ботакоз Шакеева

Джордж Вашингтон университетінің Еуропа, Ресей және Еуразиялық зерттеулер институты (IERES), Вашингтон, АҚШ

Шетелдік кәріс ғылыми-зерттеу институты, Сеул қаласы, Корея Республикасы

«Тұран», Университеті, Алматы, Қазақстан

Оңтүстік Кореядағы этникалық кәрістердің қоныс аударуы: кешенді шолу

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар Оңтүстік Кореяға ТМД елдерінен қоныс аударған этникалық кәрістердің тарихи сапарына тереңірек тоқталған. Оларды әдетте «Корёин» немесе «Корё-Сарам» деп атайды. Авторлар жүргізген зерттеуде кәріс репатрианттардың көші-қон заңдылықтары мұқият талданды, олардың ата-бабаларына оралуының негізгі кезеңдері мен мотивтері айқындалды.

Сонымен қатар, зерттеу репатрианттардың біркелкі интеграциялануын жеңілдету үшін Оңтүстік Корея үкіметі енгізген заңнамалық база мен саясаттағы өзгерістерді айқындайды. Осы заңдар мен бастамалардың эволюциясын зерделей отырып, авторлар осы көші-қон ағынын қолдау үшін көп жылдық тәжірибеде әзірленген құрылымдық механизмдер туралы айтады.

Бұл жұмыста зерттелген маңызды аспектілердің бірі – субъективті көзқарастардың әсерінен әртүрлі деңгейде көрініс беретін этникалық кәрістердің қабылдаушы қоғамға интеграциялану проблемасы. Мақалада репатрианттар арасында жүргізілген сауалнамалардың негізінде олардың жаңа ортада кездесетін кедергілері көрсетілген. Атап айтқанда, қайтып келген этникалық кәрістер осы мәселелерді шешу үшін біртұтас желілер құрды, дегенмен бұл Оңтүстік Кореядағы әлеуметтік тұрақтылық пен қауіпсіздікке ықтимал қауіп туғызады.

Демек, «Корё-Сарам» мен басқа да этникалық кәрістердің жалпы қоғамға интеграциялануын шешу қажеттілігі Оңтүстік Корея үшін өзекті мәселеге айналып отыр. Осы интеграцияның

динамикасын тереңірек түсінуге жәрдемдесу және инклюзивті тәжірибелерді қолдау арқылы Оңтүстік Корея біртұтас және үйлесімді көпмәдениетті ландшафтқа ұмтыла алады.

Түйін сөздер: репатриация; Корё сарам; Корёин; тарихи отанға оралу миграциясы; этникалық кәрістер; Орталық Азия кәрістері; көші-қон саясаты.

Нуркен Айтымбетов, Алия Бастаубаева, Ботакоз Шакеева
Институт европейских, российских и евразийских исследований (IERES) при Университете Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США
Зарубежный корейский исследовательский институт, г. Сеул, Республика Корея
Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Переселение этнических корейцев в Южную Корею: комплексный обзор

Аннотация. В этой статье мы углубимся в исторический путь этнических корейцев, переселившихся в Южную Корею из стран СНГ, где их обычно называют «корёин», или «корё-сарам». В исследовании, проведенном авторами, тщательно анализируются закономерности миграции корейских репатриантов, выявляются ключевые этапы и мотивы возвращения на прародину.

Кроме того, исследование проливает свет на законодательную базу и изменения в политике, осуществленные правительством Южной Кореи для облегчения плавной интеграции репатриантов. Изучая эволюцию этих законов и инициатив, мы получаем представление о структурированных механизмах, разработанных за годы опыта для поддержки этого миграционного потока.

Одним из важнейших аспектов, изученных в этом исследовании, является проблема интеграции этнических корейцев в принимающее общество, которая проявляется на различных уровнях под влиянием субъективных точек зрения. На основе опросов, проведенных среди репатриантов, в статье освещаются препятствия, с которыми они сталкиваются в новой среде. Примечательно, что репатрианты сформировали сплоченные сети для решения этих проблем, хотя это и создает потенциальные нарушения социальной стабильности и безопасности в Южной Корее.

Следовательно, необходимость решения проблемы интеграции «корё сарам» и других этнических корейцев в общество в целом становится насущной проблемой для Южной Кореи. Способствуя более глубокому пониманию этой динамики интеграции и выступая за инклюзивную практику, Южная Корея может стремиться к более сплоченному и гармоничному мультикультурному ландшафту.

Ключевые слова: репатриация; Корё сарам; Корёин; историческая возвратная миграция; этнические корейцы; корейцы Центральной Азии; миграционная политика.

References

Chey Y. Sh. Soviet Koreans and their culture in the USSR. Koreans in the Soviet Union. (Honolulu: University of Hawaii Press, 1987, P. 60-84) [in English].

Individual guidance for ethnic Koreans living abroad to support their settlement in Korea. Available at: https://www.corrections.go.kr/bbs/immigration/47/446183/download.do#: (accessed 10.02.2024) [in English].

Khan V. S. The Korean Minority in Central Asia: National Revival and Problem of Identity. International Journal of Central Asian Studies. 3, 66-77(1998). [in English].

Kho S. Koreans in Soviet Central Asia. Studia Orientalia (Helsinki). 61, 262 (1987). [in English].

Kim A. On the Preparation and Conduct of the Repression of Koreans in the 1930s Soviet Union. Historian. 75(2), 262-282(2013). [in English].

Kim G. N. Socio-cultural Development of Koreans in Kazakhstan. Journal of Institute for Cross-cultural Studies (Seoul National University). 2, 201-251(1995). [in English].

Kim G. N., King, R. The Koryo Saram: Koreans in the Former USSR. Korean and Korean American Studies Bulletin. 12, 19-45(2001). [in English].

Kim J., Kwon Y.-S. Economic development, the evolution of foreign labor and immigration policy, and the shift to multiculturalism in South Korea. Philippine Political Science Journal. 33, 178-201(2012). [in English].

Korea Immigration Service. Available at: http://immigration.go.kr/ (accessed 10.02.2024). [in English].

Kwon T. H. International migration of Koreans and the Korean community in China. Korea Journal of Population and Development. 26(1), 1–18(1997). [in English].

Hur J. Immigration to Korea: A Fiscal Boon or Burden? KDI Journal of Economic Policy. 4, 27-58(2020). [in English].

Statistics of Overseas Koreans. Available at: https://eng.korean.net/portal_en/information/knt_major_area.do (accessed 10.02.2024). [in English].

United Nations Network on Migration. Available at: https://migrationnetwork.un.org/practice/help-and-support-overseas-koreans-including-korean-adoptees (accessed 10.02.2024). [in English].

Wishnick E. Migration and Economic Security: Chinese Labour Migrants in The Russia Far East. In Crossing National Borders: Human Migration Issues in Northeast Asia, 1st ed. (Tokyo: United Nations University, 2005, 68-92) [in English].

Yun A. Koryo saram: post-soviet koreans' identity as low-skilled workers in South Korea. Central Asia Program Paper. 274, 1-12(2022). [in English].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Айтымбетов Нүркен Ысқақұлы – PhD, Джордж Вашингтон университетінің Еуропа, Ресей және Еуразиялық зерттеулер институтының (IERES) ғылыми қызметкері, Вашингтон, АҚШ.

Aitymbetov Nurken Iskakovich – PhD, fellow of the Institute for European, Russian, and Eurasian studies (IERES) at the George Washington University, Washington, USA.

Айтымбетов Нуркен Искакович – PhD, научный сотрудник Института европейских, российских и евразийских исследований (IERES), Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США.

Бастаубаева Алия Жолтаевна – PhD, Шетелдік кәріс ғылыми-зерттеу институтының Бас хатшысы/ 재외동포연구원, Сеул қаласы, Корея Республикасы.

Bastaubayeva Aliya Zholtaevna – General Secretary, PhD, Overseas Korean Research Institute / 재외동포연구원, Seoul city, Republic of Korea.

Бастаубаева Алия Жолтаевна – PhD, Генеральный секретарь зарубежного корейского исследовательского института/ 재외동포연구원, г. Сеул, Республика Корея.

Шакеева Ботакоз Рахимбековна – автор для корреспонденции, PhD, аймақтану және халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессор-зерттеушісі, Туран Университеті, Сәтбаев к-сі, 16а, 050013, Алматы, Қазақстан.

Shakeyeva Botakoz Rakhimbekovna – corresponding author, PhD, associate professor – researcher of the Department of Regional Studies and International Relations, University «Turan», St. Satpayev 16a, 050013, Almaty, Kazakhstan.

Шакеева Ботакоз Рахимбековна – корреспондент автор, PhD, «Аймақтану және Халықаралық Қатынастар» кафедрасының қауымдастырылған профессор-зерттеушісі, Туран Университеті, Сәтпаев к-сі, 16а, 050013, Алматы, Қазақстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

ХҒТАР 02.15.61
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-196-210

Философиядағы ұлттық идея: мәні және құндылықтары

Самал Мамытова[1], Берік Аташ*[2]

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*(E-mail: Корреспонденция үшін автор: [1]samalmamytova@gmail.com, *[2]atash_berik@mail.ru).*

Аңдатпа. Кез келген халықта ұлттық идеяның қалыптасуына тарихи, мәдени, рухани, психологиялық және ұлт болмысына тән өзге де факторлар ықпал етеді. Мәдениет пен руханият ұлттық идеяның қайнар көзі ретінде әрқашан халықпен және қоғаммен бірге өмір сүреді. Әр халықта ұлттық идеяның пайда болу және қалыптасу жолы бар әрі ол сол қоғамның дәстүрлі құндылықтары мен ерекшеліктерін көрсетеді. Сондай-ақ философияның іргелі категорияларының бірі саналатын ұлттық идеяның халық мәдениетімен байланысы аса маңызды. Жалпы, әлем елдері мен халықтарында ұлттық идеяның қажеттілігі мен оның мазмұны өте терең болып, ол философиялық құндылықтардың аясында дамыды. Аталған мақалада философиядағы ұлттық идея мен оның мәні және құндылықтары қарастырылады. Ізденісте философиядағы ұлттық идеяны түсінудің әртүрлі тәсілдері талданады, негізгі ағымдары анықталады. Ұлттық идеяның қоғамдық құндылықтар мен дүниетанымның қалыптасуының ықпалына айрықша назар аударылады. Ұлттық идеяның қазіргі қоғамдағы рөлін және оның әлеуметтік-мәдени үдерістерге де әсерін қарастырады. Зерттеу еңбегінің басты ғылыми міндеті – ол кез келген мемлекетте қалыптасқан ұлттық идеяның философиялық категория ретінде қарастырумен сипатталады. Ізденіс арнасының басты мысалы мен объектісі ретінде қазақ халқының ұлттық идеясы мен философиясы таңдап алынған. Осыған орай, қазақ халқының ұлттық идеясы мен оның қалыптасуына тарихи-философиялық тұрғыдан талдау беріледі..

Түйін сөздер: философия; ұлттық идея; ұлттық идеология; халық; этнос; тарих, мәдениет; дүниетаным; халық шығармашылығы; ұлттық болмыс; құндылық.

Received 30.11.2023. Revised 10.11.2023. Accepted 10.03.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Mamytova S.M., Atash B.M. National idea in philosophy: meaning and values // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 196-210. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-196-210

Для цитирования:
Мамытова С.М., Аташ Б.М. Национальная идея в философии: значение и ценности // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 96-210. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-196-210

Кіріспе

Философиядағы ұлттық идея – ұлттық болмыстың жүйелі түрде жалпылама көрінісі. Ұлттық идея белгілі бір халықтың, этностың немесе ұлттың болмысының мәнін анықтайды. Философиядағы ұлттық идеяны әр түрлі материалдардың негізінде көруге болады, атап айтқанда көркем шығармалар немесе әртүрлі философиялық мәтіндер арқылы көрсетуге болады және халықты сипаттайтын бірқатар сұрақтарға жауап беруге бағытталады. Атап айтқанда, тарих мәселесі мен ұлттың пайда болуы, тарихи миссия мен болмыстың мәні сияқты мәселелер. Әрбір халық дами отырып, өзіндік мінез-құлық стереотиптерін, ұлттық қарым-қатынас кодын қалыптастырады, ол өз кезегінде ұлттық идеяға ұласады. Сол сияқты қазақ халқының да ұлттық идеяны қалыптастыруда осындай категориялар қалыптасқан және ол ұлттық философияны дамытуға ықпал етеді.

Күнделікті өмірде ұтымды стереотиптер мен мінез-құлық үлгілерін көбірек пайдаланатын адамдардың әл-ауқаты жоғары болатыны сияқты, неғұрлым парасатты әдет-ғұрыптар, дәстүрлер мен мінез-құлықтардың әлеуметтік нормаларын қалыптастыра білген ұлт пен мемлекет тиімдірек және жақсы өмір сүреді. Бұл дегеніміз, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа бай болған кез келген халықтың ұлт болып ұйысуы тез болады және мемлекет құрудағы идеялары өте тереңге жол тартады (Малгараева, 2012).

Осы орайда, қазақ философиясындағы ұлттық идеяны зерттеу аса маңызды екені даусыз. Ұлттық идеяны философиялық категория ретінде көрсету және оны дәріптеу өте қажет болып, сондай-ақ өз кезегінде ол ғылыми тұрғыдан да қарастырылуы тиіс. Өткен ғасырдың философиясында қазақ философиясының ұлттық нысанын зерттеудің маңыздылығы түрінде айтарлықтай атқарылар шаруаның болғаны, бірақ ол жұмыстардың пайда болуы да кездейсоқ еместігі көпшілікке белгілі еді. Бұл үшін әрине, қазақ халқының салт-дәстүрі мен мәдениетінің ерекшелігі өте маңызды. Оның ішінде шығармашылық дәстүр, Жыраулар институты, Батырлар жыры, Фольклор және эпостық ауызекі жыр-дастандардың орны ерекше болды. Қазіргі кезеңде философия үшін ұлттық дәстүрлер мен өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету туралы философиялық парадигманың сипаты мен мазмұны, ұлттық идеялар мен дәстүр философиясының дүниетану функцияларын талап ететін мәселе болып саналады.

Қазіргі заманғы философиялық зерттеулерде қолданылатын кең тарихи-мәдени көзқарас ұлттық ойлаудың ерекшеліктерін түсінудің шекараларын ауқымды етеді. Ұлттық мәдениет пен болмысты қайта жаңғырту және философияда ұлттық идеяны дамыту жолы мен оның бағдарламасы аясында орын алған бүгінгі таңдағы жаһандану мен интеграцияның үрдістері дәстүрлі қоғамдардың дамуына ықпал етіп, мұның бәрі тарихи-философиялық талдауды зерттеу тұрғысынан ғана жүзеге асырылып отыр.

Қоғам – бұл жай ғана әлеуметтік жүйе емес, ол материалдық игіліктер мен қажеттіліктерді ғана емес, сонымен қатар идеялық-құндылық бағдарларын, рухани-адамгершілік мағыналарын, мақсаттары мен мотивтерін қажет ететін жеке адамдардан, әлеуметтік топтардан тұратын тірі организм. Дәл осы идеялық-

құндылық көзқарастар қоғам мен мемлекеттің даму мақсатын анықтайтын ұлттық идеяның құрамдас бөлігі. Ұлттық идея бойынша материалдарды талдау оның ең көп аспектілері мен тәсілдері, мысалы, тарихи, саясаттану және басқа зерттеулер әрқашан болған және ол жалғаса береді (Джуманова, 2019). Сонымен қатар ұлттық идеяның философиялық-қоғамдық аспектісі толықтай жеткілікті зерттелмеген. Мұндай ғылымдағы келеңсіздіктер тақырыптың өзектілігін арттырады. Қоғамдық санадағы ұлттық идеяның имманенттілік, органикалық және жеделдету дәрежесі, ең алдымен, оның дәстүрлі дін мен діндермен, ұлттық тарихпен, мәдениетпен, менталитетпен және т.б. терең байланысымен анықталады.

Осылайша, философиядағы ұлттық идея – қоғамдық сана мен ұлттың жеке басының негізін құрайтын құндылықтардың, сенімдер мен түсініктердің ерекше жиынтығы. Бұл тұжырымдама тарихты, мәдениетті, дәстүрлерді және қоғамдық құндылықтарды қоса алғанда, көптеген аспектілерді қамтиды. Жоғарыда айтылғандай ұлттық идеяның негізі – адамдардың біртұтас тұтастыққа бірігуіне ықпал ететін қауымдастық пен ынтымақтастыққа деген ұмтылыс. Ол жалпы идеялар мен мақсаттарға негізделген бірлікті құра отырып, ұлт ішіндегі адамдарды байланыстыратын терең сенімдер мен сезімдерді білдіреді.

Ұлттық идеяға енген құндылықтарға мәдени мұраны құрметтеу, туған жерге деген сүйіспеншілік, әділеттілік пен ынтымақтастықты түсіну кіруі мүмкін. Бұл принциптер қоғамды дамыту және оның бірегейлігін сақтау үшін нұсқаулық болып есептеледі. Сондай-ақ ұлттық идея ұжымдық сананы қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және әлеуметтік-мәдени даму жолын анықтайды. Ол азаматтық белсенділікті ынталандырады, мәдени құндылықтарды сақтауға және ілгерілетуге ықпал етеді және тұрақты қоғам құруға негіз жасайды.

Жалпы алғанда философиядағы ұлттық идея тек теориялық тұжырымдаманы ғана емес, сонымен бірге ұлттың тағдыры мен дамуын анықтайтын, оның бірегейлігі мен бірлігінің қайнар көзі ретінде қызмет ететін рухани негізді білдіреді.

Зерттеу әдіснамасы

Әр елге өзінің ұлттық идеясын дұрыс таңдау этникалық немесе ұлттық кодқа, халықтың рухани-мәдени тамырларына негізделуі керек. Ұлттық идея тұжырымдамасының теориялық талдауы және синтез, индукция және дедукция, аналогия, нақтылық, тарихилық, объективтілік, детерминизм, жалпылау, герменевтикалық, салыстырмалы және басқалар сияқты жалпы ғылыми әдістерге, принциптер мен әдістерге негізделген. Ал, теориялық тұрғыдан қарастырғанда, әр этностың дамуы мен бірегейлігін тарихи контекстте анықтау, болмыстық және құндылықтық маңызын түсіндіру, ғылыми негіздемесін жасау арқылы әрекет ететін модельді құру қажеттілік тудырады. Бүгінгі күнгі басылым беттерінде ұлттық идея мен ұлттық бірегейліктің, оның мәдени компоненттерімен өзара байланысын зерделеу аз көлемде ғана қамтылып, тек бөлшектік түрде берілген.

Талқылау

Ұлттық идея және ұлттық философия.

Қазіргі кезде дүние жүзіндегі көптеген халықтардың философиясы тарихи-философиялық ғылымда зерттеліп келеді. Ұлттық философияның қалыптасуы, тәжірибесі, негізгі бағыттары мен теориялық мәселелері, оларды зерттеудің әдіснамалық талаптары жөнінде бірқатар еңбектер жарық көрді. Бір сөзбен айтқанда, ұлттық философиялардың ерекшеліктерін, жалпы мәселелерін тарихи-философиялық талдауда мол тәжірибе жинақталды. Ұлттық идея халықтың бірлігі, мемлекет пен қоғамның даму жолы мен болашағы және ұстанған саясаты мен өзіндік жолы. Егер қандай да бір халықтың идеологиясында ұлттық идеология үстемдік етуді тоқтатса, онда мұндай халық өзінің ұлттық мәнінде сөзсіз жер бетінен жоғалып, идеологияның ұлттық құрамдас бөлігі басым болатын халықтарға өзінің өмір сүру аумағын босатады (Касабек А., Касабек С., 1998).

«Ұлттық идея» ерте кезден белгілі бір тұжырымдамаға ие. Бұл тұжырымдаманың мәні мен мағынасы прогресс барысында өзгеріп, философия тарихында әртүрлі мағынада қолданылды. Мысалы, ежелгі грек философы Платон өзінің «Идеялар әлемі мен көлеңкелер әлемі» туралы ілімін негіздей отырып, идеяны жаратушы, әлемнің негізі деп санады және оны объективті шындық деп түсіндірді. Тағы бір грек ғалымы Демокрит әлемдегі ең кішкентай және бөлінбейтін бөлшекті – атомдарды идеялар деп атады. Атақты неміс философы Гегельдің пікірінше, идея-барлық нәрсені жасаушы, жаратушы және олардың басты мәні. Кейіннен «идея» және «идеология» ұғымдарының мазмұны мен көлемі кеңейді. Үлкен аумақтарда өмір сүрген халықтарды біріктіретін идеялар мен идеологиялар пайда болды. Олар осы аумақтарда тұратын адамдардың өмірінде өте үлкен рөл атқарды (Гегель, 1997).

Ұлттық идея өзгермейтін нәрсе емес, ол үнемі қазіргі күннің тәжірибесімен үйлесіп, уақыттың қиындықтарына жауап беріп, өз халқына дамудың терең импульстарын қамтамасыз етуі керек. Кез келген ұлттық философия жалпыадамзаттық классикалық философияның ажырамас бөлігі, оның категориялары (табиғат заңдары, жаратылыс т.б.) өзгермейді. Дегенмен тарихи дәлелдемелер, ұлттық философиялар оларды басқа ұқсас философиялардан ажырататын көптеген сипаттамалық белгілерге ие. Мұндай айрықша ерекшеліктер қазақтың ұлттық философиясына да тән.

Адамзат мәдениетінің тарихы ұлттық идея мен философияның дамуы адамдардың барлық ұрпақтарының күш-жігерінің процесі және нәтижесі, олардың бірлескен ойларының жемісі екенін көрсетеді. Қалыптасқан канондар бойынша философияғы ұлттық идея алғашқы қауымдық қоғамнан таптық қоғамға көшу кезінде, бұл үшін белгілі бір әлеуметтік жағдайлар қалыптасқан кезде пайда болады. Қалыптасқан қоғамдық қатынастар өз заманындағы негізгі, өзіндік және озық философиялық жүйелердің бірін қолдайды және заңдасады. Әлеуметтік институттар мен қоғамдық құрылымдар өздерінің барлық күштерін осы қатынастарды бекітуге және оларды философияда көрсетуге бағыттайды.

Ұлттық идеяда онымен қатар жүретін ұлттық көшбасшысы немесе ұлттық элита деген ұғым бар. Атап айтқанда, ғылыми-философиялық еңбектерде ұлт көшбасшысы факторы ұлттық идеяны ұлттық шындыққа, тарихи тағдырға айналдыратын басты күш ретінде қарастырылады. «Ұлттың негізгі құндылықтарының белгілі бір жиынтығының тұлғасы ретінде де, стандартты емес саяси шешімдердің күшті және жігерлі көзі ретінде де әрекет ете алатын шын мәнінде тарихи пропорциядағы тұлға ғана мемлекетті кез келген тығырықтан құтқара алады. Тек ірі мемлекет қайраткері ғана ұлтты қорғап, оны құлау немесе бөлшектеуден сақтап, өз идеясын жүзеге асыра алады». Ұлт көшбасшысы қозғалыстың анықтаушы векторы ретінде нақты белгіленген мақсаттардың көмегімен ұлттық идеяны жүзеге асыруда таптырмас рөл атқарады (Нысанбаев, 2006).

Белгілі болғандай, дүниежүзілік тарихта оның әртүрлі даму кезеңдерінде, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктерінде саяси мүдделерден экономикалық мүдделердің тұрақты басымдығы бар. Бұл ұлттық философияның ерекшеліктеріне із қалдырады, яғни ол саясаттың қысымынан тәуелсіз болады және оған адам бостандығы идеясын, жеке адамның артықшылықтары мен кемшіліктерін, болмысты және өркендеу, бақыт пен махаббат, дұшпандық пен достық, т.б. қамтиды. Бұл философиялық идеалдар жұптасқан категориялар түрінде немесе жеке естеліктер жазып, афоризмдер, мақал-мәтелдер түрінде тұжырымдалған.

Философиялық дәстүрдің қалыптасуы, әр халықта ауқымды тарихи кезеңді қамтиды. Философия адамның рухани белсенділігінің өзіндік саласы ретінде белгілі бір жетілу кезеңіне жеткен ұлттық мәдениет әлемінде өз «келбетін» алады. Тарихи уақыттың сынағынан өтіп, халықтың мәдени шығармашылығының әртүрлі салаларында көрінетін даналыққа деген сүйіспеншілік философиялық мәдениеттің біртіндеп қалыптасып келе жатқан дәстүрінде философиялық тәжірибеде көрініс табады. Философия белгілі бір ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналады (Богомолов, 1983). «Ұлттық идея» тәжірибесі философияда, халықтың мәдени және тарихи өмірінің ерекшеліктерін көрсете отырып, қаншалықты ерекшеліктерге ие болса да, бастапқыда әмбебап, шынайы мағынада мәселелер мен жалпы адамзаттың идеялық мәселелеріне бағытталған.

Қандай болмасын философиялық мәселені өзектендіру, сыртқы және ішкі қасиеттердің белгілі бір себептерімен тікелей байланысты болады.

Философиялық дәстүр кең мағынада шығыс және батыс философиялық тәжірибесін қамтитын оның тұтас тарихы. Философияның ұлттық негіздері азаймайды, ол таза этникалық ерекшеліктерге айналды және күрделі мәселелердің негіздемесі - әлемдік философиялық мұраға жүгінуді қарастырады. Мысалы, шығыстық философиялық ой-пікірін зерделеу кезінде нақты-тарихи көзқарасқа сүйене отырып, зерттеушілер жалпы философияның әлемдік тарихының, сондай-ақ түркі әлемінің, атап айтқанда, ұлы жетістіктері мен тәжірибесін ескереді (Степанянц, 2011).

Ұлттық дәстүрді үйренудің қиындығы оның көп өлшемділігінде де, күнделікті өмір тәжірибесінде де бар. Сондықтан, ұлттық философиялық дәстүр арнайы қайта құруды қажет етеді. Ұлттық философиялық дәстүрді зерттеу осы құбылысты – «ұлттық

редукционизмді» түсіндіруде екі шектен шығуға және философиялық үдерістің ұлттық детерминациясын толығымен елемеуге мүмкіндік беретін кейбір принциптерді сақтауды қамтиды. Бұл екі тәсіл де қазақ философиясының қалыптасуы мен дамуын үдерісте талдайтын қазіргі әдебиетте бар (Алтаев, 2015).

Кез келген мемлекет пен қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани жаңғыруының орнықты дамуының маңызды шарты оны жалпыұлттық идея негізінде шоғырландыру болып саналады. Шын мәнінде, ұлттық идея – бұл барлық азаматтар мойындайтын біртұтас құндылықтар, идеалдар, мемлекет мүдделері жүйесі. Ұлттық идеяның миссиясы – елдің бүкіл халқын тұтастыққа біріктіру, оның құндылығын бағдарлау, шабыттандыру және жандандыру. Ұлттық идея қоғамды халық, ел ұмтылатын стратегиялық мақсаттарға жетуге жұмылдыруға арналған.

Ұлттық идеяны қабылдау мен таратудың өзіндік категориялары мен заңдылықтары қалыптасқан. Оны жасына, жынысына, ұлттық, діни ұстанымына, саяси көзқарастарына қарамастан, барлық азаматтар түсініп, қабылдауы керек; азаматтарды патриотизм рухында тәрбиелеу; адамның, отбасының, мемлекеттің өркендеуіне ықпал етеді. Осындай ұлттық идеяға білім беру жүйесі негізделеді, ел азаматтарының өскелең ұрпақтары тәрбиеленеді. Көпмәдениетті түрде қоғамдық идея этникалық мағынада емес, азаматтық мағынада түсініледі. Әр мемлекетте ұлттық идеяның өзіндік ерекшеліктері бар, олар жергілікті ерекшеліктерді, халықтың менталитетін, тарихи жағдайды көрсетеді. Ол ажырамас бөлігі болып табылатын терең әлеуметтік-мәдени негіздермен анықталады.дін. Мәдениет – ұлттың рухани бірлігінің маңызды факторларының бірі, мәдени-өркениеттік бірегейліктің негізі. Жекелеген елдердің мысалында ұлттық идеяның дәстүрлі мәдениетке сәйкестігін, сондай-ақ бұл идеяның мемлекеттердің дамуына әсерін байқауға болады (Силантьева, 2017).

Мәдениеттің тарихилығы ұлттық санада ерекше құндылыққа ие және оны әр адам қабылдайды, және оның құндылықтарының ең жоғары интеграциясы ретінде әрекет етеді. Өмірдің мәні ұғымы, ең алдымен, ұлттық ерекшеліктерді жеке басына сіңіреді; екіншіден, адамда жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін негізгі қажеттіліктер ретінде белгілейтін жалпыадамзаттық тұлға басым болады. Өмірдің мәні мәселесі, негізінен, көшпелі халықтың ерекшеліктерімен, оның өмірімен, әдет-ғұрыптарымен, күнделікті өмірімен, салт-дәстүрлерімен, бүкіл тарихи өмірі қоршаған ортадағы сол әлеуметтік-мәдени ортаның әсерімен байланысты болды.

Ұлттық идеяның негізгі ұғымдары мен принциптерін зерделеу әлемді идеологиялық принциптер бойынша бөлуге тырысудың шиеленісіп жатқанын білуге мүмкіндік береді. Мұндай әрекеттер, ең алдымен, әрбір тәуелсіз қоғамда өзінің ұлттық идеясы мен идеологиясының болуын талап етеді, өйткені бүгінгі күні идеясы күшті және идеологиясы мықты ғана қоғам мен мемлекет кез келген қиындықты еңсере алады. Бұл XX ғасырдағы адамзат тарихындағы маңызды тұжырымдардың бірі саналады.

Қазақ философиясындағы ұлттық идея.

Жоғарыда аталғандай, кез келген халықтың ұлттық идеясы мен философиясы оның руханиятымен, салт-дәстүрімен, өткен тарихымен және мәдениетімен байланысты. Халықтың өмірін, оның санасы мен таным-түсінігін, болашаққа деген көзқарастарын,

руханияттың айқын элементтерін, елі мен жері және халқы үшін еңбек етуді, бірлікке ұмтылуды, біртұтас орталықтандырылған мемлекеттілікке тартылуды және басқа да мәселелерді бейнелеу халықтық дүниетанымда ұлттық философияның пайда болуы мен дамуының маңызды бөлігі кеңінен қамтылды. Халық шығармашылығы, мақал-мәтелдер, аңыздар, батырлар жыры, өлеңдер, адам мен табиғаттың байланысы, саяси-экономикалық пайымдаулар және өзге де дүниелер сол уақыттың білім теориясын танытатын дүниетанымның айтарлықтай дәрежеде дамығанын көрсетеді.

Тарихи шегініс жасасақ, қазақ халқының менталитеті ғасырлар бойы көшпелі өмір салтының нәтижесінде қалыптасып, ол XX ғасырдың басында толықтай отырықшылыққа ауысты. Ал отырықшы өмірге көшумен бірге өмір сүрудің экономикалық жағдайлары өзгерген болса, халықтың психологиясы әлі күнге дейін шексіз кең далаға өзінің меншігі ретінде қарайтын әдетке айналды және бұл кеңістікті түсіну қазақ жанының мәні мен мағынасы болып табылады (Касабек А., Касабек С., 1998: 16). XIV-XV ғасырларда бүгінгі Қазақстан шекарасында ерте уақыттан өмір сүрген түркі тайпалық бірлестіктері негізінде қазақ халқы қалыптасты. Ғасырлар бойы жазба мәдениет болмаса да, ауызша халық шығармашылығының арқасында халықтың рухани байлығы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Жазу пайда болғаннан кейін бұл мұра қарқынды дамып, ұзақ та күрделі тарихи жолдан өтті. Солардың бірі «Батырлар жыры» мен олардағы бейнеленген қазақтың ұлттық идеясы болды.

IX-XV ғасырда күшті тайпалар мен олардың басшылары тек материалдық өндіріс пен әскери өнерде ғана емес, сонымен бірге дүниетанымдық идеялардың қалыптасу үдерісіне белсенді әсер етті. (Касабек А., Касабек С., 1998: 31). Олар сол «генеологиялық тармақты» құрады, бұл дереккөздердің кейінгі дүниетанымы мен көзқарасының өзегі болды. Табиғи күштер, әдет-ғұрыптар мен мәдениет, әлеуметтік заңдылықтар, үдерістер мен философиялық ой-пікірлер қазақ философиясының дамуына орасан зор үлес қосқан түркі ойшылдарының шығармаларында, фольклорда көрініс тапқан шындықты іздеудің бір ағымына ұласты.

Қазақтардың рухани мәдениетінің болмысы философиялық ойдың тарихы элементтерінен бастау алып, бүгінгі көріністе толыққанды классикалық философияның негізі болды. Ұлттық идея мен ұлттық философияның қалыптасуы, оның кезеңдік даму тарихы қазіргі күннің өзінде маңызын жоғалтпаған дәстүрлер мен жан-жақты философиялық зерттеулерге толы. Осы орайда басты бағыттары қатарына алғашқы идеологиялық нұсқаулар, диалектикалық ойлар, дін мен ойлау формалары қамтылған философиялық ой-толғанымдар, антропология ғылымы, мораль және құқық мәселелері, бірлік идеялары және тағы басқалары. Бұлар ақиқатты табу үдерісі ретінде қажеттілігі мүмкін дүниетанымдық жүйені құрай алды. Фольклортанушылар мен әншілер, ақындар мен жыраулар, саясаткерлер мен батырлар, хандар мен қолбасшылар, билер мен серілер – бәрі де өзінің таланты мен зерделілігінің арқасында объективті дүниенің, адам мен адами қарым-қатынастың қасиеттерін ой елегінен өткізіп, әр түрлі деңгейде қалыптасты және халықтың философиялық дәстүрі мен философиядағы ұлттық идеяға белгілі үлес қосты (Касабек А., Касабек С., 1998: 27).

Алайда, олар объективті жағдайларға байланысты ұлттық идеяларға толықтай негізделген дамыған философиялық ілім жасай алмады, дегенмен олар өз дәуірінің әлеуметтік дамуының негізгі тенденциясын білдірді. Бұл ілімнің элементтері білімнің

кейбір жақтарын сипаттау, еркін ойлау негіздері, деистік және пантеистік көзқарастар, гуманизм, этикалық мәселелер, құқық саясаты және мемлекет, қоғам, адамның жеке басының маңызы және т.б. туралы философиялық пайымдаулар болды.

Ұлттық идеяның философиясы қалыптасуының бұл аспектілері адамның танымдық іс-әрекетінің біржақтылығына, консерватизмге және тоқырауға қарсы бағытталды, білімді игеруге шақырды, қазақ халқының прогрессивті дамуына кедергі келтірген күштерге қарсы бағытталды. Бұл шынайы патриотизмді, Отан мен халыққа деген сүйіспеншілікті, ата-бабаларды құрметтеуді, жақсы болашаққа ұмтылуды және т.б. дамытқан ұлттық философияның даму ерекшелігі болды (Уызбаева, 2011).

Дегенмен ұлттық философия өзінің дамуының басты мақсаты туралы толық түсіндіргені жоқ. Әлемнің жалпы дүниетанымдық бейнесі мен оның параметрлері, олардың танымы, әлеуметтік шындықты тұтас зерттеу, ойлау жүйесін қалыптастыру, бізге мұның барлығы екі ғасырдың соңғы өнімдерін көрсетеді. Бірақ соған қарамастан, халық әдебиетінде, поэтикалық аңыздарында, өлең-жырларда, батырлар жырында әлем мен қоғам, адам мен мемлекет, ізгіліктер мен нұсқаулар, тәрбие үдерісі және т.б. туралы білімнің кейінгі өсуінің негізін құрайтын көптеген философиялық көзқарастар көрініс тапты. Олар философияның ескірген стандарттарына сәйкес келе алмады, бірақ жүйелі түрде олар табиғи қайнарларға оралуды және ойлау синкретизмін қалыптастыруды қамтитын белгілі бір, атап айтқанда философиялық рефлексияның шығыс түрін құрады.

Қазақтың ұлттық идеясы бірнеше ондаған жылдар бойы үш аумақтық-экономикалық бөлініс – жүздер арасындағы қайшылықтарды ушықтыра түскен отарлау зардаптарын еңсеріп келе жатқан халық бірлігіне негізделген. Бұл бірлікті үйлестіру ұтымды ой-пікір мен шешім түрінде де, адамдар арасындағы қарым-қатынаста күш қолданбау нысаны ретінде келісім негізінде де жүзеге асырылады. Қазақ халқының үлкен өмірлік тәжірибесі ұлтымыздың даналығына ойлаудың өзіндік тәсілін табуға септігін тигізді. Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ішкі ойлардың өмір беретін ылғалдылығын сақтайтын, көбейтетін және жеткізетін ауызша тарих пен эпос және шығармашылық, кейіннен жалпы философияда ұлттық идеяны дамыту мен құбылысты құрады (Касабек А., Касабек С., 1998: 28).

Қазіргі қазақ философиясында метафизиканың, этиканың, таным теориясының, диалектиканың сан алуан аспектілері мен мәселелері жеткілікті түрде дамыды. Ол өзінің дүниетанымының кеңдігімен, көшпендіге тән ауқымды ойлауымен ерекшеленеді, мәселелер бөлек емес, жан-жақты, синтетикалық түрде шешіледі. Шындықты табуға ұмтылған кез келген ұлттық философия сияқты қазақ философиясы да елдің қоғамдық өмірінде үстемдік ететін, уақыт таңбасын арқалаған, ғылыми-мәдени өмірдің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын идеяларды басшылыққа алады.

Дәл философиялық білімде ұлттық идеяның ең бай элементтері мен оларды тану жолдары көрініс тапты. Тарихи байлық пен ұлттық ой қосылып, өзара байып, ұлттық философияның негізін құрағандықтан, бұл қазақ философиясының айрықша белгісін құрайды. Қазақ философиясы халық тарихының жан-жақты тұжырымдамасын қалыптастырды және оны түсінудің әдіснамалық кілті (Касабек А., Касабек С., 1998: 29).

Ұлттық идеяға негізделген философияның жалпы тарихы тек тарихты ғана емес, сонымен қоса ұлттық әдебиет, өнер және қоғамдық сананың өзге де тармақтары қамтылған біртұтас және дамыған тарихының болмауын білдіреді. Сондықтан ұлттық идея мен мемлекет және қоғамда ұлттық идеологияны жүргізу мен оны жан-жақты зерттеуде философияны өзінің тарихи дамуында барабар жаңғырту қажеттілігі туындайды.

Осылайша, қазақ халқының тағдырында, оның көп ғасырлық тарихында ұлттық идея өте маңызды рөл атқарды. Шын мәнінде, ол қазақ халқының бостандығы, тәуелсіздігі, бірлігі идеясына алып келеді. Қазақтың ұлттық идеясы әртүрлі дәуірлердегі отандық ойшылдардың шығармашылығы арқылы өтті. Қазақ хандықтарының қалыптасу кезеңінде жырау мен ақындар рулар мен тайпаларды топтастыруға, туған жерді, тәуелсіздікті қорғауға шақырды. Атап айтқанда Қазтуған жырау, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жыраулар, Шал-ақын дала ойшылдары мәңгілік елдің ұлттық идеясы мен оның философиялық мәселелері туралы ойлана отырып, тәуелсіздік, бейбітшілік, әділеттілік, адамдар арасындағы теңдік идеяларын жырлады (Аймұхамбет, 2017).

Жоғарыда аталғандай, бұл тек жыраулар поэзиясында ғана емес қазақ фольклорында да айтылып, соның негізгі бөлігі саналған батырлар жырында да сақталды. Батырлар жырында қазақ батырларының ерлігі мен қызметін суреттеу арқылы ұлттық идеяға негізделген философиялық ой мен пікірдің мазмұнын көре аламыз.

Кейінгі тарихи кезеңде біздің ұлы ағартушыларымыз қазақтардың ұлттық идеяларының мән-мазмұнын зерттеп, оның дамытушылары саналған ақын-жазушылар мен ғалымдар және философтар мен ағартушылар Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Олардың ортақ қазақтың ұлттық идеясы, өз халқының болашағы туралы жалпыұлттық көзқарасы - өзін-өзі одан әрі жетілдіруге қабілетті білімді, зияткерлік ұлт. Қазақ ойшылдары әлеуметтік прогрестің негізін бірінші кезекте отандастарымыздың білім алуында, ағартуында, ғылым мен мәдениеттің, қолөнердің дамуында, қажырлы және жасампаз еңбекте көрді. Сонымен бірге, қазақтардың шаруашылық өмірінің артта қалуының басты себебін олар надандықпен бірге қарады. Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «тек шынайы білім күмәнданудың құтқарушы рухын береді, тек ол адамға өмір мен материалдық әл-ауқатты бағалауды үйретеді» (Валиханов, 1985).

Қазақтың ұлттық идеясы күшті этикалық құрамдас бөлігімен ерекшеленеді. Сонымен ақын, философ Абай қазақ халқының ұлттық идеясын зияткерлік білімді таратумен, шаруашылық-өндірістік өмірді жаңғыртумен ғана емес (Абай, 1993), ең алдымен адамгершілік тәрбиесімен, рухани-адамгершілік жетілдірумен – гуманизммен, адам өмірінің құндылығымен, өмірдегі өз орнын анықтаумен, әділеттілікпен, жауапкершілікпен және т.б. байланыстырды. «Қазақ ұлттық идеясының өзегін құрайтын негізгі қағидалар үш негізгі қасиетке ие жетілген тұлғалар: ақыл, жүрек, ерік, қоғам мен халықтың тірегі болуы керек», – дей отырып, мұндай қағиданы ұстанған адамдар білімді болатынын және қоғамда белсенді әрекет пен ұлттық идеяны уағыздай алатынын айтады (Абай, 1993: 39-40).

Қазақ ұлттық идеясының рухани-адамгершілік қырын Шәкәрім Құдайбердіұлы ерекше атап өтеді. Көрнекті философтың пікірінше, «ұлттық идеяны – мемлекеттік

тәуелсіздікті жүзеге асырудың басты шарты – руханиятты, адамгершілікті жандандыру, адамзатты оның жамандықтарынан арылту. Шәкәрімнің ойынша адам өмірінің жақсы негізі адал еңбек, ар-ождан ақыл, шынайы жүрек болуы керек. Міне, бәріне үстемдік етуі керек негізгі үш қасиет. Оларсыз өмірде бейбітшілік пен келісім таба алмайсың» (Абай, 1993: 100-101). Сонымен қатар ойшыл «мемлекеттердің билеушілері адал, ақылды, риясыз адамдарды таңдауы керек. Әділ, адамгершілік заңдар құра алатын, олардың сақталуын қадағалай алатын лауазымды тұлғаларды тағайындау керек». Ең бастысы – адамдарды жұмыс істеуге үйрету керек, оларға білім беру керек, бірақ мұның бәрі адам бойындағы төменгі дәрежедегі қасиеттерін жоюға жеткіліксіз болады.

Ағартушылық идеялар қалыптасып келе жатқан ұлттық буржуазияға Отанды жаңғыртудың, ұлттық сана мен келісімнің көтерілуінің негізгі идеясын ел бостандығы мен тәуелсіздігіне апаратын шындықты іздеудің негізгі желісі ретінде тұжырымдауға көмектесті.

Қазақстанның Тәуелсіздік алу идеясы және одан кейінгі оқиғалар қазақ ұлтшылдығы дамуының жаңа кезеңін айқындады. Посткеңестік кезеңде бұл саладағы негізгі бастама толығымен мемлекетке өтті. Қазақ ұлты мен оның этникалық қауымдастығын мемлекеттіліктің негізі деп жариялаған елдегі билік жаңа идеологиялық тұғырнама қалыптастыруға кірісті. Кеңестік кезеңде қазақ зиялыларының көкейіне қонған сол ұрандар мен идеялар мемлекеттің қолдауының арқасында жүзеге аса бастады. Қазақстан да басқа посткеңестік елдер сияқты ұлттық мемлекет құру жолын ұстанды (Ценности и идеалы независимого Казахстана, 2015). XXI ғасырдағы Қазақстанды қазақтың тұрмыс-тіршілігінен, қазақтың ұлттық болмысынан тыс елестету мүмкін емес. Қазақ халқының әлеуметтік-мәдени эволюциясының тарихы өте бай. Ол бірте-бірте түркі дәстүрлері мен исламның рухани құндылықтарының күшті ықпалымен далалық және қала мәдениеті кеңістігінде Шығыс пен Батыс, Азия мен Еуропа өркениеттерінің тоғысқан тұсында пайда болды. Қазақтың бүкіл болмысы, тәуелсіздік идеясы Қазақстанның тәуелсіздігі – көршілес елдермен ынтымақ пен бірліктің, өзара түсіністіктің артуы ғасырлар бойы қазақ философиясында қалыптасқан ұлттық идеяның негізгі көріністерінің бірі. Татулық пен теңдікті жақтаған, халқының даналығының құдіретін мойындап, елінің ертеңіне үмітпен қарайтындар өз халқының өткенін ұмытпайды.

Қорыта келе қазақ философиясындағы ұлттық идея – қазақ халқының рухы мен ұжымдық мәнін бейнелейтін құндылықтардың бірегей кешені. Бұл идея қоғамның бүкіл философиялық құрылымына еніп, оның жеке басы мен мәдени мұрасын анықтайды. Қазақ ұлттық идеясының негізінде салт-дәстүрлерге, тарих пен әдет-ғұрыпқа деген терең құрмет жатыр. Бұл ежелгі заман мен қазіргі заман арасындағы көпірдің бір түрін білдіреді, ата-баба құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа сақтап, оны мұра етіп жеткізіп келеді. Негізгі компонент туған жерге, оның табиғаты мен байлығына деген сүйіспеншілік. Сонымен қатар қазақ ұлттық идеясы қоғамдастық пен өзара көмектің маңыздылығына баса назар аударады. Оның негізінде әр адамның әл-ауқаты бүкіл қоғамның өркендеуімен тығыз байланысты екенін түсіну жатыр. Бұл ортақ мақсаттарға жету жолында ұжымдық сана мен ұйымшылдықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақ философиясының маңызды элементі ұлт ішіндегі мәдениеттер мен дәстүрлердің алуан түрлілігін құрметтеу. Ұлттық идея, осы тұрғыда, мәдени әртүрлілікті сақтауға және ынталандыруға шақыра отырып, әртүрліліктегі үйлесімділікке баса назар аударады. Осылайша, философиядағы қазақтың ұлттық идеясы негізгі құндылықтар мен қағидаттарды білдіріп қана қоймай, өзінің бірегейлігін сақтай отырып, сонымен бірге басқа мәдениеттермен ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу үшін ашық, тұрақты және бірегей қоғам құрылатын рухани іргетас ретінде қызмет етеді.

Қорытынды

Қоғам мен мемлекеттің модернизациясы өз дамуында әр түрлі аспектілерді, салаларды, бағыттарды қамтиды және сонымен бірге ол көптеген факторлармен тығыз байланысты. Мемлекет пен қоғамның дамуы үшін ең маңыздысы – әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық, саяси-құқықтық, рухани-философиялық және басқа да салалары ерекше орынға ие. Сонымен қатар елдің өндірістік-экономикалық жетістіктері қаншалықты жоғары болғанымен, егер халықты біріктіретін және жігерлендіретін, оның жеке басын нығайтатын ортақ құндылықтар, мұраттар мен мақсаттар және осының бәрін бір арнаға тоғыстыратын идея болмаса, онда мұндай қоғам біртұтас және тұрақты болуы екіталай.

Қорыта айтқанда, тарихи-философиялық тұрғыдан алғанда «ұлттық идея» ұғымы кешенді тұжырымдама болып табылады. Бұл тұжырымдаманың өзі ұлттық-мәдени тұтастықтың болуы тиіс екендігін ерекшелеп көрсетеді және ол мемлекеттік тұтастық шеңберіндегі бірегей және әмбебап философиялық ұғым ретінде көрсетіледі. Халықтың ұстанымы мен көзқарастарын бір арнаға тоғыстырып, ұлт болып ұйысуда ұлттық идеяның философиялық құндылығы мемлекет пен қоғамның идеологиясын жасаудағы аса ірі құрал бола алатыны даусыз. Бұл жағдайда ұлттық идея бастапқыдан өз қызметін белгілі бір қоғамдық ортада әлеуметтік-мәдени жобалаудың идеологиялық деңгейімен үйлестіре алатын және сонымен бірге белгілі бір типтегі азаматтық бірлік ретінде әлеуметтік кеңістікті бағындыруда идеологиялық күшке айнала алатынына көз жеткізілді. Тек, ең бастысы ұлттық философиялық құндылықтарды оята отырып, тіл мен тарихты, мәдениет пен құндылықтарды және салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарды біріктіруші күш ретінде дұрыс пайдалана алса жеткілікті болып саналады. Орта ғасырлардан басталған қазақтың ұлттық дамуында, халықтың бірігуі мен ұлттық идеяның қалыптасуында тарих пен әдебиеттің, мәдениет пен фольклордың және көркемөнердің орны ерекше болып, ол қазіргі кезге дейін қызмет етуде.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР «19679556» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Авторлардың үлесі

Мамытова С.М. – мақаланың идеясын байыптап, өрбу бағытын айқындап, редакциясына жауап берді.

Аташ Б.М. – мақаланың концептуал негіздерін бекемдеп, логикалық негіздерін анықтады.

Әдебиеттер тізімі

Абай. Книга слов. Шакарим. Записки забытого / Пер с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. – Алматы: Ел, 1993. – 128 с.

Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер // Türk dünyasi, Dil ve Edebiyat Dergisi / Turkish World, Journal of Language and Literature. Issue: 43 (Bahar-Spring 2017). – Б. 25-48.

Алтаев Ж., Амиркулова Ж. Қазақ философиясының методологиялық негіздері. // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2015. – № 4 (53). – Б. 11-17.

Богомолов А. С. Основы теории историко-философского процесса / А.С. Богомолов, Т.И. Ойзерман. – М.: Наука, 1983. – 286 с.

Булгбаева А.З. Идея независимости в традиционной музыкальной культуре казахов // Известия НАН РК. – 2011. – №6. – С.151-153.

Бұлтбаева А. Қобыланды батыр эпосындағы тәуелсіздік идеяның көрінісі // ҚР ҰҒА Хабарлары. – 2010. – №2. – Б. 16-21.

Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в Степи // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3 т. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 472 с.

Джуманова Г.Ж. Национальная идея как фактор модернизации общества: зарубежный и отечественный опыт// Вестник. Серия философии, культурологии и политологии. №2 (68). 2019. – С. 220-230.

Касабек А., Касабек С. Искание истины. - Алматы: Ғылым, 1998. – 144 с.

Малгараева З.Б. Формирование национальной идеи: опыт философского анализа // Право и Государство. – 2012. – №2-4. – С 42-47.

Нысанбаев А.Н. Национальная идея: мировой опыт и Казахстан// Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политилогического анализа. / Под ред. А.Н. Нысанбаева. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2006. – 412 с.

Силантьева М.В. Национальная идея как внеидеологический проект // Интегративная перспектива в гуманитарных науках. 2017. – №1. – С. 59-65.

Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике (XIX-XX вв.). - М.: Издательство «Наука», 1982. – 248 с.

Уызбаева А.А. Национальная идея Казахстана // Наука и новые технологии. № 4, 2011. – С. 207-208.

Ценности и идеалы независимого Казахстана: коллективная монография / Под общ. ред. Шаукеновой З.К. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 322 с.

Самал Мамытова, Берик Аташ
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Национальная идея в философии: значение и ценности

Аннотация. На формирование национальной идеи у любого народа влияют исторические, культурные, духовные, психологические и другие факторы, которые были характерны для национальной идентичности. Культура и духовность являются источником национальной идеи и всегда сосуществуют с народом и обществом. У каждого народа есть путь возникновения и становления национальной идеи, который отражает традиционные ценности и особенности общества. Кроме того, особенно важна связь национальной идеи с культурой народов, которая характеризуется как самая основная категория философии. В странах и народах мира значение национальной идеи и ее ценности очень глубоки, и она развивалась вместе с философскими ценностями. В данной научной статье рассматривается национальная идея и ее сущность и ценности в философии. Также анализируются различные подходы к пониманию национальной идеи в философии, выявляются основные течения. Особое внимание уделяется влиянию национальной идеи на формирование общественных ценностей и мировоззрения. Исследование также рассматривает роль национальной идеи в современном обществе и ее влияние на социокультурные процессы. Главная научная задача исследовательской работы состоит в том, что она рассматривает национальную идею, сложившуюся в любом государстве, как философскую категорию. В качестве основного примера и объекта научной работы были выбраны национальная идея казахского народа и его философия. В связи с этим проводится историко-философский анализ национальной идеи казахского народа и ее формирования.

Ключевые слова: философия; национальная идея; национальная идеология; народ; этнос; история; культура; мировоззрение; народное творчество; национальное бытие; ценность.

Samal Mamytova, Berik Atash
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

National idea in philosophy: meaning and values

Abstract. The formation of a national idea among any people is influenced by historical, cultural, spiritual, psychological and other factors that were characteristic of the national identity. Culture and spirituality are the source of the national idea and always coexist with the people and society. Every nation its own way of forming the national idea, which reflects the traditional values and characteristics of society. In addition, the connection between the national idea and the culture of the

people, which is characterized as the most basic category of philosophy, is especially important. In the countries and peoples of the world, the significance of the national idea and its values is very deep, and it has developed along with philosophical values. This scientific article examines the national idea and its essence and values in philosophy. Various approaches to understanding the national idea in philosophy are analyzed, and the main trends are identified. Special attention is given to the influence of the national idea on the formation of social values and the worldview. The study also explores the role of the national idea in modern society and its impact on socio-cultural processes. The main scientific task of the research work is that it considers the national idea that has developed in any state as a philosophical category. The national idea of the Kazakh people and their philosophy have been chosen as the main example and object of scientific work. In this regard, a historical and philosophical analysis of the national idea of the Kazakh people and its formation is carried out.

Keywords: philosophy; National idea; national ideology; people; ethnic group; history; culture; worldview; folk art; national being; national value.

References

Abai. Kniga slov, SHakarim. Zapiski zabytogo. / Per s kaz. K.Serikbaevoj, R.Sejsenbaeva [Notes of the Forgotten]. (Almaty, El, 1993, 128 p.). [in Russian].

Altaev J., Amırkýlova J. Qazaq fılosofıasynyń metodologıalyq negizderi. [Kazakh philosophy and methodology]. (QazUÝ Habarshysy. Fılosofıa serıasy. Mədenıettaný serıasy. Saıasattaný serıasy, №4 (53), 2015, P. 11-17). [in Kazakh].

Bogomolov A.S. Osnovy teorii istoriko-filosofskogo processa [Fundamentals of the theory of the historical and philosophical process] A.S. Bogomolov, T.I. Ojzerman. (M., Nauka, 1983, 286 p.). [in Russian].

Bultbaeva A.Z. Ideya nezavisimosti v tradicionnoj muzykal'noj kul'ture kazahov. [The idea of independence in the traditional musical culture of the Kazakhs]. (Izvestiya NAN RK, 2011, №6, P. 151-153). [in Russian].

Bultbaeva A. Qobylandy batyr eposyndaǵy táýelsizdik ıdeıanyń kórinisi. [Independence is a reflection of the idea in the Kobylany batyr epic]. (QR UǴA Habarlary, 2010, №2, P. 16-21). (in Kazakh).

Valihanov CH.CH. O musul'manstve v Stepi [About Islam in the Steppe]. Valihanov CH. CH. Sobranie sochinenij v pyati tomah. Tom 4. (Alma-Ata, Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj enciklopedii, 1985, 463 p.). [in Russian].

Gegel' G.V.F. Enciklopediya filosofskih nauk v 3 t. [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. (M., Mysl', 1977, T. 3, 472 p.) [in Russian].

Dzhumanova G.ZH. Nacional'naya ideya kak faktor modernizacii obshchestva: zarubezhnyj i otechestvennyj opyt. [The national idea as a factor in the modernization of society: foreign and domestic experience.]. (Vestnik. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii. №2 (68), 2019, P. 220-230). [in Russian].

Aımuhambet J. Túrki mıfologıasy: tıpologıalyq sıpaty, ortaq motıvter jáne keıipkerler. [Turkic mythology: typological nature, common motives and characters] (Türk dünyasi, Dil ve Edebiyat Dergisi / Turkish World, Journal of Language and Literature. Issue: 43 (Bahar-Spring 2017, P. 25-48). [in Kazakh]

Kasabek A., Kasabek S. Iskanie istiny [Search for truth]. (Almaty: Gylym, 1998, 144 p.), [in Russian].

Malgaraeva Z.B.Formirovanie nacional'noj idei: opyt filosofskogo analiza. // Pravo i Gosudarstvo. [Formation of the national idea: experience of philosophical analysis]. (№2-4, P. 42-47). [in Russian].

Nysanbaev A.N. Nacional'naya ideya: mirovoj opyt i Kazahstan. – Obshchenacional'naya ideya Kazahstana: opyt filosofsko-politilogicheskogo analiza. [National idea: world experience and Kazakhstan. – National idea of Kazakhstan: experience of philosophical and political analysis]. Pod red. A.N. Nysanbaeva. (Almaty, Komp'yuterno-izdatel'skij centr Instituta filosofii i politologii MON RK, 2006, 412 p.). [in Russian].

Silant'eva M.V. Nacional'naya ideya kak vneideologicheskij proekt [National idea as a non-ideological project]. (Integrativnaya perspektiva v gumanitarnyh naukah. 2017, №1, P. 59-65). [in Russian].

Stepanyanc M.T. Musul'manskie koncepcii v filosofii i politike (XIX-XX vv.). [Muslim concepts in philosophy and politics (XIX-XX centuries)]. (M., Izdatel'stvo «Nauka», 1982, 248 p.). [in Russian]

Uyzbaeva A.A. Nacional'naya ideya Kazahstana [National idea of Kazakhstan]. (Nauka i novye tekhnologii, № 4, 2011, P. 207-208). [in Russian].

Cennosti i idealy nezavisimogo Kazahstana. Kollektivnaya monografiya [Values and ideals of independent Kazakhstan]. Pod obshch. red. SHaukenovoj Z.K. (Almaty, Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2015, 322 p.). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Мамытова Самал Мұхтарқызы **–** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының докторанты, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Mamytova Samal Mukhtarkyzy **–** doctoral student of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave., 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Мамытова Самал Мухтаровна **–** докторант кафедры философии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Аташ Берік Мұратұлы **–** философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан.

Atash Berik Muratuly **–** Doctor of Philosophical Sciences, Associated Professor of the Department of Philosophy at the Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave. 71, 050040, Almaty, Kazakhstan.

Аташ Берик Муратулы **–** доктор философских наук, ассоциированный профессор кафедры философии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

IRSTI 02.41.21
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-211-228

Concepts of an ideal city in the history of philosophy

Mira Manassova[1], Galiya Seifullina*[2], Marina Klishina[3]

[1, 2]Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
[3]Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan

*(E-mail: Corresponding author: [1]miramanassova@mail.ru, *[2]galiya-magavina@mail.ru, [3]klmarina_7@mail.ru).*

Abstract. This article reviews the primary ideas that have been proposed about the «ideal city» from the time of ancient civilization to the present, and it draws key findings that are important for comprehending the details of contemporary urban development. The article pays a lot of attention to the social essence of the dynamics of the city, ideas about the ideal organization of urban space and its infrastructure. The comparison of modern models of the ideal city with the views of Plato, Aristotle, Al-Farabi and other thinkers and scientists on the ideal city testifies to the importance of these ideas. The authors consider the evolution of ideas about the geometry of urban space, conditioned by certain socio-ethical, aesthetic, mythological and religious priorities, basic scientific concepts and prevailing worldviews, as well as practical tasks of ensuring the safety of the city. Projects of urbanization and social reconstruction, where the ideas of spiritual and moral transformation of man and society prevail, for all their utopianism, cannot sink into the past. They encourage thinking about the possibility of building models of urban and social reconstruction that meet millennial aspirations for security, justice, the common good, and comfort. The article draws attention to the growing negative consequences of the urbanization process, the need for a serious justification of the policy of formation and development of megacities, its implementation taking into account the principle of multifactoriality.

Keywords: ideal city; virtuous city; modern city; virtue; morality; urban space; values; urban infrastructure; city security; urbanization; megapolis.

Received 05.02.2024. Revised 12.02.2024. Accepted 10.05.2024. Available online 30.06.2024

For citation:
Manassova M.M., Seifullina G.R., Klishina M.V. Concepts of an ideal city in the history of philosophy // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 211-228. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-211-228

Для цитирования:
Манасова М.М., Сейфуллина Г.Р., Клишина М.В. Концепции идеального города в истории философии // Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 211-228. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-211-228

Introduction

For thousands of years, the topic of the city has been a pertinent one in socio-philosophy. The ideas of Le Corbusier's «vertical garden city», Augustine's «City of God» and «City of Earth», Al-Farabi's «virtuous city», Plato's «ideal city», and several other models all support this. Humanity is always intrigued by plans to rebuild perfect «virtuous cities» and educate morally upright citizens.

Today, many experts note the growing negative consequences of the urbanization process. This is also the process of underfunding small towns in comparison with the largest cities, and therefore the absence of certain factors that ensure the comfort of citizens, the functioning of institutes of science, education, development of the city's infrastructure, etc. Today, when the city becomes an alienation space, when the main infrastructure: transport (there is a problem of public transport, which is actually very expensive), urban planning, communication system, communal infrastructure, social infrastructure (medical care, educational institutions, institutions and leisure space) – no longer meet the needs of citizens, and do not provide comfort accommodation and work. There are serious problems with the prospects of urbanization.

Recent examples demonstrate the significance of megacities for the regional and national economies, a significance primarily derived from their diversified economies, which attenuate negative and crisis tendencies in the economy during recessions and encourage swift recovery during expansions. Additionally, the movement of eager members of society to cities ensures that megacities are hubs of inventive, scientific, and educational progress (Eliseev, 2023: 13). However, the financing of megacities is carried out due to the underfunding of small towns. How legitimate and far-sighted is this practice?

A number of other questions arise. Is it possible to calculate the image of the future city? How severely can the requirements for changes in the appearance and landscape of the city be limited (to restrict or not to restrict the right to rebuild apartments, historical buildings, facades of cultural heritage monuments, demolition of monuments, etc., etc.), how thoughtful is the change in energy supply, water supply, transport and communication systems? Is it possible for city residents seeking to satisfy their needs and ambitions to give up a way to solve urban planning, or should there be a conceptual way to solve it? These and many other issues have not been conceptualized, although the costs of striving to build megacities are already becoming obvious.

Materials and methods of research

The methodological basis of the article is a set of theoretical and methodological principles and directions in the study of the city phenomenon as a whole territorial, social and cultural structure. In defining this research problem, the authors relies on and uses the following general scientific principles of research: the principle of objectivity, integrity, and consistency, as well as hermeneutical, comparative, systemic, synergetic, communicative, anthropological, landscape, sociological, cultural.

Discussion

The history of urban settlements is a problem of research of many minds of the past and present. The theme of the city is both a scientific, theoretical and practical problem. This problem has worried and worries archaeologists and urban planners, scientists and philosophers, politicians and residents of urban settlements, the authorities of cities and states. By comparing various models of an ideal city, interpreting them, we will try to answer the questions: what kind of city do we dream of, it will be a garden city and how necessary it is to take into account the landscape, is it possible to achieve harmony with the environment and what is the role of architectural bionics in this. Or hopes for taking into account the natural patterns of living nature are unrealistic, and our dreams will not come true, because we are not able to approach the understanding of these issues at an interdisciplinary level, system analysis and synergetic principles (homeostaticity, hierarchy, nonlinearity, instability, open-endedness, dynamic hierarchy, observability, without the use of which it is difficult to avoid excessive metaphorization and arbitrariness of interpretation) and therefore we will all be immersed in the space of the «unlovable» city? There are «at least four areas of application of synergetic methodology in the field of architecture and urban planning: urban studies, form-building in architecture and urban planning, the psychology of architectural creativity and the history of architecture. In fundamental architectural and urban planning research, theoretical models of complex formations with «human dimensions» can already be quite successfully studied in a synergistic manner without violating the integrity of the methodology of the theory of self-organization.

«Timaeus», «Critias», Plato's «State» and «The Doctrine of the State», Aristotle's «Politics» about the «Ideal City», biblical ideas about Sodom, Gomorrah and other cities of the past, «A Treatise on the views of the inhabitants of the virtuous city» by Al-Farabi and the Just City of ibn Sina, the ideal utopia city T. Mora and T. Campanella's «City of the Sun», Francis Bacon's «New Atlantis», are all devoted to the same range of issues: what should be an ideal society, an ideal state, what should be the power and what is the status of the city, what is the role of the city in the history of the formation of local civilizations and modernity.

Plato talks about an island named Atlantis in the Timaeus. A kingdom of incredible proportions came into being, «whose power spread to the entire island, many other islands and parts of the mainland and even conquered Libya on this side of the straits as far as Egypt and Tyrrhenia in Europe» (Plato, 2007: 506-507). It was at that point that Plato continued in the Timaeus Critias River, that «your state showed to the whole world a brilliant proof of its velour and strength: surpassing all by its firmness of spirit and experience in military affairs, it first stood at the head of the Hellenes, but because of the betrayal of the allies it was left to itself, faced extreme dangers alone and nevertheless, it overcame the conquerors and erected victorious trophies. Those who had not yet been enslaved, it saved from the threat of slavery; all the rest, no matter how many of us lived on this side of the Pillars of Hercules, it generously made free» (Plato, 2007: 501).

It follows from this dialogue that Atlantis is not really an ideal city-state. Atlanteans are conquerors. And the liberators are the ancestors of the Athenians modern to Plato. What did

Plato want to show? That in an ideal city, from the point of view of the geometry of urban space, there may be far from ideal power? And why did thinkers of the following centuries try to recreate this geometry? What are the advantages of planning an ideal city according to Plato?

According to Plato, the ideal city has a radial-ring layout system and all dimensions of which are subordinated to one unit – the stage. The geometry of Plato's city reveals to us the meanings of not only mathematical concepts, but also astronomical, socio-ethical, religious and class ones. Plato draws the geometry of the urban space of Atlantis, due to the mathematical concepts of that time, in which the dominance of the concept of a circle as an ideal geometric figure can be traced from Pythagoras, but in addition to mathematics, religious and mythological ideas influenced the idea of the geometry of an ideal city. The architecture of the cities of ancient civilizations was also largely determined by the religious beliefs of the past.

One cannot ignore the fact that ancient Athens, according to the geometry of urban space, is to some extent a prototype of Plato's ideal city-state of Atlantis: «in terms of the central part of the city was an alternation of water and earth rings ..., the outer water ring was connected to the sea by a channel 50 stadia long (1 stadia – approx. 193 m). The earthen rings separating the water ones had underground channels near the bridges, adapted for the passage of ships. The largest water ring in circumference was three stages wide, and the earthen ring that followed it was the same; the next two rings, the water ring and the earth ring, were two stages wide; finally, the water ring encircling the island in the middle was several stages wide» (Plato, 2007: 602). As already mentioned, Plato considered the geometry of the legendary Atlantis, based on the Pythagorean idea of the circle as the most ideal figure.

So, Plato's ideal city had a centrally symmetrical layout and a radial structure that reflected the class division of the inhabitants into 12 predominantly equal groups.

Plato's story about Atlantis is an image of the ideal life of the city and society, which was presented by Plato in the «State» and in the «Laws», preserved in his memories of the «golden age». An aristocrat to the core, an aristocrat by birth (a descendant of Solon and Codrus), an aristocrat of the spirit, Plato gravitated towards a passing tradition, to a passing architectural style. And if the geometry of the urban space of Athens with its main square, the circle, suited Plato, then the lack of rich decoration in the architectural appearance of Athens is a distinctive feature of Athens, but not of Atlantis.

And that's why Plato pays great attention to architectural delights, a kind of aesthetics (as they would say now, design): «white, black and red stone ..., which was mined in the bowels of the middle island and in the bowels of the outer and inner earth rings ..., in quarries where double depressions remained, blocked from above with the same stone, the Atlanteans arranged parking for ships. If they made some of their buildings simple, then in others they artfully combined stones of different colors for fun, giving them a natural charm; They also treated the walls around the outer earthen ring with copper along the entire circumference, applying metal to the wall in molten form, the wall of the inner shaft was covered with tin casting, and the wall from the acropolis itself was covered with orichalcum, emitting a fiery sheen» (Plato, 2007: 601-602). Such luxury, of course, is not typical of democratic Athens, there is a different architectural style. The most famous monument of the classical period of

the time of Socrates and Plato is the Acropolis of Athens: the entire temple complex was built of white marble, looked light and airy, without any stone decorations. The story of Critias is a vivid verbal image of the ideal city given by Plato in the «State». Today, of course, urban planners are less concerned about exterior design. The modern exterior style is characterized by minimalism: the use of steel, glass and concrete, and modern buildings are characterized by smooth geometric lines and lack of decorations.

Results

As a rule, temples and religious buildings were located in the center of ancient cities. What is the reason for the amazing architectonics of the ancient cities of Mesopotamia, ancient Egypt, the Harappan civilization, and the civilizations of the South American continent: the Incas, Aztecs, and Maya? The architecture of ancient structures that researchers discover all over the world, ancient civilizations that at least partially become accessible to the eyes of archaeologists after centuries and millennia, cannot fail to amaze. Why and why were such monumental structures erected? Obviously, they were not built for mercantile reasons, not only for themselves, but also for future generations. What information do these architectural masterpieces bring to us? What sacred meaning did the ancient architects and ancient civilizations try to convey to us? Today, without having the drawings of the layout of Atlantis in our hands, we cannot unequivocally say that such a layout of urban space, from Plato's point of view, is ideal. Nonetheless, the Critias's preserved account of the Atlantean metropolis helps us visualize its geometry: «He fortifies the hill where she lived, dividing it from the island by a circumferential ring and enclosing alternating water and earth rings (there were three water rings and two earthen rings) of equal or lesser magnitude, drawn at an equal distance from the island's center, as if with a compass». People were able to overcome this obstacle since there were no ships or cargo at the time (Plato, 2007: 599).

A vivid description of the geometry of the urban space of Atlantis is presented in the dialogue «Critias»: «The island on which the palace stood had five stadia in diameter; the kings circled this island from all sides, as well as earthen rings and a pletre-wide bridge with circular stone walls and towers and gates were placed everywhere on bridges at the passages to the sea» (Plato, 2007: 601). Towers and gates. What does this remind us of? Yes, of course, ancient and medieval fortifications. Let us recall the famous myth and tragedy of Aeschylus «The Seven against Thebes». The city had a round shape and was surrounded by a wall with seven gates: hence the Boeotian Thebes was called Sevenfold. Thebes had an open urban space in the form of a circle and seven impregnable gates. All attempts to capture Thebes were unsuccessful. And only when the city was encircled and an army stood at every gate, this legendary city was captured. That is, towers and gates, including the towers and gates of the Moscow Kremlin, are not only and not so much the result of aesthetic preferences, this architecture performs the main function, defensive. And if gates and fortress walls are not relevant for today's cities, then the same cannot be said about squares, «meeting squares» or «open spaces», which in ancient times were the centers of business life and were used for meetings.

Plato's ideas were popular with many generations of architects – Italian ideal fortress cities of the XV-XVI centuries, which closely resemble Plato's centric, radial-ring urban planning

idea. In addition, his constructions provided food for theoretical thought and formed the basis of ideal cities-societies of utopian socialists.

In «Doctrine and the State», Aristotle, like his esteemed mentor and friend the philosopher Plato, places enormous emphasis on the geometry of urban space. The urban area in Aristotle's ideal city is laid out in a rectangle and is separated into three sections: holy, public, and private. «The city ought to be the hub of the entire surrounding area, from which assistance might be dispatched in all directions. Another requirement is that there be convenient transportation to the city and that the items can be transported there with ease (Peshina et al., 2013: 38).

As we can see, Aristotle does not agree with his friend and teacher on the issue of urban space either (recall his famous words: «Plato is my friend, but the truth is more precious»). Aristotle, in contrast to Plato, believed that an ideal city had a «rectangular plan» for urban space (Aristotle, 1983). It also did not include «identical houses», as Plato had defined the geometry of the city (Plato, 2007: 609).

Why? In the time of Aristotle, the circle as a perfect geometric figure was replaced by a square, parallel lines. In this regard, it is impossible not to recall the interpretation of E.V. Ilyenkov's postulate on parallel lines, which, when rejected, gave rise to the geometries of Riemann and Lobachevsky: «Why does a civilized child not have to «prove» (which, among other things, is impossible) the fact that parallel lines don't intersect, no matter how much you keep imagining them? And why is this axiom impossible to explain to an adult bushman...? The fact is that the forms of perception ... of a European from the very first days of his life are actively organized by geometrically «correct» forms of «civilized, «humanized nature» – walls of rooms, streets ..., and the forms of perception and imagination of a bushman – the wild nature of the jungle with their fantastic interlacing of vines and branches ...» (Ilyenkov, 2014: 39-40). These words of E.V. Ilyenkov confirm the reasoning of those who rely on the principles of bionics. The development of architectural bionics is largely predetermined by time. Analysis of the literature, study of already created architectural objects, proves that this is one of the most relevant areas today, to which the authors will devote the next article. And this is connected with the general idea of a return to nature, which can be traced today in many areas of human activity. The technocratic development of recent decades has almost completely subjugated the human way of life. In fact, we have become inhabitants of an artificial «nature» created from glass, concrete and plastic, the ecological compatibility of which with the life of a living organism is steadily approaching zero. Architectural bionics can be one of the ways to restore balance and return to nature. In addition to buildings whose design uses the principles and structures of living nature, bionic buildings also include those that copy forms rather than biological structures. Discussions connecting ideas about an ideal city with landscaping are still relevant. To improve the environmental situation, natural elements such as trees and grass, moss and others are increasingly being used in architecture. Take, for example, the project of a house and garden in Singapore. E.V.Ilyenkov's words about people's geometric ideas are not an attempt to belittle the architectural model of a bushman or eskimo; on the contrary, it is a prediction of awareness of the importance of adequate perception of the geometric forms of natural objects, not burdened by geometric abstractions, and their possible use in urban planning.

Based on the bionic principle, the South Korean architect S. Calatrava built a tower in Sweden – HSB Turning Torso, a one hundred ninety-meter building literally «twisted» around its axis, «folded» from nine cubes slightly shifted relative to each other so that the top of the tower is rotated by 90° from the base. The main principle of bionic architecture is that functional space should be a continuation of the laws of nature.

Analysis of existing literature is one of the grounds for the assertion that the environment of a modern large city suppresses a person with its monotony. Bionic architecture, on the contrary, is an extension of nature. It can be assumed that in the future its role will increase.

Ensuring a clean water supply for cities is a responsibility that involves considering the health of the populace and tying this to the city's advantageous position. After all, our health is greatly impacted by the things we eat often and in big quantities to fulfil our physical demands, and this is related to the quality of the air and water. Therefore, if in cities that are prudent, it turns out that not all the water flowing in them is of the same quality for health, or if there are few sources in them, it is necessary to separate drinking water from water that serves for other needs (Aristotle, 1983: 609). In this context, the facts of drainage, or vice versa, the reconstruction of reservoirs and swamps that take place in the modern history of cities, await their objective study and scientific justification of their possibility and necessity. In general, the policy of formation and development of megacities requires serious justification, it must be implemented taking into account the principle of multifactoriality. For instance, Aristotle disagreed with Plato's notion. «Help should be able to be sent in all directions from the city, which should serve as the hub of the entire surrounding area. The ability to transport the received goods to the city with ease is another requirement. Additionally, the nation should be advantageous for the transportation of wood and any other processing-related materials. Foreign nationals raised in accordance with other laws who remain in the state for an extended period of time do not support the upkeep of law and order in this state or its development. This is because many foreign merchants come to this state and stay there since maritime transit is so easy, which goes against the principles of good government (Aristotle, 1983: 559).

As already noted, Plato's model of the «ideal city» had a great influence on the architects of the Renaissance and was repeated many times in their works. Filarete's Sforzinda project (Antonio di Pietro Averlino) is a model of an ideal Renaissance city. However, the geometry of the urban space of his ideal city is no longer a circle or a square or rectangle, but an eight-pointed star.

Filarete believed that an architect should have knowledge in the fields of geometry, astrology, arithmetic, philosophy, music, rhetoric, medicine, law and history. It should be added to this statement today those local authorities should also treat the main architect of the city with great respect and, most importantly, the general plan for the development and restructuring of the city. How many historical architectural monuments have perished and continue to perish in pursuit of super profits. The urban greening system is also deteriorating and collapsing, and arrays of green spaces and park areas are disappearing. The urban environment is increasingly becoming environmentally unsafe for human life. The main reason for this situation is the absence, or violation of a sound urban planning concept, of a

greening system as a normative and functional part of the city's master plan. The situation can be assessed as an urban planning crisis, including in the sanitary and environmental aspect. In this regard, it should be recalled that in the USSR, the state system of landscaping and «production» of oxygen for all cities, created in 1935, was successfully implemented. In particular, botanical scientists acclimatized poplar, birch, maple and other trees for the Karaganda region, which produced oxygen as much as possible with low water consumption. Unfortunately, after the collapse of the USSR, it was closed

Let's go back to the Renaissance. What place does the topic of social responsibility occupy in urban planning projects of this time, a time when humanism, the theme of the human creator, becomes the most important principles of the worldview. The social system of Sforzinda is largely based on the «Laws» of Plato, where many socially significant problems were presented, including the idea of a school for the children of the poor. This school, while teaching sciences and crafts, was also supposed to instill virtues in children. The school had to fulfill both the task of teaching and the task of education, including on the basis of familiarization with high art. How do contemporaries feel about this topic? In the same Karaganda, the wooden architectural monument Summer Theater was destroyed – a unique building with openwork wooden porticoes and columns in the antique style, with a hall decorated with carved decorations. The summer theater was one of the favorite recreational places for the townspeople.

Today they don't build for centuries. Why? Do we have nothing to convey in the language of architecture to future generations? Or is it just that we don't have this language today? And we hope for verbal messages to posterity? Or do we not have the task of addressing the descendants of the distant future, which is thousands of years away from us?

How are the various urban theories interconnected, is there continuity between them, what meanings are found in the positions of the considered thinkers of the past?

The first and significant contribution to urban theory can be considered the activity of the ancient Greek urban planner Hippodamus of Miletus (498-408 BC). He used a layout that was later called the «Hippodamus grid»: the center of the city was the main square – the agora, around which the same-sized residential quarters were grouped, formed by perpendicular intersecting streets; separately public buildings were located.

Is it possible to assume that most architects and thinkers of the Renaissance, preserving and embodying the geometry of the oldest urban settlements, could not use their original architectural designs, believing that they were less perfect, or did they consciously assume the role of repeaters of ancient ideas about the geometry of urban settlements, in which some information is encrypted that we must learn to interpret, not only for the sake of architectural delights, but also for the sake of something more significant from the point of view of the builders of ancient cities?

What is this language of ancient architecture? And does modern architecture carry meaningful information for generations of the distant future? Today, no one builds for centuries, for the sake of those who will inhabit our planet through the centuries and millennia. And it is unlikely that modern architectural creations will stand the test of time.

A Renaissance-style cultural period of thriving science, philosophy, and art occurred in Arabia, the Middle East and Central Asia in the eighth and nineteenth centuries. This process was not accidental.

The closure of the Athenian School by Justinian forced philosophers and scientists to strengthen their presence in the Middle East and continue their research like representatives of the Milesian school outside Europe. It is worth noting that the asynchrony of the development of European and Middle Eastern science, philosophy and culture, in general, was accompanied by asynchrony in the development of society in general, political and economic life in particular. With all responsibility, it can be argued that in the Middle East, the Renaissance type of culture that came during this period was five centuries ahead of the European Renaissance. And in this, a significant role belongs to Eastern peripatetism, one of the main representatives of which was al-Farabi.

Under the influence of Plato's philosophy, al-Farabi calls a perfect society a «virtuous city», to which he opposes numerous types of cities, flawed and vicious in one aspect or another, explores virtue in a political aspect, linking it with the correct structure of society, correct laws and correct views of citizens, but at the same time in his reasoning is guided not by political foundations the state, and the prevailing morality in society. «A treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city» is one of the principal compositions of the East Mediaeval philosopher Abu Nasr Al-Farabi; it is a methodical presentation of Al-Farabi's beliefs regarding the universe, society, and humanity. In his interpretation of the ideal society (city-state), al-Farabi gives preference to the spiritual and moral transformation of man, his continuous improvement, and the development of humanity in man., society, and humanity. In his interpretation of the ideal society (city-state), al-Farabi gives preference to the spiritual and moral transformation of man, his continuous improvement, and the development of humanity in man.

Al-Farabi considers the concept of «perfection» as identical to goodness and happiness. The greatest thinker of the medieval East gives the following characteristic of a virtuous city: «A city in which everyone cooperates to find happiness is a virtuous city; and a society in which all people cooperate to achieve happiness is a virtuous society» (Al-Farabi, 1972: 149). The second teacher did not so much try to reveal the essence and causes of political unification of people, as unity based on universal, universal spiritual and moral qualities. In addition to these issues, he paid great attention to the need for a wise and moral ruler of an ideal city-state.

Al-Farabi examined the design of the ideal city and the architectural features of Atlantis, whose urban space repeated the geometry of Athens' urban space, in his treatise «On the Views of the inhabitants of the Virtuous City». He then used this geometry of the circle as the foundation for the architecture of the Virtuous City (Al-Farabi, 1972).

«A treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city» is, on the one hand, a systematic presentation of Al-Farabi's views on the world, society and man, and on the other hand, it is a rethinking of traditional problems for ancient science and philosophy, including the problem of an ideal city, the geometry of its geographical space, value preferences, and the architecture of social the composition of society, its religious and mythological representations, a new look at history.

Ignatenko A.A. a Soviet and Russian Islamic scholar, came to the following intriguing conclusion in this regard: «Plato, according to Al-Farabi, came to the conclusion about the need for another state structure, where the head of state should be guided by philosophy and the main citizens should be philosophers... It is this thought that Al-Farabi makes central in his «Treatise on Views». And his treatise, although it is a utopia, still has educational goals. This utopia does not relate to the lost past, as in Plato, but to a possible present or future – it is an ideal model for building an ideal society, i.e. a guide for rulers» (Ignatenko, 1990: 138).

Of course, in the Islamic East, the problems of the city, the state, public administration and economic life required a different theoretical solution to the issues than that proposed by ancient thinkers.

Continuing, we can say that today the modern process of urbanization is not fully understood. Apparently, current academics have not learnt the lessons of the ancients about the purpose of cities and their role in the development of local civilizations of the Incas, Aztecs, Maya, ancient Egyptians, ancient Greeks, and fabled Atlanteans, in their drive to establish megacities. The experience of builders of ancient Egyptian cities, architects of ancient Greek cities is not realized, the geometry of urban space is not realized, the teachings of ancient thinkers are inadequately interpreted, the actual significance of utopian reasoning about urban settlements is not understood. But in the history of science and philosophy, this research tradition has not been interrupted from the Old Testament attempt to understand the social organization of human life to the futurists of the XX century: E. Zamyatin, Aldous Huxley, K. Chapek, J. Orwell and many other more or less well-known researchers.

In general, the Unified State of E. Zamyatin, who created the first dystopia of the 20th century, resembles the ideal state of Plato, the Utopia of Thomas More, the city of the Sun of Campanella, whose ideas were continued the ideas of which were continued in «Ray Bradbury's Fahrenheit 451» and writer Susan Collins' world bestseller The Hunger Games, published in the 21st century.

The world of K. Chapek's salamanders is not only a planet affected by the fascist infection. In this future, ideas will become obsolete since «what is civilization but the ability to use what someone else has invented» Individuality will be eradicated for the fictitious benefit of society, science, and the arts will be subservient to consumption, and ideas will become obsolete.

The representative of Eastern Aristotelianism, Al-Farabi, in his teaching gives a description of a virtuous city, supplementing it with reflections on non-virtuous cities. What should a Virtuous, ideal city-state be like? According to Al-Farabi, it should be one where people, interacting with each other, help each other preserve their health and lives, protect each other. This humanistic approach is very relevant for today. These ideas correspond to modern ideas about the humanistic, basic foundations of society. Al-Farabi gives a characteristic of a virtuous city by comparing a virtuous city with a human body in which all human organs interact with each other, help, protect health, and keep the human body healthy (Speranskaya, 2011). In this reasoning, al-Farabi traces an approach that in the twentieth century will be designated, on the one hand, as systemic, and, on the other, as anthropological. And the method of analogy used by Al Farabi is quite appropriate. It allows us to recognize that the principles

of the systemic organization (organization of systems) of the animal and social world cannot be ignored. Today, the crisis of goal setting leads to ignoring the principle of priority of the goal, which makes it impossible to study the social world from the standpoint of a systematic approach. The methodology that does not correspond to the dictates of the time leads to a quasi-scientific approach. Al-Farabi points out several varieties of non-virtuous cities: An Ignorant City, a City of Exchange, a Power-hungry City, an Immoral City. The «ignorant» city, from the point of view of the second teacher, is characterized by immorality, ignorance. It is inhabited by bestial people who need only power, money, and carnal pleasures. The concept of «bestial» should not be taken literally. Most likely, the brilliant Al-Farabi intuitively felt the gap between the law of natural selection, which determines the essence of the animal world, and the moral law, which determines the life of a virtuous city. What is the difference between non-virtuous cities? All these cities are united by the desire for material wealth, power, and the desire to satisfy material needs above all. Perhaps this reminds us of the specifics of consumer society, the main feature of which is the predominance of the service sector, and the cultivation of such needs that will bring maximum profit to the service sector.

This problem is as old as the world. It was and remains relevant for the Abrahamic religions. Which cities and states are not inclined to this ideology today? Who are they, those who are trying to abandon today the traditional values protected by Judaism, Christianity, and Islam and replace them with new ones, giving them the status of universal? Why and why are they doing this? Just to reduce population growth? In which countries, cities, and communities does the government condone this? Can she declare her neutrality on this issue? The question is not simple. Neither Judaism, nor Christianity, nor Islam solved it. It requires a systematic approach. Today, consistency has fallen out of the basic principles of the research methodology. Politicians unknowingly or intentionally avoid a systematic understanding and solution of this issue.

But the government can also be different, pursue different goals. At the same time, Al-Farabi agrees with Plato: the ruler of a virtuous city-state must have good characteristics, namely: wisdom, perfect judgment, the ability to convince perfectly, the ability to imagine, the ability to physically wage a holy war, not to have problems with the body. He concurs with Plato when he says that royal art is «philosophy simpliciter», as it is expressed in an ideal city. On the other hand, «philosophy simpliciter», in the words of Al-Farabi, is not the same as «philosophy», which is limited to it and encompasses numerous perfections, including theoretical ones (Al-Farabi, 1973). If philosophy turns out to be royal art in Plato's ideal city, this does not imply that they are the same in an ideal city; rather, it just indicates that philosophy and royal authority are combined in an ideal city. Ultimately, royal art occurs in flawed cities, just as royal art as such does not exist in an ideal city.

The problem of power in an ideal city, in a state, cannot be divorced from understanding the process of urbanization. Regarding the whole world, a distinct state, a locality, as wise leaders and administrators, heads of state and «virtuous» cities need to be morally and intellectually admirable. Sharpness of mind, intelligence, and rapid wit are examples of intellectual attributes. In addition, moral and ethical qualities like fairness, charity, moderation, and honesty are crucial.

The major objective of an «ignorant» city's ruler is to amass money dishonestly. He is not smart, pursues his own pleasures, gains honor by violence, and guarantees the transmission of power by inheritance.

The Governing Council of the United Nations Human Settlements Programme Report was created in April 2013, and I would like to emphasise five important themes in urban growth for the 2014-2019 projected period:

– Drawing attention to issues related to urbanisation on a local, national, and international level;

– Improving urban planning, management, and administration;

– Improving land and housing resource policies;

– Developing environmentally sound urban infrastructure and services;

– Providing funding for affordable social housing and infrastructure (Programme, 2023).

However, modern urbanists have practically reduced the global problem of creating an "ideal city" as the embodiment of an ideal society to the pragmatic task of creating a healthy and human-friendly standard urban environment, its enhanced technologization and informatization. Future «ideal city» projects, like Masdar City in the United Arab Emirates, are an attempt to mechanically gather all scientific and technological advancements in one location without considering the costs involved, the compatibility of various technologies, or the effects on the local population (Grigoryeva, 2023: 27).

Modern thinkers have stopped dreaming of an ideal society living and thriving in their ideal city. However, not every researcher may agree with this. It’s hard to deny that the most important feature of a comfortable city for living is good relations between people who are ready to help each other in a difficult situation and will not ignore someone else’s misfortune. A city without restrictions is a place where everyone feels free among equal free people. Not all countries have adopted this way of thinking, and Russia, unfortunately, is one of these states. Communication barriers between people – aversion to communicating with people with disabilities, a wary and sometimes dismissive attitude towards them – often become a more serious obstacle than any physical barriers. Educational classes in kindergartens and schools on the topic of solidarity, of course, can influence the situation, but only the active inclusion of people with disabilities in the life of the city will truly change society and allow us to call our living environment a «city without restrictions» (Trishenko, 2024: 5).

It should be noted that the needs of society have also increased, and the commercial value of housing with social infrastructure is much higher than without it. When choosing future housing, buyers are not limited only to square meters of living space, but also evaluate the surrounding area by the availability of parking lots, kindergartens, shops and other infrastructure. At the moment, the solution to these problems will be provided by a partnership between the state and private business. For the sustainable development of agglomerations, the harmonized development of the city center and the adjacent territory of the region, appropriate urban development projects are being developed as part of the agglomeration. In the Republic of Kazakhstan, "in conditions of dynamic urban development, the master plans of settlements are being adjusted to adapt to changing realities, the socio-economic situation, and the need to create a comfortable urban environment" (National article, 2016).

One can note a certain periodicity between the desire for «ideality» of urban planning form and a purely utilitarian approach to it. The latter happens when urban development is driven by private capital and the desire to maximize profits, and the state ceases to regulate urban development. Obviously, it is necessary to strengthen the role of state regulation in urban planning, since urban development projects created today have a long-life cycle (Mazaev, 2019).

Let us remember that the uniqueness of Bacon's ideal city lies in the fact that the central place in it is occupied by the Order of the «House of Solomon» – this is a society of wise men, a scientific and technical center and the brain of the country. In fact, this is a prototype and an idealized anticipation of future European academies of sciences. Unfortunately, in the post-Soviet space, science has ceased to concern the state.

The pursuit of super-profits has pushed this component of the ideal city into the background. And along this path, we will increasingly discover the degradation of scientific and philosophical thought on the question of what the city of the future will be.

Even more puzzling is the policy of compacting urban space, which leads to an uncomfortable life for citizens and a violation of all environmental requirements. When choosing an urban development strategy, you must set yourself the goal of making it comfortable for life, for professional activities, infrastructure and public space must be accessible.

Conclusion

The following essential findings may be reached by analyzing the notions around the «ideal city»: certainly, compared to ancient times, societal concerns have a considerably bigger impact on urban design strategies in current culture. A city is both a geographical phenomenon and an essential socioeconomic entity. Over the centuries, the functions of cities have changed. But at all times, the spatial and social organization of the city reflected the level of development of society and national characteristics.

«Virtuous cities» and virtuous people never cease to excite the minds of mankind. Moreover, not only in various social projects, but also in existential foundations: to change our imperfect world, changing ourselves, becoming human as a result of the transformation and improvement of the inner (spiritual) and external surrounding reality.

The technogenicity of modern cities, especially megalopolises and urban agglomerations, has begun to influence the evolution of their structure as much as possible. Studying the views of philosophers of past eras allows us to better understand the genesis of the origin and formation of views on the development of cities as a socio-civilizational phenomenon.

The ideas of virtue cannot but be associated with the problem of ecology, political justice, moral and aesthetic harmonization. Overcoming the negative consequences of the urbanization process is possible with the guidance of an immutable imperative principle and an ontological call: to change our imperfect world by changing ourselves, in conditions of transformation and improvement of the internal (spiritual) and external surrounding reality.

Therefore, social philosophers have considered what an ideal city should look like from ancient times to the present. Within the framework of social utopia and urban utopia, conceptions of the perfect city changed. The social-utopian element's predominance over

urban planning as such in the content of these concepts unites the notions about the perfect city that have endured to this day, developed throughout the classical period.

Urban planning and social utopias are closely intertwined in the substance of the related notions about the perfect city during the machine age utopia formation stage.

As of right now, we note that the connotation associated with urban utopia is predominant and that the percentage of social utopian components in the related thoughts has significantly decreased. In this context, it would be hard to overlook the so-called «smart city».

Endorsing the narrative that the earth is ecologically healthy, he suggests that the best way to drastically cut down on energy use and maintain the health of the biosphere would be to reconstruct modern cities according to the principles of eco-cities. While focusing mostly on the socio-utopian features of living in an eco-city–namely, social justice and citizens' creative self-realization – R. Register outlines extremely precise forms of urban gardening. These elements are not very important in his writings. Primarily, his interests are in preserving biodiversity, greening urban areas, and the related aspects of urban design that facilitate the practical implementation of these changes. Similarly, compared to earlier periods, the socio-utopian aspects of ideal city conceptions are not universally present and are not given particular attention in smart city notions.

Acknowledgments

The article was prepared as part of a scientific project under the grant AP13268743 «The phenomenon of the capital in the national picture of modern Kazakhstan» (2022-2024) (Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan).

The contribution of the authors:

Manassova M.M. – idea generation and formation; formulation and development of key goals and objectives, development of methodology and concept of the article; identification of source material.

Seifullina G.R. – corresponding author; participation in the scientific design of the article; collection of information, analysis and interpretation of results; conducting content analysis of periodic sources; resource support of the study.

Klishina M.V. – critically reviewing the content of the article and approving the final version for publication; making valuable comments of intellectual content; taking responsibility for all aspects of the work, the integrity of all parts of the article and its final version.

References

аль-Фараби. О взглядах жителей добродетельного города // аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1972. – С. 193-377.

аль-Фараби. О достижении счастья. Социально-философские трактаты. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1973. – С. 278-349.

Аристотель. Политика. в 4 т. Т. 4. Аристотель. / пер. с древнегреч. С. Жебелева. – М.: Мысль, 1983. – 644 с.

Григорьева Е.А. Трансформация представлений об идеальном городе: история и современность // Экономические и социальные проблемы России. – 2023. – № 3. – С. 18-28.

Елисеев Д.О. Современные мировые мегаполисы: эволюционный рост и экономическое развитие // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2016. – №4 (48). – С. 138-150.

Ильенков Э.В. Об эстетической природе фантазии //Об эстетической природе фантазии. Что там, в Зазеркалье? Изд. стереотип. – М.: Книжный дом «Либроком», 2014. – 128 с.

Игнатенко А.А. Социум и разум (рационалистические течения в арабо-исламской общественно-политической мысли средневековья) // Рационалистическая традиция и современность. – М., 1990. – С. 134-144.

Мазаев Г.В. Развитие концепции «идеального» города в градостроительстве начала XX века // Академический вестник УралНИИпроект РААСН. – 2019. – С. 10-14.

Национальный доклад Республики Казахстан по жилью и устойчивому развитию городов ХАБИТАТ III. – Астана, 2016. – 45 с.

Пешина Э.В., Рыженков А.В. Эволюция теоретико-методических подходов к познанию «идеального города» // Управленец. – 2013. – № 4 (44). – С. 32-40.

Платон. Критий. Сочинения в четырех томах. Т. 3 Ч. 1 / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. – 752 с.

Платон. Тимей. Сочинения в четырех томах. Т. 3 Ч. 1 / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007. – 752 с.

Программа работы Программы Организации Объединенных Наций по населенным пунктам и бюджет Фонда Организации Объединенных Наций для Хабитат и населенных пунктов на двухгодичный период 2014-2015 гг. // Совет управляющих Программы Организации Объединенных Наций по населенным пунктам. 15-19 апреля 2013 г. [Электрон.ресурс]. – URL: www. unhabitat.org/downloads/docs/9547_6_593424.pdf (Дата обращения 21.06.2023).

Сперанская Н.В. Эпистрофе как восстание. Добродетельный Град аль-Фараби // Материалы семинаров по проблемам современной философии и социологии. – М., 2011.– Вып. 2. – С. 186-190.

Трищенко Н. Солидарное общество. [Электрон.ресурс]. – URL: http://www.chaskor.ru/article/gorod_bez_ogranichenij_36917. (Дата обращения 20.01 2024).

Мира Манасова, Ғалия Сейфуллина, Марина Клишина
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Философия тарихындағы идеалды қала концепциялары

Аңдатпа. Мақалада «идеалды қала» туралы ежелгі өркениеттен бүгінгі күнге дейінгі қолданыстағы жетекші теориялары қарастырылып, қазіргі заманғы қала құрылысының ерекшеліктерін түсіну үшін өзекті болып табылатын негізгі тұжырымдар жасалған. Мақалада қала динамикасының әлеуметтік мәніне, қала кеңістігін идеалды ұйымдастыру және оның инфрақұрылымы туралы идеяларға көп көңіл бөлінген. Идеал қаланың заманауи үлгілерін Платонның, Аристотельдің, әл-Фарабидің және басқа да ойшылдар мен ғалымдардың идеалды қала туралы көзқарастарымен салыстыру өткен және бүгінгі күндегі ғылым мен мәдениеттің

ірі өкілдері қайта қарастырып жатқан бұл идеялардың маңыздылығын айғақтайды. Авторлар белгілі бір әлеуметтік-этикалық, эстетикалық, мифологиялық және діни, негізгі ғылыми тұжырымдармен және басым дүниетанымдармен, сондай-ақ қала қауіпсіздігін қамтамасыз етудің практикалық міндеттерімен шартталған қалалық кеңістіктің геометриясы туралы идеялардың эволюциясын қарастырады. Адам мен қоғамды рухани-адамгершілікке өзгерту идеялары үстемдік ететін урбанизация және әлеуметтік қайта құру жобалары өздерінің утопизміне қарамастан, өткеннің еншісінде бола алмайды. Олар қауіпсіздікке, әділеттілікке, жалпы игілікке және жайлылыққа деген мыңжылдық ұмтылыстарға жауап беретін қалалық және әлеуметтік қайта құру үлгілерін жасау мүмкіндігі туралы ойлануға шақырады. Мақалада урбанизация процесінің келеңсіз салдарларының күшеюіне, мегаполистерді қалыптастыру мен дамыту саясатын байыпты негіздеуге және оны көп факторлылық принципін ескере отырып жүзеге асыру қажеттілігіне назар аударылады.

Түйін сөздер: идеалды қала; ізгі қала; заманауи қала; ізгілік; адамгершілік; қалалық кеңістік; құндылықтар; қалалық инфрақұрылым; қала қауіпсіздігі; урбанизация; мегаполис.

Мира Манасова, Галия Сейфуллина, Марина Клишина
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан

Концепции идеального города в истории философии

Аннотация. В статье рассматриваются существующие основные теории «идеального города» от античной цивилизации до настоящего времени и формулируются основные выводы, актуальные для понимания специфики современной застройки городов. В статье достаточно много внимания уделяется социальной сущности динамики города, представлений об идеальной организации городского пространства, его инфраструктуры. Сопоставление современных моделей идеального города со взглядами Платона, Аристотеля, аль-Фараби и других мыслителей и ученых на идеальный город свидетельствуют о значимости этих идей, которые переосмысливались и переосмысливаются крупнейшими представителями науки и культуры прошлого и настоящего. Авторы рассматривают эволюцию представлений о геометрии городского пространства, обусловленных определенными социально-этическими, эстетическими, мифологическими и религиозными приоритетами, базовыми научными понятиями и господствующими мировоззренческими установками, а также практическими задачами обеспечения безопасности города. Проекты урбанизации и социального переустройства, где превалируют идеи духовно-нравственного преображения человека и общества, при всей их утопичности, не могут кануть в прошлое. Они побуждают к размышлениям о возможности построения моделей городского и социального переустройства, отвечающих тысячелетним чаяниям о безопасности, справедливости, всеобщего блага, комфортности. В статье обращено внимание на растущие отрицательные последствия процесса урбанизации, необходимость серьезного обоснования политики формирования и развития мегаполисов, реализации ее с учетом принципа многофакторности.

Ключевые слова: идеальный город; добродетельный город; современный город; добродетель; нравственность; городское пространство; ценности; городская инфраструктура; безопасность города; урбанизация; мегаполис.

References

Al-Farabi. O dostizhenii schastia. Sotsialno-filosofskie traktaty [About achieving happiness. Social and philosophical treatises]. (Nauka Kazakhskoi SSR, Almaty, 1973, p. 278-349). [in Russian].

Al-Farabi. O vzgliadakh zhitelei dobrodetelnogo goroda [About the views of the inhabitants of the virtuous city] // Al-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical treatises]. (Nauka Kazakhskoi SSR, Almaty, 1972, p. 193-377). [in Russian].

Aristotel. Politika [Aristotle. Politics] (Moscow, 1983, p. 644). [in Russian].

Eliseev D.O. Sovremennye mirovye megapolisy: evoliutsionnyi rost i ekonomicheskoe razvitie [Modern world megacities: evolutionary growth and economic development]. 2016. №4 (48). P. 138-150. [in Russian].

Grigoreva E.A. Transformatsiia predstavlenii ob idealnom gorode: istoriia i sovremennost [Transformation of ideas about an ideal city: history and modernity]. 2023. No 3. P. 18-28 [in Russian].

Ignatenko A.A. Sotsium i razum (ratsionalisticheskie techeniia v arabo-islamskoi obshchestvenno-politicheskoi mysli srednevekovia) [Society and reason (rationalistic trends in Arab-Islamic socio-political thought of the Middle Ages)]// Ratsionalisticheskaia traditsiia i sovremennost [Rationalistic tradition and modernity]. (Moscow, 1990, p. 134-144). [in Russian].

Ilenkov E.V. Ob esteticheskoi prirode fantazii [About the aesthetic nature of fantasy]. //Ob esteticheskoi prirode fantazii. Chto tam, v Zazerkale? [About the aesthetic nature of fantasy. What's in the Looking Glass?] (Knizhnyi dom «Librokom», Moscow, 2014, p. 128). [in Russian].

Mazaev G.V. Razvitie kontseptsii «idealnogo» goroda v gradostroitelstve nachala XX veka [Development of the concept of an «ideal» city in urban planning at the beginning of the XX century]. 2019, p. 10-14. [in Russian].

Natsionalnyi doklad respubliki Kazakhstan po zhiliu i ustoichivomu razvitiiu gorodov KhABITAT III [National Report of the Republic of Kazakhstan on housing and sustainable urban development HABITAT III]. (Astana, 2016. 45 p) [in Russian].

Peshina E.V., Ryzhenkov A.V. Evoliutsiia teoretiko-metodicheskikh podkhodov k poznaniiu «idealnogo goroda» [Evolution of theoretical and methodological approaches to cognition of the «ideal city»]. 2013. № 4 (44). P. 32-40 [in Russian].

Platon. Kritij. Sochinenija v chetyreh tomah [Critius. Composition in four volumes.]. T. 3 Ch. 1 / Pod obshh. red. A.F. Loseva i V.F. Asmusa; Per. s drevne-grech. (SPb., Izd-vo S.-Peterb. un-ta, «Izd-vo Olega Abyshko», 2007, 752 s.). [in Russian].

Platon. Timei. [Plato. Timaeus]. (Saint-Petersburg, 2007, p.752) [in Russian].

Programma raboty Programmy Organizatsii Obieedinennykh Natsii po naselennym punktam i biudzhet Fonda Organizatsii Obieedinennykh Natsii dlia Khabitat i naselennykh punktov na dvukhgodichnyi period 2014-2015 gg. [The work programme of the United Nations Human Settlements Programme and the budget of the United Nations Habitat and Human Settlements Foundation for the biennium 2014-2015] // Sovet upravliaiushchikh Programmy Organizatsii Obieedinennykh Natsii po naselennym punktam [Governing Council of the United Nations Human Settlements Programme]. Available at: www. unhabitat.org/downloads/docs/9547_6_593424.pdf [in Russian]. (Accessed 21.06.2023) [in Russian].

Speranskaia N.V. Epistrofe kak vosstanie. Dobrodetelnyi Grad Al-Farabi [Epistrophe as an uprising. Virtuous City of Al-Farabi] (Moscow, 2011. – p. 186–190) [in Russian].

Trishchenko N. Solidarnoe obshchestvo. [Solidary society]. Available at: http://www.chaskor.ru/article/gorod_bez_ogranichenij_36917. [in Russian]. (Accessed 20.01 2024).

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Манасова Мира Манасқызы **–** PhD, философия және мәдениет теориясы кафедрасының профессор ассистенті, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан.

Манасова Мира Манасовна **–** PhD, ассистент профессора кафедры философии и теории культуры, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, ул.Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан.

Manassova Mira Manassovna **–** PhD, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Buketov University, University street, 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan.

Сейфуллина Галия Рустембековна **–** философия ғылымдарының кандидаты, философия және мәдениет теориясы кафедрасының меңгерушісі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан.

Сейфуллина Галия Рустембековна **–** кандидат философских наук, заведующий кафедрой философии и теории культуры, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, ул.Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан.

Seifullina Galiya Rustembekovna **–** Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, University street, 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan.

Клишина Марина Васильевна **–** философия ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-саяси пәндер және ҚХА кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Академическая көш, 9, 100009, Қарағанды, Қазақстан.

Klishina Marina Vasilevna **–** Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, st. Academic, 9, 100009, Karaganda, Kazakhstan.

Клишина Марина Васильевна **–** кандидат философских наук, доцент кафедры социально-политических дисциплин и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский университет Казпотребсоюза, ул.Академическая, 9, 100009, Караганда, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

ХҒТАР 02.41.41
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-229-245

Қоғамдық сананың трансформациясы: Маңғыстау өңірі мен Өзбекстан аумағындағы әулиелер бейнесі негізінде

Абзал Өмірбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: Корреспонденция үшін автор: kazak_abzal@mail.ru).

Аңдатпа. Мақалада Өзбекстан Республикасы Ташкент, Самарқанд, Бұқара қалалары мен Қазақстанның Маңғыстау өңіріндегі әулиелерді жергілікті халықтың қабылдауы мен зиярат ету әрекеттері бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері баяндалады. Зерттеу барысында әулие түсінігінің түркілер даласына алғаш келуі мен жергілікті халықтың оны қабылдауы, XX ғасырдың бас кезіндегі Кеңес үкіметінің саяси әрекеттерінің сакралды түсінігіне ықпалы, тәуелсіздік жылдарынан бастап Қазақстанның аталған құндылықты қайта қалпына келтіру және жаңғырту бағыттары бойынша атқарылған жұмыстары сарапталды.

Әулиелер арасындағы сабақтастықтың өңірлер арасындағы шалғайлыққа, уақыт арасындағы ұзақтыққа қарамастан жүзеге асу негіздері отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері негізінде зерттелді. Нақтырақ айтқанда, әулиелер арасындағы сабақтастыққа негіз болған көне медреселер назарға алынды. Халық жадында әулие деп сақталған тарихи тұлғаларға зиярат етушілердің трансформацияланған түсініктерінің өзіндік ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылып, әулиелі жерлердің туризм ошағы немесе қаржы табу мекеніне айналу мәселелер зерттелді.

Түйін сөздер: әулие; жады; медресе; қасиетті; сабақтастық; зиярат; дәстүрлі ислам; мемлекеттік бағдарлама.

Received 10.01.2024. Revised 17.01.2024. Accepted 30.04.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Omirbay A.S. Transformation of public consciousness: besed on the image of saints in Mangystau region and Uzbekistan// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 229-245. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-229-245

Для цитирования:
Омирбай А.С. Трансформация общественного сознания: на основе образа святых на территории Мангистауского региона и Узбекистана // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 229-245. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-229-245

Кіріспе

XIX ғасырда жүргізілген саяси әрекеттер ұлт жанашырларының қуғындалып, абақтыға жабылып, артынан ату жазасына кесілуіне ұласты. Аталған әрекеттер қазақ халқына жанашыр интеллектуалдарын басып-жаншуға, қалған халықты үрейде ұстауға мықты құрал болды. Медреселер мен мектептерде білім алып, өткен ұрпақпен араны жалғастырушы қызметін атқарған тұлғалардың қуғындалуы қазақ халқының рухани азып, ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың үзілуіне алып келді. Үзілген сабақтастық бүгінгі таңда ұлттық болмыс пен салт-дәстүрден, дәстүрлі ислам дінінен етене алыс ұрпақтың пісіп-жетілуіне септік болды. Осылайша, ұлттық болмыс трансформацияға ұшырады.

Жоғалтқан құндылықты қайта қалпына келтіру, айыпталғандарды ақтау жұмыстары тәуелсіздік алған жылдардан бастап жүзеге асырыла бастады. Атап айтқанда, XXI ғасыр қазақ халқы үшін қайта жаңғыру, бодандық жылдары жоғалтқанын қайта табу кезеңіне айналды. Осы кезекте мемлекеттік деңгейде ұлттық сананы жаңғырту мақсатымен бағдарламалар жүзеге асырыла бастады. Бұл кезеңдерде жүзеге асырылған әрекеттерді Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында рухани жаңғырудың маңызын айта келе «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», – деп тұжырым жасайды (Назарбаев, 2017). Ұлттық кодты сақтау арадағы үзілген тамырды жалғаушы ұрпақпен ғана мүмкін екендігін ұмытпаған жөн. Жоғалтқанымызды қайта табу үшін мемлекеттік деңгейдегі жаңғыру қай кезеңнен жүзеге асырыла бастағандығын Н.Ә. Назарбаев «Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең беделді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік. ...Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім», – деп ой қорытады (Назарбаев, 2017). Мақалада қасиетті жерлердің ұлттық болмыс үшін әсерінің жоғарылығын «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де біздің кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы», – деп атап өтеді (Назарбаев, 2017). Айтылған тұжырыммен толық келісуге болады. Қасиетті жерлер ұлттық болмысты нығайтушы немесе қайта қалпына келтіруші форматында өзінің қызметін жоғары деңгейде атқарады. Қазақ халқы үшін қасиетті түсінігі әулиелермен сабақтасып келеді. Трансформацияға ұшыраған бұқаралық сана қасиетті түсінігін өзінше түсініп, символдық мақтаныш ретінде ғана қабылдауда. Қоғамның бір бөлігі қасиетті жерлерді туризм ошағы ретінде, бірі өмірлік ұстанымын жариялау орны деп санауда.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында Өзбекстан Республикасындағы Самарқанд, Ташкент, Бұқара қалалары мен Қазақстанның Маңғыстау облысындағы әулиелерге жергілікті халықтың зиярат етуі мен оларды кейінгі жастардың қабылдауын бақылау негізінде жүргізілген далалық зерттеу жұмыстары барысында халықтың жадында сақталған ауызша деректерді жинақтау, жергілікті халықтың зиярат жасау әрекеттерін бақылау және оларды ғылыми тұрғыда сипаттау әдістері мақала жазуда қолданылды.

Талқылау

Соңғы жылдары өңірлерде қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жұмыстары бойынша жүргізіліп жатқан зерттеулер негізінде қуғындалған дін өкілдерінің саны толықтырылып келеді. Осындай жұмыстарды атқарып жатқан топтардың бірі З.К. Картова, Р.С. Ромбаева, М. Березин, А. Каиров сынды зерттеушілер «Солтүстік Қазақстан облысындағы дәстүрлі дін өкілдерінің саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі облыстық жұмыс тобынан материалдар жинағы» атты мұрағат деректері негізінде жазылған жинақта «Кеңес үкіметінің репрессиялық саясатының маңызды бағыттарының бірі халықтың діндарлығына қарсы күрес болып табылды. Бұл өз кезегінде діни қызметкерлердің тап ретінде жойылуы мен діни мекемелердің құрдымға кетуіне алып келді», – деп тұжырымдайды (Картова, 2023: 8). Аталған саяси әрекеттер дін өкілдерінің қуғандалуымен қоса әулие түсінігінің құндылығын төмендеткен атеист қоғамның қалыптасуына себепкер болды. Бүгінгі күні өткен кезеңдердегі саяси әрекеттердің салдары түрлі діни ағымдары қалыптасқан, ол ағымдарға қарсы діни иммундық жүйесі әлсіреген қоғамның жетілуіне себепкер болды.

З.К. Картова және басқа зерттеушілер саяси қуғын-сүргін жылдарын «1) 1918-1929 жылдар – дайындық жылдары «Діни НЭП». 2) 1929-1936 жылдар – Дінге қарсы күрестегі әкімшілік және репрессиялық әрекеттер. «Құдайсыз бесжылдық». 3) 1937-1938 жылдар – «Үлкен террор» кезеңі», – деп үш кезеңге бөледі (Картова, 2023: 8-13). Зерттеушілер екінші кезеңде «1929 жылы мемлекеттің дінге деген саяси көзқарасы өзгерді. Л.М. Кагановичтің қолы қойылған директивада бұқараға контреволюциялық ойды насихаттап, ықпал ете алатын ресми тіркелген жалғыз күш діни ұйымдар болып табылады. Осылайша дінге қарсы күрестің әкімшілік және репрессиялық әрекеттерінің жаңа тапсырмалары берілді», – деп мәлімдейді (Картова, 2023: 8).

«Құдайсыз бесжылдықтың» жылдарына сәйкес келетін озбырлық әрекеттерді «Қазыналы Оңтүстік» жинағында берілген деректерден көруімізге болады. Онда Баба түкті Шашты Әзіздің басына қойылған белгіні сипаттай келе «1929 жылға дейін кесене ішінде төрт бейіттің болғаны айтылады. Ниеті бұзық адамдардың кесенені бірнеше рет бұзуынан бейіттер орны жойылған», – деп жазады (Қазыналы оңтүстік, 2011: 29). Сонымен қатар, жинақта әулиелер басына көтерілген белгілердің саяси әрекеттер негізінде әлеуметтік-саяси маңызы бар ғимараттардың құрылысы үшін кірпіштерінің алынғандығы жөнінде деректер берілген. Аталған әрекеттер қоғамды діннен

ажыратып, қасиетті түсінігінің құндылығының төмендеуіне себепкер болды. Дәл осы кезеңдерде жүргізілген саяси әрекеттерді Л. Айтқажақызы «Аппақ Ишан Ата» атты еңбегінде келесідей баяндайды: «1929 жылдың желтоқсан айының соңғы күндерінің бірінде Аппақ Ишан бастаған бір топ қожа-молдаларды осының алдында ғана аудан орталығына Боралдай ауыл кеңесіне қызметке ауысқан Садыбаев Ділда бастаған екі қызыл жағалыны алдына салып, Арыс қаласына айдап апару тапсырылды. ...1930 жылы 18 тамызда ОГПУ жанындағы «үштіктің» үкімімен Аппақ Ишанды округтен тысқары Павлодарға жер аударуға, Бақиболла мен Сабырды концлагерьге үш жылға кесті» (Айтқожақызы, 2021: 18).

Кеңес үкіметіне дейінгі қоғамның дін өкілдері мен әулиелерге деген көзқарасын зерттеуші В. Арминнің еңбегі негізінде қарастырсақ. Онда «Әрбір ауылда «Диуани Хазрети Сұлтаниларифин Қожа Ахмет Йасауидің» хикметтерін үлкен толғаныспен оқыған әйел мен еркектерге жолықтым. Бұдан басқа Ислам өлкелерін кездім. Көргендерімді салыстырдым. Ислам дінін әлемдік деңгейге көтерген, бірлік философиясын дамытқандар Түрік даналары екендігін білдім. Олар бүкіл әлемге ұстаз ретінде тарап, Ислам өлкелерінде ірі тұлғалар өсіріп, тәрбиелеген екен», – деп Ахмет Ясауидің түркілер дүниетанымындағы ерекше орынын атап өтеді (Шығыс философиясы, 2009: 47). Түрік зерттеушісі Н.К.Зейнек Ахмет Яссауи жөнінде жүргізген зерттеулерінде «Біз түріктер Ахмет Йасауи жолы арқылы Исламды таныдық. Сондықтан біз үшін ең сара жол – осы Йасауи жолы. Енді ғана Ахмет Йасауи жолын танып, болмысымызға үйлесетін жолға түсуді қайта қолға алып жатырмыз. Біз үшін сырттан келген «идеологиялық, саяси және бұзылған діни түсініктердің батпағынан шығудың жолыда Ахмет Йасауи жолы болып табылады. Ахмет Йсауи жолы бізді – бізге, бізді – өзімізге, бізді – осы заманға және бізді – адамзатқа ұластыратын сара жол!», – деп жазады (Намық, 2002: 48). Н.К. Зейнек бұл тұжырымдары арқылы К. Арминді қуаттайды. Н.К. Зейнектің деректерінен Ахмет Ясауидің түркілер үшін маңызы қаншалықты жоғары екендігін келесі деректерінен көрсек болады. «Түрікменстанда жарық көрген «Ахмет Йасауи туралы» кітапта түрікмендер оны «Мәдинада Мұхаммет, Түркістанда Қожа Ахмет» ретінде танытады. Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Татарстан, Башқұрстан, Тәжікстан, Ауғанстанда Ахмет Йасауи бабамызды «Екінші пайғамбар» деп санайды. Бұл түсінікті пайғамбарымыздан кейінгі екінші адам деп түсінуіміз керек», – деп алдыңғы ойын негіздейді (Намық, 2002: 46). Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев Ұлттық құрылтайдың «Адал адам-Адал еңбек-Адал табыс» атты үшінші отырысында Ахмет Ясауидің ислам дінінің түркілерге тарауына үлесін жоғары бағалап «Түркі әлеміндегі сопылық ілімінің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи мұраларын терең зерделеп, дәріптеуге де айрықша назар аударған жөн», – деп ойын тұжырымдайды (Тоқаев, 2024).

Әулиелік деңгейге көтеріліп қазіргі таңға дейін халықтың жадында сақталған тұлғалардың білім алу жолын қарастыратын болсақ, негізінен олардың арасындағы сабақтастықты көруімізге болады. Бұл ойымызды негіздеу үшін келесі ғалымдардың еңбектерінен тоқталсақ. Зерттеуші Б.Әбдірахманов: «Теолог ғалымдардың айтуынша, Тұран топырағында Қожа Ахмет Ясауидің ізгілік жолын жалғастырушылар: Бұқарадағы Бахауеддин Нақшбанд пен Маңғыстаудағы Пір Бекет – әулиеліктің ең биік жетінші

сатысы – Гаус дәрежесіне көтеріліпті», – деп Бекет Атаны Ахмет Ясауидің ізгілік жолын жалғаушы ретінде көрсетеді (Әбдірахманов, 2010: 21). Аталған деректе назар аударатын тағы бір мәселе «Пір» атауы. Пір ұстаздық жасаған тұлғаларға тиесілі сөз. Ахмет Ясауи салған сопылық тарихаттағы ұстаздар шәкірттерінің тіршілігін жанжақты бақылаған. Кем тұсын толықтыруды, артық кеткен басымдылықтарын тежеуді ұсынып отырған. Жетік бақылау негізінде иманы мен ғылымы толық қалыптасқан шәкірттер шыңдалған. Бұл тәрбиені көрген шәкірт ұстазын пір тұтқан. Демек, әулиелер тек жаратушының ізгі жолын ұстанушылар ғана емес, сонымен қатар, ұстаз, ғалым ретінде де еңбек еткен.

Абайтанушы, ғалым М. Мырзахметұлы келесі деректерімен біздің әулиелер арасында ұстаз бен шәкірттік сабақтастықтың болуы жөніндегі болжамдарымызды негіздейді. Онда «Маңғыстаудағы Шақпақ-ата шатқалында табылған аса көлемді жерасты сарайы қабырғасында магиялық таңбалар мен жазулардың сақталғаны анықталып отыр. Алматы оқымыстылары тапқан бұл құбылыстың мерзімі мың жылға жуық деген болжам айтылуда. Бір қызығы – бұл жерасты сарайындағы жазулардың бірі Түркістан жерінің түлегі Қожа Ахмет Ясауидің философиялық ой толғамдарына құрылған атақты хикметтерінің үзіндісі болып отыр. Яғни, Ясауидің сопылық танымы Маңғыстауда ұлы ақын ғұмыр сүрген кезден бастап өріс алуының бұлтартпас дәлелін алға тартады. Адайлар сыйынып келген Бекет-Ата ұстанған жолда, сопылық таным мен сабақтасып жатуының төркінінде ортағасырлық Ясауи негізін қалаған сопылық іліммен ұштасуы тегін нәрсе болмаса керек-ті», – деп жазады (Мырзахметұлы, 2012: 27). Әулиелер арасындағы сабақтастықтың болуына білім мен ғылым жолындағы ізденістері негіз болды десек қателеспесіміз анық. Ғылым мен дінді жоғары деңгейде сабақтастыра алған тұлғалар халықтың тіршілігінде кездесетін түрлі сұрақтарға жауап бере алуы олардың әулие атануына себепкер болды.

Бүгінгі таңда құғын-сүргін әрекеттері ұстаз бен шәкірттің арасындағы сабақтастықтың үзілуі, қолда бар әдебиеттердің жойылуы мен сақталып қалған әдебиеттердің мәнін ашатын мамандардың болмауы сынды мәселелердің туындауына алып келді. Сонымен қатар, халықты әулиелерді тану қасиетінен толық айырды. Осы ойымызға жүгіне отырып әулиеліктің қалыптасуының генезисін екі кезеңге бөліп қарастырдық. Біріншісі, адамзат алғаш қалыптасып, тылсымды іздеген сәтінен бастап патша үкіметі құрамына енгенге дейінгі аралық. Бұл кезеңде дін мен ғылым сабақтасып дамыды, жоғары жетістіктерге жетті. Екіншісі, қазақ даласындағы түркілердің патша үкіметі тарапына енуі мен қазіргі уақытқа дейінгі аралық. Бірінші кезеңде адам сатылап дамып жаратушыны тануға, сол арқылы әулиелерді тануға қол жеткізсе, екінші кезеңде әулиелікті танудан шет қалды. Бүгінгі таңда әулиелер туризм ошақтары мен табыс табу құралына айналды. Жаратушының ұсынған ізгі жолын ұстанатын әулиелерді тану үшін рухани жаңғырудың маңызы зор. Десек те жаңғыруды қоғам мүшелері әрқалай түсінуде. Әулиелердің ғұмыры мен шығармашылығын зерттеу, олардың шығармашылығын қайта жаңғырту қоғам ішіндегі жемқорлық, зорлық-зомбылық, құқық бұзушылық, түрлі деструктивті ағымдарға жол бермеу т.с.с. мәселелерге тосқауыл болып табылады.

Мемлекеттік деңгейде дәстүр мен мәдениеттегі қасиетті түсінігін қайта өз деңгейіне көтеру мақсатында жүргізілген жұмыстар бойынша Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағыт: рухани жаңғыру» мақаласында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы негізінде киелі жерлер мен көне қалалар қайта қалпына келтіріліп, халықтың назарына қайта ұсынылғандығын, атқарылған жұмыстар арқылы материалдық және рухани құндылықтарымыз біршама қайта қалпына келтіріліп, қасиетті жерлерімізді зерттеу арқылы халық жадынан шығарылған әулиелердің қайта табылуын жазады.

Ислам мәдениеті мен түркі мәдениетін сабақтастырып келген әулиелерді қазіргі таңдағы халықтың қабылдауы негізінде қарастырсақ. Өзбекстан Республикасы Самарқанд қаласындағы Регистон алаңында жерленген Мухаммед бин Жафар Содиққа тоқталсақ. «Джафар Садық 699 немесе 702 жылы Мединада туған. Оның әкесі имам Мухаммед Бакір, анасы Умма Фарва. Осылайша ол әкесі жағынан Алланың елшісі (с.ғ.с.) әулетінен шыққан және шиіттер оны он екі имамның алтыншысы, ал анасы жағынан Әбу Бәкірге туыстығы бар деп таниды», – деген деректер бар (Имам Джафар Садык – учены и святой, 2020). Далалық зерттеулер негізінде жинақтаған деректер бойынша хазірет Мухаммед бин Жафар Содик мазарына зиярат етіп келушілер мен жергілікті халықтың қабылдауын (1 фото) ұсындық.

Фото 1. Регистон алаңындағы хазірет Мухаммед бин Жафар Содик мазары, Самарқанд қаласы, Өзбекстан. (фото А. Өмірбай)

Самарқанд қаласында мазары бар Дониёр пайғамбар мазарына тоқталсақ. Дониёр пайғамбардың есімі дереккөздерде «Даниял», «Данияр», «Дониёр», «Донер» деген атаумен кездеседі. Пайғамбардың мазарының 17 метрге созылуы жөнінде әртүрлі

аңыздар бар. Халық ішіндегі аңыздардың бірінде бойының ұзындығы 17 метр болған десе, бір деректерде дүниеден өткеннен кейін бойының мистикалық тұрғыдан ұзаруын баяндайды. Ресми деректердің бірінде «Даниял пайғамбарды әлемдік үш дін құрметтейді. Есімі христиандық Інжілдің Ескі өсиетіне енгізілген пайғамбар және ол иудаизмдегі төрт ұлы пайғамбарлардың бірі. Ислам дінінде де пайғамбар болып табылады. Қожа Данияр б.з.д. 603 жылы Иерусалимде туған. ... Темір әулиенің қолын Самарқандқа алып келген деген болжамдар бар», – деп жазады (Мавзолей Дониёр пайгамбара) (2 фото).

Фото 2. Дониёр пайғамбар қабірі, Самарқанд қаласы, Өзбекстан.
(фото А. Өмірбай)

Ташкент қаласындағы әулие шейх Ховенди ат-Тахур (3 фото). Ховенди ат-Тахурды зерттеуші Э.М. Сейтов «Шейхантаур кешені мысалы негізінде Орта Азия халықтық исламындағы әулиелерді қастерлеу культі» атты мақаласында «Шайхтің өзі жөнінде мәліметтер көп емес. Әкесі Хасан Булгари дәруіштің шәкірті болған. Омар Багистани Багистан ауылына көшіп сонда Ховенди ат-Тахур дүниеге келген. Ховенди жөнінде жазылған деректер өте аз. Ондай жазбаларды XV ғ. жазылған «Рашахат айн аль-хайат» еңбегіндегі «Шейх Омар Багистани» бөлімінде жазылған Қожа Ахрардың естеліктері бойынша шейх Осман Ховенди ат-Тахурға ұстаздық еткен», – деп жазады (Сеитов, 2018).

Далалық зерттеулер негізінде аңғарғанымыз Мухаммед бин Жафар Содик пен шейх Ховенди ат-Тахурге келушілердің басым бөлігі туристтік бағыттағы келушілер болса, Дониёр пайғамбардың басына барушы халықтың басым көпшілігі зиярат етушілер.

Дониёр пайғамбарға зиярат етушілердің көп болуына екі себеп болуы мүмкін. Бірінші, мазарының туристтік нысандардан алшақтау орналасуы. Екінші, түркілік дәстүрге сай әулие басында қасиетті бұлағының орналасуы мен аса таяғының айналасындағы мифтік аңыздардың болуы. Мухаммед бин Жафар Содик пен шейх Ховенди ат-Тахурдің қабіріне барушылардың көпшілігі туристтер болуын туристтік нысандардың арасында орналасуымен байланысты.

Фото 3. Шейх Ховенди ат-Тахур мазары, Ташкент қаласы, Өзбекстан. (фото А. Өмірбай)

Самарқанд қаласындағы материалдық және рухани құндылық болып есептелетін көне ғимараттардың салынуын ғалым Г.С. Гулямова «XV-XVI ғғ. Орталық Азия аумағындағы рухани мәдениеттің дамуының бірегейлігі» атты мақаласында «XV-XVI ғасырларда рухани қалыптардың өзгеруі байқалады: алдыңғы орынға дін, өнер мен әдебиет шығады. Дін мен өнер қоғамдық сананың басым формасына айналады. ... 1404 жылы Тимурдың басшылығымен Бибі-ханым мешіті салына бастайды. Ол мозайкалармен, мәрмәр панельдері бар майоликамен және қабырға жазбаларымен безендірілген керемет ғимарат болды», – деп жазады (Гулямова, 2020). Самарқанд қаласында орналасқан сакралды орындардың бірі Бибі ханымның мазары (4 фото). Мазар Бибі ханымның құрметіне арнап салған мешітке қарама-қарсы бетте орналасқан. Жергілікті халықтың арасынан Бибі ханымның басына барып зиярат етушілерді көруімізге болады. Алдыңғы аталған тарихи тұлғалар халық жадында дінді насихаттаушы, ұстаз ретінде сақталып әулие деп қабылданса, Бибі ханымды жергілікті халықтың сол дәрежеге көтеруін XX ғасырдағы жүргізілген саяси әрекеттердің ықпалы

деп қарастыруымызға болады. Сакралды түсінігі жайында білімі таяздаған қоғам қабір басына көтерілген ғимаратты киелендіріп қасиет тұтуды бастаған. Мұндай көрініс еліміздегі Бурабайда орналасқан «Хан тағынан» көруімізге болады. Бұл жерде халық аталған тақты айналып, тілек тілеп, зиярат етеді.

Фото 4. Бибі ханым мазары, Самарқанд қаласы, Өзбекстан. (фото А. Өмірбай)

Еліміздің аумағында орналасқан әулиелерге жергілікті халықтың зиярат етуіне тоқталсақ. Маңғыстау өңірінде жерленген Бекет атаны дінді дәріптеп, жерасты мешітін салып, өнегелі ғұмыр кешкен бейнесін халық жадында сақтап, бүгінгі күнге дейін әулие деп таниды (5 фото). Зерттеуші ғалым Б.Әбдірахманов Бекет ата жайында келесідей деректер келтіреді: «теолог ғалымдардың айтуынша, Тұран топырағында Қожа Ахмет Ясауидің ізгілік жолын жалғастырушылар: Бұқарадағы Бахауеддин Нақышбанд пен Маңғыстаудағы Пір Бекет – әулиеліктің ең биік жетінші сатысы – Гаус дәрежесіне көтеріліпті» (Әбдірахманова, 2010: 21). Бұл деректерден Бекет атаның Ясауи мектебінен білім алғанын көруімізге болады. Ғалым У.З. Бигожин білім алған мектебімен қоса Бекет атаның шежіресін тарқатып, тегі жөнінде келесідей ақпараттар келтіреді: «Бекет атаның әулиелік бейнесі мен мұрасы оның «шежірелік» шығу тегінде ішінара бейнеленген. Ол әкесі жағынан Адай руының ұрпағы, ал анасы жағынан Мұхаммед (с.ғ.с.) ұрпағы болып келеді. Бекет ата культінің қасиетті отбасылармен байланысы қожа отбасын құрметтеудің Орталық Азиядағы мәдени дәстүрімен байланысты. Маңғыстауда 2018-2019 жылдары жиналған этнографиялық деректер жергілікті халықтың әлі күнге дейін қасиетті отбасыларын құрметтейтінін көрсетті» (Бигожин, 2020: 16).

География институтының зерттеушілері «Ғажайып Маңғыстау» атты мақаласында Бекет атаның жерасты мешіті туралы келесідей деректер келтіреді: «олардың кейбіреулері – табиғи және жасанды құрылыс кешендері болып табылады. Қазіргі уақытта тарихи және сәулет ескерткіштері болып табылатын кешендер Қазақстанда және шетелдерде кеңінен танымал зиярат орындары болып табылады. Олардың ішіндегі ең маңызды жерасты мешіттері Бекет-ата, Шақпақ-ата, Сұлтан епе, Шақпақ-ата және басқалары болып табылады» (Егембердиева және басқалар, 2017).

Фото 5. Бекет ата жерасты мешіті, Маңғыстау өңірі, Қазақстан. (фото А. Өмірбай)

Маңғыстау өңіріндегі негізгі зиярат орындарының бірі Бекет атаның жерасты мешіті мен қабірі болып табылады. Жергілікті халық ұстанатын негізгі қағидасы Бекат атаның басына бармас бұрын оның ұстазы Шопан атаға кіріп, кейін Бекет атаға баруын айтуға болады. Мұндай қағиданы Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі Ахмет Ясауиге бармас бұрын ұстазы Арыстан бабқа бару дәстүрінен көруге болады. Зиярат етушілердің бұл әрекеттері әулиенің жол нұсқаушы піріне деген құрметін көрсетеді. Енді, Шопан ата жерасты мешітіне тоқталсақ (6 фото). Шопан атаның қабірі мешіт ішінде орналасқан. Зиярат етушілер қабірге құран оқып, дұға жасайды. Зиярат етушілердің естеліктері бойынша мешіт сыртындағы көне ағашты айналу дәстүрі ағаштың адамдардың өтуіне қолайсыздық туғызуына байланысты жүзеге асуы тоқтаған.

Фото 6. Шопан ата жерасты мешіті, Маңғыстау өңірі, Қазақстан.
(фото А. Өмірбай)

Жоғарыда аталған шетелдік қалалар мен Қазақстанның өзге аймақтарындағы әулиелерге зиярат етушілердің әрекеттерінде кездеспейтін дәстүрлерді Бекет ата мен Шопан атаның мешіттерінің алдында кездестірдік. Бекет ата мен Шопан атаның басына зиярат етушілер арнайы жасақталған орындарда отқа май тамызу дәстүрін жүзеге асыруы біздің назарымызды аударды (7 – фото). Бұл әрекеттер исламға дейінгі дүниетанымдық көзқарастар негізінде қалыптасқан отты қасиет тұту, отқа құлшылық жасау әрекеттері негізінде туындаған зороастризм ұстанымына сәйкес келеді. Бұл әрекеттер зороастризмнен қалған қалдықтар болуы ықтимал.

Фото 7. Шопан ата жерасты мешіті жанындағы мінәжат орны, Маңғыстау өңірі, Қазақстан. (фото А. Өмірбай)

Аталған рәсімдер ислам қағидаларынан тыс ұстанымдар болып табылғанымен, қазақ халқының дәстүрінде отпен, адыраспанмен бесікті аластау, жас келінге отқа май салдыру сынды рәсімдері қазір де жасалады. Бұл әрекеттерді зороастризм қалдықтары деп топшылауға болады. Отқа табыну әрекеттерінің көрінісін Бұқара қаласында орналасқан көне Арк қамалындағы мұражайда VII ғасырға тиесілі Варахша сарайынан табылған қабырға суретінен көруге болады (8 – сурет). Бұл көне суретте отқа табыну рәсімі бейнеленген. Біздің дәуірімізге дейін негізі қаланған зороастризмнің VII ғасырға тиесілі суретте бейнелеуі біздің алдымызға келесідей сұрақтар туындатты: Бірінші, Ерте заманнан қалыптасқан отқа табыну әрекеттері Қазақстанның батыс өңірлерінде бұрыннан сақталып келді ме? Екінші, Қазақстанның басқа өңірлерінде бұл рәсімдер неге сақталмаған? Үшінші, бұл көріністер жоғалтқанды іздеу әрекеттері барысындағы қайта жаңғырған дәстүрлердің бірі емес пе?

Фото 8. Қабырға суреті. VII ғасыр. Варахша сарайы, Бұқара қ.
(фото А. Өмірбай)

Қорытынды

Қазақ халқына XX ғасырда жасалған саяси әрекеттер араға бір ғасыр салып өзінің жемісін беруде. Қасиетті жерлерді басып-жаншып, онда жерленген әулиелерден тәлім алған дін өкілдерін қуғынға ұшырату рухани болмысымыздың азуына алып келді. Тәуелсіздік алған уақытқа дейін қуғындалған дін өкілдерінің ұрпақтары қорқыныштан шындықты айта алмады, тіптен жадынан шығаратын деңгейге жетті. Тәуелсіздік жылдары қуғындалған тұлғалардың мұралары табылғанымен, оның толық мәнін ашып беретін мамандар табылмады. Осылайша арадағы сабақтастық үзіліп, рухани құндылығымыздың мәні ашылмады. Бүгінгі күні қасиетті түсінігін мемлекет деңгейінде қайта қалпына келтіру әрекеттері жүргізіліп жатқанымен нәтиже қуантарлық емес. Санасы трансформацияланған кейінгі ұрпақ қасиетті жерлер мен әулиелерді туризм орны ретінде ғана қабылдауда.

Табылған қолжазбалар білімі қордаланған үлкен ғылыми еңбек екендігін ескере отырып әулиелерді ұстаз, ғалым ретінде зерттеудің маңызы зор деп айтқымыз келеді. Қордаланған білімді жинақтап бір дүниеге айналдыру ғалымдарға тиесілі әрекет. Жинақталған еңбектердің мәнін ашу дәстүрлі исламның негізі болып, бүгінгі таңдағы туындап жатқан түрлі діни ағымдардың жетегінде кету, зорлық-зомбылық жасау, парақорлық және тағы басқа да мәселелерге тосқауыл болары анық. Әулиелердің ғұмыры мен мұраларын зерттеу мемлекетіміздің болашағы мен ұлтымыздың болмысы үшін берері мол, осы бағытта жүргізілетін зерттеулер ұлт мақсатына айналуы шарт.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP19175245 «Бекасыл әулие мұрасы және жаңа Қазақстандағы дәстүрлі исламның қайта өрлеу мәселесі» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

Айтқожақызы Л. Аппақ Ишан Ата. – Алматы: Arna-b, 2021. – 470 б.

Әбдірахманов Б. Бекет-атаның сұпылық жолы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2010. – 248 б.

Бигожин У.З. Этнографический обзор культа Бекет Ата в современном Казахстане // Вестник Евразийского национального университета Л.Н. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение – №1 (130). – 2020. – С. 8-16.

Гулямова Г.С. Своеобразие развития духовной культуры XV-XVI вв. на территории центральной Азии // Россия и мусильманский мир. – №2 (316). – 2020. – С. 101-105.

Егембердиева К.Б., Темирбаева Р.К., Келинбаева Р.Ж., Оразбекова К.С., Хен А.П., Юшина Ю.А., Ғайнулла С.А. Экспедиция «Уникальный Мангыстау» // География и водные ресурсы. – №4. – 2017. – С. 77-85.

Имам Джафар Садык – ученый и святой. [Электронный ресурс] – 2020. URL: https://islam.kz/ru/news/kultura/imam-djafar-sadyk-uchenyi-i-svyatoi-11576/#gsc.tab=0 (қарау уақыты 26.04.2024).

Картова З.К., Ромбаева Р.С., Березин М., Каиров А. Сборник материалов региональной рабочей группы по реабилитации жертв политических репрессий представителей традиционного духовенства по Северо-Казахстанской области (По материалам 1918-1937 гг.). – Петропавловск, 2023. – 174 с.

Қазыналы оңтүстік. Т. 22: 5-кітап: әз әулиелер. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2011. – 288 б.

Мавзолей Дониёр пайгамбара. Самарканд тоур. [Электронный ресурс] – 2024. URL: https://www.samarkandtour.com/attractions/dostoprimechatelnosti_samarkanda/mavzoley_doniyor-paygambar.html (қарау уақыты 27.04.2024).

Мырзахметұлы М. Қазақ әдебиетіндегі сопылық таным. – Алматы: «ГИС-print» баспаханасы, 2012. – 184 б.

Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (қарау уақыты 25.04.2024).

Намық К.З.. Қожа Ахмет Йассауи жолы.– Анкара: «Бойут-Таң», 2002. – 960 б.

Сеитов Э.М. Культ почитания святых в среднеазиатском народном исламе на примере комплекса Шейхантаур. г. Ташкент, Узбекистан // Гуманитарный акцент. – №1. – 2018. – С. 68-72.

Тоқаев Қ.К. Ұлттық құрылтайдың «Адал адам-Адал еңбек-Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі. [Электронды ресурс]. – 2024. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (қарау уақыты 25.04.2024).

Шығыс философиясы / Бас ред. Нысанбаев Ә. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 480 б.

Абзал Омирбай
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Трансформация общественного сознания: на основе образа святых на территории Мангистауского региона и Узбекистана

Аннотация. В статье представлены результаты исследований, проведенных по восприятию и паломничеству местного населения святым в таких городах как Ташкенте, Самарканде, Бухаре Республики Узбекистан и Мангистауской области Казахстана. В ходе исследования основное внимание будет уделено на появление понятия святого в тюркских степях и принятие ислама местным населением, влияние политических действий советской власти в начале XX в. На понятии сакрального, а также государственные программы, реализуемые Казахстаном со времен независимости с целью возрождения этой ценности.

На основе данных, приведенных в трудах отечественных и зарубежных исследователей, проводится анализ основ преемственности между святыми независимо от их региона и временного отрезка жизни. В частности, учитываются древние медресе, являющиеся основой преемственности святых. Рассматриваются своеобразные сходства и различия преобразованных представлений паломников об исторических личностях, хранящихся в народной памяти как святые, исследуются пути превращения святых мест в очаги туризма или источник дохода общества.

Ключевые слова: святой; память; медресе; сакральный; преемственность; паломничество; традиционый ислам; государственная программа.

Abzal Omirbay
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Transformation of Public Consciousness: Based on the Image of Saints in the Mangistau Region and Uzbekistan

Abstract. This article presents the results of studies on the local population's perception and pilgrimage to saints in cities such as Tashkent, Samarkand, and Bukhara of the Republic of Uzbekistan, as well as the Mangystau region of Kazakhstan. The study explores the development of the concept of the sacred in the Turkic steppes, the adoption of Islam by the local populace, the impact of the Soviet government's political actions at the beginning of the 20th century on the concept of the sacred, and the efforts by Kazakhstan since its independence to revive this concept.

The data presented in the works of domestic and foreign researchers is analysed in order to determine the basis of continuity between the saints, irrespective of their region and time period of life. This analysis particularly focuses on ancient madrassas, which serve as the foundation for the succession of saints. The study examines the similarities and differences in the transformed

perceptions of pilgrims about historical figures remembered in folk memory as saints. Additionally, it explores how holy places can be transformed into centers of tourism or sources of income for society.

Keywords: saint; memory; madrasah; sacred; continuity; pilgrimage; traditional Islam; government program.

References

Ajtkozhakyzy L. Appak Ishan Ata [Appak Ishan Ata]. 2021, 470 p. [in Kazakh].

Abdirahmanov B. Beket-atanin sopilik joli. [Road Supi Beket-ata]. (Almaty, Nurli alem, 2010, 248 p.). [in Kazakh].

Bigojin U.Z. Etnograficheski obzor kulta Beke Ata v sovremennom Kazakhstane [Ethnographic overview of the Beket Ata cult in modern Kazakhstan]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 2020. [in Russian].

Egemberdiva K.B., Temirbayeva R.K., Kelinbayeva R.J., Orazbekova K.S., Hen A.P., Yshina Y.A., Gaynulla S.A. Ekspediciya «Unikalniy Mangistau» [Expedition «Unique Mangystau»]. №4, 77-85, (2017). [in Russian].

Gulymova G.S. Svoeobrazie razvitiya duhovnoi kulturi XV-XVI vv. na teritorii centralnoi Azii. [The originality of the development of spiritual culture in the 15th-16th centuries. on the territory of Central Asia]. №2 (316), 101-105, (2020). [in Russian].

Imam Djafar Sadik – ucheny I svatoi. [Imam Jafar Sadiq – scholar and saint]. Available at: https://islam.kz/ru/news/kultura/imam-djafar-sadyk-uchenyi-i-svyatoi-11576/#gsc.tab=0 (accessed 26.04.2024). [in Russian].

Kartova Z.K., Rombayeva Z.K., Berezin M., Kairov A. Sbornik materialov regionalnoi rabochei groppi po reabilitacii zhertv politicheskih represii predstavitelei tradicionnogo duhovenstva po severe-Kazahstanskoi oblasti (Po materialom 1918-1937 gg.). [Collection of materials from the regional working group on the rehabilitation of victims of political repression of representatives of the traditional clergy in the northern Kazakhstan region (Based on materials from 1918-1937)]. (Petropavlovsk, 2023, 174 p.) [in Russian].

Kazynalu ontustik [Treasured south]. (Almaty, Nurli alem, 2011, 288 p.) [in Kazakh].

Mavzolei Donier Paigambara [Mausoleum of Donier paygambar]. Inforatsionyi portal. Available at: https://www.samarkandtour.com/attractions/dostoprimechatelnosti_samarkanda/mavzoley_doniyor-paygambar.html (accessed 27.04.2024). [in Russian].

Mirzaahmetuli M. Qazaq adebietindegi sopiliq tanim. [Sufi knowledge in Kazakh literature]. (Almaty, GIPS-print, 2012, 184 p.). [in Kazakh].

Namik Kemel Zeibek Khoja Ahmet Iassayi joli. [the path of Khoja Akhmet Yasawi]. (Ankara, Boiyt-Tan, 2002, 960 p.) [in Kazakh].

Nazarbayev N.A. Bolashakqa bagdar: ruxani jangiru. [A look into the future: Rukhani zhangyru]. Inforatsionyi portal, 2017. Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (accessed 25.04.2024) [in Kazakh].

Seitov E.M. Kult Pochitaniya svatih v sredneaziatskom narodnom islame na primere kompleksa Sheihantaur. [The cult of veneration of saints in Central Asian folk Islam on the example of the Sheikhantaur complex]. №1, 68-72 (2018). [in Russian].

Shigis filosofiyasi. [Eastern philosophy]. (Almaty, Jazushi, 2009. 480 p.) [in Kazakh].

Tokaev Q.K. Ulttiq quriltadin «Adal adam-Adal enbek-Adal tabis» atti yshinshi otirisinda soilegen sozi. [third meeting of the National Kurultai «Fair Citizen – Fair Labour – Fair Wages»]. Available at: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727 (accessed 25.04.2024). [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет / Information about a uthors / Информация об авторах:

Өмірбай Абзал Саятайұлы – PhD, постдок, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Omirbay Abzal Sayataiuly – PhD, PostDoc, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, K. Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Омирбай Абзал Саятайулы – PhD, постдок, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

МРНТИ 02.61.15
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-246-267

Эстетизация медиакоммуникации в контексте эстетизации социальной реальности

Оксана Уланович

Европейский гуманитарный университет, Вильнюс, Литва

(E-mail: Автор для корреспонденции: aksana.ulanovich@ehu.lt).

Аннотация. Эстетизация социальной реальности – многоплановый процесс, затрагивающий различные области социумного пространства и проявляющийся как реконструкция социальных отношений, социальных практик и знания. Несмотря на активное использование термина «эстетизация» в научном пространстве и в творческой деятельности, категориальная сущность данного термина остается неопределенной, отсутствует и единое понимание сути процесса эстетизации. В фокусе имеющихся научных исследований в этой области – частные проявления эстетизации: эстетизация политики, науки, истории, войны, насилия, смерти, эстетизация повседневности и т.д. В нашем исследовании мы обратились к историческим, гносеологическим и онтологическим основам эстетики, что позволило предложить общенаучное видение эстетизации как макропроцесса семантической реконструкции социальной реальности; разработать его трехаспектную структуру, выделив перцептивный, аксиологический и прагматический аспекты. Сформированные таким образом концептуальные основы эстетизации позволили нам далее предложить понимание актуального сегодня процесса эстетизации медиакоммуникации. Суть его – в опоре на чувствующий интеллект и умные эмоции реципиента в выстраивании коммуникативного процесса и при выборе его форм и средств. В эстетизированной медиакоммуникации визуально-чувственные и экспрессивно-эмотивные элементы доминируют над рационально-рассудочными, акцентируются образность, аффект и эффект. Создавая новые чувственно выразительные и привлекательные массовые образы, медиакоммуникация не просто модифицирует формы чувственного восприятия, но изменяет архетипические структуры современного «медийного человека» и трансформирует социальную перцепцию. Это раскрывает потенциал эстетизации в «фундаментальной идеологической реконструкции» общества (Т. Иглтон) через «эстетическую модуляцию психики» человека (Ф. Шиллер).

Ключевые слова: эстетизация; эстетика; эстетическое; социальная реальность; перцептивный, аксиологический, прагматический аспекты; медиакоммуникация, воздействие.

Received 01.04.2024. Revised 06.05.2024. Accepted 20.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Уланович О.И. Эстетизация медиакоммуникации в контексте эстетизации социальной реальности // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 246-267. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-246-267

Для цитирования:
Ulanovich A.I. Aestheticization of media communication in the context of social reality aestheticization // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – P. 246-267. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-246-267

Введение

Стремительный и неуклонный прогресс цифровых и информационно-коммуникационных технологий, перемещение социальной реальности в медиасреду, виртуализация общества – все это позволило кардинальным образом трансформировать культурное и коммуникативное пространство современного социума.

В качестве ключевого маркера этой реструктуризации Н.Р. Вакулич отмечает качественно новое, виртуальное, состояние культуры, когда наблюдается отказ от ее просветительской модели в пользу развлекательной, массовой, происходит переход от слова – к экрану, от логократии – к видеократии. Во главу угла современной социальной архитектуры поставлено «движение символов» и игровая составляющая человеческого существования, т.е. идеология технологического уклада (Вакулич, 2009: 106). В.П. Козырьков, в свою очередь, подчеркивает, что в обществе развитых информационно-коммуникационных технологий «лидирующую позицию стали занимать коммуникации в противовес деятельности», общение вытесняет поступок, презентация – реальную жизнь (Козырьков, 2011: 264-265). В собственно информационных процессах приматом становится не содержание информации, а потребность ее передачи и получения. «Медиа формируют нашу среду и наше восприятие, становясь важнее, чем передаваемый ими контент» (Marchiori, 2013: 86). Эти новые векторы развития современной социокультурной реальности задают иные параметры социальной коммуникации и, в частности, кардинальным образом трансформируют медиакоммуникацию, размывая границы между понятиями «медиум» (medium – ‘средство выражения’) и «медиа» (media – ‘средства коммуникации’), а также между художественными приемами и традиционными средствами культуры (Marchiori, 2013: 81).

Общей тенденцией преобразования коммуникативного пространства общества видится дигрессия логоцентризма и логократии, при которой слово – семантический элемент – утрачивает свою роль онтологической основы социального взаимодействия, обретенную им с появлением письменности. На смену ему приходит примат эффекта, который базируется на чувственности, эмоциональности, полимодальном восприятии, синергии знаков и символов. Данный трансформационный поворот в выстраивании современной медиакоммуникации мы предлагаем именовать эстетизацией и рассматриваем его как ключевой вектор трансформации современного культурно-коммуникативного пространства социума и социальной реальности – в целом.

В научном мире термин «эстетизация» используется в качестве квалификатора качественного состояния той или иной сферы общества (эстетизация политики, истории, науки и т.д.) или же некоторой социальной или культурной практики (эстетизация войны в обществе, смерти – в искусстве, насилия – в культуре, эстетизация жизненного пространства и т.д.). При этом как научная категория «эстетизация» до сих пор остается довольно неопределенным понятием и размывается в массе пространных измышлений философов, социологов и культурологов. В проекции медиакоммуникации процесс эстетизации и вовсе не удостоился должного внимания.

Качественные характеристики, формальные свойства и семантические особенности, лингвостилистические черты и прагматические эффекты эстетизированной

медиакоммуникации пока только фрагментарно затрагиваются учеными, причем в форме частных наблюдений или гипотетических построений с определенной долей осторожности. Равно как не выработано и научное понимание роли эстетизации медиакоммуникации в системе рычагов власти в обеспечении социального порядка. Отсутствует осмысление места эстетизации в арсенале инструментов социального манипулирования, нет понимания предопределенности данного процесса динамикой социального контекста. В конечном итоге запаздывает и наше осознание степени участия эстетизации медиакоммуникации в глобальном процессе идеологического реконструирования мира.

Поднятые нами вопросы о сути, сущности и эффектах эстетизации медиакоммуникации лишь очерчивают контур исследований в этом направлении. Широта постановки проблемы со всей очевидностью входит в противоречие со скудностью сформированного по теме научного задела. Наше исследование – лишь малая ступень на пути к системному научному пониманию явления, но оно, тем не менее, обозначает направления исследовательского поиска и высвечивает научную перспективу.

Методология, методы и материалы

Многоплановый характер заявленного объекта исследования потребовал комплексного подхода к его изучению, который позволил представить явление эстетизации как макропроцесс, реализующийся в комплексе сходных частных процессов, параллельно происходящих в разных сферах социумного пространства (политика, экономика, культура, образование, наука и т.д.). Специфика, механизмы и инструменты процессов эстетизации, формирующих глобальный тренд, определяются дискурсивными особенностями самой социальной сферы или практики. При этом присутствует единство онтологической основы и идеологической сути эстетизации как макротрансформации социума, что позволило нам через изучение частного сформировать целостное видение общего.

В работе также реализован междисциплинарный подход, позволяющий увидеть изучаемое явление в широком общенаучном контексте. Это расширило пространство исследования, позволило рассмотреть явление эстетизации в разных проекциях и предложить его единое понимание, согласующееся с многообразием его наблюдаемых проявлений.

Основными методами исследования в работе явились: понятийный анализ в диахронии и синхронии ключевых категорий в рамках заявленной темы, теоретический анализ и интерпретация научного опыта по проблеме исследования с ретроспективой в историю вопроса, метод моделирования.

Поскольку массмедийная коммуникация явилась фокусом в нашем исследовании как частный случай комплексного явления эстетизации, это потребовало использования дискурс-анализа, контент-анализа и лингвостилистического анализа массмедийного дискурса.

Результаты и обсуждение

Мы интегрированы в пространство эстетизированной социальной реальности и постигаем ее эмпирически, изнутри, «на ощупь». Да и сам процесс эстетизации в современном обществе еще не достиг того уровня зрелости, когда можно было бы взглянуть на результат со стороны, оценить его в широком общесоциальном контексте. Помимо отмеченной сложности познания процесса эстетизации, существует еще одно препятствие на пути к пониманию феномена. Камнем преткновения философско-гносеологической природы является сохраняющаяся уже не одну сотню лет дискуссия касательно понятийного пространства базовых категорий «эстетика» и «эстетическое».

Признавая тщетность многолетних и многочисленных попыток ученых добиться категориальной ясности и системной стройности в эстетике, что свидетельствует о затяжном методологическом кризисе, мы и не смеем даже нацеливаться на научный прорыв в этом направлении. Но поскольку любое исследование предусматривает фиксирование точки отсчета в опоре на ключевые категории, мы следуем традиции во избежание терминологической неопределенности.

Эстетика

Онтологически категории эстетики сопряжены с чувственным познанием («низшая гносеология» в лейбницевской теории познания), предшествующим абстрактно-логическому (рациональному) познанию и даже ему противопоставляемым в силу акцентирования сенсуализма в эстетическом освоении мира. Рождается эстетика (по мнению ее основоположника А.Г. Баумгартена) как «дискурс тела» и акцентирует различие материального и нематериального, вещи и мысли, процесса восприятия и содержания ума (мышления) (Eagleton, 1988: 327).

При этом, однако, ошибкой было бы сводить чувственное познание в гносеологии эстетического исключительно к синтезу отпечатков реальности, поставляемых органами чувств – к сенсорно-перцептивному уровню психического отражения мира в сознании. Семантика даже древнегреческого αἴσθησις предполагала «соучастие» в чувственном познании органов чувств, интеллекта и эмоций. Так что акцентированное в категориях эстетики чувственное познание (как это значится и у Г. Лейбница, и у А.Г. Баумгартена) предполагает, помимо сенсорного восприятия внешней формы, также и восприимчивость (сенситивность, эстетическое воззрение), чувствительную память, воображение, остроту мысли, сравнение и ассоциирование, чувственную проницательность и остроумие – все то, что провоцирует у человека эмоциональный отклик при восприятии эстетического в единстве формы и содержания.

В XIX веке наблюдается кардинальный поворот в понимании эстетики и сведение ее категориальной сути к философии искусства – разделу философии, рассматривающему искусство как воплощение содержания мысли, в котором красота – базовый принцип (Marchiori, 2013: 82). Безоговорочно признается, что начало отделению эстетики от чувственного восприятия и познания было положено еще И. Кантом, заявившим

о трансцендентальности эстетики («вне чувственного опыта»). Эстетика же в понимании И. Канта основывается на априорных базовых категориях «прекрасное – безобразное», «возвышенное – низменное», «комическое – трагическое» и др. – на всеобщих, аподиктических, умопостигаемых качествах (Кант, 1999: 93).

После размывания в категориальном пространстве эстетики ее гносеологической первоосновы, эстетика на протяжении XX века сосредоточивалась на вопросах эстетических ценностей – квинтэссенции духовного потенциала культуры. В этой парадигме категорий высокого искусства эстетика многие десятилетия оставалась наукой, изучающей тонкую, почти не поддающуюся вербализации духовную материю, и одновременно – уникальной практикой духовного творчества.

Теория эстетики и понятийная область самой категории «эстетика» находятся в непрекращающемся живом диалоге со своей историей, которая как незавершенный проект остается динамичной и открытой. Конец XX века ознаменовался онтологическим поворотом в философском воззрении на эстетику. Как замечает Г.Г. Коломиец, на смену категориям «прекрасное» и «возвышенное» приходит категория собственно «эстетическое», которая получает самостоятельный статус в пространстве научной мысли (Коломиец, 2007: 115). Казалось бы, универсализация разрозненных научных воззрений в единой категории «эстетическое» и закрепление ее в качестве семантического ядра эстетики должно снять дуализм условно «гносеологической» и «символической» проекций понимания эстетики, соединив их в ее единой онтологической интерпретации. Это, однако, не происходит, поскольку дискуссия теперь перенеслась в область категории «эстетическое».

Эстетическое

Эстетическое – это общечеловечески значимое и ценное в освоенной многообразной действительности (Ю.Б. Борев); обобщающее чувственно-выразительное качество предметов и явлений искусства и повседневной жизни (О.А. Кривцун); такое восприятие/представление объекта, которое сопровождается бескорыстным удовольствием неутилитарного созерцания (В.В.Бычков); факт/реальность состоявшегося ценностного отношения (Г.Г.Коломиец); эмпирическое бытие некоторого нераздельно слитого с ним смысла (А.Ф. Лосев); обладающее «эстетической незаинтересованностью», т.е. абсолютно бескорыстно воспринимаемое и сознаваемое (Дж. Дики).

Приведенные выше определения – лишь малая доля в массиве существующих. Но и этого их числа достаточно, чтобы убедиться в преемственности все тех же неразрешенных противоречий в понимании эстетического: как в дихотомии «утилитарность» – «бескорыстность», так и в проекции «гносеологическое» – «аксиологическое». Отмеченное позволяет согласиться с мнением, что продолжающийся спор об эстетике «неразрешим в его нынешней форме, поскольку является продуктом путаницы». Рациональный и теоретически удовлетворительный способ решения проблемы видится в отказе при установлении категориальной сути эстетического от предполагаемой связи между эстетикой и искусством (McGregor, 1974: 556-558).

Решение поставленных нами задач в рамках изучения эстетизации современной медиакоммуникации по умолчанию требует методологической опоры в виде терминологической определенности основ эстетизации, а именно – категорий «эстетика» и «эстетическое». Следовательно, разрешить «путаницу» все же необходимо, хотя бы применительно к конкретной области нашего исследования, если не на общефилософском уровне. Научный поиск привел нас к трудам великого мыслителя, русского философа, эстетика Алексея Федоровича Лосева.

А.Ф. Лосев в определении эстетики уходит от философии прекрасного и в качестве ее предмета определяет «область выразительных форм любой сферы действительности (в том числе художественной), данных как самостоятельная и чувственно непосредственно воспринимаемая ценность». Эстетическое – это «выразительность предметных форм как результат процесса выражения», диалектическое единство внешнего, выявляющего и внутреннего, выявляемого, выражающего и выражаемого; это выражение, чувственные и предметно-натуралистические характеристики которого выступают носителями некоторого смысла (значения, ценности), раскрывающегося в чувственном восприятии (Лосев, 1970: 570).

Понимая эстетику как науку о чувственно-выразительном воплощении некоторого ценностно-смыслового содержания, А.Ф. Лосев в определении эстетического апеллирует к выразительности. Но в отличие от любой иной выразительности объектов материального мира, эстетическая выразительность имеет «сложный физико-физиолого-психолого-социальный состав» (Лосев, 1970: 575). Эстетическая выразительность обладает самодовлеющей созерцательной ценностью выражающего (особыми чувственно воспринимаемыми качествами), идеально-смысловой ценностью выражаемого и эмоционально отзывается в индивидуальном сознании.

Данная проекция в понимании эстетического возвращает нас к гносеологической первооснове эстетики – к *αἴσθησις (‘aesthesis’).* «В греческом языке имеется только одно имя: эстезис, чувственная способность, способность как воспринимать данное, так и осмысливать его», это особая модальность, особая распределенность чувственного (Rancie`re, 2009: 1). Соответственно, эстетическим является выразительность выражаемого (внутреннего) в выражающем (внешнем), «независимо от того, связаны ли они с формами и содержанием искусства или с более широким контекстом: антропологическим, психологическим, социально-экономическим и так далее» (Marchiori, 2013: 82). В эстетическом «все чувственно и осязаемо, и в то же время все осмысленно и выразительно» (Лосев, 1970: 375).

Именно это понимание эстетики и эстетического мы принимаем за методологическую основу и точку опоры в установлении сути и сущности эстетизации как эволюционного тренда в преобразовании культурно-коммуникативного пространства современного общества.

Эстетизация как ремоделирование социальной реальности

Спонтанно утвердившийся в науке термин «эстетизация» до сих пор так и не получил общепринятого научного определения, несмотря на его сегодня активное

«присутствие» в разных областях науки и деятельности: философия, культурология, социология, литературно-художественное творчество, искусство, дизайн. Имеющиеся в научном пространстве определения эстетизации свидетельствуют о том, что процесс концептуализации данного понятия далек от своего завершения и находится на стадии дискуссии.

Так, И.А. Статкевич рассматривает эстетизацию как художественное творчество, один из трех видов освоения мира активным субъектом: практическое, теоретическое, эстетическое. Эстетизация наделяет чувственно воспринимаемую реальность ценностью, но «конституирует ее в плане воображаемого, а не реального, осуществляя процесс одухотворения и сублимации этой реальности» (Статкевич, 2009: 78). Автор отмечает манипулятивность эстетизации как придание миру определенного смысла, что упорядочивает человеческое существование и тем самым подчиняет субъекта.

В эстетизации общества Т.М. Шатунова акцентирует власть соблазна: имиджи, паттерны, ритуалы превращают личность в «продукт моды, рекламы, различных стандартов и культовых явлений» (Шатунова, 2007: 172-173). С другой стороны, человек «сам начинает строить свою индивидуальную социальную жизнь по законам красоты и – шире – эстетики». Человек «создает светлый образ самого себя и строит воздушный замок своей жизни», отвоевывая тем самым личное пространство у «эстетизированных процессов властвования в пользу эстетического начала человеческой жизни» (Шатунова, 2007: 177-178).

Как производное от эстетизма оценивается эстетизация в теории В.П. Козырькова. Эстетизм (в отличие от эстетики) – абсолютизация художественной формы в негативном полюсе эстетических категорий. «В топку эстетизации бросается все: прошлое и будущее, идеи и вещи, люди и звери», и чем тусклее социальная реальность, тем интенсивнее процесс ее целенаправленной эстетизации (Козырьков, 2011: 266). Ученый в эстетизации видит причину профанации общественной жизни, вульгаризации понимания и формирования общественных явлений и процессов, питательную почву для пошлости и имморализма.

У. Беньямин, немецкий эстетик, определял эстетизацию как социально-когнитивный процесс, когда идеология упражняется в манипулировании восприятием людей через практику псевдокультурного производства (Benjamin, 1969). Культурное творчество, и в этом его мощь, способно пробудить в человеке эмоционально-чувственный отклик в диапазоне от возвышенного до абсурдного. Поэтому идеология захватывает эстетику, ее инструменты, играет на ее поле, производя «подделки» культурных смыслов.

Как «политику восприятия» предлагает понимать эстетизацию С. Арчео. Восприятие является «политическим», политика (как контроль за социальным порядком) мимикрирует в зрелищность, сливается с чувственными формами. Политика восприятия – «когнитивная ортопедия», порождающая иллюзию безопасности посредством массового анестезирующего и адаптивного эффектов (Arceo, 2021: 2-3).

М. Физерстоун отмечает в эстетизации стирание границы между искусством и повседневной жизнью, между высоким искусством и массовой культурой. Это дерзкое смешение стилей и кодов, при котором материальные и нематериальные объекты

превращаются в нечто динамичное, привлекательное или возвышенное (Featherstone, 2007: 64).

Как представление объектов, концептов, опыта в особой «форме», которая обращена к чувствам, предлагают понимать эстетизацию И. Дагалп и Б.Дж. Хартманн. Эстетизация «формирует объекты, опыт и/или концепты путем индексации определенного качества этих объектов, опыта и/или концептов» (Dagalp, Hartmann, 2021: 2).

Если попытки осмысления эстетизации как макропроцесса общесоциумного уровня – немногочисленны в научных исследованиях, то эстетизация в приложении к отдельным областям социальной жизни или частным социальным явлениям удостоилась большего научного внимания.

Эстетизация истории рассматривается как эстетическое конструирование условного подобия исторической реальности, когда факты перемешиваются с домыслом или вымыслом, акцентируется привлекательное и героическое, а «горькие истины и уродливые картины» отбрасываются (Козырьков, 2011: 270).

Эстетизация политики строится на эксплуатации эстетического и смыслового потенциала символов. Политические действия, субъекты, идеи конструируются как символы и оцениваются по критериям зрелищности и развлекательности (Поцелуев: 1999: 62). На смену убеждающей аргументации в политическом манипулировании приходит «*инсценирование визуальных эффектов* и *создание символических образов* тех или иных субъектов политики: политических лидеров, целых государств, политических партий, общественных и политических организаций и движений, друзей народа и политических врагов». Эту новую политическую медиареальность именуют по-разному: эстетизированная политика, театрализованная, символическая политика, шоу-политика (Уланович, Волкова, 2021: 97-98).

Эстетизация войны – мистификация истинных ее мотивов и целей, героизация боевых действий; генерирование такого образа войны, который ощущается как собственная кожа, как национальная идентичность, как сама человеческая сущность. При сбоях в критическом мышлении сознание обывателя откликается на псевдоценность и склонно наделять особой патетикой и героическим ареолам гипермужской стилизованный образ супер-Рембо (Mann, 2006: 159-160).

Эстетизация смерти – эстетически окрашенное романтическое, идиллическое или героическое репрезентирование в общественных практиках и художественном творчестве танатологических мотивов, обращение их в эстетические события. Эстетизация смерти в искусстве репрезентирует содержание нашего вытесненного бессознательного, каковым являются: «эсхатология и тщета тела, ужас смерти, социальное табу на смерть и одновременно ее роковая соблазнительность» (Fbaul, 2016: 384).

Массивное циркулирование в инфополе сцен «полевых сражений, реальных казней, перестрелок, бомбардировок, нападений и массовых убийств», превращение насилия в зрелище – *эстетизация насилия.* Основным ее эффектом является эмоциональное метание психики между шоком и апатией, сентиментальностью и летаргией, завершающееся победой «анестезирующей эстетики виртуального» и анастезированием

жизни – «органическим, чувствительным, когнитивным онемением и онемением памяти» (Arceo, 2021: 2). В случае же художественно акцентированного изображения насилия оно артикулируется как бунтарская и интригующая мужественность. При этом имплицитно (в контексте (гетеро)нормативной парадигмы) подчеркивается, что женщины и гендерно-неконформные люди обделены этими качествами (Hansen, 2019: 16).

Представленные варианты понимания эстетизации, несмотря на кажущуюся, на первый взгляд, несогласованность, ни в коей мере не являются взаимоисключающими интерпретациями. Оценивание их в качестве взаимодополняющих формирует точки опоры при анализе разнопланового явления эстетизации социальной реальности. Единство позиций ученых обнаруживается в определении особой эстетической, чувственно-эмоциональной выразительности форм конструируемых социальных отношений, практик, знания в качестве базового вектора процесса эстетизации.

В соответствии с эффектами сублимации, эстетизация вуалирует убогость реальности, облекает ее в не просто социально приемлемые, но привлекательные и даже утешительно-соблазнительные формы. Придание формам объективации социальной реальности особой выразительности в плане их «прихорашивания» – это видимая, эксплицитная, материализующая процесс эстетизации его сторона. Поскольку здесь выразительность апеллирует к сенсорно-перцептивной сфере человека, данный аспект эстетизации предлагаем именовать *перцептивным.*

Помимо перцептивного, в эстетизации как в преобразующем социальную реальность тренде предлагаем выделять и *аксиологический* аспект. Ценностная значимость выражаемого, напомним, является квинтэссенцией самой категории «эстетическое» в теории эстетики (наряду с выразительностью выражающего). Самодовлеющий характер чувственно-выразительной внешней формы (выражающего) не заменяет и не отменяет необходимость идеально-смысловой ценности выражаемого. Отсюда эстетизация предстает как акцентуация через чувственно-выраженные формы некоторого ценностного компонента. Если ценность не проистекает из метафизического фундамента, ее можно искусственно породить. Возведение в статус самоценности реализуется посредством все той же эстетизации как чувственно пробуждаемое возвышение чего-либо: идеи, цели, субъекта, ситуации, знания, отношения, образа жизни, действия и т.д. Тем самым, в новом эстетическом целом снимается оппозиция между ощущением и мыслью.

Человек оказывается втянутым в своего рода шоу; помещен в особую систему координат с ее эстетически привлекательными и чувственно-выразительными ритуалами, знаками, символами, реаликоном. Он все больше погружается в некоторую идейно-эстетическую социальную модель, в которой его субъектность размывается. Это размышление выводит нас на метауровень рассмотрения процесса эстетизации с важными на повестке вопросами о роли эстетизации в арсенале рычагов власти и о месте эстетизации в системе инструментов социального манипулирования.

Чувства, телесные реакции, эмоционально-чувственный отклик человека становятся рычагами контроля и управления в обществе. Через культивирование в человеке самоудовлетворения от принятия им же социальных иллюзий (или некоторой

коллективной ценности, значимости) происходит, по сути, эстетизация самого субъекта. Он сам себе нравится в этом своем «приятном» состоянии и в своей сопричастности к коллективному действу. Т. Иглтон, современный британский литературовед и философ, тонко подмечает, что приятное поведение – истинный показатель успешной социальной гегемонии, самоудовлетворение – симптом социального подчинения, «морально-идеологические императивы больше не навязывают себя свинцовым грузом», они слились с природно-чувственной сутью самого человека, стали частью его личности (Eagleton, 1988: 329-330). Этот аспект эстетизации предлагаем именовать *прагматическим.* Эту внутреннюю реконструкцию отдельной личности и массового сознания, ремоделирование мировидения в свое время немецкий философ Ф. Шиллер назвал «эстетической модуляцией психики» (Schiller, 1965), а Т. Иглтон именует «фундаментальной идеологической реконструкцией» общества (Eagleton, 1988).

Таким образом, понимание эстетизации как макропроцесса реконструкции социальной реальности и предлагаемая нами его трехаспектная модель, включающая перцептивный, аксиологический и прагматический аспекты, раскрывают суть данного явления как онтологического феномена. Эстетизация формирует определенный модус конструирования социального бытия и реализуется в совокупности частных практик, сохраняя при этом свою единую концептуально-онтологическую суть в разнообразии ее дискурсивного воплощения.

Эстетизация медиакоммуникации

Социальная реальность сегодня активно переселяется в медиасреду, и медиа становятся все более важным инструментом не только регулирования социальных отношений, но и их моделирования. С одной стороны, медиаресурсы – это богатый инструментарий гибридного свойства для воплощения эстетизации в разных сферах (политика, экономика, наука, культура, художественное творчество, индустрия развлечений, дизайн и т.д.). Однако сведение медиа к роли средства в реализации эстетизации общества, и причисление медиакоммуникации к составляющим технологии эстетизации видится нами неоправданным.

Медиакоммуникация – «информационное взаимодействие между социальными субъектами (личностями, группами, организациями и т.д.), основанное на производстве, распространении и потреблении массовой информации» (Войтик, 2013: 29). Вытекающее из определения наличие уникальных субъектов, объекта, процессов и результата медиакоммуникации аргументирует ее статус самоценной социальной деятельности, эстетизация которой оправданно предстает как автономный объект научного исследования. Мы целиком и полностью погружены в пространство эстетизированной медиакоммуникации, но, как выше нами отмечалось, медиакоммуникация остается дискурсом, не удостоившимся должного научного внимания с точки зрения его эстетизации.

Научные исследования преимущественно фокусируются в области медиаэстетики, которая понимается как «материальность коммуникации» – «пища» для зрения,

слуха, осязания, вкуса, обоняния (Zagidullina, 2020: 76). На наш взгляд, рассматривать эстетизацию медиакоммуникации как производное от медиаэстетики, т.е. как усиление эстетического компонента ее материализации, было бы в корне ошибочным, поскольку такая проекция учитывает только *перцептивный* аспект эстетизации, ее *аксиологический* и *прагматический* аспекты игнорируются. Мы полностью согласны, что эстетизация медиакоммуникации стала в принципе возможной благодаря синергии в цифровой среде «компонентов физических или биологических (чувства), технических (интерфейс и программное обеспечение), семантических (культурный контекст, визуальные, текстовые, звуковые культурные коды)», что ознаменовало переход от сторителлинга к «анти-нарративной информации» (Zagidullina, 2020: 76). Но эти задействованные в эстетизации атрибуты медиакоммуникации субординативны и исполняют функцию техническую – объективируют процесс эстетизации.

По этой же причине упущения аксиологического и прагматического аспектов, дискуссионным нам также видится понимание эстетизации медиакоммуникации, предложенное В.П. Козырьковым. Напомним, автор рассматривает эстетизацию в качестве производной от эстетизма, а эстетизм – абсолютизация эстетической формы. Исходя из этого, эстетизация коммуникации определяется ученым как пространство «приятного стиля» и «стремление к эффекту» (Гегель, 2007: 12), когда «главной ценностью стало не содержание информации, а потребность ее передачи и получения», в связи с чем «информационные процессы стали «прихорашиваться» и конструируются по законам красоты (Козырьков, 2011: 272). И далее, как вывод из сказанного, следует утверждение (довольно спорное, на наш взгляд), что самоценность информационной формы в массовых коммуникациях достигла сегодня такой степени, что «коммуникативная функция социального знания стала доминировать над функцией целеполагания как основы социальных действий» (Козырьков, 2011: 264).

Ключевая прагматическая установка медиакоммуникации – *манипулятивное воздействие* на массового зрителя/слушателя – цель коммуникации как социального действия – сегодня не только не уступает функции информационно-коммуникативной, но устойчиво лидирует в ее ролевом предназначении. Прагматическое воздействие на адресата – манипулирование его убеждениями и установками, навязывание оценок и программирование отношения, изменение политических симпатий и склонение к некоторой социальной активности – все это сегодня формирует целевой фокус эстетизированной медиакоммуникации. Но это воздействие реализуется как внушение, суггестивно, через сговор с чувствами, через художественно-эстетические формы. Как тонко отметил Т. Иглтон: «Разум допускает быть к чему-то склоненным на условиях согласия, а не принуждения: он должен быть в ладах с чувствами, которые он призван укрощать, а не грубо их подавлять» (Eagleton, 1988: 329).

Для понимания механизма внушения в эстетизированной медиакоммуникации предлагаем, опять же, обратиться к гносеологической первооснове эстетики: греческое *αἴσθησις (‘aesthesis’)* – чувственное познание и низшая гносеология. А. Баумгартен наделил эстетическое переживание значением, существующим, однако, в «невыразительном», «смятенном» виде (Baumgarten, 1961). Это ступень «ясно-

смутного» познания, когда «сами удовольствия чувств сводятся к удовольствиям интеллектуальным, но смутно познаваемым» (Лейбниц, 1982: 412). Доля «смутности» понимания в эстетическом восприятии позволяет состояться воздействию на массовую аудиторию через внушение, ведь рациональное понимание (совершеннейший уровень познания) – ясно и отчетливо, но скептично и иммунировано к суггестии (в отличие от «невыразительного» эстетического понимания).

Итак, суть преобразования медиакоммуникации в направлении ее эстетизации мы можем лаконично сформулировать следующим образом: информация через чувства и удовольствие от прочувствования (проникновение чувством в смысл); опора на «чувствующий интеллект» (Zubiri, 1999) и «умные эмоции» (Выготский, 1987) при построении коммуникационного процесса и при выборе его форм и средств.

Проявления и эффекты эстетизации медиакоммуникации

Эстетизация медиакоммуникации обнаруживается в преобладании в медиа-пространстве «визуально-чувственных компонентов над рационально-рассудочными», при котором словесная аргументация уступает место «чувственно-эмоциональному воздействию на сознание посредством зрелищности» (Пименов, 2015: 107). Во взаимодействии с массовым зрителем акцентируется эффект, аффект, образная выразительность, неология – средства, призванные вызывать «эстетические эмоции» и удовлетворить «гедонистический заказ».

По определению Н.И. Киященко, *эстетическая эмоция* – «это первичная чувственная эстетическая оценка-реакция», которая способна «вызвать бурный поток мыслей, а может завершиться лишь чувственным переживанием индивида и даже доставить ему наслаждение». Эстетическая эмоция тем и ценна, что она «обостряет вкус к жизни и повышает ее тонус» (Киященко, 2005: 208). *Гедонистический заказ* – идентифицирующий маркер современного общества массовой культуры и массового потребления, как полагает О.Ф. Русакова, это заказ на «получение удовольствия особого рода»: «от видимости, иллюзии, грезы» – удовольствие, которое оценивается в определениях «клево», «прикольно», «драйв» (Русакова, Русаков 2008: 128).

Эстетизация медиакоммуникации оптимизирует манипулятивный потенциал СМИ (внушение «правильных» смыслов и культивирование мифов), задействуя очевидные преимущества синергии *экранной культуры* и *эстетики словесности*. Первая в этом тандеме сегодня доминирует.

Манипулятивную мощь *экранной культуры* Н.Р. Вакулич видит в ее динамичности, диалоговом имитационном характере, мифологичности и квазиреалистичности, в результате чего «печатное слово отступает под напором видеоряда», и визуальный образ принимает на себя роль ключевого носителя ценностей и идеологии (Вакулич, 2020: 107). Визуальный контент – это не просто новейший «довесок» к тексту, но «базовый модус существования современной социальности, культуры, общий принцип структурирования их форм» (Колодий, 2011: 16). Данная трансформация в современном технологизированном обществе именуется *визуальным поворотом*, который наиболее очевиден именно в медиакоммуникации.

Любой информационный выпуск в современных цифровых медиа сопровождается тщательно конструируемым видеорядом или инфографикой, в которых органично сливаются художественность и информативность. Образный код прост и легок в распознавании. Визуальные образы мгновенно «схватываются» психикой, не просто облегчают восприятие информации за счет симультанизации (наделяют воспринимаемое реалистичностью), но воздействуют: именно в образной сфере бессознательное максимально «увлечено в диалог с эго» (Киричкова, Краснощеченко, 2020: 101).

Визуальный образ, действующий через сферу неосознаваемого, формирует первый ментальный «отпечаток» реальности, чувственный и образно-эмоциональный по своей природе. Этот ментальный отпечаток – точка отсчета, оценочный фокус, поскольку он задает параметры восприятия любой далее поступающей семантической информации, представленной в словах. В случае целенаправленно конструируемой в медиа эстетически выразительной картинки этот ментальный отпечаток работает как «искривленное зеркало», субъективное и пристрастное.

Доминанту визуальности в современном эстетизированном культурно-информационном пространстве вовсе не следует рассматривать как ответ на существующий в обществе запрос на «комфортный» информационный контент в связи с, якобы, «клиповым мышлением» современного человека. А оно, как заявляют, сопряжено с языковым минимализмом, речевой скудностью, эклектичностью мышления и дефицитом внимания у современного человека. Подобные суждения, на наш взгляд, – морализаторство от бессилия устаревшей социальной практики. Эпоха цифровых технологий располагает арсеналом технических средств для успешной эстетической реконструкции реальности в мультимедийном формате; и было бы анахронизмом не использовать этот потенциал для вывода медикоммуникации на качественно иной уровень. Предлагаем принять за аксиому, что визуальный поворот в медиакоммуникации – это ее эволюционный ответ на технологический прорыв и проявление эстетизации медиакоммуникации.

Вербальная составляющая медиакоммуникации – *медиариторика* – также активно сегодня преобразуется, эстетизируется. Это обнаруживается в ее избавлении от куртуазности стиля и трафаретности форм, в связи с чем язык медиа становится более выразительным, образным, экспрессивным, даже виртуозным, эмоционально привлекательным и эпатирующим. Современная медиариторика отказывается от строго выстроенной логической аргументации, не приемлет эксплицитность суждений и семантическую избыточность, этикетность и образцовую нормативность речи, бросает вызов унифицирующим ее требованиям объективности, безэмоциональности и неперсонифицированности. Эстетизация медиариторики отмечена усилением диалогичности речи и возрастанием в ней доли личностного начала, либерализацией языка и особым стилистическим тонированием речи в русле свободы от требований и канонов регистра, речевого стандарта и института.

Наглядным и ярким маркером эстетизированной медиариторики является экспансия в речь медиариторов и медийных лиц вербального комического во всей парадигме

комических форм: от беззлобной шутки (юмора) и изящной иронии до сатиры, злобного зубоскальства и сарказма. Саспенс или эмоциональный отклик – «непременный атрибут эффективной коммуникации»; это удовольствие от выхода за рамки рутины и тривиальности, от участия в коллективной игре, шоу, перформансе (Русакова, Русаков, 2008: 126). Смех – ярчайшее проявление эмоционального отклика. Смеховой катарсис работает как средство высвобождения глубоко репрессированных негативных эмоций и болезненных переживаний, имеет возвышающий и анальгезирующий эффект. Одновременно комическое выступает эффективным, эстетически привлекательным манипулятивным инструментом: критики и осуждения (острòта, сатира, сарказм), самопрезентации говорящего (юмор, самоирония), уничижения политического оппонента (сарказм, ирония).

Поскольку механизмом вербального комического является контраст: между правдой и ложью, видимостью и сутью, разумностью и нелепостью, постижение слушателем этой двусмысленности (как «ясно-смутное» понимание) доставляет удовольствие особого рода – синтез проницательности и чувств.

Эстетизация медиариторики проявляется также в трансформации некогда канонической языковой стерильности и кодифицированности форм в медиаязыке в своего рода речевой произвол. Формы, ранее рассматриваемые как ненормативные, нелитературные (сленг, жаргон, просторечия, фамильяризмы, эмоциональные восклицания), укореняются в медиариторике, эпатируя аудиторию стилевым контрастом. Они бросают вызов кодифицированному литературному языку и «мещанской» (возвышенной) эстетике слога и тем самым способствуют интимизации общения медиаритора с аудиторией, что создает атмосферу неформального общения.

Проявлением эстетизированной медиариторики является и возрастающая в ней доля анти-языка и вербальной агрессии. К формам анти-языка относятся пейоративные, дерогативные, инвективные выражения. Эта экспансия анти-языка в современное медиапространство сегодня уже не оценивается категорично как нарушение норм, правил и культуры речи, так как прежние границы в пространстве полюсов «норма – не-норма» – в эстетизированной медиасреде размываются, а человек – привыкает и принимает.

При этом элементы анти-языка с семантикой крайней степени оскорбительности или предельно негативной оценочностью становятся инструментами токсичной риторики. Токсичная медиариторика заражает, травмирует и вредит психике. В связи с гипертрофированностью и чрезмерным искажением эстетических параметров и семантических акцентов в токсичной медиариторике предлагаем рассматривать этот феномен как находящийся за гранью эстетизированной медиакоммуникации. Эмоционально-чувственные эффекты токсичной риторики – это, преимущественно, реакции психосоматического свойства и признак коммуникации аномальной.

Еще одним наблюдаемым проявлением эстетизации медиакоммуникации является особая идейно-образная насыщенность медиаречи, когда имеет место апеллирование к наделенным символичностью и эталонностью образам в социальной памяти, прецедентам, что придает речи некоторую долю патетики и претенциозности.

Это способ преподнесения медиаритором (или политическим актором) фактов и явлений посредством их «упаковывания» в некоторый существующий уже в массовом сознании (и коллективной памяти) образ-оболочку (фрейм) с заранее определенными качествами. В стилистике речи данный риторический прием именуется аллюзией.

Прецедентные явления (фреймы), к которым апеллируют риторы, фиксируют и структурируют исторически сложившиеся социальные представления. В случае их транспонирования на новые ситуации (их наложения на новый коммуникативный контекст), эти исторические значения преобразуются в актуальные социальные смыслы. В этом риторическом приеме эстетизированной медиакоммуникации участвуют образность и идейно-смысловое содержание, оценочность и эмотивность в гармоничном синтезе, что доставляет реципиенту удовольствие от пробуждения чувственной проницательности и остроты ума.

В той или иной степени все отмеченные нами эстетически выраженные вербальные формы в современной медиариторике акцентируют при построении коммуникационного процесса примат эмоционально-чувственного как базовой гносеологии над рациональностью логики и позволяют осуществиться чувственно-выразительному ценностному восприятию.

Эстетизация не только преобразует прежние модели, формы, правила и язык медиакоммуникации и не просто модифицирует формы чувственного восприятия, но и вызывает антропологический поворот – изменяет глубинные архетипические структуры человека. Выстраивая новую социокультурную реальность и новые массовые образы, эстетизированная медиакоммуникация задает иной тип ментальности современного «медийного человека», преобразует его социальное бытие, предлагая (и даже навязывая) модели того, как жить, взаимодействовать, общаться, чувствовать, оценивать действительность и самовоплощаться.

Заключение

Этстетизация – это многоплановый геокультурный тренд ремоделирования социальной реальности и общества: социальных отношений, процессов, знаний. Данный трансформационный поворот – проект незавершенный, а поступательно и прогрессивно развертывающийся, вовлекающий в преобразования все больше сфер и объектов. Мы интегрированы в данный процесс и постигаем его эмпирически, изнутри, без возможности дистанцироваться и изменить ракурс видения. Как следствие, целостное философско-теоретическое осмысление феномена эстетизации откровенно запаздывает, имеющиеся теоретические построения фокусируются на частных проявлениях эстетизации. Фрагментарность и асистемность научного видения эстетизации усугубляется еще и сохраняющейся категориальной неопределенностью ряда базовых понятий, формирующих методологическую основу.

При определении категориальной и феноменологической сути эстетизации как преобразующего современное общество процесса мы исходим из следующих постулатов. Греческое слово *αἴσθησις (‘aesthesis’)* в его этимологической семантике

обозначает особую перцептивную модальность в единстве чувственного восприятия и проницательности как уровень ясно-смутного познании. Эстетика – наука о чувственно-выразительном воплощении некоторого ценностно-смыслового содержания. Эстетическое, квинтэссенция эстетики – выразительность выражаемого (внутреннего) в выражающем (внешнем). Эстетическая выразительность воплощается в самодовлеющей значимости чувственно воспринимаемых внешних форм, в идеально-смысловой ценности выражаемого и сопровождается эмоциональным откликом в воспринимающем сознании (порождает эстетические эмоции).

Эстетизация предстает как создание и продвижение в обществе эстетически привлекательных чувственно-выразительных форм социальных знаний, отношений, практик, в которых воплощены идейно-смысловые ценности сообщества, или посредством которых эти ценностные значимости целенаправленно генерируются и распространяются. Эстетизированная проекция социальной реальности конструируется как продукт синтеза воображения, творческой активности и аксиологической рефлексии в системе взаимоотношений «человек – социум».

Уяснению сути эстетизации способствует предложенное нами рассмотрение данного трансформационного процесса как трехаспектного явления. Перцептивный аспект эстетизации заключается в придании формам социальных процессов, отношений, знаний особой чувственно-акцентированной выразительности. Аксиологический аспект эстетизации – аксиологизация социальной реальности: насыщение социума смысловыми и ценностными категориями, идеями, образами посредством чувственно-выразительных форм их натурального/материального воплощения. Прагматический аспект эстетизации и ее стратегическая суть – реконструирование мировосприятия человека и социальной перцепции, установление социальной гегемонии, реализуемое не через подавление и попирание чувств, а через «сговор» с чувствами, через сублимирование природной сути человека.

Эстетизация медиакоммуникации как частное в масштабном процессе эстетизации социальной реальности сохраняет и репрезентирует сущностные черты общего тренда. Эстетизация медиакоммуникации предстает как такая организация информационно-коммуникационного процесса, формат, выразительные формы и средства которого обеспечивают взаимодействие с реципиентом через его чувства и рассчитаны на эмоциональный отклик в виде эстетических эмоций. В эстетизированной медиакоммуникации визуально-чувственные компоненты доминируют над рационально-рассудочными, акцентируются эффект, аффект и образная выразительность. Это делает медиапотребление процессом приятным, развлекательным, сублимирующим и анальгезирующим.

Доминанта визуальности в эстетизированной медиакоммуникации – это и эволюционный ответ на технологический прорыв, и способ оптимизации исполнения СМИ пропагандистских задач, поскольку образы – язык диалога бессознательного с эго, а, значит, эффективный инструмент суггестивного воздействия. Эстетизация медиариторики (вербальной составляющей медиакоммуникации) проявляется в отказе от куртуазности стиля и трафаретности слога, развернутых логических

построений и семантической избыточности, норм и требований регистра, института и даже культуры речи. На смену этому приходит усиление диалогичности и личностного начала, либерализация медиаязыка и особое стилистическое тонирование речи. Мультимедийные преимущества современных цифровых медиа позволяют создать масштабную эстетизированную модель общества с системой «звезд», рецептов жизни, паттернов поведения и самовыражения, навязывая массам «сценарий чувств, действий, оценок, сценарий того, как и что делать, хотеть и говорить» (Кожемякин, 2006: 29).

Таким образом, посредством эстетизации социальной реальности (частью которой является эстетизация медиакоммуникации) осуществляется искусное «приручение» чувственно-эмоциональной природы человека для идеологического реконструирования его сознания, общества, социальной реальности. Добровольное принятие через соблазн и сублимацию чувств предлагаемой социальной модели и массовых образов формирует массовую идеологическую конформность и поле «политического бессознательного» в социуме, на котором далее могут взращиваться идеологические мотивы, цели и установки без выраженного социального принуждения.

Список литературы

Arceo C. Aestheticization of violence and politics of perception // Academia Letters. 2021. URL: https://doi.org/10.20935/AL2289 (дата обращения: 20.03.2024).

Baumgarten A. Aesthetica. – Hildesheim: Georg Olms, 1961. – 629 p.

Benjamin W. Illuminations: Essays and Reflections. – New York: Schocken Books, 1969. – 278 p.

Dagalp I., Hartmann B.J. From «aesthetic» to aestheticization: a multilayered cultural approach // Consumption Markets & Culture. № 25 (1). – 2021. – P.1-20.

Eagleton T. The Ideology of the Aesthetic // Poetics Today. – No. 9(2). – 1988. – Pp. 327-338.

Fbaul T.L. Death Aesthetization in Contemporary Artistic Practices // Arte, Individuo y Sociedad. – № 28(2). – 2016. – P. 371-385.

Featherstone M. Consumer Culture and Postmodernism. London: SAGE Publications, 2007. – 232 p.

Hansen K.A. It's a Dark Philosophy: The Weeknd's Intermedial Aestheticization of Violence // On Popular Music and Its Unruly Entanglements. – Springer International Publishing, 2019.

Mann B. How America Justifies Its War: A Modern/Postmodern Aesthetics of Masculinity and Sovereignty // Hypatia. – № 21 (4). – 2006. – P. 147-163.

Marchiori D. Media Aesthetics // Preserving and exhibiting media art, eds. J. Noordegraaf, C.G. Saba, B. Le Maître, V. Hediger. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. – P. 81-99.

McGregor R. Art and the Aesthetic // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. – № 32 (4). – 1974. – P. 549-559.

Rancie`re J. The Aesthetic Dimension // Critical Inquiry. – № 36 (1). – 2009. – Pp. 1-19.

Schiller F. von 1965 On the Aesthetic Education of Man. – New Haven: Yale University Press, 1954. – 128 p.

Zagidullina M. Creating an atmosphere: media aesthetic analysis of journalistic prospects // Creativity studies. – № 13 (1). – 2020. – Pp. 152-163.

Zubiri X. Sentient intelligence. – Washington: The Xavier Zubiri Foundation of North America, 1999. – 389 p.

Вакулич Н.Р. Образование и личность в современном социокультурном пространстве // Образование в современном мире. – Саратов, 2009. – С. 106-112.

Войтик Е.А. К вопросу определения медиакоммуникации как понятия // Открытое и дистанционное образование. – № 1. – 2013. – С. 26-31. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=18925095 (дата обращения: 20.03.2024).

Выготский, Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.

Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике: в 2-х т. Т. 2. – М.: Наука, 2007. – 608 с.

Кант И. Критика чистого разума. – М.: Наука, 1999. – 655 с.

Киричкова М.Е., Краснощеченко И.П. Образная сфера психики как фокус работы с проблемами клиента в психотерапевтической практике с позиции разных подходов // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – Т. 26. № 2. – 2020. – С. 100-106.

Киященко Н. Эстетика – философская наука. – М.: Вильямс, 2006. – 592 с.

Кожемякин Е.А. Дискурс-анализ в современном социально-гуманитарном знании // Человек. Сообщество. Управление. – №3. – 2006. – С. 25-39.

Козырьков В.П. Эстетизация как способ существования современного общества // Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева. – № 2(87). – 2011. – С. 264-276.

Колодий, В.В. Визуальность как феномен и ее влияние на социальное познание и социальные практики: автореферат дис… канд. философ. наук – Томск, 2011. – 27 с.

Коломиец Г.Г. Эстетика и категория «эстетическое» // Вестник Оренбургского государственного университета. – № 7. – 2007. – С. 115-125.

Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. I, отв. ред. В.В. Соколова. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.

Лосев А.Ф. Эстетика // Философская энциклопедия: в 5 т. Т.5, глав. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – С. 570-577.

Пименов Н.П. Концепты новых форм политической коммуникации в современной России // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение. – Т. 11. – 2015. – С. 105-111.

Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Полис. Политические исследования. –№ 5. – 1999. – С. 62-75.

Русакова О.Ф., Русаков В.М. PR-Дискурс: теоретико-методологический анализ. – Екатеринбург: Институт философии и права УрО РАН, 2008. – 282 с.

Статкевич И.А. Эстетизация как способ освоения реальности // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. – № 3 (15). – 2009. – С. 78–84.

Уланович О.И., Волкова К.П. Когнитивные механизмы и коммуникативные эффекты технологии медиафреминга в моделировании образа «терроризма/экстремизма» в англоязычной политической коммуникации // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – Выпуск 12. – 2021. – С. 97-107.

Шатунова Т.М. Социально-эстетическая онтология современности: эстетизация и глобализация // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – Т. 149, кн.5 – 2007. – С. 266-280.

Оксана Уланович
Еуропа гуманитарлық университеті, Вильнюс, Литва

Әлеуметтік шындықты эстетизациялау контекстінде медиакоммуникацияны эстетизациялау

Аңдатпа. Әлеуметтік шындықты эстетизациялау – бұл әлеуметтік кеңістіктің әртүрлі салаларына әсер ететін және әлеуметтік қатынастарды, тәжірибелерді және білімдерді қайта құру ретінде көрінетін көп қырлы процесс. Ғылыми кеңістікте және шығармашылық қызметте «эстетизациялау» терминінің көп қолданылуына қарамастан, бұл терминнің категориялық мәні белгісіз күйінде қалып отыр және эстетизациялау процесінің мәні туралы жалпы түсінік жоқ. Осы саладағы ғылыми зерттеулерден эстетизациялаудың жеке көріністерін байқауға болады, яғни саясатты, ғылымды, тарихты, соғысты, зорлық-зомбылықты, өлімді және күнделікті өмірді эстетизациялау және т.б. Біз өз зерттеулерімізде эстетиканың тарихи, гносеологиялық және онтологиялық негіздеріне жүгіндік, бұл әлеуметтік шындықты семантикалық қайта құрудың макропроцессі ретінде эстетизациялаудың жалпы ғылыми көзқарасын ұсынуға және перцептивті, аксиологиялық, прагматикалық аспектілерін көрсете отырып, оның үш аспектілі құрылымын дамытуға мүмкіндік берді. Осылайша қалыптасқан эстетикаландырудың тұжырымдамалық негіздері бізге бүгінгі таңда өзекті болып табылатын медиакоммуникацияны эстетикалау үдерісі туралы түсінікті одан әрі ұсынуға мүмкіндік берді. Оның мәні – коммуникативті процесті құруда және оның формалары мен құралдарын таңдауда реципиенттің сезімтал интеллектісі мен ақылды эмоцияларына сүйену. Эстетизациялық медиакоммуникацияда визуалды-сенсорлық және экспрессивті-эмоционалды элементтер рационалды-ақылға қонымды, бейнелі, аффект және эффектке баса назар аударылады. Жаңа сезімтал экспрессивті және тартымды бұқаралық бейнелерді жасай отырып, медиа-коммуникация сенсорлық қабылдау формаларын өзгертіп қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі заманғы «медиа адамының» архетиптік құрылымдарын және әлеуметтік қабылдауды өзгертеді. Бұл «адам психикасының эстетикалық модуляциясы» (Ф.Шиллер) арқылы қоғамның «іргелі идеологиялық қайта құруындағы» (Т. Иглтон) эстетиканың әлеуетін ашады.

Түйін сөздер: эстетизациялау; эстетика; эстетикалық; әлеуметтік шындық; перцептивті, аксиологиялық, прагматикалық аспектілер; медиа коммуникация, әсер ету.

Aksana Ulanovich
European Humanities University, Vilnius, Lithuania

Aestheticization of media communication in the context of social reality aestheticization

Abstract. Aestheticization of social reality is a multifaceted process that affects various areas of social space and manifests itself as a reconstruction of social relations, social practices and the knowledge.

Despite the active use of the term «aestheticization» in the scientific space and in creative activity, the categorical essence of this term remains uncertain, and there is no comprehensive understanding of the essence of the process of aestheticization. In the focus of existing scientific researches in this area are particular manifestations of aestheticization: the aestheticization of politics, science, history, war, violence, death, the aestheticization of everyday life, etc. In our research, we resorted to the historical, epistemological and ontological foundations of aesthetics, which allowed us to suggest a general scientific vision of aestheticization as a macro-process of semantic reconstruction of social reality; develop its three-aspect structure, highlighting the perceptual, axiological and pragmatic aspects. The conceptual foundations of aestheticization thus formed, allowed us to further offer an understanding of the process of aestheticization of media communication that is currently essential. Its essence is to rely on sentient intelligence and smart emotions of the recipient in building the communicative process and in choosing its forms and means. In aestheticized media communication, visual-sensuous and expressively emotive elements dominate over rational ones; imagery, affect and effect are emphasized. By creating new sensually expressive and attractive mass images, media communication not only modifies the forms of sensory perception, but changes the structural archetypes of the modern «media man» and transforms social perception. This reveals the potential of aestheticization in the «fundamental ideological reconstruction» of society (T. Eagleton) through the «aesthetic modulation of the human psyche» (F. Schiller).

Keywords: aestheticization; aesthetics; aesthetic; social reality; perceptual; axiological; pragmatic aspects; media communication; impact.

References

Arceo C. Aestheticization of violence and politics of perception // Academia Letters. 2021. Available at: https://doi.org/10.20935/AL2289 (accessed: 20.03.2024).

Baumgarten A. Aesthetica. – Hildesheim: Georg Olms, 1961. – 629 p. [in English].

Benjamin W. Illuminations: Essays and Reflections. – New York: Schocken Books, 1969. – 278 p. [in English].

Dagalp I, Hartmann B.J. From «aesthetic» to aestheticization: a multilayered cultural approach // Consumption Markets & Culture. № 25 (1). – 2021. – P.1-20.

Eagleton T. The Ideology of the Aesthetic // Poetics Today. – No. 9(2). – 1988. – P. 327-338.

Featherstone M. Consumer Culture and Postmodernism. London: SAGE Publications, 2007. – 232 p. [in English].

Fbaul T.L. Death Aesthetization in Contemporary Artistic Practices // Arte, Individuo y Sociedad. – № 28(2). – 2016. – P. 371-385. [in English].

Hansen K.A. It's a Dark Philosophy: The Weeknd's Intermedial Aestheticization of Violence // On Popular Music and Its Unruly Entanglements. – Springer International Publishing, 2019.

Mann B. How America Justifies Its War: A Modern/Postmodern Aesthetics of Masculinity and Sovereignty // Hypatia. – № 21 (4). – 2006. – P. 147-163.

Marchiori D. Media Aesthetics // Preserving and exhibiting media art, eds. J. Noordegraaf, C.G. Saba, B. Le Maître, V. Hediger. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013. – P. 81-99. [in English].

McGregor R. Art and the Aesthetic // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. – № 32 (4). – 1974. – P. 549-559. [in English].

Rancie`re J. The Aesthetic Dimension // Critical Inquiry. – № 36 (1). – 2009. – Pp. 1-19.

Schiller F. von 1965 On the Aesthetic Education of Man. – New Haven: Yale University Press, 1954. – 128 p. [in English].

Zagidullina M. Creating an atmosphere: media aesthetic analysis of journalistic prospects // Creativity studies. – № 13 (1). – 2020. – Pp. 152-163.

Zubiri X. Sentient intelligence. – Washington: The Xavier Zubiri Foundation of North America, 1999. – 389 p.

Vakulich N.R. Obrazovanie i lichnost' v sovremennom sociokul'turnom prostranstve // Obrazovanie v sovremennom mire [Education and personality in the modern sociocultural space] (Saratov, 2009. – P. 106-112). [in Russian].

Vojtik E.A. K voprosu opredelenija mediakommunikacii kak ponjatija [On the issue of defining media communication as a concept]. 1, 26-31 (2013). [in Russian].

Vygotskij, L.S. Psihologija iskusstva [Psychology of art]. (Moscow, 1987, 344 p.). [in Russian].

Gegel' G.V.F. Lekcii po jestetike: v 2-h t. T. 2. [Lectures on aesthetics: in 2 v-s, V. 2] (Moscow, 2007, 608 p.). [in Russian].

Kant I. Kritika chistogo razuma [Critique of Pure Reason] (Moscow, 1999, 655 p.). [in Russian].

Kirichkova M.E., Krasnoshhechenko I.P. Obraznaja sfera psihiki kak fokus raboty s problemami klienta v psihoterapevticheskoj praktike s pozicii raznyh podhodov [The figurative sphere of the psyche as the focus of working with client problems in psychotherapeutic practice from the perspective of different approaches]. 26(2), 200-106 (2020). [in Russian].

Kijashhenko N.I. Jestetika – filosofskaja nauka [Aesthetics – a philosophical science] (Moscow, 2006, 592 p.) [in Russian].

Kozhemjakin E.A. Diskurs-analiz v sovremennom social'no-gumanitarnom znanii [Discourse analysis in modern social and humanitarian knowledge]. 3, 25-39 (2006). [in Russian].

Kozyr'kov V.P. Jestetizacija kak sposob sushhestvovanija sovremennogo obshhestva [Aestheticization as a way of existence of modern society]. 2(87), 264-276 (2011). [in Russian].

Kolodiy, V.V. Vizual'nost' kak fenomen i ee vliyanie na sotsial'noe poznanie i sotsial'nye praktiki [Visuality as a phenomenon and its impact on social cognition and social practices] (Tomsk, 2011, 27 p.) [in Russian].

Kolomiec G.G. Jestetika i kategorija «jesteticheskoe» [Aesthetics and the category «aesthetic»]. 7, 115-125 (2007). [in Russian].

Lejbnic G. V. Sochinenija v chetyreh tomah: T. I [Works in four volumes: V. I] (Moscow, 1982, 636 p.). [in Russian].

Losev A.F. Jestetika [Aesthetics]. 5, 570-577 (1970). [in Russian].

Pimenov N.P. Koncepty novyh form politicheskoj kommunikacii v sovremennoj Rossii [Concepts of new forms of political communication in modern Russia]. 11, 105-111 (2015). [in Russian].

Poceluev S.P. Simvolicheskaja politika: konstelljacija ponjatij dlja podhoda k probleme [Symbolic politics: a constellation of concepts for approaching the problem]. 5, 62-75 (1999). [in Russian].

Rusakova O.F., Rusakov V.M. PR-Diskurs: teoretiko-metodologicheskij analiz [PR Discourse: Theoretical and Methodological Analysis] (Ekaterinburg, 2008, 282 p.). [in Russian].

Statkevich I.A. Jestetizacija kak sposob osvoenija real'nosti [Aestheticization as a way of mastering reality]. 3 (15), 78-84 (2009). [in Russian].

Ulanovich O.I., Volkova K.P. Kognitivnye mehanizmy i kommunikativnye jeffekty tehnologii mediafreminga v modelirovanii obraza «terrorizma/jekstremizma» v anglojazychnoj politicheskoj kommunikacii [Cognitive mechanisms and communicative effects of media framing technology in modeling the image of «terrorism/extremism» in the English-language political communication]. 12, 97-107 (2021). [in Russian].

Shatunova T.M. Social'no-jesteticheskaja ontologija sovremennosti: jestetizacija i globalizacija [Social and aesthetic ontology of modernity: aestheticization and globalization], 149(5), 266-280 (2007). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

***Уланович Оксана Ивановна* –** психология ғылымдарының кандидаты, доцент, Еуропалық гуманитарлық университеті, Савичяус көш., 17, 01127 Вильнюс, Литва.

***Ulanovich Aksana* –** PhD in Psychology, docent, European Humanities University, Savichiaus str. 17, 01127, Vilnius, Lithuania.

***Уланович Оксана Ивановна* –** кандидат психологических наук, доцент, Европейский гуманитарный университет, ул. Савичяус, 17, 01127, Вильнюс, Литва.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

ХҒТАР 02.15.61
Ғылыми мақала

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-268-287

«Құпия шежіре» – Орталық Азия көшпелілерінің мәдени мұрасы

Сайра Шамахай*[1], Бауыржан Божбанбаев[2], Манифа Саркулова[3]

*[*1,3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*
[2] Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

*(E-mail: Корреспонденция үшін автор: [*1]sh.saira@mail.ru, [2]bbozhbanbaev@mail.ru, [3]manifa.s@mail.ru).*

Аңдатпа. Мақалада XIII ғасырда жазылған «Құпия шежіренің» Орталық Азия халықтарының рухани мәдениетінде алатын орны, бүгінгі күнге жету жолы, өзіне дейінгі және кейінгі сабақтастығы негізінде маңызды тұжырым жасалды. «Құпия шежіре» әлемге аты әйгілі билеуші Шыңғыс ханның VIII ғасырдан бергі ата-тек шежіресі мен өз дәуірінің тарихи оқиғалары өзінің нұсқауымен қағазға түсе бастап, 1240 жылы тақ мұрагері Өгедей ханның тұсында аяқталған. Шежіре ортағасырлық көшпелі түркілер тарихында орын алған мәдени, рухани, әлеуметтік, саяси құбылыстар, олардың дүниетанымы, ру аралық қатынастары мен ел билеген тұлғалары туралы мәліметтерді қамтуымен құнды.

Мақалада «Құпия шежіре» мәтініндегі ішкі байланыс, контекстік элементтер, шежіренің қайнар көзі болған түркі халықтарының дастан, тарихи құжаттармен байланысы талданды. «Құпия шежіредегі» генотеизмге, бастапқы ата-тек Бөрте-Чинонның түркі халықтарының ортағасырлық тарихындағы Бөрте-Шене тұлғаларына аналогиялық тұжырым жасалды. Шежіредегі бастапқы негізгі мәліметтер Шыңғыс хан дәуірінен кейін тақ мұрагерлері арқылы тарап, олардың Орталық Азияның әр тұсында билік еткен жерлерінде мазмұн, мотивтері ұқсас көптеген шежірелердің тууына ықпал еткенін көрсетеді. Сондықтан да бұл мақалада «Құпия шежіренің» өзіне дейінгі Ұлы Далада өмір сүрген түркілердің рухани мұраларымен сабақтастығы мен кейінгі шежірелерге ықпалы зерделене отырып «Құпия шежіре» Орталық Азия халықтарына ортақ мәдени мұра ретінде бағаланады.

Зерттеу нәтижелері Орталық Азияның мәдени мұрасын сақтау контекстінде «Құпия шежірені» түбегейлі зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Мақала қазақтың мәдени мозаикалық ландшафтын қалыптастырудағы «Құпия шежіренің» рөлін ескере отырып, бұл шежірені түпнұсқалық тұрғыда терең талдауға шақырады.

Түйін сөздер: Құпия шежіре; генотеизм; түркілер; тұлға; мәдени мұра; сабақтастық.

Received 19.03.2024. Revised 26.03.2024. Accepted 12.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Shamakhay S., Bozhbanbaev B.M., Sarkulova M.S. «The Secret History» – the cultural heritage of the nomads of Central Asia // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – p. 268-287. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-268-287

Для цитирования:
Шамахай С., Божбанбаев Б.М., Саркулова М.С. «Сокровенное Сказание» – культурное наследие кочевников Средней Азии // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 268-287. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-268-287

Кіріспе

Орталық Азияны мекендеген көшпелі түркі-моңғол тайпалардың рухани, мәдени құбылысын уақыт және кеңістік тұрғысынан қарастырар болсақ, олардың Еуразия даласында ғасырлар бойы тұрақтану, өмір сүру барысында өз дүниетанымын қалыптастырып, уақыт пен кеңістікті игеруде, жазба мәдениетін қалыптастыруда ортақ үлгілер жасағандығын көреміз. Сол ортақ үлгілердің бірі – шежіре, шежірелік үрдістің сақталуы болды.

Тарихқа үңілсек: «Еуразияның Ұлы даласының бүгінгі табиғи күйі, бітімі б.з.д. XII мың жылдықтан III мың жылдық арасында, ал көшпелі мал шаруашылығы б.з.д. XI-VIII ғасырларда қалыптасып, көшпелілердің жыл мезігіліндегі қоныстары, әрі-бері көші сараланып үлгерді» (Сейдімбек, 1993: 224) дегенді айтады. Методологиялық тұрғыдан алғанда, көшпелі болмыстың осыншама уақыт тұрақты болуы, олардың дүниетанымы мен мәдениетіне әсер етіп, соның негізінде біртұтас мәдениетін, рухани жүйесін қалыптастырды. Мәселен, Орталық Азияда Сақ дәулеті (б.з.д. VII – б.з.д. II), Ғұн ұлысы (б.з.д. III – б.з. V ғ.), ақырында V-XIII ғасыр аралығында түркілер деп аталған халықтар қағанат, сұлтандық, мемлекет, империя құрып, артына өшпес із, асыл мұра қалдыра білді. Бұны ғылымда археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған түрлі материалдық бұйымдар, тарихи жазбалар, құлпытастар, ескерткіштер дәлелдейді. Орта Азияда мекендеген барша түркі халқы арасында кеңінен тараған жыр-дастандар, аңыз-әңгімелер, нақыл сөздер, түрлі атаулар, ұғымдар, тұрақты сөз тіркестерінің бүгінгі күнге жетуі, санадан өшпей сақталуы, күнделікті өмірде қолданылып келуі сан ғасырлық ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты білдіреді. Бұл мәдени сабақтастықтың синткреттік жәдігері ретінде шежіре үлкен роль атқарды.

«Құпия шежіре» мәтініндегі оқиғалар бүгінгі қазақ құрамындағы ірі руларының (найман, меркіт, керей, жалайыр, уақ қият, қоңырат. т.б.) мемлекет кезіндегі өзара рухани, саяси, мәдени байланыста баяндалған.

Соңғы ширек ғасырда еліміздің гуманитарлық ғылым алаңында қазақ дүниетанымы мен тарихының үстірт зерттелген тұсын қайта қарауға, жоғын түгендеуге, әсіресе, ортағасырдағы Шыңғыс хан тарихын зерттеуге қызығушылық басым. Оған «Құпия шежірені», оның негізгі кейіпкері Шыңғыс ханды немесе Шыңғыс ханнан кейінгі тақ мұрагерлерінің заманы туралы ғылыми ізденіспен жазылған құнды еңбектердің дүниеге келуі, ақпараттық-танымдық мерзімді басылымдарда, тіпті әлеуметтік желілерде түрлі сұхбаттар, ой-пікірлердің күннен күнге артуы, белгілі бір қоғамдастықтардың, сайт, порталдардың ашылуы т.б. әрекеттер дәлел бола алады.

Зерттеу әдіснамасы

Еліміздегі танымал ғалым, тарихшы Ж.О. Артықбаев шежіре туралы зерттеуінде елімізде гуманитарлық ғылым саласы бойынша шежіренің теориялық, әдістемелік қырына арналған зерттеулердің әлі толыққанды жасалмағанын айтады. Шежіренің көпке дейін ғылыми бағытта зерттелмеуінің өз себептері бар: біріншіден, оның ғылыми

факт талаптарына сәйкес келмеуі. Екіншіден, кеңестік кезеңнің отаршыл, марксизм-ленинизмнің әдістемелік ережелеріне байланысты шежіре «кертартпа, клерикалық білім» ретінде саналуы. Үшіншіден, кеңестік кезеңде шежірелік шығармалармен көбінесе фольклористер, әдебиеттанушылар айналысты. Ұлтшылдыққа жол бермеу мақсатымен басқа гуманитарлық салалардың ұлт тақырыбында зерттеу алаңын құруына қатаң шектеу қойылғандықтан мүмкіндіктер аз еді.

Егер шежірені үш деңгейлі тарихи білімнің жиынтығы десек, шежіренің бірінші деңгейіне жеті аталық ақпаратты беретін әр қазақтың үйіндегі шежірелері, екінші деңгейіне рулардың, тайпалардың тарихын құрайтын шежірелер, ал шежіренің үшінші деңгейіне тұтас мемлекет немесе хан әулеттері, тарихта маңызды орын алатын ұлы тұлғалар туралы шежірелер жатар еді (Артықбаев, 2015: 496). Олай болса, «Құпия шежірені» шежіренің үшінші деңгейіне жатқызуымызға болады.

Зерттеу әдістемесі «Құпия шежіре» мәтініндегі ішкі байланысты, контекстік элементтерді талдауды қамтиды. Неміс ойшылы Ханс-Георг Гадамер өзінің «Ақиқат және әдіс» еңбегінде мемлекетті, халықты түсініп, сол елдің қалыптасу тарихын зерделеу арқылы ақиқаттың тиімді әдісін, кілтін табамыз» – деп пайымдағанындай, гуманитарлық білім саласының зерттеу әдіснамасындадағы қалыптасқан тарихи және жүйелілік принципі қолданылды. Сонымен қатар, философиялық, логикалық, аналитикалық, пәнаралық, антропологиялық, семиотикалық, жалпыдан жекеге өту, герменевтика, феноменологиялық тәсілдері арқылы «Құпия шежіре» және оның түркі халықтарының рухани мұраларымен байланысы, тұтастығы анықталады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Еуропа елдерінде Антикалық кезеңнен бері аңыздар, жырлар, ауызша тарих, мифтер, әңгімелер елдің өзіндік өткен тарихын баяндауда үлкен орын алды. Бірақ кейін жазба мәдениет толық қалыптасқаннан кейін қандай да елдің өткен тарихы міндетті түрде жазба факт талабына сәйкес мойындалатын болды. Ғылым талабы бойынша ауызша тарихты тек жазба мәдениеті болмаған халықтардың тарихын жазуда ғана XX ғ. ортасына дейін қолданған. Сондықтан да болар, көшпелі халықтардың тарихы, шынайы болмысы ғылымда үстірт қаралды. Ғалым Қ.Салғараұлы айтқандай: «Әлем халықтарының тарихы бастапқы кезде өркениетке ерте жеткен ежелгі халықтардың, кейін олардың эгоцентристік таным-түсініктерімен жазыла басталды. Адамзат баласын тарихи және тарихи емес халықтар деп екі топқа бөліп, біреуін «мәдениетке, өркениетке қабілеттілер», енді біреуін «жабайы, бүлдіруші, тағылар» деп тапты. Кейін «көшкінші», «отырықшы» деген термин ретінде өзгертсе де, ұғымдары өзгермеді. Бұл үрдіс көшкінші халықтардың қай-қайсысының да толыққанды тарихының шынайы жазылмауын қамтамасыз етті» (Салғараұлы, 2013: 172).

Бұл айтылғандардан түйетініміз, «Құпия шежіренің» әлем зерттеушілерінің назарын аудара алғандығының ең басты себебі тарихи оқиғалардың факт талабына сай жазбаша сақталғандығы. Сонымен қатар, шежіренің үшінші деңгейін құрайтын яғни, хан әулеттері мен жекелеген ұлы тұлғалар туралы жазылған ірі шежіре екендігі.

Шежіре сөзінің шығу тегіне үңілсек, оның көшпелі моңғол, түркі сөзінен шыққандығын байқауға болады. Сонымен қатар, бұл сөз көшпелі халықтарға ортақ ұғым дәрежесіне көтерілген. Мысалы, қалмақша «чееж», «чееджыр дасх», моңғолдарда «цээжээр» (мағынасы жатқа айту), өзге де моңғол тектес ұлттар: ұраңқай, туваша «шээжиллээр», жаттау, жадыда ұстау» мағынасын береді. Сөздің түбірі «цээж» – қазақша мағынасы кеуде, жад болып табылады. Қазақ ойшылы М-Ж. Көпейұлы: «Біздің қазақта құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, естігенін ұмытпайтұғын, ұқпа құлақ жандар болған...кеудесі хат, көргені, естігені жад болған қариялар кейінгі ұрпаққа ауызша үлгі-өсиет қалдырған» – (Көпеев, 1994: 160) деп көшпелілердің таным, түсінігіндегі адам кеудесі барша ақпарат жиылатын құбылыс екенін көрсетіледі. Ал сонау XI ғасыр түркі ойшылы Махмуд Қашқари «Диуани-лұғат-түрік» еңбегінде «сежірелерді» қолданғандығын айтқан (Қашқари, 1997: 591). Бұл айтылғандардан шежіре сөзінің түп-төркіні «кеудесінде хаты бар» делінген жатқа айтылатын ауызша тарихпен байланысты «сежіле» сөзінен туындаған.

Шежіре ұжымдық жады ретінде ата-текті айқындаумен ғана емес, өзінің синктретті рухани бай қазынасы арқылы ұрпақтан ұрпаққа сабақтастығын үзбей, өз жалғасын табатындығымен ерекшеленеді.

Қазақстандық философ Д. Раев өз еңбегінде ежелден әрбір түркілік өзінің тегін, туыстық қатынастарын, құда-жекжатын жақсы білгендіктен қай жерге бармасын өзін еркін, өз қандастарының ортасында сезініп, мыңдаған шақырым кеңістікте емін-еркін жүре алғандығын, далалықтар үшін шежірешілдік, тарихи зерде – өмір сүрудің маңызды құралына айналған қажеттілік екенін айтқан.

Мәселен, «Құпия шежіреден» мына бір мысалды келтіруімізге болады. «Құпия шежіренің» 156-бабында: «Шыңғыс хан Есүй мен Есүгей екеуінің ортасында үй сыртында сусын ішіп, демалып отырған кезде Есүй қатты күрсінді. Бұл күрсіністен Шыңғыс хан секем алып, Мухулай мен Боорчи екеуін шақыртып, сол маңдағы халықты өз руларымен топтастыруға бұйрық береді. Негізгі талап – ешкім өз руына бөтен адамды қоспау» – еді. Әрбір ру топтасқан сәтте ешбір руға қосыла алмай бір жігіт русыз қалады. «Қай рудансың?» деп сұраса: «Татармын. Ұлы Череннің күйеу баласы едім, қызы Есүйді алған едім. Жаудан қашып, ел арасында ешкімге танылмай жүрем деп ойлап едім» – деп ұсталады (Дамдинсүрэн, 1990: 257).

Бұл Шыңғыс хан кезеңіндегі рулық дифференциацияның тәртіптік көрсеткіші. Ру ішіндегі бөтеннің оңай ұсталуы қоғамда құрылымдық жүйе, тәртіп, реттіліктің сақталғанын, ру, тайпалардың туыстық қатынастарын көруге болады. Бұл жүйенің, дәстүрдің кілті шежірешілдік болып табылады. Шежіренің әдеттегі қарапайым жүйесі мен талабы елді этникалық тұтастыққа ұйытып отырған. Шежіре ұрпақтарды сабақтастырушы құрал. Көшпелі ру, тайпалардың қалыптасу жолы, мақсат-мұраты мен құндылықтарын келесі ұрпақ буындарына беріп, олардың рухани құндылықтарының сақталуын, әлемді тану, ойлау, бейнелеу тәсілінің жетілуіне ықпалы еткен. Сонымен қатар, қарым-қатынас құралдарының маңызды бөлігін құрайды. Өйткені, кез-келген түркі, көшпелі бір-бірімен кездесе қалған сәтте ру жөнін сұрасып, туыстық қатысын бағамдайды.

«Құпия шежіре» XIII ғасырда жазылып, Қытайда сақталып, бізге бертін XX ғасырда жеткенмен, бұл шежіреге енген сан түрлі ақпараттар көшпелі халықтардың көкірек жадында сақталып, соңғы ғасырларға дейін түрлі әдеби нұсқада айтылып келді.

«Құпия шежіренің» зерттелуі

1368 жылы Юань мемлекеті (моңғолдардың құрған) құлаған соң қытайлардың құрған Мин мемлекеті тұсында моңғолдар туралы зерттеу ісі жүргізіліп, моңғол тілін үйрену қолға алынады. XIII-XIV ғасырда моңғолдардың айтылуы бойынша қытай иероглифімен дыбысталып жазылған түпнұсқада әрбір сөздің тұсына қытайша аудармасы (тұстық аударма) жазылумен қатар, әр баптың астына қысқаша жалпы мағынасы (жалпылай аударма) қытай тілінде жазылған. Бұл іс – «Құпия шежірені» қытайлар тарапынан зерттеудегі алғашқы әрекет. Шежіренің қытай иероглифімен дыбысталған нұсқасы үшінші император Юнленің (1403-1425) тұсында 20877 бөлімнен тұратын «Юнленің ұлы ереже кітабы» (Юнле да дянь) жинағының 5179-5193 беттерін қамтып енгізілген.

«Құпия шежіре» тарихи құжат ретінде император Инзун (1457-1464) тұсында оның арнайы бұйрығымен 1461 жылы Пэн Ши, Люй Юань, Ли Шянь атты тарихшылары Ұлы Мин мемлекетінің географиялық сөздігі («Дай Мин и түн жи») кітабын жазу үшін «Құпия шежіредегі» ақпараттарды негізге алды. Ол кітапқа Орта Азия жерінің жер, су атаулары туралы ақпараттарын енгізген. «Құпия шежіредені» Мин мемлекетінің тағы бір топ шежіреші, тарихшылары Ван Чи (1607), Лин Дижи (1559) хандар тарихы, жағрафиялық еңбектерін жазуда қолданған (Төмөрбагана, 2011: 248).

Ал Еуропа зерттеушілеріне «Құпия шежіре» Чин династиясы астанасы Бейжіндегі (Пекин) қытайтанушы, діндар, орыс ғалымы Пётр Иванович Кафаров (1817-1878) арқылы танылды. П.И. Кафаров қытайдың негізгі шежірелерін зерттеп жүрген кезінде, бұл шежірені орыс тіліне аударып, «Старинное монгольское сказание о Чингис хане» атаумен 1866 жылы (Палладий, 1866: 258) «Бейжіндегі орыс діни өкілдері мекемесінің еңбектеріне» жинағына енгізіп, жарыққа шығарған болатын.

«Құпия шежіренің» аудармалары көп. Қытайша аудармаларын айтпағанда, француздық П. Пелиоттың аудармасы (1920), орыс ғалымы С.А. Козин аудармасы (1941), неміс ғалымы Хениш аудармасы (1931), жапондық ғалымдар Ширатори, Ивамура аудармалары (1911-1915) біршама беделге ие болған.

Шыңғыс хан туралы әлемдік дәрежедегі әдеби, ғылыми еңбектердің бәрі «Құпия шежіредегі» мәліметтерге сүйеніп жазылған. Әрбір халықтың жазу өнері өз ана тілінің ғана ерекшеліктеріне сай құрылғанмен көп жағдайда дыбыс дәлме-дәл белгілене бермейтін заңдылығын ескерсек, қытай тілінің иероглифі бойынша түркі тілінің фонетикалық ерекшеліктері жуық шамасында таңбаланады деген сөз. Сондықтан ғалымдар арасында әсіресе ұғымдарға келгенде түрлі даулы мәселелер туындап жататыны қалыпты жағдай (Шамахай, 2020: 33).

«Құпия шежіредегі» генотеизм (салыстырмалы талдау)

«Құпия шежіренің» онтологиялық қыры оқиға және факт негізінде өз заманындағы көшпелі тайпалардың алғашқы «пайда болу», «туындау», «құрылу» ұғымдарымен беріліп, олардың әрі қарай өсіп-өну, туыстық қатынаспен таралу, жетілу, сабақтасу формалары арқылы көрініс табады.

Мысалы шежіредегі ең негізгі генеалогиялық түзілім Шыңғыс ханның арғы тегі Бөрте-Чинодан басталады. Оның кім болғандығы туралы мәлімет жоқ. Бірақ Рашид-ад-диннің «Жамиғ-ат тауарих» еңбегінде Бөрте-Чиноның Ергенеқоннан шыққаны, Шыңғыс ханның 22-ші бабасы екендігі айтылады.

Ғұндардың құрған мемлекеті ыдырағаннан кейін Түрік қағанатына дейінгі көк түріктердің 450 жылды қамтыған, түркі халықтарының тектік тарихи деректерін жырлаған «Ергенеқон» дастаны бар.

«Ергенеқон» атты дастанның қысқаша мамұны бойынша ерте заманда Көк түріктер жерін Иль атты хан басқарады. Көрші отырған ел соғыс жариялап, ол шайқаста түркі әскерлері жеңіледі. Иль ханның кенжесі Қаян мен Тоғуз атты жиендері аман қалып, тұтқынға түседі. Бір күні ол екеуі әйелдерімен қашып шығып, төрт түлік малдың әрқайсысынан бір жұптан жинап, ұзақ жылдары бойы малға, жанға жайлы жер іздеп жүреді. Олар яғни түркілер күндердің күнінде айналасын биік таулар қоршап тұрған, өзендері, орман, көлі, бау-бақшасы бар ғажап жерге келіп қоныстанады. Ол жерге «Ергенеқон» деген атау береді.

Дастан оқиғасын ары қарай қысқаша өрбітсек, Қаяннан туған Қаят, Тоғуздан тарап өрбіген қаят, түргеш тайпаларының пайда болуы, ұрпақтарының көбейіп, төрт жүз жыл ішінде, Ергенеқонға сыймайтындай үлкен халыққа айналуы, осы Ергенеқоннның әміршісі, батыры Бөрте Шене бір күні халқын жинап, байырғы ата-баба жерінде отырған табғаштарды қуып, кегін әрі жерін қайтаруға үндеуі, батыр Бөрте Шене сөзі халықтан қолдау табуы, биік тауларды өтуде көштің тұйыққа тірелгені, темірші ұстаның жетпіс түйенің терісінен алып көрік жасап, темір балқытып, көмір жағып, тауды ерітіп жол салғаны, сол жолмен керуеннің өтуі, сөйтіп атамекенге жеткені, табғаштардан кек қайтарғаны, «Түрік қағанатын» құрғаны, кейін сол Ергенеқоннан шыққан күннің құрметіне бола наурыз тойлауды үрдіс қылғаны жырланады.

Грек, қытай, иран тарихшылары ұсынған аңыздар бойынша, ғұндар бір шайқастағы жеңілісте түгел қырылады. Бірақ аман қалған бір баланы жау әскерлері көл жағасына тастайды. Тастанды баланы бір бөрі асырайды. Бөрі кейін баланы Алтай тауына апарады. Сол баланың өскен жері Ергенеқон деп аталыпты-мыс. Ол баладан бөрінің ұрғашысы он ұл туады. Бөріден туған он ағайындының бірі, батыр – Ашина болып табылады.

«Құпия шежіреде» Ергенеқон туралы жазылмаған. Бірақ ерлі-зайыпты Бөрте-Чино, Гоа-Марал теңізден өтіп өзге елден келгендігі жазылған (Дамдинсүрэн, 1990:25). Бұл Бөрте-Чино Шыңғыс ханның шежіресін бастап отырған алғашқы ата-тегі. Яғни, Шыңғыс ханның ата-тегі осы бөрте-Чино деген атасынан тарайды. Дегенмен ежелгі түркі халықтары арасында танымал аңыз тұлғаның аты да – Бөрте Шене болып тұр. Жоғарыда айтылған «Ашин» сөзі қытайша «бөрі, қасқыр» мағынасын берсе, «Чоно» сөзі моңғолша дәл солай «бөрі, қасқыр» мағынасын береді.

«Ашин» атты билеушінің өмірде болғанын тарихи деректер растайды. Мысалы, бір деректе: «Тобалар яғни табғаштар Солтүстік Қытайды жаулаған кезде, жеңілген тайпалардан бес жүз шаңырақ Ашин атты руы болған. Ашин Хэсиді билеп тұрған Хұн князі Муғанға бағынған. 439 жылы Хұндар жеңіліп, Хэси Вэй империясына қосылған кезде, Ашин атты батыр «бес жүз үйді ертіп жужандарға қашып барады. Олар Алтай тауының

күнгейіне қоныстанады. Олар жужандарға темір өндіріп беретін (Гумилев, 1994: 478) – делінген. Кейбір аңыздарда: «Бөрте – Чино атты батыр Тибеттің Алтын ханының кенже ұлы болған, ағаларымен араздасып, уәзірі хан әкесін өлтіргендіктен бөтен елге қашып келгендігін айтады (Пүрэвдорж, 2016: 463).

Ашин әулетінің таудан түсіп келгені туралы VII-IX ғасырдағы «Тан-шу», «Бей-ши», «Чжоу-шу», жылнамалары, IX ғ. Тибет дереккөздері, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбалары, Бирунидің шығармаларындағы тау үңгірінен шыққан түріктердің мемлекет құруы тәрізді мәліметтерден көруге болады.

Ғалым Ә. Марғұлан осы дәуір оқиғалары жайында: «Үш ғасыр бұрын – Қытай ғұндарға қарсы соғыс ашып, алты жүз жылдан кейін оларды қиратып бітірген. Еркіндікті құптайтын ғұндар Алтай тауы, Жетісу төңірегіне жиналып, суармалы егін, тау-кен шаруалармен айналысады. Темір, алтын, мыс қорытып шығарады..., 350 жылдан кейін ғұндар көтеріліп, 6 ғасырдың ортасында Түрік қағанатын құрды», – деп жазады (Марғұлан, 1985: 368).

Егер көшпенділердің көне есебімен бір ғасырда алмасатын ұрпақтың санын төртеу десек, Шыңғыс ханның 22 ата-бабасының ең біріншісі 550 жыл бұрын өмір сүргенін көрсетеді. Осы кезді Шыңғыс хан дүниеге келген 1161 жылдан шегерсек, б. э. VI-VII ғасырымен тұспа-тұс болады. Тарихта бұл Түркі қағанаты дәуірінің басталуы. Шежіренің, генеалогиялық тізбектің шындыққа қаншалықты қатысты екені осы тұстан көрінеді (Шекен, 2013: 149).

Қай жағынан алып қарасақ та, Эргенеқон тауында өмір сүрген Көк Тәңіріге сиынған Түркеш, Қаяттар тайпаларының әміршісі Бөрі-Шино және Шыңғыс ханның «Құпия шежіресінде» айтылатын Бөрте-Чино екеуінде ұқсастық бар.

«Ергенеқон» дастанында айтылатын батыр Бөрте Шененің халыққа арнауын кейінірек Түрік қағанаты кезіндегі «Күлтегін» жырында жалғасын тапқанын байқаймыз. «Ергенеқон» дастанының идеясы – халыққа құтты қоныс, бақытты өмір іздеу болса, бұл сарын араға біршама ғасырлар салып, Асан Қайғы жыр-толғауында қайталанады.

Сапаның санға өту заңдылығын ескерсек, заттың сапасы өзгерсе, ол басқа затқа айналады, бірақ сандық өзгерістер сол заттың табиғатын бұзбай, біршама деңгейге дейін сақталуы мүмкін. Орта ғасырлық философияда сапа заттардың ішкі сыры ретінде мәңгі, өзгермейді деп түсіндірілді. Демек, «Құпия шежіреде» Шыңғыстың арғы ата-бабасы – Бөрте-Шене, одан кейінгісі Қабыл қаған, Есүгей батыр ары қарай Шыңғыс хан және оның мұрагерлерін қоссақ, Г.Гегель айтқандай, бұл «сапаның» біршама уақытқа дейін сақталғандығы болып табылады. Жалпы адамзат тарихында хандық билік ақсүйектік, мұрагерлік дәстүрмен ғасырлар бойы генеалогиялық сабақтастығын үзбей келгенін байқауға болады.

Философиядағы сапа ұғымын шежіреге қатысты айтсақ, қазақ дүниетанымында «тектілік» ұғымы бар. Көшпелі халықтарда адам тектілігін анықтау үшін шежіреге сүйенетін болған. Қандай да бір қырынан аса өнерлі, батыр, мықты адамның дарын, қасиетін кейінгі ұрпақ бойынан іздеген. Бұл тұста ғалым Ә. Қодардың пікірі: «... діндер көбінесе дамудың емес, керіс-жанжалдың, қарсы тұрудың, тіпті, ғасырларға созылған соғыстың себепкері болған. Ал тәңіршілдікте діни кітабы болмағанымен, тектілік болған. Жалпы, тәңіршілдік – Тектілік философиясы, мұндай дінді генотеизм дейді, яғни өз шығу тегіңді, нәсіліңді, ата-бабаңды сыйлау. Сондықтан құдайдың өзі мұндайда тек құдыретті

баба ретінде елестейді. Мұнда жарату емес, тұқым тарату идеясы басым. Сондықтан тәңіршілдіктің басты құралы шежіре мен ата-баба даңқын арттырушы эпос» – деп нақтылай түседі (Әуезхан, 2015). Иә, тектілік философиясының негізгі құралы шежіре, эпос екендігі ақиқат.

Кесте 1

«Құпия шежіре» бойынша Шыңғыс хан тегі

Шыңғыс хан тегі	
Түпнұсқа, латын әрпіндегі нұсқасы /моңғолша атауы/қазақша атауы	
1. Borte-Cino/Бөртэ-чино/Бөрте-бөрі	12. Dobun-Merkan/Добу мэргэн/Добұн мерген
2. Bata-čiqan/Батцагаан/Батшаған	13. Bodončar/Боданчар/Бодыншар
3. Tamača/Тамача/Тамаша	14. Qabiči-Baatur/Хабич батыр/Қабыш
4. Qoričar Merkan/Хоричар мэргэн/Қоришар мерген	15. Menen-Tudun/Мэнэн туды/Менін-тұдын
5. Aujan-Boroul/УужимБуурал/Ужым-бурыл	16. Qači-Küluk/Хачи хүлүг/Қашы-күлік
6. Sali-Qačau/Саль-Хачау/Сәл-қашау	17. Qaidu/Хайду/Қайду
7. Yeke-Nidun/Ихнүдэн/Икінүдін	18. Bai-singor/Байшинхор/Байшыңқор
8. Sin-Soči/Шинсочи/Шінсоши	19. Tunbinai-Sečen /Тумбинай сэцэн/Тұмбинай
9. Qarču/Харчу/Қаршу	20. Qabul-qaqan/Хубул хаан/Қабуыл қаған
10. Borjiqidai-Merkan /Боржигидай мэргэн/ Боржығыдай мерген	21.Bartan-Baatur/Бартан баатар/Бартан батыр
11. Toroqoljin-Bayan/Торголжин баян/ Торғылжын бай	22. Yesukai-Baatur/Есүхей баатар/Есүке батыр
Ескерту – Әдебиет негізінде жасалған: (Дамдинсүрэн, 1990: 25-34; 27, 203-209; 48; 26-32).	

Бұл кестеде көрсетілгендей, Шыңғыс хан тегінің 22 аталық тізбегі бойынша олардың атақ-дәрежелері *мерген, шешен, батыр* дегендей қоса берілген. Осы тіркелген атақтары Шыңғыс хан ата-бабаларының тектілігін, ақсүйектігін көрсету үшін берілгендігі анық.

Егер сапа заттың қасиеттерінің жиынтығымен анықталса, қасиет заттың өзге затпен қатынасқа түскендегі сапасының көрінісін айтамыз. Екінші затпен байланысқанда онын басқа қасиеттері көрініс табады. Сапа ұғымын терең меңгерген көшпелілер бұл шежіреде Шыңғыс хан ата тегінің «сапалық қасиетін», атақ-дәрежесін қосып беріп отырған.

«Құпия шежіреде» моңғол сөзіне түсініктеме берілмеген. 52-баптан бастап былай ескеріледі: «Барша моңғолды Қабыл қаған басқарып тұрған. Қабылдан кейін, оның жеті ұлы болғанына қарамастан, Сеңгүн көсемнің ұлы Амбығай барша моңғолдың қағаны атанды (Дамдінсүрін, 2009: 32). Кейбір моңғол зерттеушілерінің айтуынша ол 1094-1148 жылдар аралығында өмір сүрген. Амбығай хан Нирун-моңғол тайпаларын қосып, Моңғол ұлысын құрған. Сонымен қатар, тарихи зерттеулер бойынша Шыңғыс хан 1206 жылы Ұлы Құрылтайда өзі құрған мемлекетін «Моңғол» атады дейді.

Шыңғыс хан туралы жазылған өзге ортағасырлық шежірелерде немесе зерттеушілер тарапынан моңғол деген атауға түсініктеме бергенін кездестіруге болады. Л.Н. Гумилев: «Моңғол» тайпалық атауына қатысты екі пікір бар: 1. Ежелгі мэн-гу тайпасы Амурдың төменгі ағысында өмір сүрген, бірақ сонымен бірге Шығыс Забайкальеде өмір сүрген татар тұқымдарының бірі осылай аталған. Шыңғыс хан Забайкал мэн-гудан шыққан, сондықтан татарлардың қатарына жатады; тек XIII ғасырда қолданылған «моңғол» атауы қытайлық «мен-гу» таңбаларынан шыққан, бұл «көнеден алу» дегенді білдіреді. Бұл академик В. Васильевке тиесілі гипотеза жалпыға бірдей танылмаған. 2. Тайпалық атауы « Менг-гу «(моңғол), өте ежелгі тарихы бар, бірақ дереккөздерде өте сирек кездеседі (Гумилев, 2019: 346).

Ғалым Х. Қожа-Ахмет ортағасырлық қытай деректерінде кездесетін «моңғол» сөзі түркі жазуларында кездесетін «бенгу» сөзінен пайда болғанын алға тартады. Күлтегіннің ескерткішінің кіші жазбасының 11 – жолында: Сөзімді мәңгі тасқа қашадым. 12 – жолында: «Бұны көріп білгің, мәңгі тас»; Х.Қожа-Ахмет «бенгу» сөзін XI ғасырда жазылған М. Қашқаридің еңбегінен mengy – мәңгі деген түсіндірмесін тапқан. Әдетте «б» және «м» әріптері кей жағдайда орындары ауысуы қалыпты жағдай деп таниды. Түркі сөздігінде bengi сөзі «мәңгі» деген мағынаны білдіреді (Қожа-Ахмет, 2013: 346). Оның үстіне, ғалым, Татарстан ғалымы Р.Н. Безертиновтың «Ғаламды дүр сілкіндіруші – татарлар, түріктер» атты еңбегінде айтылғандай: «Орда ақырындап түріктердің «хандық» деп атаған елге, мемлекетке айналды. Хандық біртіндеп қағанатқа қосылды. Түріктер өз мемлекеттерін Эль, Иль атады. Бұл атау орда, конфедерациядан гөрі тұрақты атау болды. Сондықтан да түріктер өз мемлекеттеріне «Мәңгі Ел» деген атау берді. Әрдайым ордаға бірігу қажеттілігі, мемлекет құру ары қарай түріктердің негізгі елдік идеологиясын жасады. Бұл «Мәңгі Ел» идеологиясының сәулесі барша түркі әлемінің тарихын тесіп өтті. Осы идеологияның арқасында олар әлемде небір империялар, хандықтар құрды», – (Қожа-Ахмет, 2013: 13) деген.

Рашид ад-дин жазған шежіре бойынша Алынша Түріктің төртінші ұрпағы. Алыншадан егіз ұлдар – Моғол мен Татар дүниеге келген (Рашид ад-дин, 1952: 53). Олардың кейінгі ұрпақтары өздерін Монғолдың және Татардың әулеттеріне жатқызатын болған. Шығыстанушы, британдық ғалым Лэн-Пуль Стенли айтқандай, тайпалық одақтар арасында жоғары мәртебеге жеткен Монғол атты тұлға болған. Сол көсемнің құрметіне өздерін соның әулетіне жатқызып, есімін иеленгендер еді (Стенли, 2004: 312). Монғол деген кісінің есімі шежіреден берік орын алған тарихи тұлға.

Сондай ақ, бұл тарихи құжаттар бойынша моңғол және түркілердің арғы тегін бір етіп Яқұптан таратылған. Діни аңыз бойынша Яқұпты Нұқ пайғамбар шығысқа жіберген. «Барша моңғолдар және түркі тайпалары, көшпелілер түгел содан тарайды. (Рашид ад-Дин, 1952: 80). Шыңғыс ханның ата-тек шежіресін тарқатарда тағы былай деген: «... моңғол тайпалары түркі тайпаларының жалпы топтарының бірі болды, олардың келбеті мен сөйлеуі бір-біріне ұқсас. Бұл халықтың барлығы өз ұрпағын Булжа хан (Абулжа хан) деп аталатын және түркі тайпаларының ортақ атасы болған Нұқ пайғамбардың ұлы Яфестен алады» (Рашид ад-дин, 1952: 153).

Рашид ад-Диннің: «Найманы, жалаиры, онгуты, кереиты и другие племена, которые имели каждое свое определенное имя, называли себя монголами из желания перенести

на себя издревле носящими это имя, чего в действительности не было» «Наймандар, жалайырлар, оңғұттар, керейттер және басқа да тайпалардың өздерінің жеке есімдері бар болғанына қарамастан өздерін моңғолдар деп атады. Олар ежелгі дәуірден бері бұл іс жүзінде жоқ осы атауды алып жүрді» (Рашид ад-Дин 1952:75).

«Құпия шежіренің» 203 – бабында Шыңғыс хан Шеге Құтлыққа:

Гүр елінің ұрысын құрт!

Өтірігін тый!

Өлтіруге тиісін Өлтір,

Құртуға тиісін Құрт! – деп, оны Гүр елінің бас биі етеді. «Ел дәулетін бөліске салып, арыз, шағымын шешіп, көк дәптерге тіркеп, жазып, сақта! Шеге Құтлықтың менімен ақылдасып шешкен шешімдерін, жазып сақтаған жазбасы ұрпақтан ұрпаққа жетсін, ешкім өзгертпесін!» – (Дамдінсүрін, 2009: 139) деп жарлық етеді. Шыңғыс ханның қойған бұл талабын орындап, кейінгі мұрагерлері өзгертпеді, сақтады. Сондықтан да болар, кейінгі жазылған шежірелерде толықтырылғаны болмаса жалпы негізгі маңызды ақпараттар өзгеріссіз түскен. Шыңғыс хан туралы шежірелердің бәрінде өзара ұқсастық, үндестік, бірізділік байқалады.

Моңғолдың шыққан тегі туралы ғалым Қ.Салғараұлының тұжырымы бойынша моңғолдардың тегін – түрік дегенді және бұл XIII ғасырдың өзінде ел-жұрт мойындаған қалың елге белгілі, еш талассыз шындық екенін айтады. «Егер сол тұстың өзінде олар өздерін түбі бір түрік екенін мойындамаған болса, онда сол моңғолдың атақты, шежірешісі, тарих білгірі, Болд-Чансан бастаған зиялылары өздерінің басқарып отырған түрік тайпаларын бір атадан яғни, Абулджаның ұрпағы етіп жазып, көрсетіп, өз тарихын бұрмалауға бастылы жетпес еді» – дегенді айтады (Салғараұлы, 2013: 104).

«Құпия шежіренің» өзінен кейінгі мәдени сабақтастығы

«Құпия шежіреге» енген шежірелік ақпараттар ғасыр аралап Орта Азияда таралған Шыңғыс ханның тікелей ұрпақтарының мұрагерлігіне, арғы аталас туыстарының саяси өмірде өз орындарын табуына, мұрагерлердің өз шежірелерін жалғастырып жазуына ықпалын тигізді. Сонымен қатар өзге де тарихшы, ғұламалардың еңбектеріне тікелей немесе жанамалық түрде негіз болғандықтан «Құпия шежіренің» сюжеттік негіздері Орта Азия халықтарының ауызша және жазбаша тарихында кеңінен таралды. Атап айтсақ, А.Жувәйни жазған «Тарих- жаһангушай» (Әлемді басып алушының тарихы) (1252-1260), Юань әулетінің ресми тарихы (1362-1369, парсы тарихшысы Рашид-ад-диннің үш томдық Жамих-ат-тауарих (1311) еңбегі, Ақсақ Темір әулетінен шыққан Бабырдың «Бабырнамасы» (1530), Ұлықбектің «Шаджарат әл атрак», авторы беймәлім «Му'изз әл-ансап және Салатин моғол, Сұлтандар шежіресі», Өтеміс қажының «Шыңғыс-нама» еңбегі (16 ғасыр), «Алтын тобчы» (, «Көк дәптер», «Тауарих-и гузиде-и нусратнама» (Жеңіс кітабынан жинақталған жылнама), «Шайбанинаме» Камал әд-дин Бинаи (1453-1512) жазған «Футухат-и-Хани» еңбегі (15-16 ғ. басы), Әбілғазы Бахадұр ханның «Түрік шежіресі» (1665), «Шаджара и-таракима» еңбектері, Қадірғали Жалаиридің «Жылнамалар жинағы» (XVI ғ.), Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» т.б.

«Құпия шежіренің» сабақтастығын үш кезеңге бөліп анықтасақ болады:

1. «Құпия шежіреден» бұрын жазылған сабақтас деректер YI-XIII ғғ.

2. Шыңғыс хан заманында жазылған сабақтас шежірелер XIII ғасыр;

3. Шыңғыс хан заманынан кейінгі жазылған сабақтас шежірелер XIV – XX ғғ.

Шыңғыс ханның шежіресі мен империя құрудағы тарихи оқиғалары туралы шығармалар көп. Бірақ өз заманында қағазға түскен ортағасырлық шығармалардың жөні бөлек. Олар:

1. 1240 жылы жазылған «Құпия шежіре».

2. Лу. Алтын тобчы. (1926 жылы табылған).

3. 1252-1260 жж. А.Жувейни жазған «Жихангер тарихы».

4. 1362-1369 жж. Юань – ши. Юань әулетінің тарихы.

5. 1300-1311 жж. Рашид-ад-диннің Жамих-ат-тауарих (Жылнамалар жинағы).

6. Батыс жиһангерлерінің еңбектері (Карпини, Рубрук, Марко Поло).

Жалпы Шыңғыс ханның арғы және бергі тарихының ең алғашқы нұсқасы «Құпия шежіре». Кейінгі шежірелер «Құпия шежіремен» сюжеттері жағынан үндес болғанмен, «Құпия шежіреде» айтылмаған беймәлім деректермен таныстырады. Бұл мәліметтер өз кезегінде кейінгі дәуірлерде мұрагерлері тарапынан сабақтасып жазылған шежірелердің тектік тарихын тарқатуда және адамгершілік, рухани өнегелік үлгілердің, өсиеттердің сабақтасуына негіз болды.

«Құпия шежіреде» тайпалар арасындағы ішкі оқиғалар кең қамтылғанмен, Шыңғыс хан әскерінің өзге мемлекеттерге шабуылы қысқа жазылған. Бұл шежірелердің ішінде Шыңғыс ханның және ол құрған империя туралы жан-жақты толық көлемде екі еңбек ғана қамтып отыр. Олар: жоғарыда айтылған «Жылнамалар жинағы» (Рашид-ад-дин) мен «Жихангердің тарихы» (А.Жувейни). Әсіресе, «Құпия шежіреде» қысқа жазылған оқиғалардың толық нұсқасы Рашид-ад Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шежіресінен табылады.

Жоғарыда аталған ортағасырлық еңбектерге қысқаша тоқталар болсақ:

Парсылық тарихшы Ата-Мәлік Жувәйни (1226-1286) «Тарих- жаһангушай» (Әлемді басып алушының тарихы) атты үш томдық еңбек жазған. Бұл еңбекте Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Сырдария өңірінің 12-13 ғасырлардағы тарихи сыртқы саясаты, Шыңғыс хан империясының түркі, моңғол тайпалары туралы мол деректер келтірген. Ата-Мәлік Жувейни, Хорасандағы Жувейн өңірінде 1226 жылы дүниеге келген жастайынан әкесі қызмет еткен Хорасанның моңғол билеушілерінің қызметінде болған. Ол бірнеше рет Моңғолияға, Ұйғырияға және Мавераннахрға барды. 1226 жылдан бастап Хулагу ханның қызметінде болды, ол оны 1259 жылы Бағдад, Ирак және Хузистан губернаторы етіп тағайындады. Бұл қызметте ол 1282 жылға дейін Абака ханның қол астында болды, Оның «Әлемді жаулап алушының тарихы» – «Тарих-и-джехангуша» шығармасы 1252-53 жылдары басталып, 1260 жылы аяқталды. Моңғол жаулап алуларының тарихын жазу үшін Джувейни ауызша әңгімелерді қолданды, XIII ғасырдың екінші ширегіндегі көптеген оқиғалар оған ресми құжаттардан белгілі болды және көптеген адамдарға жеке қатысты. Джувейнидің жазбаларын Рашид ад-Дин, содан кейін Джувейнидің әңгімелерін жиі қайталайтын барлық дерлік парсы, араб және түрік тарихшылары қолданды.

Рашид ад-дин Фазуллах Хамадани (1247-1318) – XIII ғ. Хулагу мемлекетінің ғұлама ғалымы. Ол Шыңғыс хан ұрпағы илхан Газан сұлтаннан арнайы тапсырма алады. Тапсырма – моңғолдардың тарихын жазу еді. 1300-1316 жылдар аралығында «Тарихтар жинағы» атты шежірені жазады. Бұл «Құпия шежіренің» қытай көшірмелерінен бұрын жазылған көлемді шығарма. Рашид-ад-динге Шыңғыс хан тарихын толықтыруға қосымша ақпараттарды «Құпия шежірені» жақсы білетін Болд Чинсан деген қария көмектескені тарихта қалған.

Моңғол хандығына алғашқы еуропалықтардың саяхаттарының сипаттамасы:

1. Монах Джованни дель Плано Карпини Перуджиядан шыққан. Оның 1246-1247 жылдардағы саяхаты оның жазған «Біз татар атаған монғолдардың тарихы» кітабында сипатталған.

2. фламанд Гильом де Рубрук 1253-1255 жылдары француз королі IX Людовик жіберген елшілікті басқарып Моңғолияға дала жолымен сапар шеккен. 1254 жылы Франциядан Палестина, Константинополь, Қырым, Дон, Орталық Азия арқылы моңғол империясының орталығы Қарақорымға келіп, қайтарда Кавказ, кіші Азияны басып өткен. Оның «Шығыс елдеріне саяхат» кітабында өзі барған аймақтардың географиясы, түркі халықтарының, қазақтардың ежелгі тайпаларының этнографиясы, тарихы сипатталған.

3. Италия саяхатшысы, венециялық көпес Марко Поло теңіз жолымен Қытайға жетіп, 17 жыл тұрақтаған. Моңғол ханы Құбылайдың қарамағында 15 жыл қызмет еткен. Оның 1271-1295 жылдардағы саяхаты, «Әлемнің әралуандығы туралы кітабында» жазылған.

Бұл жазбалар әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, көптеген зерттеулер үшін құнды ақпарат болды. Бұл кітаптар негізінен Азияның моңғолдары туралы еуропалық идеяларын қалыптастырды. Сонымен қатар, бүгінгі күнге дейін Батыс пен Шығыс арасындағы қарым-қатынас тарихының ең құнды дәлелдері болып қала береді.

Шыңғыс хан шежіресі қазақ ғалымы тарапынан алғаш рет Қадірғали Жалаири (1530-1605) арқылы қолға алынды десек болады. Ол қазақ халқының тарихында өзіндік із қалдырған тұлға. Қадірғалидың 1602 жылы жазып бітірген «Жылнамалар жинағы» еңбегі орта ғасырда қазақ тілінде жазылған алғашқы шығармалардың бірі. Бұл шығарма әу баста атаусыз табылған. Бірақ шығарманың екінші бөліміне Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағының» қысқаша аудармасы берілгеніне байланысты толық нұсқасы табылғанша уақытша «Жылнамалар жинағы» деп қойылғанмен әзірге осы атаумен қалды. Қадірғалы бұл еңбекте ертедегі және одан кейінгі хандар дәуірін, әсіресе Шыңғысхан және оның әулеті, Шыңғыс ханнан бергі тақ мұрагерлері, қазақ ұлыстарынан шыққан хан әулеттер, бектер, сұлатандар, олардың ішкі және сыртқы саясаты, жаулармен күресі, шапқыншылығы туралы, Оғыздар мен Қарахан дәуіріне сипаттама береді. Сонымен қатар, Қыпшақ, Қаңлы, Сіргелі, Үйсін, Жалайыр, Арғын, Қоңырат, Керей, Найман, Алшын т.б. түркі тектес ру, тайпалардың ата-тегін тарқатып, ғылыми талдау жүргізген.

Шыңғыс ханның кейінгі ұрпақтарының бірі Хиуа ханы әрі зиялы тарихшы Әбілғазы Бahадүр ханы «Түрік шежіресі» («Шәджәрат ат-түрік») атты шежіресін 1663 жылы бастап Шыңғыс хан әулетінен өзіне дейінгі тарихты қамтып жазды. Кейін 1965 жылы баласы Ануша аяқтаған. Әбілғазы хан бұл еңбекті жазып жатқан кезде «Жамиғат ат тауарихтан» басқа Шыңғысхан туралы он жеті шығарманың болғанын айтады (Әбілғазы, 1991: 208).

Егер XVII ғасырда бір ғана Әбілғазы кітапханасында от жеті шығарма табылған болса, демек, басқа өңірдегі хандық, сұлтандықтардың қолында да өзге де кітаптар болуға тиіс. Олай болса, бұл кезеңнің өзінде Шыңғыс хан шежіресі ұрпақтары тарапынан жүйелі түрде сабақтастығын тапқанын байқауға болады. Тоғыз тараудан тұратын бұл еңбекте автордың жан-жақты сауаттылығы байқалады. Әбілғазы хан түркі, моңғол, араб, парсы тілдерін жетік білгендіктен жер-су, адам, ру аттарына этимологиялық талдау беріп отырған. Моңғол сөздерін түрікше түсіндіріп, парсы, араб, көне түркі сөздерінің мәнін ашып, түсіндірмелер берді. Кітаптың бірінші тарауында Құдай Тағаланың адамды қалай жаратқаны туралы; Екінші тарауда Шыңғыс ханға дейінгі хандар туралы; Үшінші тарауда Шыңғыс хан туралы; Төртінші тарауда Өгедей хан және т.б. хандар; Бесінші тарауда шағатай әулетінің Мәуереннахр мен Қашқардағы билігі туралы: Алтыншы тарауда Шыңғыс ханның кенже ұлы Төле хан ұрпақтарының иран жұртын билегендер туралы; Жетінші тарауда Дешті Қыпшақты басқарған Жошы хан әулеті туралы; Сегізінші тарауда Шайбани әулеті Қазақ, Қырым хандықтары мен Мауереннахрда билік құрғандар туралы; Тоғызыншы тарауда Хорезмді басқарған патшалар туралы шежіре өрбіткен.

Бұл шежірелердегі ортақ әңгіме Шыңғыс хан және оның тақ мұрагерлері мен аталас туыс әмірліктеріндегі хан, сұлтандардың тарихы, адамгершілік, өнеге боларлық аңызға айналған көркем сюжеттер болып табылады. Кейбір сюжеттер мәселен, «Құпия шежіредегі» Алун ана туралы (Дамдінсүрін, 2009: 139) аңыз-әңгіме Әбілғазының «Түрік шежіресінде» «Алаңқоның таңғажайып хиқаясында», Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағында» (Рашид ад-дин, 2018: 596) да кездеседі.

Осылайша Шыңғыс ханның шартарапта билік басында отырған ұрпақтары ықпалымен жазылған шежірелер арқылы «Құпия шежіремен» үндес шежірелер сабақтастығы түзілді. «Құпия шежіредегі» кейбір тым қысқа оқиғалар өзінен кейінгі шежірелерде кеңінен тарқатылып, толықтырылып отырды.

«Құпия шежіредегі» Шыңғыс ханның тегі Бөрте – Чино мен көктүріктер батыры Бөрте-Шене екеуінің тарихи құжаттар негізінде сәйкесуі мен ұқсастығы – біріншіден, олардың бір адам екенін, яғни, ауызша шежіреде генотеизм, генеалогиялық сабақтастықтың халық жадында сақталуын көрсетеді. Халық дүниетанымындағы сапаның ішкі элементі – тектілік ұғымы бойынша хандық билікте мұрагерлік қамтамасыз етілді. Екіншіден, «Құпия шежіредегі» ақпараттар XIII ғасырды түркілер заманымен байланыстырумен қоймай, ары қарай да шежірелік мәдениеттің ғасырдан ғасырға жалғасын тапқан сабақтастығын, өміршеңдігін көрсетеді.

Шежіренің тілдік ерекшеліктері

Тілді халықтың ұлттық санасы деп есептеу керек. Тіл – дыбысты ойдың көрсеткішіне айналдыратын рухтың әрекеті. Тілі арқылы кез келген халықтың даму дәрежесін, тарихын, мәдениетін түсінуге болады – деп философ Д.Кішібеков айтқандай, сөз қадірін білу – шығыс менталитетіне тән дәстүр. Сондықтан да болар, «Құпия шежіреде» сөз қадірі ерекше ескерілген. Сөз қадірін білу – шежіредегі түркі тайпаларының рухани келбетін білдіретін құбылыс деп есептейміз (Шамахай, 2020: 32).

Я. Шмидт, А.М. Позднеев, В.Я. Владимирцов сынды ғалымдар XII-XIII ғасырлардағы көне моңғолдың көркем тілінің негізі сол уақыттағы үлкен ұлыстар – наймандар мен керейлер тілі деген болжам жасайды. Э. Хейниш, Г.Д. Санжеев Н., Поппе, және т.б. қолдаған ғалымдар болды. Н. Поппе: «Жазба моңғол тілі алдымен кереиттердің жазуы ретінде қалыптасты. Бірақ кейін барша Шыңғысхан империясы бойынша басымдыққа ие болды (Поппе, 1937: 196).

Моңғол ғалымы Ц. Дамдинсүрэн «Құпия шежіренің» аудармасын жасаған еңбегінің алғысөзінде: «Біз бұл шежіренің моңғолдың көне тілінен, байырғы харпінен көшіріп жазып, әрбір ұғынылуы қиын сөздерге түсінік бердік. Содан кейін түсініксіз ескі сөздер мен сөйлемдерді бүгінгі моңғолдарға түсінікті болатындай сөз, сөйлемдермен ауыстырып, қазіргі заманғы моңғол тіліне аудардық. Өйткені, моңғол тілінің 700 жыл бұрынғы қалпы бүгінгі қолданыстағы моңғол тілінен біршама басқаша ... (Дамдінсүрін, 2009: 216). дей келе, шежіредегі көптеген салт-дәстүрлер, терминдерге қазіргі моңғолдардың түсінуі үшін түсіндірме беріп отырған. Шежіренің §22-78 баптарында жиі кездесетін ұрпақтан-ұрпаққа сабақтасып келе жатқан салт- дәстүрлер, нақыл сөздер, өсиеттер, атап айтсақ: қалыңдық үшін қалың мал, төсек орын берілуі, сәукеле кию, құдаласудағы қыз айттыру, ата-баба әруақтарына ас беру, үйдің кенжесі шаңырақ иесі атану сияқты т.б. салт-дәстүрлердің түсіндірмелері қазіргі моңғолдар үшін ұмытылған дәстүр ретінде түсіндірілген. Бірақ сол арнайы түсіндіруді қажет еткен салт дәстүрлер мен терминдер қазіргі қазақтардың салт-дәстүрінде өзгеріссіз сақталған және қазіргі тұрмыста кеңінен қолданылады.

«Құпия шежіреде» жиі кездесетін сөздердің бірі – «отчигин» яғни «отшы» мағынасындағы сөз. Шежіренің 48, 60, 242, 243, 245, 255-баптарында темүген отшы, 190, 195-баптарында сәби ұлы отшы, 281-бапта «отшы бауыр», 257, 269, 280-баптарында «отшы ноян» атаулары бар. Моңғол ғалымы Г.Цэрэнханд түсіндірмесінде «отчигин» сөзі байырғы түркінің «от» деген сөзінен туындағанын айтады. Сонымен қатар, мағынасы байырғы моңғол дәстүрі бойынша үйдің кенже баласының «ошақ иесі» ретінде атауы деп түсіндірген (Шамахай, 2020: 65). Бірақ қазіргі моңғол тілінде от сөзінің аудармасы бұл сөзден алшақ, түбірі де сәйкес келмейтін «гал» сөзі болып табылады. Тек жұлдыз (од), шоқ (оч) сөздерінің аудармасы ғана жақын келеді.

Әрине, тілдің даму дәрежесі барлық халықтарда бірдей емес. Бұл тұста академик Д. Кішібековтың «Тіл – қатынастан, таңба – меншіктен, жазу – таңбадан» деген тұжырымына сүйенеміз. Тіл әр халықта әртүрлі дәрежеде дамыған. Ол оның тарихына, өндіріс тәсіліне, шаруашылығына, рухани өміріне, басқа елдермен қарым-қатынасына алыс-берісіне байланысты. Коммуникация күшейген сайын әрбір елдің тілінде интернационалдық тілдердің ара салмағы көбейе бастайды (Шамахай, 2020: 32). Шежіреде кездесетін негізгі ұғымдар қазіргі моңғолдар үшін байырғы, көне саналып, арнайы түсіндіруді қажет еткен болса, қазіргі қазақтар үшін әдеттегі қолданыстағы сөздер мен дәстүрлер екенін айта кеткен дұрыс.

Қорытынды

Ортағасырда шежіре өзінің әдеби, тарихи, діни, генеалогиялық т.б. синкреттілігімен Орталық Азия кеңістігінде тіршілік еткен түркі халықтарының мәдени өмірінде маңызды орын алып, танымдық ортақ үлгіге айналған. Өйткені шежіре әрбір көшпелінің әлемдегі өз болмысын анықтап, тайпалар арасындағы өз орнын табуға, қоршаған ортаны тануға бағыттайтын тәсілі қызметін атқарған. Осы тұрғыдан алғанда, «Құпия шежіре» – XIII ғасырдағы көшпелі халықтардың рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстарына қатысты маңызды ақпарат болумен қатар, мәдени, рухани құндылықтар сабақтастығының шамамен VIII ғасырдан бергі көрінісін бере алған еңбек.

Бұл шежіре XIII ғасырдан бергі уақыт аралығында қаншалықты тарихи мәдени кеңістікті, қоғам формациясын бастан кешірсе соншалықты зерттеушілер назарын өзіне аударып келді. Атап айтар болсақ, Қытайдың Мин мемлекеті «XIV ғасырдың екінші жартысы) тұсында зерттеле бастауы; одан кейін Еуропа әлеміне танылуы (XIX ғасырдың екінші жартысы); көптеген әлем тілдеріне аударылуы (XX ғасырда); моңғол тіліндегі әдеби нұсқада аударылуы (XX ғасырдан бастап); қазіргі заман ғалымдарының репрезентациялары т.б. дәлел. Шежіренің бізге дейінгі атауының, мазмұнының өзгеруіндегі объективті және субъективті себеп-салдар нәтижесінде «Құпия шежіре» бір ғана ұлтқа тиесілі мұра ретінде бағаланып келді. Дегенмен біріншіден, шежіренің бастапқы ата-тегі Бөрте-Чино мен түркі халықтарының тарихындағы тұлға Бөрте-Шене батырын екеуінің аттары да, өмірде жасаған ерліктері, тарихи оқиғалары бірдей болғаны себепті, бір адам болу ықтималдығы басым екендігі, «моңғол» деген атаудың түріктерге қатыстылығы тарихи құжаттар негізінде нақтыланып отыр. Екіншіден, «Құпия шежіренің» кейінгі ғасырлардағы көптеген шежірелерге негіз болғандығына дәлелдер бар. Жоғарыда талданған аргументтер бойынша «Құпия шежіре» белгілі дәрежеде өз мотивін сақтап, сабақтастығын тапқандықтан «Құпия шежірені» Орталық Азиядағы түркі халықтарына ортақ мәдени мұра ретінде санауға негіз бар. Сонымен қатар, шежіренің аудармасы туралы қазіргі түрлі даулы пікірлердің, зерттеулердің орын алуына байланысты бастапқы түпнұсқасы бойынша түркі халықтарының ғалымдары тарапынан мұқият зерттелу қажеттігі туындап отыр.

Авторлар үлесі

Шамахай С. – мақаланың негізгі идеясын қалыптастыру, зерттеудің мақсаты мен міндетін тұжырымдау, деректердің дұрыстығына байланысты мәселелерді дұрыс зерттеу және шешу, мақала мәтінін жазу, жұмыстың барлық аспектілеріне жауапты болу.

Божбанбаев Б.М. – мақаланың мәтінін жариялау үшін ғылыми редакциялау, оның соңғы нұсқасын дайындау.

Саркулова М.С. – жарияланымдарды шолу, деректерді жинау және жұмыс нәтижелерін талдау, талқылау, идеяға пікір қосу.

Әдебиеттер тізімі

Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. – Астана: Фолиант, 2015. – 496 б.

Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.

Әуезхан Қ. Тәңіршілдік және Авеста мәдениеті. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/12299. (қарау уақыты 05.10.2015).

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Айрис-Пресс, 2019. – 736 с.

Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 478 б.

Дамдинсүрэн Ц. Монголын нууц товчоо. – Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1990. – 257 х.

Дамдінсүрін Ц. Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) / қаз. ауд. – Алматы: Өнер, 2009. – 216 б.

Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 160 б.

Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. – Т. 1. – 591 б.

Қожа-Ахмет Х. Заблуждение, длившееся восемь веков. – Алматы: Білім, 2013. – 346 с.

Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 368 б.

Палладий К. Старинное монгольское сказание о Чингисхане или «Анекдотическое сказание о Чингис-хане» / пер. с кит. // В кн.: Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. – СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1866 – Т. 4. – 258 с.

Поппе Н. Грамматика письменного монгольского языка. – М., 1937. – 196 с.

Пүрэвдорж Д. Монголын нууц товчоо, Монголын түүхийн сурвалж, Чингис хааны судлал, монгол хэл, монголын түүхийн өгүүлэл. – Улаанбаатар: «Содпресс» ХХК, 2016. – 463 х.

Рашид ад-дин Ф.Х. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). – Астана: Фолиант, 2018. – Т. 1. – 596 б.

Рашид ад-дин. Сборник летописей / пер. с перс. – М., 1952. – Т. 1. – 534 с.

Салғараұлы Қ. Мыңғұл мен моңғол және үш Шыңғыс. – Алматы: Үш Қиян, 2013. – 172 б.

Сейдімбек А. Балталы, Бағаналы ел аман бол (шежіре). – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.

Стенли Л-П. Мусульманские династии / пер. В.В. Бартольд. – М., 2004. – 312 с.

Төмөрбагана Б. Монголын нууц товчоон»-ы сурвалж бичиг бар хэвлэлийн судлал. – Улаанбаатар, 2011. – 248 х.

Шамахай С. Құпия шежіре: мәдени-философиялық талдау: философия д-ры (PhD) 6D020100 – Философия маман... дис. Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. –Алматы, 2020. – 147 б.

Шекен Ж. Моңғолдың құпия шежіресі: фольклорлық әдеби негіздері: монография. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2013. – 149 б.

Сайра Шамахай, Бауыржан Божбанбаев, Манифа Саркулова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

«Сокровенное Сказание» – культурное наследие кочевников Средней Азии

Аннотация. В статье на основе анализа «Сокровенного Сказания», памятника письменности XIII века, сделаны важные открытия относительно места, которое данный культурный текст

занимает в духовной культуре народов Центральной Азии, проанализированы пути, посредством которых он дошел до наших дней, раскрыт феномен преемственности. «Сокровенное Сказание» представляет собой генеалогию предков всемирно известного завоевателя Чингисхана, датируемую началом VIII века, продолженную в период его правления в пору жизни самого Чингисхана и завершенную в 1240 году при наследном принце Угэдей-хане. Ценность летописи заключается в том, что в ней содержатся подробные сведения о культурных, духовных, социальных, политических явлениях, имевших место в истории средневековых кочевых тюрков, их мировоззрении, межплеменных и родовых отношениях и властителях, правивших страной.

В статье исследованы внутренние связи в тексте «Сокровенного Сказания», контекстные элементы, связи эпических поэм-дастанов тюркских народов с историческими документами, ставшими источниками летописи. Генотеизм, первопредок Борте-Чино из «Сокровенного Сказания» рассматривается по аналогии с батыром Борте-Чино из средневековой истории тюркских народов. Важные сведения и информация из «Сокровенного Сказания» посредством наследников Чингисхана, правивших разными государствами Центральной Азии, легли в основу появления многочисленных генеалогий с аналогичным содержанием и мотивами. На основе изучения духовного наследия тюрок, живших в Великой Степи до и после появления Чингисхана, вопросов преемственности поколений, влияния на последующие летописи, «Сокровенное Сказание» оценивается как весьма ценный памятник, общее культурное наследие для народов Центральной Азии.

Результаты исследования показывают важность фундаментального изучения «Сокровенного Сказания» в контексте сохранения культурного наследия Центральной Азии. Статья акцентирует внимание на важности глубокого анализа подлинника данного памятника письменности, учитывая роль «Сокровенного Сказания» в формировании культурного мозаичного ландшафта казахов.

Ключевые слова: «Сокровенное Сказание»; генотеизм; тюрки; личность; культурное наследие; преемственность.

Saira Shamakhay, Baurzhan Bozhbanbaev, Manifa Sarkulova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

«The Secret History» – the cultural heritage of the nomads of Central Asia

Abstract. The article presents the results of an analysis of the «The secret history», a monument of writing of the XIII century. It makes important discoveries regarding the place that this cultural text occupies in the spiritual culture of the peoples of Central Asia, the ways through which it has reached our days and the phenomenon of continuity. The «The secret history» is a genealogy of the ancestors of the world-famous conqueror Genghis Khan, dating from the beginning of the VIII century, continued during his reign during the lifetime of Genghis Khan himself and completed in 1240 under Crown Prince Ogedei Khan. The value of the chronicle lies in the fact that it contains detailed information about the cultural, spiritual, social, and political phenomena that took place in the history of the medieval nomadic Turks, their worldview, intertribal and tribal relations, and the rulers who ruled the country.

The article examines the internal connections in the text of the «The secret history», contextual elements, connections of epic poems-dastans of the Turkic peoples with historical documents that have become sources of the chronicle. Genotheism, the ancestor of Borte-Chino from the «The secret history» is considered by analogy with the batyr Borte-Chino from the medieval history of the Turkic peoples. Important information and information from the «The secret history» through the heirs of Genghis Khan, who ruled over various states of Central Asia, formed the basis for the appearance of numerous genealogies with similar content and motives. Based on the study of the spiritual heritage of the Turks who lived in the Great Steppe before and after the appearance of Genghis Khan, issues of succession of generations, influence on subsequent chronicles, the «The secret history» is assessed as a very valuable monument, a common cultural heritage for the peoples of Central Asia.

The results of the study show the importance of fundamental study of the «The secret history» in the context of preserving the cultural heritage of Central Asia. The article focuses on the importance of in-depth analysis of the original of this monument of writing, taking into account the role of the «The secret history» in the formation of the cultural mosaic landscape of the Kazakhs.

Keywords: «The Secret History»; genotheism; Turks; personality; cultural heritage; continuity.

References

Artykbaev Zh.O. Kazak shezhiresi: uly dala tarihynyn kajnar kozi zhane tuzhyrymdamasy [Kazakh genealogy: the source and concept of the history of the great steppe]. (Astana, Foliant, 2015, 496 b.). [in Kazakh].

Abilgazy. Turik shezhiresi [Turkish genealogy]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 208 b. [in Kazakh].

Auezhan K. Tanirshildik zhane Avesta madenieti [Divinity and Avesta culture]. Available at: https://adebiportal.kz/kz/news/view/12299. (Accessed: 05.10.2015). [in Kazakh].

Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja Step' [Ancient Russia and the Great Steppe]. (Moscow, Ajris-Press, 2019, 736 s.). [in Russian].

Gumilev L.N. Kone turikter [Ancient Turks]. (Almaty, Bilim, 1994, 478 b.). [in Kazakh].

Damdinsurjen C. Mongolyn nuuc tovchoo [Mongolian Secret Bureau.]. (Ulaanbaatar, Ulsyn hjevljelijn gazar, 1990, 257 h.). [in Mongolian].

Damdinsurin C. Mongoldyn kupija shezhiresi (XII-XIII gasyrlardagy koshpeliler shezhiresi) [The secret chronicle of Mongolia (chronology of nomads in the 12th-13th centuries)]. (Almaty, Oner, 2009, 216 b.). [in Kazakh].

Kopeev M.Zh. Kazak shezhiresi [Kazakh genealogy]. (Almaty, Atamura, 1994, 160 b.). [in Kazakh].

Kashkari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. (Almaty, Hant, 1997, T. 1, 591 b.). [in Kazakh].

Kozha-Ahmet H. Zabluzhdenie, dlivsheesja vosem' vekov [A delusion that lasted eight centuries]. (Almaty, Bilim, 2013, 346 s.). [in Russian].

Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar [Ancient songs, legends]. (Almaty, 1985, – 368 b.). [in Kazakh].

Palladij K. Starinnoe mongol'skoe skazanie o Chingishane ili «Anekdoticheskie skazanie o Chingis-hane» / per. s kit. // V kn.: Trudy chlenov Rossijskoj duhovnoj missii v Pekine [An ancient Mongolian legend about Genghis Khan or «Anecdotal tales about Genghis Khan» / trans. from China // In the book: Proceedings of members of the Russian Spiritual Mission in Beijing]. (SPb., Tipografija V. Bezobrazova i komp., 1866, T. 4, 258 s.). [in Russian].

Poppe N. Grammatika pis'mennogo mongol'skogo jazyka [Grammar of written Mongolian]. (Moscow, 1937, 196 s.). [in Russian].

Purjevdorzh D. Mongolyn nuuc tovchoo, Mongolyn tuuhijn survalzh, Chingis haany sudlal, mongol hjel, mongolyn tuuhijn oguuljel [Mongolian secret bureau, Mongolian history sources, Genghis Khan studies, Mongolian language, Mongolian history articles]. (Ulaanbaatar, «Sodpress» ННК, 2016, 463 h.). [in Mongolian].

Rashid ad-din F.H. Zhamig at-tauarih (Tarihtar zhinagy, XIV g.) [Jamigh at-tawarih (History collection, 14th century)]. (Astana, Foliant, 2018, T. 1, 596 b.).

Rashid ad-din. Sbornik letopisej [Sbornik letopisei]. (Moscow, 1952, T. 1, 534 s.).

Salgarauly K. Myngul men mongol zhane ush Shyngys [Myngul and Mongol and three Genghis]. (Almaty, Ush Kijan, 2013, 172 b.). [in Kazakh].

Sejdimbek A. Baltaly, Baganaly el aman bol (shezhire) [Baltaly, Baganaly el aman bol (shejire)]. (Almaty, Kazak universiteti, 1993, 224 b.). [in Kazakh].

Stenli L-P. Musul'manskie dinastii / per. V.V. Bartol'd [Muslim dynasty / per. V.V. Bartold.]. (Moscow, 2004, 312 s.). [in Russian].

Tomorbagana B. Mongolyn nuuc tovchoon»-y survalzh bichig bar hjevljelijn sudlal [Journalism and press research of the Mongolian Secret Bureau]. (Ulaanbaatar, 2011, 248 h.). [in Mongolian].

Shamahaj S. Kupija shezhire: madeni-filosofijalyk taldau [The Secret History: A Cultural-Philosophical Analysis]: filosofija d-ry (PhD) 6D020100 – Filosofija maman... dis. Al-Farabi atyn. KazUU. (Almaty, 2020, 147 b.). [in Kazakh].

Sheken Zh. Mongoldyn kupija shezhiresi: fol'klorlyk adebi negizderi [The Secret History of Mongolia: Folklore Literary Foundations]: monografija. (Karagandy, Bolashak-Baspa, 2013, 149 b.). [in Kazakh].

Information about the authors / Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах:

Шамахай Сайра **–** PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Shamakhay Saira **–** PhD, candidate of phylosophical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Шамахай Сайра **–** PhD, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Божбанбаев Бауыржан Муратбекович **–** философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Панфилов к., 127, 050000, Алматы, Қазақстан.

Bozhbanbaev Bauyzhan Muratbekovich **–** associate professor, candidate of phylosophical sciences, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 127, Panfilova st., 050000, Almaty, Kazakhstan.

Божбанбаев Бауыржан Муратбекович **–** кандидат философских наук, доцент, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, ул. Панфилова, 127, 050000, Алматы, Казахстан.

Саркулова Манифа Стаболовна **–** философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Sarkulova Manifa Stabolovna **–** associate professor, candidate of phylosophical sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan.

Саркулова Манифа Стаболовна **–** кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ / RELIGIOUS STUDIES / РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

IRSTI 21.41.45
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-288-307

The Visibility of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere in Central Asian Countries

Dauirjan Byerdimurat

Ondokuz Mayis University, Samsun, Turkey

(E-mail: dauka_bts@yahoo.com)

Abstract. The Central Asian countries endured nearly seven decades of Soviet rule under the USSR, during which all manifestations of religious expression were suppressed, and religion was systematically marginalized from the public domain. However, following their independence in 1991, there has been a discernible surge in the prominence of religion within the Central Asian states. Despite the contentious nature of its resurgence, there has been a rapid revitalization of religious practices, evidenced by the establishment of mosques and madrasas, and a noticeable integration of religion into public life. Concurrently, these nations have remained steadfast in their commitment to maintaining secular institutions, including politics and education. Through a sociological lens, this article endeavors to investigate the role of religion and the utilization of religious symbols within the public sphere of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan—representative of the Central Asian states in the post-independence era.

Keywords: Sociology of Religion; Central Asia; Religion in the Public Sphere; Religious Symbols.

Received 01.04.2024. Revised 05.04.2024. Accepted 25.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Byerdimurat D. The Visibility of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere in Central Asian Countries // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series 2024. – Vol. 147. – №. 2. – P. 288-307. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-288-307

Для цитирования:
Бердимурат *Д.* Проявление религии и религиозных символов в общественной сфере в странах Центральной Азии// Вестник Евразийского национального университета имени *Л.*Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 288-307. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-288-307

Introduction

The visibility of religion in the public sphere has been a subject of significant controversy in the modern era, particularly within the context of Central Asia. This region experienced nearly seven decades of top-down communist and atheist rule, where all forms of religious expression and practice were vigorously suppressed using various social institutions such as the military, politics, and education. The primary objective was to eliminate religious influence from public life, and this approach was largely successful during the Soviet era.

The transition to independence in the Central Asian Turkic Republics marked a pivotal shift, raising questions about the resurgence of religious visibility and its role in society. Scholars have debated whether this transition represents a "return to the essence" of traditional religious practices or the emergence of new and distinct forms of religious expression that reflect contemporary dynamics. In the theoretical framework of social sciences, scholars like Berger, Habermas, Bruce, and Max Weber have provided insights into the relationship between modernization and religion (Furseth ve Repstad, 2011: 181). While Weber's perspective anticipates the decline of traditional religious institutions with modernization, others like Bellah and Casanova argue that religion remains a potent force for collective action and social unity in modern societies.

The unique socio-political context of Central Asia, emerging from decades of atheist governance, presents a compelling case study for exploring these theoretical debates. After gaining independence from Soviet rule, Central Asian states have undergone transformations in their religious landscape, with varying degrees of religious revival and adaptation.

This article seeks to analyze the post-independence religious visibility in the public sphere of the Central Asian Turkic Republics and examine how the Soviet regime's suppression of religion continues to impact contemporary religious dynamics. Specifically, the study aims to explore how religious institutions and practices have evolved in response to changing political and social circumstances following independence. By examining these developments, the article intends to shed light on the complex interplay between religion, society, and governance in the post-Soviet Central Asian context.

It is widely acknowledged that political, institutional, and bureaucratic changes within a country do not necessarily entail the complete abolition of existing systems. Consequently, our study seeks to establish a foundation for comparative analysis by briefly examining the historical context. Against this backdrop, the study initially delves into the era of the USSR, which profoundly transformed the presence and visibility of religion in the public sphere of Central Asia, followed by an exploration of post-independence developments in the emergence of religion in public life.

To focus this analysis, the study narrows its scope to three prevailing debates concerning religion and the use of religious symbols in the public sphere: religion within political discourse, public worship, and the display of religious symbols. To further refine this discussion, the study specifically analyzes two prominent religious symbols - the veil/headscarf for women and beard growth for men. These symbols are emblematic of religious identity and serve as focal points for societal debates.

It is important to note that this study does not encompass the broader discussion of all religions present in the public sphere of Central Asian states, as multiple religions are active in most of these nations today. Therefore, the analysis primarily focuses on the visibility of Islam in the public domain, considering it is the predominant religion in the region. Occasional reference is made to other religions where relevant; however, these are only addressed superficially, as a comprehensive examination would warrant separate study.

Historical Background: The Visibility of Religion in the Public Sphere in Central Asia during the Soviet Era

Today's relations between religion and the state and the visibility of religion in the public sphere in Central Asia must be placed in the context of the attacks against the presence of religion in the public sphere and the anti-religious policies of the Bolsheviks when they came to power in 1917, the emergence of the national split in 1924 and the realization of the revolution in 1928. This section therefore briefly examines the visibility of religion in the public sphere in the Central Asian countries during the period of the USSR.

Historically, the debate on the presence and influence of religion in the public sphere in Central Asia is directly related to the decisions made during the Soviet period and their practices on this issue. The Bolsheviks who seized power after the October Revolution resorted to the Marxist interpretation of dialectical materialism to completely dominate and reshape the existing socio-cultural and political structures. The understanding of religion in Marxism, to put it in general terms, involves the rejection of all forms of religious belief and supernatural forces and the fight against them. This approach and attitude formed one of the most important principles of the Bolshevik Communist Party (hereafter CP). Atheism, one of the basic elements of Marxism, was not only allowed in the Soviet Union, but was accepted as "an "official religion" and used as a means to combat other religions and beliefs (Erşahin, 2007:128). The practices of the time also show that the political and military administrations were largely in favour of these approaches and practices.

Lenin adopted and elaborated upon the theories of Marx and Engels, and subsequently, his ideas and policies served as the ideological foundation for the religious policies implemented by the Bolsheviks, who seized power to advance the establishment of a communist society and the realization of the revolution. In the theories of Marx and Engels, religion presents a significant challenge. This issue forms the basis of—and marks a departure in—their philosophical and political thought. Both thinkers take a critical stance towards religion, viewing it as deeply alienating for humanity. Therefore, the elimination of religion is deemed essential for human emancipation and liberation (Barbier, 1999: 319).

Lenin expresses the Russian Social Democratic Labor Party's attitude toward religion as follows:

Social democracy bases its entire worldview on scientific socialism, i.e. on Marxism. The philosophical basis of Marxism, as Marx and Engels repeatedly emphasised, is dialectical materialism, which has completely taken over the historical traditions of eighteenth-century materialism in France and of Feuerbach (first half of the nineteenth century) in Germany —a materialism which is absolutely atheistic and absolutely hostile to all religion (Lenin, 2017: 27).

Lenin also touches on the necessity of propaganda to fight against religion. Regarding this issue, he claims:

We must fight against religion—this is the ABC of all materialism, ultimately of Marxism. But the ABC of Marxism is not a stagnant kind of materialism. Marxism goes further. We must know how to fight against religion, and for this, we must explain the source of faith and religion among the masses in a materialist way. The war against religion cannot and should not be limited to abstract ideological preaching. This war must be combined with the concrete practice of the class movement that aims to eliminate the social origins of religionce (Lenin, 2017: 31).

The Bolsheviks, guided by the aforementioned ideas in shaping their religious policies, adopted a harsh and uncompromising stance towards religion immediately upon seizing power in 1917. Nevertheless, their approach to religion exhibited variations across different regions. While they enforced stringent policies towards religion in the core territories of the USSR according to their preferences, they adopted a relatively more moderate approach in Central Asia. (Byerdimurat, 2021: 82-85).

When Stalin came to power, domination of the Central Asian countries was fully secured. Afterwards, Stalin emphasised the need to initiate a new phase of revolution and began to work for the establishment of socialism (Khalid 90). This period is crucial for understanding the presence of religion in the public sphere of the USSR and thus in Central Asia. However, it is beyond the scope of this study to cover the entire policy and practice of the Bolsheviks. Therefore, only the presence and visibility of religion in the public sphere were briefly examined in relation to the topic.

In Central Asia, anti-religious policies were implemented through various methods, with propaganda tactics being a primary approach. The establishment of the Militant Godless League exemplifies this strategy, aimed at disseminating anti-religious speeches and propaganda in Central Asian territories. The league, officially comprised of volunteers, received support from the party and state apparatus. Beginning in 1928, the organization launched the publication "The Godless" in Central Asia. This magazine sought to scientifically debunk and criticize the foundations of religion, aligning with Lenin's ideas that emphasized a critical approach towards religious beliefs (Khalid, 2011: 84).

Between 1927 and 1929, religious schools, madrasas, courts, and mosques were systematically closed and their structures demolished in Central Asia. This period witnessed the arrest, execution, or exile to labor camps of thousands of ulama (religious scholars), clergy, and community leaders. Those who survived often chose to remain silent out of fear.

The closure of traditional schools, madrasas, and religious courts significantly obstructed the avenues for the dissemination of Islam in Central Asia (Khalid, 201: 87). Additionally, key religious practices such as pilgrimage (hajj) and almsgiving (zakat), considered fundamental acts of worship in Islam, were prohibited. The ritual slaughter of animals, another essential Islamic practice, was also banned. Public displays of worship were completely forbidden, effectively eliminating religion, along with its legal and customary aspects, from the public sphere.

The campaign against religion aimed at complete eradication from the public sphere persisted until the outbreak of the Second World War. With the onset of the war, anti-religious activities and propaganda were either suspended or had to be halted due to shifting priorities. The

German occupation forces began to promise religious freedoms to Muslims and other groups in the regions they controlled. In response to these developments, the Bolshevik authorities started to grant a degree of religious freedom to the people of Central Asia and the wider USSR.

Consequently, mosques that had been previously closed in Central Asia were gradually reopened. The Militant Godless League organization mentioned earlier was disbanded. Four Religious Affairs Administrations were established to oversee Muslim religious affairs within the USSR. The Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (referred to as SADUM) emerged as the religious authority for five countries in Central Asia, including Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan (Peyrouse, 2007: 41). When these religious administrations were first established, their duties and powers — insofar as they were only religiousin nature — included the administration of places of worship and mosques, the maintenance of places important and sacred to Muslims, and the administration of the official religious ministers who performed the religious ceremonies (Erşahin, 2007: 238).

Although religion was not officially recognized, its reappearance in society was a sign of the continuity of religious life. In particular, the moderate attitude towards religion that occurred after the dissolution of religious structures by the clergy in the 1930s can be seen as a factor preventing religious memory from being completely interrupted among the Kazakhs (Toktarova, 2021: 64-65).

SADUM was active until the collapse of the USSR. However, the orders for this religious administration were issued by the CP. It mitigated the contradictions and disagreements between the state of the USSR and the Muslims. Over time, this administration became a complete propaganda tool of the state. Later it developed into an institution that controlled a certain number of open mosques and thus achieved a symbolic effect. However, it can be said that it also fulfilled some important tasks in the field of religion, considering that political and cultural continuity was guaranteed in Central Asia when Brezhnev took office in 1960. From that time onwards, the heads of the countries affiliated to the institution remained unchanged for more than twenty years. The continuity that was ensured during this period enabled the localisation of culture and politics to a certain extent. Of course, the religious institution in question was also affected by this situation (Byerdimurat, 2021: 97-100).

Parallel Islam or the clergy were supported to a certain extent by the religious affairs administration without the official administration knowing about it. Although the government wanted religious activities to be monitored and registered by the Religious Affairs Administration, it cannot be said that this was fully realised. However, as Bennigsen points out in his apt analysis (Bennigsen, Quelquejay, 1988: 214), these two religious organisations needed each other. Both aimed to educate the public about religious issues. Both also tried to survive in an atheistic and anti-religious system. However, it cannot necessarily be said that these two institutions provided sufficient religious education and training. For the most part, they trained religious officials to administer religious ceremonies during transitional periods.

Despite the aforementioned efforts and initiatives, the sustained attacks and propaganda aimed at eradicating religion from the public sphere during the USSR period largely achieved success. This era witnessed significant destruction of institutions crucial for the propagation of Islam, along with its primary resources such as trained scholars. Furthermore, educational

institutions, vital for societal socialization and development, were completely divorced from religion or imbued with anti-religious content and policies under a materialist ideological framework. It is recognized that similar top-down methods to reshape society through the disassociation of educational institutions from religion have been implemented in other parts of the world, albeit in varying forms and contexts.

The Visibility of Religion in the Public Sphere in the Central Asian Turkic States in Post-Independence Period

In the last phase of the USSR, and especially after independence, there was a religious revival in Central Asia. However, this revitalisation did not translate into adequate public visibility. The areas that can be considered as criteria are political debates, public worship and the use of religious symbols. Although the national administrators of Central Asia supported religion to a certain extent in the early period of independence, they pursued policies that kept influential main areas such as politics and education secular. Moreover, in the early years of independence, they supported religion (Islam) as part of the nation-building process, but did not base the legitimacy of the state on religion (Islam). Due to the influence of past laws and practices, they remained cautious about the presence of religion in the public sphere. The socio-political reasons for this approach will be discussed below in the context of the topic of religion in the public sphere in the Central Asian states in the post-independence period.

Religion in Political Debates

In the post-independence period of Central Asian countries, religion was not openly permitted to be discussed in political contexts, as had been the case during the Soviet era. This restriction was explicitly articulated in religious laws to maintain the previous stance on separating religion from political discourse. For instance, although religious parties were established in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, their activities were prohibited under religious laws. (Byerdimurat, 2021: 119-128, Adilet.zan.kz, 2011, Religion.gov.kg, 2008).

The presence of religion in political debates in Kazakhstan and Uzbekistan has not been the subject of much discussion compared to other countries. In Kyrgyzstan, however, religion occupies an important place in political debates. This can be attributed to the political system of the countries in question. In the post-independence period, Kazakhstan and Uzbekistan introduced the presidential system, while Kyrgyzstan adopted the parliamentary system. So while elections in Kyrgyzstan are controversial, in the other two countries they are held symbolically, as in the Soviet era. As it can be understood, the state's administrative system is directly determinant of the presence of religion more or less in political debates because, as Eren mentioned (Eren, 2012: 624), “To be in power in the parliamentary system necessitates developing programs and policies in line with the needs of people in order to demand votes from them”. In Kyrgyzstan, the necessity to appeal to religious sentiments and accommodate the religious demands of the populace during elections has resulted in politicians engaging with religious issues, either in support of or in opposition to religious interests. Conversely,

in Kazakhstan and Uzbekistan, where electoral dynamics differ and there is less reliance on securing votes through religious appeals, religion has rarely been incorporated into political discourse or electoral campaigns. Consequently, this approach has mitigated the politicization of religion in these regions.

In an article, political scientist Arsen Usenov claims that the religious sphere, which should be separated from politics in Kyrgyzstan, has on the contrary become a factor that determines the political processes in the country and is even used as an instrument to achieve political goals. According to Usenov, the main reasons for the politicisation of Islam in Kyrgyzstan are the traditional cultural crisis, the lack of a national ideology, which led to the search for new forms of social organisation, the low level of religious education, the inability of the clergy to determine the boundaries between religion and politics, the effect of external religious factors and the dysfunctionality of the political system, so that voters cannot find alternatives in their preferences (Usenov, 2020). It should be noted that many of these questions are also valid for other Central Asian states. The question therefore arises: "Why is the religion of Islam not politicised in these countries?" In our opinion, religion plays a greater role in the political arena in Kyrgyzstan than in other countries because the country is more liberal and democratic. In contrast, Kazakhstan and Uzbekistan control the political and religious spheres to a greater extent (Somuncuoğlu, 2009: 419-421). For this reason, unlike Kyrgyzstan, there is no opposing political structure to challenge the government in these two countries. This explains why the religion of Islam is less discussed in the public sphere in these countries.

The absence of discussions about religion in other Central Asian countries, in contrast to Kyrgyzstan, can be attributed to the lack of a democratic environment in these nations and the stringent control maintained over the religious sphere. This similarity extends to all post-Soviet Turkic Republics, including Azerbaijan (Hasanov 2011, Byerdimurat 2021). In these countries, policies aimed at excluding religion from the public sphere and upholding secularism, akin to the Soviet era, persist.

Worship in Public Sphere

One of the most important issues in relation to the visibility of religion in the public sphere is the question of public worship. Although the faith aspect of religions can be considered personal, most of the practices required by faith transcend personal space and become visible in the public sphere. In this sense, discussions of "religious freedom" or "secularism" focus on the manner of religious rituals that may be performed with religious motives or take place in public space, which inevitably involves the presence of other people.

The issue of public worship continues to be the subject of debate in Central Asian countries even after independence. In Uzbekistan in particular, public worship is subject to strict restrictions. There are also a number of restrictions on public worship in Kazakhstan. Although there are similar restrictions in Kyrgyzstan as in these two countries, they are not implemented in practice.

The law on religion adopted in Kazakhstan in 2011 introduced regulations on the performance of prayers in public spaces, the sale and distribution of religious works and other information

materials with religious content. The corresponding regulation is contained in Article 7 of the aforementioned law. Accordingly, the third paragraph of the relevant article states:

Worshiping, organizing religious ceremonies, and doing missionary work are prohibited in government offices and bodies, the armed forces, other troops and military units, the judiciary and law enforcement forces, public safety, other services related to the protection of life and health of individuals and the land and buildings of educational institutions except for religious education institutions (Adilet.zan.kz, 2011).

In Kazakhstan, in the early periods of independence, public worship was free. However, with the adoption of the new religious law in 2011, some restrictions were imposed on religious worship in the public sphere. For example, worship in public buildings and educational institutions was prohibited (Adilet.zan.kz, 2011). At the time, Hayrat Lama Sharif, the head of the Religious Affairs Agency, defended this prohibition as follows:

As everyone knows, the prayer (salah) is five times a day. It is morning, noon, afternoon, evening, and night. In this context, if we think about the prayer in public buildings, only the afternoon prayer coincides with the working hours. They can perform the other four daily prayers at home or in the mosque. Islam is the religion of ease. According to the Hanafi school, the afternoon prayer can be combined with the evening prayer. In the introduction of the law, we reported that it recognizes the historical role of the Hanafism sect of Islam and the Orthodox sect of Christianity in the spiritual heritage of the people and the development of their culture and civilization. There is no violation of the Shari'a here (Sharif, 2011).

In Kazakhstan, the current trend is to confine religious worship strictly to designated religious sites. Indeed, in 2017, an amendment to the religious law introduced regulations specifying the permissible locations for religious worship, stipulating those religious ceremonies may only take place in designated places of worship (egemen.kz 2018).

The information presented indicates that worship in public spaces is legally prohibited in Kazakhstan. However, authorities have struggled to provide satisfactory explanations for this restriction on public worship. The reasoning often revolves around the secular nature of the state, although justifications such as religious freedom and compatibility with Sharia law are also offered. These responses suggest that religious explanations are utilized to legitimize the prohibition. It is noteworthy that there has been a degree of fluctuation in these restrictions from the early years of independence up to 2011, as observed by Beylur, who suggests that these changes reflect a periodic strategy aimed at ensuring security or maintaining stability (Beylur, 2019: 156-157). Nevertheless, it is necessary to discuss how worshiping in the public sphere may cause a security problem or which type/practice of secularism it may damage.

It can be said that the political administration of Kyrgyzstan has a more tolerant attitude towards public worship compared to other Central Asian countries. In the religious laws adopted in 1992 and 2008, there are no provisions restricting public worship (Appasova, 2019: 25). For this reason, unlike in other Central Asian countries, the boundary for public worship is not clear.

In connection with the discussion and the draft law, the then President Almazbek Atambayev stated that “everyone has the right to freedom of thought, but religious leaders should not be allowed to interfere in politics” and made the following comments on the issue:

'Similar to Muslims, representatives of other religions are completely free to practise their religion. There has not been a single case in Kyrgyzstan where anyone has complained about

being prevented from attending Friday prayers. The heads of institutions and enterprises, regardless of their form of ownership, are obliged to solve these problems individually so that believers can perform their religious rituals. The government and local authorities are also obliged to help resolve such problems when they arise (Sputnik.kg, 2016).

The discussions surrounding religious practices within the public sphere at the parliamentary level warrant academic evaluation as a manifestation of societal demand. However, the ability to engage with these issues within Kyrgyzstan's parliament suggests the presence of a relatively more democratic environment compared to its Central Asian counterparts. Consequently, it can be argued that this scenario fosters a zone of relative freedom, potentially facilitating a quicker revival of religious activity compared to neighboring countries. (Pay, 2012: 1792). However, it seems very difficult to discuss these issues in Kazakhstan and Uzbekistan for now.

The issue of free worship in the public sphere has been contentious in Uzbekistan since its initial period of independence, resulting in clear limitations. In contrast, the discussion around religion in the public sphere was not prominent in Kazakhstan and Kyrgyzstan during the early years of independence up until the 2000s. Consequently, these two countries could be viewed as relatively more liberal compared to Uzbekistan, despite the presence of certain restrictions or limitations on religious expression.

The law on religion passed in Uzbekistan in 1998 created a legal framework for penalising all religious activities that the state could not control. Khalid expresses this as follows: *"This law considers the church, like its Soviet predecessor, as a model for all religious organisations. Islamic worship does not require such a form of organisation, but the state now prescribes it. Mosques - the centre of communities must now be registered or closed"* (Khalid, 2011: 189). In this regard, Article 14 of the 1998 Religion Law states *that worship and religious ceremonies outside of public places of worship and prayer must be conducted in accordance with the procedures set out in the legislation of the Republic of Uzbekistan.* However, as the procedures are not fully specified in the legislation, worship outside places of worship is in practice subject to authorisation, so praying outside the mosque can be considered a violation of the law (Khalid, 2011: 190). For example, Nodir Ahadov of the Uzbek Human Rights Association told Forum 18 in 2013 that people are reluctant to pray together in their homes during Ramadan because, according to religious law, joint worship outside the mosque is subject to authorisation. In addition, the authorities have banned joint iftar. They are known to exert pressure on those who organise mass iftars (Bayram 2013). Children were also banned from visiting mosques in Uzbekistan in 2018. Muhammadbobur Yuldashev, an official of the Religious Affairs Commission, defended this ban as follows:

Those are not adults. They cannot distinguish between good and evil. Mosques are holy places. In mosques, adults will purify themselves. They go to places of worship after cleaning their bodies and clothes. Even our Prophet forbade minors to go to the mosque (Haksözhaber, 2018).

Similarly, Islamic religious education in Uzbekistan is carried out only in institutions opened by the state for religious education. This issue is expressed in Article 9 of the 1998 religious law as follows: *Citizens may get religious education only in institutions that provide religious education and operate with the permission of the relevant central governing body. Private religious*

education is prohibited. In other words, education is prohibited except for the thirteen madrasas opened for religious education.

This prohibition also includes religious instruction, which takes place in mosques without the permission of the mufti. Attempts have also been made to ban the traditional reading of the Koran (Hatim) after noon prayers and Friday prayers in Uzbekistan. After the explosion of the Tashkent bombings in 1999, going to mosques after prayer was also banned — with a secret order from the Ministry of Interior (İCG, 2003: 9-10). Furthermore, in 2013, a Muslim father and his son who taught the Koran to school-age children in Tashkent were sentenced to up to three years in prison. Parents who took their children to private Islamic religious instruction were also fined (Corley, 2013). It is in itself a problematic approach to take another religion or sect as a model for Islam when it comes to where and how religious rituals are performed. Although it seems that such practices are legitimized through secularism, in fact, it is obvious that it corresponds to a top-down imposing secularist approach, examples of which are seen in different justifications and styles in the world.

The Use of Religious Symbols in the Public Sphere

Wearing the hijab and growing a beard in public buildings and educational institutions has been the most important agenda item in the recent debates on secularism in Central Asia. While beard growing is not much of a problem in Kyrgyzstan, there have been severe restrictions on this issue in Kazakhstan and, especially, in Uzbekistan. This section focuses on the analysis of legal regulations and discussions on the headscarf for women and beard growing for men, which are seen as religious symbols in these three countries. Regulations and discussions concerning other religious symbols are excluded from the scope of the article.

There had been no discussion about the headscarf in Kazakhstan since the independence until 2007. There had also been no restrictions imposed on individuals in this process. The debate started in 2007 and peaked after the amendment of the religious law in 2011 (Beylur, 2019: 148).

The following statement by the former President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev on this issue is significant in terms of revealing the approach of the state:

We are Muslims. However, there are different movements in Islam. We must protect our people from their harmful influence. We should be aware that we are Muslims, but we should not drag people into the Middle Ages. Everyone's opinion is important to us, but the Arab dress that our girls and women wear is not our style. Kazakhs were nomadic people; we have had our own way since ancient times. Kazakhs have followed Sunni Islam throughout history. Therefore, we should not imitate Muslims in other countries (Bagaı, Glushkova, 2012).

Following all these discussions, wearing the hijab or headscarf and all other clothing that could directly or indirectly mean religious propaganda was banned in educational institutions of Kazakhstan in 2016 (Najibullah, 2017). It is also worth mentioning that the ban in question addresses secondary education. Even though it is not welcome at universities, no prohibition is involved. In fact, the religious law adopted in 2011 does not involve any other statement regarding religious clothing and beard. However, the prohibitions on the issue of the headscarf

(hijab) that gave rise to much debate have been justified on the grounds that it does not comply with the secularist provision in Article 1 of the Constitution.

Kazakhstani administrators resorted to three methods to justify restrictions on the visibility of religion in the public sphere through clothing or other symbols. The first is the claim that it is not appropriate to wear a headscarf in schools due to the secular nature of the state. The second is the assessment that the headscarf is not in line with national and cultural codes. Finally, the statements of the Ministry of Religious Affairs of Kazakhstan on religion are cited as references.

The use of religious symbols in the public sphere in Kyrgyzstan is more tolerant than in other Central Asian countries. For example, whereas the presence of a bearded person in public space is not a subject of discussion in Kyrgyzstan, there are some restrictions in Uzbekistan, even if there is no official regulation on growing a beard (Kozukulov, 2014: 103). The press has reported cases In Uzbekistan where bearded men are stopped in the streets and markets and taken to police stations to be questioned (Liberty, 2016).

The wearing of women's headscarves has been a topic of debate in specific contexts and environments within Kyrgyzstan. While there is no official prohibition against wearing a headscarf in schools, universities, or government institutions, it is generally advised against doing so. Discussions regarding the headscarf in higher education institutions have been rare. (Sooronbaeva 2019).

The Ministry of Education of Kyrgyzstan does not provide a clear answer to the question of whether students may wear a headscarf but refers to the necessity of wearing school uniforms, which may lead to individual cases where female students and teachers wearing headscarves face discrimination and misunderstanding (Sooronbaeva, 2019). The controversy arises from the requirement that the Kyrgyz education system remain secular and school uniforms are standardized. Both in public and private schools of the country, standardized uniforms are required. Moreover, in 2015, the Ministry of Education of Kyrgyzstan enacted a decision defining the clothes that should be worn in schools. In this decision, the school uniform for girls consists of a classic style blouse, vest, skirt, trousers, dress, and jacket (Bakanlığı, 2015). However, some experts think that the decision of the Ministry of Education on the uniform does not involve the headscarf. For example, lawyer Zhibek Kenzhebekova claims that the requirements for school uniforms do not cover the ban on wearing headscarves at school because, according to him, the headscarf is not included in the list of clothes to be worn in schools by the law adopted by the Ministry of Education (2018). In order to put an end to these discussions, the Ministry of Education has made a detailed statement about the characteristics of the clothing that should be worn in schools. According to the statement, wearing “clothes symbolizing different religious affiliations” is prohibited (AdaletBakanlığı 2015). Thus, it is not considered appropriate for female students attending secondary school to wear a headscarf since it is regarded as a religious symbol.

The quote by the president of the time, Almazbek Atambayev, sheds light on the general attitude of the state toward the prohibition of the headscarf in schools:

He stated that the ban on the headscarf in schools is appropriate and necessary for secularism. Moreover, he also reported that the Islamic way of dressing is not required for young people and students. He said that this position is a requirement of the secular character of the state, as

emphasized in its Constitution. Therefore, he supported the efforts of the authorities to prevent girls from wearing a headscarf in schools… Moreover, he argued that Islam should be manifested not by clothing but by good morals, purity of mind, and good behavior... In addition, if someone is to impose hijab or niqab on us today as the Islamic dress, tomorrow they may regard those who wear the Kyrgyz national clothes or those who wear modern clothes as non-Muslims. The Holy Quran does not mention Islamic or non-Islamic clothing. According to Islam, people should dress clean and nice (dunyabulteni.net, 2015).

Atambayev's views correspond to the earlier discussions about the headscarf in Kazakhstan given above. In both cases, cultural references have been highlighted, and the constitutional secularity of the state has been emphasized. Thus, it can be said that the effects of the anti-religious attitudes and policies implemented in the Soviet period in Central Asian countries continue today, albeit on different grounds.

The visibility of religious symbols in the public sphere in Uzbekistan became a subject of debate starting in the mid-1990s. The debate reached its peak with the Religion Act, which was approved in 1998. It is claimed that this law was written ambiguously to facilitate its widespread application, and the practices mentioned above actually strengthen this opinion. The ban on wearing religious clothing in public is a good example of this ambiguity. According to Article 14 of the 1998 Religion Act, *citizens of the Republic of Uzbekistan are not allowed to wear religious clothing in public (except for religious officials)*. However, it is not clear what is meant here by religious clothing. Hence, most of the time, people prefer to wear national or modern clothes. In 2012, the sale of headscarves and veils, which were declared to be against the Uzbek culture, was also prohibited in Uzbekistan (Omelicheva, 2016).

In Uzbekistan, it is considered a violation of the law for men to grow a beard and wear a turban or a robe, which are regarded as religious clothing, or other religious clothing that are not part of the Uzbek national clothing. The clergy, on the other hand, is exempted from this prohibition. Women who wear the headscarf in the social arena, and thus break the law are punished. According to the new regulation adopted after 2021, it has become permissible to wear a headscarf in public on the condition that lighter colors are used instead of a black headscarf (azattyq.org). However, the ban is still in effect in schools (adyrna.kz, 2021).

It is also known that sometimes the police force young men to shave their beards. Some fans who came to watch the football match played between Bukhara and Navbahor in 2016 were not allowed into the stadium on the grounds that they grew their beards. Speaking to Radio Liberty about this issue, a fan told that undercover policemen stopped the fans with the long beard and said: “Go cut your beard, only then you can enter.” and that many fans were not allowed in because they could not shave their beards (Liberty, 2016). Moreover, some Uzbek citizens who expressed their opinion on the condition of anonymity stated that several bearded university students have been prevented from entering the classrooms in recent years. It was also stated that bearded men were stopped in the streets and markets and taken to police stations for questioning (Liberty, 2016)

Government offices and schools have been places where religious clothing or symbols are strictly prohibited. As in other Central Asian countries, schools in Uzbekistan have a regulation for wearing standard uniforms. It should be noted that this regulation is not made just to prevent

wearing religious clothing. The rationale for wearing a standard uniform is to hide the differences between social classes at school. It is believed that if all students who are wealthy or financially well-off wear the same uniform, children with poor financial status will see themselves as equal to children with good financial status. Thus, while there is no direct regulation regarding the headscarf in the dress regulations in these countries, a legal regulation to prohibit wearing clothing that is considered religious symbols is added to the later law, indirectly reminding the rules that must be followed.

The religious law in Uzbekistan is written very strictly, and its implementation is just as strict. To oppose the rule established by the state is to be subjected to lawsuits on charges of belonging to Wahhabis, radical or non-traditional religious movements, which occasionally leads to arrests (Byerdimurat, 2021, 152-160).

In 2019, it was reported that teachers in the Tashkent region of Uzbekistan were directed to stand at the school entrance each morning and ask female students to remove their headscarves before entering. Furthermore, under a new informal decree, Uzbek authorities have recently emphasized the need to intensify controls on headscarves and Islamic symbols in schools and other public spaces. (Najıbulla 2019).

Conclusion

During the Soviet Union, Central Asian societies were subjected to a top-down policy of modernisation or secularisation. The rigid and exclusive secularist ideology became dominant in legislation and everyday life. In other words, Central Asian societies have long lived under an anti-religious and atheistic state system. In this process, the rigid and exclusive secular ideology was institutionalised and adopted in the politics of the newly independent states in Central Asia in the post-independence period and re-institutionalised in a modified form. The main reason for this is that the state system institutionalised during the Soviet era was largely preserved in these countries, which also underwent significant change with independence.

Central Asian countries have implemented policies and laws to maintain secularism and restrict religious influence in key areas such as politics, education, and the military, akin to the Soviet era. Uzbekistan has notably enforced the strictest regulations in this regard, prohibiting public worship in most places. While Kyrgyzstan technically bans headscarves in schools, this prohibition is not actively enforced, and there are generally no restrictions on worship. Consequently, Kyrgyzstan stands out as the most liberal country in the region, despite sharing legal limitations with its neighbors. This difference can be attributed to Kyrgyzstan's parliamentary system, which necessitates attention to societal preferences and inclinations, including religious practices.

It can be observed that the Central Asian states often developed inconsistent and contradictory religious policies in the post-independence period. As examined above, on the one hand, these three countries have developed policies to protect the secularity of the public sphere or to secularize the public sphere. On the other hand, as part of the nation-building process (in the first phase of independence), they have adopted practices that ensure the revitalization of religious life by supporting the construction of mosques and the opening of madrasas. However, many of

the practices that might indicate support for the religious sector in question have only symbolic value in terms of the application of their own religion. All in all, the study has shown that the rulers of the countries mentioned have adopted the exclusive secular ideology of the Soviet era, which considers religion as an element that should be anchored in the conscience, and whose effects are still visible. It should also be noted that this exclusive mentality and approach varies from country to country.

As a result, the policies developed by these states regarding the presence of religion in the public sphere reflect the immense influence of these countries' past experiences. As in the Soviet era, governments today are skeptical and uneasy about the presence of religion in the political arena. Worship and the use of religious symbols in public spaces are also subject to certain restrictions for similar reasons. There are some differences between countries in this respect. While Uzbekistan, for example, is more restrictive, Kyrgyzstan has a freer environment. Kazakhstan, on the other hand, can be placed somewhere between these two countries.

Since religion plays a crucial and comprehensive role in many individual and social spheres, it inevitably becomes the focus of religious or entirely secular governments. As can be seen from the examples discussed in this article, the core of opposition or occasional conflict in religious and non-religious spheres lies in the question of who will hold economic and political power and in what way.

It is well known that the veil and headscarf, which are considered religious symbols in many Muslim-populated countries, including Turkey, can be problematized depending on the political tradition and preference of the time. Today in the United States and Western countries, there are occasional debates and radical bans on the Islamic style of dress and its presence in the bureaucratic and public spheres. It is tragicomic that Western discussions about the veil, which is considered an Islamic symbol and part of Muslim societies, are carried out with the same attitude and rhetoric in Muslim-populated countries.

In the countries directly under study, as in many other Muslim-populated countries, it does not seem possible for the time being to develop original ideas and policies on all issues related to the faith, worship and social expression of their citizens' religion, for reasons some of which have been mentioned above. This requires at least good will, social consensus, well-trained personnel and adequate time. The task of sociology and sociologists will be to follow this process closely, to understand its development and to research it within the scientific discipline.

References

Adalet Bakanlığı, Kırgız Cumhuriyeti. "Government of the Kyrgyz Republic Resolution." Kırgız Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı. Ağustos 12, 2015. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/97897?cl=ru-ru#unknown (accessed Kasım 15, 2020).

Adilet.zan.kz. "Dini қyzmet jane dini birlestikter turaly." adilet.zan.kz. Ekim 11, 2011. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483#z74 (accessed Ekim 20, 2020).

Adyrna.kz. "Ozbekstanda okushylarga hidzhab kijuge, sakal osiruge tyjym salyndy (Uzbekistan, students are not allowed to wear the hijab or grow a beard)." adyrna.kz. Temmuz 7, 2021. https://adyrna.kz/post/77256 (accessed Aralık 17, 2021).

Appasova, Dinara. "Kırgızistan'da Din – Devlet İlişkileri: Hukuki Çerçeve(State and religion relations in Kyrgyzstan)." Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2019.

Bagaı, Altynbek, and Svetlana Glushkova. "Nazarbaev «Zhas Otannyn» sozinde hidzhab turaly da aitty (Nazarbayev also spoke about the hijab at the Zhas Otan congress)." azattyq.org. Kasım 16, 2012. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nazarbayev_said_that_there_is_no_kazakh-slave/24772557.html (accessed Ekim 31, 2020).

Barbier, Maurice. Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset(La modernité politique). Translated by Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Bayram, Mushfig. "Uzbekistan: Religious freedom survey." Forum18.org. Ağustos 2013. http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1862 (accessed Eylül 26, 2020).

Bennigsen, Alexandre, and Chantal Lemercier Quelquejay. Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları(Mystics and commissars). Translated by Osman Türer. Ankara: Elif Matbaacılık, 1988.

Beylur, Suat. "Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din Devlet İlişkileri (Üniversite Öğrencileri Örneği)(In the process of social change,religion-state relations in Kazakhstan (Example of university students)." Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2019.

Byerdimurat, Dauirjan. "Orta Asya Devletlerinde Din, Devlet ve Toplum İlişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği) (Relıgıon, State And Socıety Relatıons In Central Asıan States (Example Of Kazakhstan, Kyrgyzstan And Uzbekistan))." Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsfe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ağustos 2021.

Corley, Felix. "UZBEKISTAN: Teaching Islam to children a crime, raids and large fines continue." forum18.org. Temmuz 11, 2013. http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1857 (accessed Ekim 29, 2020).

Dunyabulteni.net. "Kırgız cumhurbaşkanı başörtüsü yasağını savundu(Kyrgyz president defends headscarf ban)." dunyabulteni.net. Şubat 20, 2015. https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/kirgiz-cumhurbaskani-basortusu-yasagini-savundu-h322857.html (accessed Ekim 29, 2020).

egemen.kz. "Қазақстанда мектеп маңындағы мешіттер сүрілмейді(In Kazakhstan, mosques near schools are not demolished)." egemen.kz. Temmuz 3, 2018. https://egemen.kz/article/172503-qazaqstanda-mektep-manhyndaghy-meshitter-surilmeydi-qoghamdyq-damu-ministrligi (accessed Ekim 13, 2020).

Eren, Selim. "Din, Devlet ve Siyaset(Religion, State and Politics)." In Din Sosyolojisi, by İhsan Çapcıoğlu Niyazi Akyüz, 571-586. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Erşahin, Seyfettin. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar(Sovyet Dönemi) (During the period of the USSR religious structure in the republics of Turkestan). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Furseth, İnger, and Pal Repstad. Din Sosyolojisine Giriş. Ankara: Birleşik, 2011.

Haksözhaber. "Özbekistan'da Çocukların Camiye Gitmesi Yasaklandı Kaynak: Özbekistan'da Çocukların Camiye Gitmesi Yasaklandı(Children Banned from Going to Mosques in Uzbekistan Source: Children Banned from Going to Mosques in Uzbekistan)." Haksözhaber. Mart 12, 2018. https://www.haksozhaber.net/ozbekistanda-cocuklarin-camiye-gitmesi-yasaklandi-103139h.htm (accessed Eylül 27, 2020).

Hasanov, Behram. Bir Hafıza Zinciri Olarak Din(Religion as a Memory Chain). İstanbul: İsam Yayınları, 2011.

İCG. Central Asıa: Islam And The State. Osh/Brussels: Group, İnternational Crisis, 2003.

Khalid, Adeeb. Komünizmden Sonra İslam; Orta Asya'da Din ve Politika(Islam after Communism). Ankara: Sitre Yayınları, 2011.

Kozukulov, Timur. "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaset(The Relıgıon Polıtıcs Of The State In Kyrgyzstan)." Akademik Hassasiyetler Dergisi, 2014: 85-104.

Lenin. Sosyalizm ve Din (Socialism and Religion). Translated by Öner Ünalan. İstanbul: Kor Kitap, 2017.

Liberty, Radio Free Europe /Radio. "No Shave, No Soccer: Bearded Uzbek Fans Report Being Barred From Stadium." Haziran 2, 2016. https://www.rferl.org/a/uzbek-soccer-fans-beards-stadium-banned/27775057.html.

Najıbulla, Farangiz. "Snjat' hidzhab u vhoda v shkolu. «Ser'eznoe poruchenie» v Uzbekistane (Remove the hijab at the entrance to the school. "Serious assignment" in Uzbekistan)." azattyq.org. Ekim 10, 2019. https://rus.azattyq.org/a/uzbek-teachers-get-tough-assignment-remove-their-hijabs-but-don-t-hurt-their-feelings/30208978.html.

Najibullah, Farangis. "Black Is Only For Funerals!' Kazakh President Calls For Ban Against Islamic Attire." rferl.org. Nisan 23, 2017. https://www.rferl.org/a/kazakhstan-nazarbaev-banning-islamic-dress-black-funerals/28447008.html.

Omelicheva, Mariya. "Islam and Power Legitimation: Instrumentalisation of Religion in Central Asian States." Contemporary Politics, 2016: 144-163.

Pay, Salih. "Kırgızistan'da İslam'ın Asimetrik Mücadelesi(The Struggle of Islam for Asymmetric Existence in Kyrgyzstan)." In Orta Asya'da İslam , by Muhammet Savaş Kafkasyalı, 1787-1827. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Peyrouse, Sebastien. "The Rise of Political Islam in Soviet Central Asia." hudson. 2007. https://www.hudson.org/research/9892-the-rise-of-political-islam-in-soviet-central-asia (accessed Ağustos 26, 2020).

religion.gov.kg. "Kyrgyz Respublikasyndagy din tutuu jerkindigi zhana dini." Bişkek, Aralık 31, 2008.

Somuncuoğlu, Anar. "Abd'nin Demokrasi Özendirme Politikası: Kazakistan Örneği (Democracy promotion policy of the USA: the case of Kazakhstan)." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009.

Sooronbaeva, Asel. "Кыргызстан: платок – не преграда к успехам." Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Şubat 2, 2019. https://cabar.asia/en/kyrgyzstan-hijab-not-an-obstacle-to-success.

sputnik.kg. "Atambaev vyskazalsja po zakonoproektu o dzhuma-namaze i skandalu vokrug nego (Atambayev spoke out on the bill on Juma Prayer and the scandal surrounding it)." sputnik.kg. Haziran 10, 2016. https://ru.sputnik.kg/politics/20160610/1026379619.html.

Toktarova, Gulnafiz. "Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şekillenişi: Batı Kazakistan Örneği(Reformation of religious life in the process of social change: West Kazakhstan case)." Marmara Üniversietsi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsfe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aralık 2021: 226.

Usenov, Arsen. "The Processes of Politicizing Islam in Kyrgyzstan: Impact on the 2020 Parliamentary Elections." Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Ağustos 7, 2020. https://cabar.asia/en/the-processes-of-politicizing-islam-in-kyrgyzstan-impact-on-the-2020-parliamentary-elections (accessed Ekim 14, 2020).

Sharif, Kajrat Lama. "Dastyrli emes islamdyқ agymdardyn belsendi kyzmeti ulttyk ozindik erekshelikti zhogaltuga ushyratady (Active Activities of Non-Traditional Islamic Movements Lead to the Loss of National Identity)." interfax.kz. Eylül 2011. https://www.interfax.kz/?lang=kaz&int_id=13&news_id=50 (accessed Aralık 20, 2020).

Дәуіржан Бердімұрат
Ондокуз Майс университеті, Самсун, Түркия

Орталық Азия елдеріндегі дін және діни рәміздердің қоғамдық салада көрінуі

Аңдатпа. Белгілі болғандай, Орталық Азия елдері 70 жылға жуық КСРО билігінде өмір сүрді. Осы уақыт аралығында діни көзқарас пен тәжірибенің барлық түрлері басып-жаншылды; дін қоғамдық ортадан мүлде шеттетілді. Дегенмен, Орталық Азия мемлекеттері 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері діннің көрнекілігі артты. Даулы болуына қарамастан, тез діни жаңғыруға қол жеткізді: мешіттер мен медреселер ашылды; қоғамдық ортада діннің бар екені анық байқалды. Сонымен қатар, бұл елдер саясат пен білім беру сияқты институттарын зайырлы ұстауда табанды болды. Әлеуметтанулық тәсілді қолдана отырып, бұл мақала Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстандағы дін мен діни рәміздердің қоғамдық ортада қолданылуын зерттейді – олардың барлығы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі Орталық Азия мемлекеттерінің қатарына жатады.

Түйін сөздер: дін социологиясы; Орталық Азия; қоғамдық ортадағы дін; діни рәміздер.

Дауржан Бердимурат
Университет Ондокуз Маис, Самсун, Турция

Проявление религии и религиозных символов в общественной сфере в странах Центральной Азии

Аннотация. Как известно, страны Центральной Азии жили под властью СССР почти 70 лет. В течение этого периода времени все формы религиозного выражения и практики были подавлены; религия была полностью исключена из общественной сферы. Однако с тех пор, как государства Центральной Азии обрели независимость в 1991 году, заметность религии возросла. Несмотря на его неоднозначное присутствие, произошло быстрое религиозное возрождение: были открыты мечети и медресе; присутствие религии в общественной сфере стало ощутимым. В то же время эти страны были непреклонны в сохранении светских институтов, таких, как политика и образование. Применяя социологический подход, автор данной статьи исследует религию и использование религиозных символов в общественной сфере в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане – все они входят в число государств Центральной Азии в период после обретения независимости.

Ключевые слова: социология религии; Центральная Азия; религия в публичной сфере; религиозные символы.

Список литературы

Adalet Bakanlığı, Kırgız Cumhuriyeti. "Government of the Kyrgyz Republic Resolution." Kırgız Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı. Ağustos 12, 2015. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/97897?cl=ru-ru#unknown (accessed Kasım 15, 2020).

adilet.zan.kz. "Dini қyzmet jane dini birlestikter turaly." adilet.zan.kz. Ekim 11, 2011. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483#z74 (accessed Ekim 20, 2020).

adyrna.kz. "Ozbekstanda okushylarga hidzhab kijuge, sakal osiruge tyjym salyndy (Uzbekistan, students are not allowed to wear the hijab or grow a beard)." adyrna.kz. Temmuz 7, 2021. https://adyrna.kz/post/77256 (accessed Aralık 17, 2021).

Appasova, Dinara. "Kırgızistan'da Din – Devlet İlişkileri: Hukuki Çerçeve(State and religion relations in Kyrgyzstan)." Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2019.

Bagaı, Altynbek, and Svetlana Glushkova. "Nazarbaev «Zhas Otannyn» sozinde hidzhab turaly da aitty (Nazarbayev also spoke about the hijab at the Zhas Otan congress)." azattyq.org. Kasım 16, 2012. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_nazarbayev_said_that_there_is_no_kazakh-slave/24772557.html (accessed Ekim 31, 2020).

Barbier, Maurice. Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset(La modernité politique). Translated by Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Bayram, Mushfig. "Uzbekistan: Religious freedom survey." Forum18.org. Ağustos 2013. http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1862 (accessed Eylül 26, 2020).

Bennigsen, Alexandre, and Chantal Lemercier Quelquejay. Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları(Mystics and commissars). Translated by Osman Türer. Ankara: Elif Matbaacılık, 1988.

Beylur, Suat. "Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din Devlet İlişkileri (Üniversite Öğrencileri Örneği)(In the process of social change,religion-state relations in Kazakhstan (Example of university students)." Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2019.

Byerdimurat, Dauirjan. "Orta Asya Devletlerinde Din, Devlet ve Toplum İlişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği) (Relıgıon, State And Socıety Relatıons In Central Asıan States (Example Of Kazakhstan, Kyrgyzstan And Uzbekistan))." Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsfe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ağustos 2021.

Corley, Felix. "UZBEKISTAN: Teaching Islam to children a crime, raids and large fines continue." forum18.org. Temmuz 11, 2013. http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1857 (accessed Ekim 29, 2020).

dunyabulteni.net. "Kırgız cumhurbaşkanı başörtüsü yasağını savundu(Kyrgyz president defends headscarf ban)." dunyabulteni.net. Şubat 20, 2015. https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/kirgiz-cumhurbaskani-basortusu-yasagini-savundu-h322857.html (accessed Ekim 29, 2020).

egemen.kz. "Қазақстанда мектеп маңындағы мешіттер сүрілмейді(In Kazakhstan, mosques near schools are not demolished)." egemen.kz. Temmuz 3, 2018. https://egemen.kz/article/172503-qazaqstanda-mektep-manhyndaghy-meshitter-surilmeydi-qoghamdyq-damu-ministrligi (accessed Ekim 13, 2020).

Eren, Selim. "Din, Devlet ve Siyaset(Religion, State and Politics)." In Din Sosyolojisi, by İhsan Çapcıoğlu Niyazi Akyüz, 571-586. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Erşahin, Seyfettin. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar(Sovyet Dönemi) (During the period of the USSR religious structure in the republics of Turkestan). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Furseth, İnger, and Pal Repstad. Din Sosyolojisine Giriş. Ankara: Birleşik, 2011.

Haksözhaber. "Özbekistan'da Çocukların Camiye Gitmesi Yasaklandı Kaynak: Özbekistan'da Çocukların Camiye Gitmesi Yasaklandı(Children Banned from Going to Mosques in Uzbekistan Source: Children Banned from Going to Mosques in Uzbekistan)." Haksözhaber. Mart 12, 2018. https://www.haksozhaber.net/ozbekistanda-cocuklarin-camiye-gitmesi-yasaklandi-103139h.htm (accessed Eylül 27, 2020).

Hasanov, Behram. Bir Hafıza Zinciri Olarak Din(Religion as a Memory Chain). İstanbul: İsam Yayınları, 2011.

İCG. Central Asıa: Islam And The State. Osh/Brussels: Group, İnternational Crisis, 2003.

Khalid, Adeeb. Komünizmden Sonra İslam; Orta Asya'da Din ve Politika(Islam after Communism). Ankara: Sitre Yayınları, 2011.

Kozukulov, Timur. "Kırgızistan'da Devletin Din Siyaset(The Relıgıon Polıtıcs Of The State In Kyrgyzstan)." Akademik Hassasiyetler Dergisi, 2014: 85-104.

Lenin. Sosyalizm ve Din (Socialism and Religion). Translated by Öner Ünalan. İstanbul: Kor Kitap, 2017.

Liberty, Radio Free Europe /Radio. "No Shave, No Soccer: Bearded Uzbek Fans Report Being Barred From Stadium." Haziran 2, 2016. https://www.rferl.org/a/uzbek-soccer-fans-beards-stadium-banned/27775057.html.

Najıbulla, Farangiz. "Snjat' hidzhab u vhoda v shkolu. «Ser'eznoe poruchenie» v Uzbekistane (Remove the hijab at the entrance to the school. "Serious assignment" in Uzbekistan)." azattyq.org. Ekim 10, 2019. https://rus.azattyq.org/a/uzbek-teachers-get-tough-assignment-remove-their-hijabs-but-don-t-hurt-their-feelings/30208978.html.

Najibullah, Farangis. "Black Is Only For Funerals!' Kazakh President Calls For Ban Against Islamic Attire." rferl.org. Nisan 23, 2017. https://www.rferl.org/a/kazakhstan-nazarbaev-banning-islamic-dress-black-funerals/28447008.html.

Omelicheva, Mariya. "Islam and Power Legitimation: Instrumentalisation of Religion in Central Asian States." Contemporary Politics, 2016: 144-163.

Pay, Salih. "Kırgızistan'da İslam'ın Asimetrik Mücadelesi(The Struggle of Islam for Asymmetric Existence in Kyrgyzstan)." In Orta Asya'da İslam , by Muhammet Savaş Kafkasyalı, 1787-1827. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Peyrouse, Sebastien. "The Rise of Political Islam in Soviet Central Asia." hudson. 2007. https://www.hudson.org/research/9892-the-rise-of-political-islam-in-soviet-central-asia (accessed Ağustos 26, 2020).

religion.gov.kg. "Kyrgyz Respublikasyndagy din tutuu jerkindigi zhana dini." Bişkek, Aralık 31, 2008.

Somuncuoğlu, Anar. "Abd'nin Demokrasi Özendirme Politikası: Kazakistan Örneği (Democracy promotion policy of the USA: the case of Kazakhstan)." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009.

Sooronbaeva, Asel. "Кыргызстан: платок – не преграда к успехам." Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Şubat 2, 2019. https://cabar.asia/en/kyrgyzstan-hijab-not-an-obstacle-to-success. sputnik.kg. "Atambaev vyskazalsja po zakonoproektu o dzhuma-namaze i skandalu vokrug nego

(Atambayev spoke out on the bill on Juma Prayer and the scandal surrounding it)." sputnik.kg. Haziran 10, 2016. https://ru.sputnik.kg/politics/20160610/1026379619.html.

Toktarova, Gulnafiz. "Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şekillenişi: Batı Kazakistan Örneği(Reformation of religious life in the process of social change: West Kazakhstan case)." Marmara Üniversietsi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsfe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aralık 2021: 226.

Usenov, Arsen. "The Processes of Politicizing Islam in Kyrgyzstan: Impact on the 2020 Parliamentary Elections." Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Ağustos 7, 2020. https://cabar.asia/en/the-processes-of-politicizing-islam-in-kyrgyzstan-impact-on-the-2020-parliamentary-elections (accessed Ekim 14, 2020).

Sharif, Kajrat Lama. "Dastyrli emes islamdyқ agymdardyn belsendi kyzmeti ulttyk ozindik erekshelikti zhogaltuga ushyratady (Active Activities of Non-Traditional Islamic Movements Lead to the Loss of National Identity)." interfax.kz.Eylül,2011.https://www.interfax.kz/?lang=kaz&int_id=13&news_id=50 (accessed Aralık 20, 2020).

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Дәуіржан Бердімұрат – Дін әлеуметтану мамандығы бойынша PhD докторы, Ондокуз Майс университеті, Самсун, Түркия

Daurzhan Berdimurat – PhD in Sociology of Religion, Ondokuz Mays University, Samsun, Turkey

Дауржан Бердимурат – PhD по социологии религии, Университет Ондокуз Майс, Самсун, Турция.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ / RELIGIOUS STUDIES / РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

IRSTI 21.41:21.15.47
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-308-320

Adapting Religious Orientation Scales for Muslim Contexts: theoretical review

Mazhiev Gilimbek[1], Rashimbetov Rakhymzhan[2*]

Nur Mubarak University, Almaty. Kazakhstan.
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana. Kazakhstan.

(E-mail: [1]g.mazhiev@mail.ru, r.rashimbetov.r@gmail.com)

Abstract. Even though the scale of religious orientation has a long history of development, it has not yet entered scientific circulation on the territory of modern Kazakhstan. In particular, no special research tests on the Intrinsic and Extrinsic and, Quest scale were carried out on the territory of the country. After all, the scale of religious orientation is not adapted to the Society of Kazakhstan. Therefore, for the development of the Kazakhstan model of the scale of religious orientation, it is necessary to take into account, first of all, the religious and cultural space of the country. Considering that Kazakhstan, being a secular country, is dominated by Muslims, it is important to study the scope of application of the scale of religious orientation in Muslim society. The study aims to analyze the theoretical aspects of adaptation of the scale of religious orientation in the Kazakhstan space and to scientifically substantiate the possibility of its use in future research. In the course of the study, the main works of Khan and Waston and Ji and Ibrahim were taken into account. To achieve the goal of the study, a critical analysis of the main works and a comparative approach were used. As a result of the study, it became clear that both works had a scientific contribution. However, since the Khan and Waston studies were conducted primarily in Islamic countries such as Pakistan, there is an adaptation to the culture of these Islamic countries. It was concluded that the Intrinsic and Extrinsic scales used in the Ji and Ibrahim studies have the potential to adapt to the Society of Kazakhstan.

Keywords: scale; religious orientation; internal motivation, external dimensions; adaptation; religiosity; Kazakh society; Islam.

Received 20.04.2024. Revised 25.04.2024. Accepted 25.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Majiev G. Rashimbetov R. Adapting Religious Orientation Scales for Muslim Contexts: theoretical review // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series 2024. – Vol. 147. – №. 2. – P. 308-320. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-308-320

Для цитирования:
Мажиев Г, Рашимбетов Р. Адаптация шкал религиозной ориентации к мусульманскому контексту: теоретический обзор// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 308-320. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-308-320

Introduction

Intrinsic and extrinsic are often used as a universal measure of religious orientation scale (ROS) among Christians. For more than sixty years the I and E scales have been evaluated and developed. I and E scales are widely spread among the West countries. In particular, studying the protestant context was very popular. However, nowadays Muslim population is one of the biggest parts of the world and, it should be studied by various approaches. As ROS is one of the universal measuring instruments could be very helpful for investigating religiosity and its correlation with another phenomenon of society. Frankly saying, today studying Muslim society requires intensive exploration by psychological approach. Especially, the post-soviet countries such as Kazakhstan where governments are secular and the majority of tenants are Muslims. This improves the relevance of our research and requires a methodical review.

In this article, the authors analyzed critically the two works and compared them to each other. The first one is "Islamic Doctrinal Orthodoxy and Religious Orientations: Scale Development and Validation" which was written by Ji and Ibrahim. The second one is "Muslim Attitudes Toward Religion, Religious Orientation and Empathy Among Pakistanis" which was researched by Khan and Waston.

The article aims to review the foundational two works and make a recommendation for further academics who are studying the psychological aspect of Muslim society. To achieve the purpose of the study the following objectives will be done:

– Analyzing the adaptability of scales;

– Analyze the literature that is related to the two seminal works;

– compare and make a recommendation for future research.

The study shed light on the psychological aspects of exploring Muslim society. Moreover, it might be a significant methodological literature for further academics who are studying the I and E scales.

Literature review

Religious orientation scales (ROS) were developed by Allport in the XXth century (Allport, 1966; Allport and Ross, 1967). ROS was useful for studying protestant churches in the USA. Moreover, some academics tested it for no protestant churches(Hichy et al., 2015, 2012). The majority study accepted that ROS is helpful for studying religious groups. Although many academics in the XXth century focused on evaluating and developing ROS (Batson et al., 1993; Batson and Schoenrade, 1991; Gorsuch and McPherson, 1989), they did not give attention to adapting for Muslims. Since 2000th few academics focused on adapting the ROS for Muslims (Haneef Khan et al., 2005; Haneef Khan and Watson, 2004; C.-H. C. Ji and Ibrahim, 2007; Khodadady and Bagheri, 2012). However, the works that attempted to adapt ROS for Muslims have not been reviewed theoretically and critically. Therefore, all these studies have not been tested yet in different countries, especially in Kazakhstan. All these, arguments make our work relevant.

There is another relevance of adopting the ROS for Muslims, particularly for Muslims who live in Kazakhstan. Literature shows that there are many works that study the religiousness

of Muslims (Altoma, 2018; Karimov, 2018; Malik, 2019) while only one of them is devoted to the religious orientation of Kazakhstan's Muslims (Aimaganbetova et al., 2016). The research of Aimaganbetova and her colleagues sheds light on the beliefs and preferences of students, in Kazakhstan. Interestingly it uses M. Kuhn's and Bogdanov's tools to measure identity revealing a sense of religiosity among ethnic Kazakh students compared to their Russian counterparts. While the study shows that Kazakhstan is relatively tolerant towards religions it also highlights that religious identity has limited importance in how students perceive themselves regardless of their ethnicity. However, it would be beneficial to investigate the factors that influence these findings, such as upbringing, socio-economic backgrounds, or exposure, to global perspectives. Additionally including a sample size representing ethnic groups would provide a more comprehensive understanding of Kazakhstan's intricate religious landscape.

Thus, academics Measuring religious orientation among Muslims is the needed more enlightenment. Particularly adapting ROS for Kazakhstan Muslims is relevant.

Methodology

Synthesis and Comparative analysis were used to achieve the goal of the article. Synthesizing the data and main idea of the two foundational works it was able to get some similarity and determine their strength. Comparing all point of the works give us opportunity their limitation and universality. Moreover, above-mentioned approaches helpful for analyzing the adaptability of ROS and Islamic doctrinal orthodoxy.

Result and Discussion

	Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation (C.-H. C. Ji and Ibrahim, 2007)	Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis (Haneef Khan et al., 2005)
Purpose	Gain an understanding of the aspects of religious beliefs and orientations within the context of Islam. Specifically concentrate on the creation and verification of a scale, for measuring these orientations.	Examine the interplay, between beliefs and empathy, in the context of Pakistan.
Approach	Utilizes factor analysis to enhance and verify the developed scale.	Uses recognized scales to measure orientation.
Findings	Introducing the concepts of 'Doctrinal Orthodoxy' 'Intrinsic Religiosity' 'Extrinsic Religiosity' and 'Quest Religiosity', as dimensions of Muslim tradition.	There is a variation, in beliefs depending on gender and it seems that empathy scores have some connection, to ones religious orientation.

Strength	A unique method, for categorizing devotion, supported by empirical evidence obtained through factor analysis while also recognizing the evolutionary nature of faith.	In depth examination of the expectations, traditional gender roles and religious beliefs that are unique, to Pakistan.
Limitation	There is a possibility of bias arising from the diversity, within Islam. Additionally there is a risk that participants may be inclined to provide responses making it challenging to distinguish genuine beliefs, from those influenced by society.	The limited focus, on norms may restrict its broader applicability as it heavily relies on scales developed in Western contexts.

Table 1. Comparative Overview of Two Works on ROS for Muslim Context

1. "Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis" analyzing critically

Watson and Khan's study "Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis" explores the relationship between Muslim religious orientation and empathy among Pakistani residents. The study unfolds in this direction. The works of Khan and Watson have their own strengths and weaknesses. One of the most important is the work of researchers, which opens the way to a deeper understanding of the cultural and religious situation in Pakistan. The researchers had already published several works on this. They say that the use of the i / e scale in the Islamic context began to actively implement since 2000. One of the first studies of those years in the work "Muslim attitudes towards religion scale: factors, validity and complexity of relationships with mental health in Iran" (the scale of Muslim attitudes towards religion: factors, validity and complexity of relationships with mental health in Iran) Nima Gorbani, P. Watson, Ahad Faramarz, Gramaleki, Ronald J. Morris and Ralph W. Hood tested the correlation of internal and external religiosity with the "Muslim religion-related scale" (MARS) among Iranian Students (Ghorbani et al., 2000). They identified a factor in three different interrelationships using factor analysis. These factors showed a positive result in the correlation of I/E with religious orientation. However, MARS deprecation could not describe psychiatric symptoms such as psychoticism and internal anxiety. Therefore, Although MARS showed his ability to measure religiosity, he could not prove his ability to determine the psychiatric symptom. In addition, N. Gorbani and P. J. Watson's work "Religious orientation types in Iranian Muslims: Differences in alexithymia, emotional intelligence, self-consciousness and psychological adjustment" (2006) shows that the upper inner religious orientation has a higher rate of self-awareness and a lower rate of perception of internal anxiety, depression and stress the match was determined (Ghorbani and Watson, 2006). On the other hand, the difficulty of describing identity and one's own feelings and the correspondence of external religious orientation in the highest figure were observed. In turn, this showed the effectiveness of the i/e scale in Iran.

The research of these authors effectively used scales for measuring religious orientations. In turn, this increased the scientific basis of the study. I mean, looking at the work of Watson and

Khan and colleagues, it is not clear how much it is possible to apply these dimensions in other spaces. It should be noted that in 2011 they expanded their research on internal motivations with a study titled "Varieties of openness in Tehran and Qom; religious parallels of faith and intellectual oriented Islamic religious reflection" by Nima Gorbani, P.J. coauthored with Watson, Zhu Chen and Hanan Dover. This time the study was conducted in Tehran and Qom regions, in Iran. Students, from institutions in both cities were asked questions about their reflections on Islamic religion specifically exploring the relationship between reason and faith as well as the various criteria that define different forms of religious commitment and psychological openness. According to the findings individuals with an focused religious orientation tended to exhibit greater levels of commitment while those with a social religious orientation displayed lower levels of psychological openness (Ghorbani et al., 2013, p. 123). In this study, the religious orientation of Quest showed a limited opportunity in the study of Muslim religious tasks.

Another noteworthy thing in the authors ' research is the analysis of respondents by gender. Although the novelty of the study is obvious, it is a question of reconsidering whether gender differences are characteristic or not of a thinking society. It should also be asked to what extent the respondents ' answers to the questions on the scale list may be related to the religious trend in Pakistani society as a whole. One of the findings of Khan and Watson's research is that the relationship between women and religious orientations does not focus on their manifestation in different spaces and social environments, although they discuss their manifestation in Pakistani space.

The research paper does a job of comparing its findings with studies particularly in highlighting how situational factors, like the timing, during a religious holiday can impact the results. This offers a nuanced understanding of how one’s religious orientation can be fluid and influenced by circumstances. However, this comparison also highlights the difficulty in drawing conclusions based on the findings of one study. While Khan and Watson acknowledge that their conclusions are tentative, they do propose implications particularly regarding the impact of secularization on orientation. The paper suggests that secularization could affect cultural findings in the field of psychology of religion. While this claim has its merits it needs evidence given the range of Muslim majority societies with varying degrees of secular influences.

A significant portion of the study focuses on norms. How they shape religious orientation. However, there is emphasis, on how religious teachings or doctrines themselves might influence these orientations. While societal practices are undoubtedly important core religious beliefs also play a role. A balanced exploration considering both aspects would have provided a comprehensive analysis. The research conducted by Khan and (Haneef Khan et al., 2005) establishes a precedent, for studies in countries with Muslim majority populations . Their methods and findings can serve as a guide for researchers examining beliefs in different contexts. However, it is important to acknowledge that the exclusive focus on Pakistan may limit the applicability of their findings considering the range of cultures and practices within the world. "Muslim Attitudes Toward Religion Religious Orientation and Empathy among Pakistanis" by Khan and Watson offers insights into how norms, gender roles and religious orientation intersect in Pakistan. Its strengths lie in its examination of these aspects within a cultural framework. Nevertheless, it is worth questioning the relevance of this study due to its scope and reliance, on specific methodologies that may not account for all influencing factors.

2. "Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation"

There are another works of Ji and Ibrahim that based on religious orientation. On of them "Islamic Religiosity in Right-Wing Authoritarian Personality: The Case of Indonesian Muslims" is included to study relationship social justice and equality and religion as purpose. To achieve the goal "the article extends this line of inquiry to Islam, using Muslim college and graduate students in Indonesia. Specifically, it explores the extent to which religious orientations and Islamic doctrinal orthodoxy relate to Kohlbergian principled reasoning in justice and equality (C.-H. Ji and Ibrahim, 2007). Thus, Ji and Ibrahim continued their studies and "Islamic Doctrinal Orthodoxy and Religious Orientations: Scale Development and validation" was written. The main strength of their research is its individuality and originality. The academics could improve the method in "Islamic doctrinal orthodoxy" and Religious orientations.

It seems that using factor analysis to clarify and validate the scale forms the basis for this study. This rigorous methodology ensures that the scale is not only conceptually sound but has also been statistically tested. By including the dimension of 'seeking', this study recognizes that belief evolves through questions, uncertainties, and reflections. It recognizes that belief systems are dynamic and can change as individuals progress. It is important to note that Muslim traditions vary across the world. They are practiced in ethnic and geopolitical contexts. How does the scale take this diversity into account? The way an Arab Muslim interprets the principles may be very different from that of a Kazakh Muslim.

The Islamic version of the items is shown below (Table 2).

I believe that salat is crucial to the life of a Muslim
I believe that there is no other God but Allah
I believe that Mohammad is God's prophet
I believe that fasting is one of the responsibilities of Muslims that is important to do.
I believe that hajj pilgrimage for those with the privilege to do so is important in the life of a Muslim.
I believe that there will be the end of time when people will be judged according to how they live their life in this world.
I believe that Koran is the word of Allah, thus its authority is justified.
I believe that zakat is very important in the life of a good Muslim.
Intrinsic religiosity
Faith is very important to me. Because religion answers many questions about the meaning of life.
I read the literature and books about my faith.
I try to carry my religion over into all my other dealings in life.
Quite often I have been keenly aware of the presence of God or the Divine Being.
My religious beliefs are what lie behind my whole approach to life.
If nothing stops me due, to situations I usually go to the Mosque for services.

The prayers I whisper to myself in solitude hold as much significance and heartfelt emotion as those uttered during communal gatherings.
I need to spend periods in private religious thought and meditation.
If I were to become part of a Mosque community, I'd opt for joining a Koran study group over a gathering.
Extrinsic religiosity
Being part of a Mosque is important, to me because it helps me feel connected to the community.
Being part of a Mosque is important, to me because it helps me feel connected to the community.
Even though I have beliefs I make sure not to let them sway my decisions in my daily life.
A primary reason for my interest in religion is that my Mosque has congenial social activities.
Occasionally I find it necessary to compromise my religious beliefs to protect my social and economic interests.
The mosque is most important as a place to formulate good social relationships.
While I hold beliefs in my religion, I also recognize that other aspects of my life hold greater significance.

Table 2. Doctrinal orthodoxy items (C.-H. C. Ji and Ibrahim, 2007)

Table 2 shows that within the context of Intrinsic Religious Orientation, there is a difference, in wording for Muslims. The revised statements include references to attending Mosque services and joining a Koran study group, which were not present, in the version of the orientation. There are 2790 Mosques in Kazakhstan ("List of registered religious associations, their branches," 2023). Thus, we can predict that scale is rather valuable for academics in Kazakhstan. Moreover, three items of the extrinsic religious orientation scale were adapted by the word «Mosque": "One reason for my being a member of a Mosque is that such membership helps to establish a person in the community», «I am part of a Mosque because it helps me integrate into the community», «I enjoy religion mainly because my Mosque organizes social events». The scale items of Doctrinal orthodoxy include only the Islamic faith based on the Quran.

Certain aspects of the scale have variations in the factor loadings. This calls for an investigation. Do these differences indicate subtleties? Do they perhaps point to areas where the formulation of the scale could be improved? While the scale serves as a tool, its true value lies in its application. Validating this scale in different cultural contexts would give deeper insights into its universality and areas for improvement. The area of 'search' stands out because of its characteristics. A deeper exploration of this aspect could shed light on how Muslims around the world perceive, experience, and cope with religious insecurities. Religious beliefs are not rigid; they evolve based on experience, global events, and internal considerations. Long-term studies could shed light on how these beliefs change over time. Certain aspects of the scale show variations in factor loadings. This should be investigated.

3. Comparative Analysis

The study of orientation has long been a subject of interest, for scholars as it plays a role in shaping how believers and practitioners understand and experience their faith. Two notable studies that shed light on this topic within the context are the works by Khan and Watson and Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim. In this analysis, we will delve into the intricacies of their methodologies, findings, and implications to evaluate their contributions to the study of orientation in Muslim contexts. Khan and Watson's study focuses on exploring the dynamics between orientation and empathy among Pakistanis. They employ methods using adapted scales to identify emerging patterns and correlations within their demographic.

In contrast, Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim's research centers around developing and validating a scale firmly rooted in doctrinal orthodoxy. Their aim is to create a tool that can be used for research within Islamic contexts. Khan and Watson ground their study within the context capturing the nuances of how cultural, religious, and societal norms in Pakistan influence religious orientation and its relationship with empathy. While their research provides insights, with depth its broader applicability may be limited. On the hand, Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim take an approach that aims to be universally applicable. Their scale, which is based on teachings strives to be relevant, across the Islamic world. However, there is curiosity about how effective it's within Muslim subcultures. Through their research on disparities in inclination and empathy based on gender, Khan and Watson provide insights that could impact societal norms, educational models, and policymaking in countries with a Muslim majority.

The academic article by Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim carries implications due to its approach in developing a reliable scale specifically designed for Muslim contexts. This can greatly enhance research efforts in this field. Khan and Watson's analysis of the context delves into exploring cultural norms, gender roles and religious orientations within this particular milieu. In contrast Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim take a perspective by aiming to encompass aspects of Islamic doctrinal orthodoxy; however, this may sacrifice some depth, for breadth.

While Khan and Watson's focus on Pakistan offers information it may limit the generalizability of their findings to Muslim contexts. In their endeavor, Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim may encounter scrutiny regarding the scale's effectiveness, in capturing the range of beliefs and practices within Islam.

Both studies emphasize the need for customized tools and methodologies that are tailored to contexts. However, while Khan and Watson adapted existing tools to establish connections Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim embark on developing a tool. These articles collectively highlight the challenge and potential involved in studying Islam. They advocate for a balance between honoring the depth of faith and applying academic examination. "Muslim Attitudes Toward Religion Religious Orientation and Empathy among Pakistanis" by Khan and Watson as "Islamic Doctrinal Orthodoxy and Religious Orientations; Scale Development and Validation" by Chang Ho C. Ji and Yodi Ibrahim both make significant progress in shedding light on the intricacies of religious orientation within Islamic settings. One offers an exploration of a cultural and religious environment while the other takes a broader perspective with an aim for universal significance. Their collective insights greatly enhance discussions on orientation in contexts paving the way for more nuanced research that is culturally sensitive, in future studies.

Conclusion

The work of Watson and Khan and the study of Chan-Ho S. Ji and Yodi Ibrahim focused on the adaptation of religious orientation to the Islamic context gave later researchers theoretical and practical insights. Khan and Watson's research allows us to look from different angles at the cultural and social norms and the different connections between religious practices in Pakistan, which is considered an Islamic space. In this study, priority is given to the analysis of the orientation and accurate Pakistani expression of religious faith. The next study, the work of Chan-Ho S. Ji and Yodi Ibrahim, was published as several articles. Here, the researchers aim to improve on a wide range of Islamic religious orientations and the universal tool they have dedicated to evaluating it, and have been able to achieve significant success.

The work of researchers in both groups seeks to harmonize the Islamic measurement scale, along with the internal and external religious scales built on the Western model. In particular, the research of Chang-Ho Ch.Ji and Yodi Ibrahim aims to increase the universal use of scales. This is also the important point of the study. After all, there is a high probability of using universal scales on the territory of Kazakhstan. It is also optimal to adapt the universal measurement scale to other spaces. Meanwhile, Khan and Watson's research gives priority to Pakistani society. Religious orientation and gender characteristics are studied, taking into account the cultural and social relations of Pakistan. In turn, it requires significant research and adaptation work to apply this work in another country.

Comparing the two studies, there is a probability that the scale proposed by Chang-Ho Chi and Yodi Ibrahim will be suitable for testing in Kazakhstan. For future researchers, it is recommended to set a special study audience and conduct a test.

Authors' contribution

Mazhiev Gilimbek Zhadigerovich – analyzed the idea of research work, including Islamic religious orientation. In his series made a review of the most frequent literature.

Rashimbetov Rakhymzhan Temirkhamovich – synthesized topical research ideas. In particular, he compared the scientific potential of Islamic religious orientation. Systematized the achieved conclusions and prepared the text of the article for the editorial office.

References

Allport, G.W., The religious context of prejudice. J. Sci. Study Relig. 5, 1966. –447–457.

Allport, G.W., Ross, J.M., Personal religious orientation and prejudice. J. Pers. Soc. Psychol. 5, 1967. –432p.

Altoma R.,The influence of Islam in post-Soviet Kazakhstan, in: Central Asia in Historical Perspective. Routledge, pp. 2018. – P. 164–181.

Batson C.D., Schoenrade P., Ventis, W.L., Religion and the individual: A social-psychological perspective. Oxford University Press, 1993.

Batson C.D., Schoenrade P.A., Measuring religion as quest: 2) Reliability concerns. J. Sci. Study Relig, 1991. – P. 430–447.

Ghorbani N., Watson P.J., 2006. Religious orientation types in Iranian Muslims: Differences in alexithymia, emotional intelligence, self-consciousness, and psychological adjustment. Rev. Relig. Res, 2006. – P. 303–310.

Ghorbani N., Watson P.J., Chen, Z., Dover, H., Varieties of openness in Tehran and Qom: psychological and religious parallels of faith and intellect-oriented Islamic religious reflection. Ment. Health Relig. Cult. 16, 2013.– P. 123–137.

Ghorbani, N., Watson, P.J., Ghramaleki, A.F., Morris, R.J., Hood, R.W., Muslim attitudes towards religion scale: Factors, validity and complexity of relationships with mental health in Iran. Ment. Health Relig. Cult. 3, 2000. – P. 125–132. https://doi.org/10.1080/713685603

Gorsuch, R.L., McPherson, S.E., Intrinsic/Extrinsic Measurement: I/E-Revised and Single-Item Scales. J. Sci. Study Relig, 28, 1989.–P. 348–354. https://doi.org/10.2307/1386745

Haneef Khan Z., Watson, P.J., Religious orientation and the experience of Eid-ul-Azha among Pakistani Muslims. J. Sci. Study Relig. 43, 2005. – P. 537–545.

Haneef Khan Z., Watson, P.J., Habib, F., Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis. Ment. Health Relig. Cult. 8, 2004. – P. 49–61.

Hichy Z., Coen, S., Di Marco G., The Interplay Between Religious Orientations, State Secularism, and Gay Rights Issues. J. GLBT Fam. Stud. 11, 2015. – P. 82–101. https://doi.org/10.1080/1550428X.2014.914005

Hichy Z., Espartal N.R., Trifiletti E., Di Bernardo, G.A., The Secularism of State Scale. TPM Test. Psychom. Methodol. Appl. Psychol. 19, 2012.

Ji C.-H., Ibrahim Y., Islamic religiosity in right-wing authoritarian personality: The case of Indonesian Muslims. Rev. Relig. Res, 2007.– P. 128–146.

Ji C.-H.C., Ibrahim Y., Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation. Int. J. Psychol. Relig. 17, – P. 189–208.

Karimov N., 2018. A contested Muslim identity in Kazakhstan: between liberal Islam and the Hanafi project. Cult. Relig. Stud. 6, 2007. – P. 300–312.

Khodadady E., Bagheri N., Construct validation of a modified religious orientation scale within an Islamic context. Int. J. Bus. Soc. Sci. 3. 2012.

List of registered religious associations, their branches [WWW Document], 2023. Comm. Relig. Aff. Minist. Inf. Soc. Dev. Repub. Kazakhstan. URL https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/493187?lang=en (accessed 8.29.23).

Malik B.A., Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation. Asian J. Middle East. Islam. Stud. 13, 2019. – P. 351–369.

Aimaganbetova O., Aimaganbetov A., Mussikhina, E., Kabakov M., Nuryshev G., Adilova E., Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan. Eur. Proc. Soc. Behav. Sci. 2016.

Мажиев Ғылымбек[1], Рашимбетов Рахымжан[1]*
[1]Нұр-мүбарак университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Діни бағдар шкалаларын мұсылман контекстіне бейімдеу: теориялық шолу

Аңдатпа. Діни бағдар шкаласының ұзақ уақыттық даму тарихы болуына қарамастан қазіргі Қазақстан аумағында әлі күнге дейін ғылыми айналымға енген жоқ. Атап айтқанда, ел аумағында Ішкі және Сыртқы және Quest шкаласы бойынша арнайы зерттеу сынақтары жүргізілмеген. Өйткені, діни бағдар шкаласы Қазақстан қоғамына бейімделмеген. Сондықтан діни бағдар шкаласының қазақстандық үлгісін дамыту үшін ең алдымен елдің діни және мәдени кеңістігін ескеру қажет. Қазақстан зайырлы ел бола тұра мұсылмандардың басым екенін назарға алсақ, діни бағдар шкаласын мұсылмандық қоғамда қолдану аясын зерделеу маңызды.

Зерттеу діни бағдар шкаласын қазақстандық кеңістікте қолдану аясын бейімдеудің теориялық аспектілеріне талдауды және алдағы зерттеулерде қолдану мүмкіндігін ғылыми негіздеуді мақсат етеді. Зерттеу барысында негізгі Khan and Waston зерттеуі және Ji and Ibrahim жұмыстары назарға алынды. Зерттеудің мақсатына жету үшін негізгі еңбектерді сыни талдау мен салыстырмалы тәсіл қолданылды. Зерттеу нәтижесінде екі еңбектің де ғылыми үлесі бар екені анықталды. Алайда, Khan and Waston зерттеулердің басым бөлігі Пәкістан сияқты ислам елдерінде жүргізілгендіктен, аталмыш ислам елдерінің мәдениетіне бейімдігі байқалады. Ал, Ji and Ibrahim зерттеулерінде қолданылған ішкі және сыртқы шкалаларды Қазақстан қоғамына бейімдеудің мүмкіндігі бар деген қорытынды алынды.

Түйін сөздер: шкала, діни бағдар, ішкі уәждеме, сыртқы өлшемдер, бейімделу, діндарлық, қазақстандық қоғам, ислам.

Мажиев Гилымбек[1], Рашимбетов Рахымжан[1]*
[1]Университета Нур-Мубарак, Алматы. Казахстан
[2]Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана. Казахстан

Адаптация шкал религиозной ориентации к мусульманскому контексту: теоретический обзор

Аннотация. Несмотря на то, что шкала религиозной ориентации имеет долгую историю развития, на территории современного Казахстана она до сих пор не вошла в научный оборот. В частности, на территории страны не проводились специальные исследовательские испытания по внутренней и внешней шкале и шкале Quest. Ведь шкалы религиозной ориентации не приспособлены к казахстанскому обществу. Поэтому для развития казахстанской модели шкалы религиозной ориентации необходимо прежде всего учитывать религиозное и культурное пространство страны. Принимая во внимание, что Казахстан, будучи светской страной, является преимущественно мусульманским, важно изучить сферу применения шкалы религиозной ориентации в мусульманском обществе.

Исследование направлено на анализ теоретических аспектов адаптации сферы применения шкалы религиозной ориентации в казахстанском пространстве и научное обоснование целесообразности применения в дальнейших исследованиях. В ходе исследования были приняты во внимание основные исследования Khan and Waston и работы Ji and Ibrahim. Для достижения цели исследования был использован критический анализ и сравнительный подход к основным работам. В результате исследования стало ясно, что обе работы имеют научный вклад. Однако, поскольку исследования Khan and Waston проводились в таких исламских странах, как Пакистан, наблюдается адаптация к культуре этих исламских стран. Получен вывод о том, что внутренние и внешние шкалы, использованные в исследованиях Ji и Ibrahim, имеют возможность адаптации к казахстанскому обществу.

Ключевые слова: шкала; религиозная ориентация; внутренние мотивации; внешние измерения; адаптация; религиозность; казахстанское общество; ислам.

Список литературы

Allport, G.W., The religious context of prejudice. J. Sci. Study Relig. 5, 1966. –447–457.

Allport, G.W., Ross, J.M., Personal religious orientation and prejudice. J. Pers. Soc. Psychol. 5, 1967. –432p.

Altoma R.,The influence of Islam in post-Soviet Kazakhstan, in: Central Asia in Historical Perspective. Routledge, pp. 2018. – P. 164–181.

Batson C.D., Schoenrade P., Ventis, W.L., Religion and the individual: A social-psychological perspective. Oxford University Press, 1993.

Batson C.D., Schoenrade P.A., Measuring religion as quest: 2) Reliability concerns. J. Sci. Study Relig, 1991. – P. 430–447.

Ghorbani N., Watson P.J., 2006. Religious orientation types in Iranian Muslims: Differences in alexithymia, emotional intelligence, self-consciousness, and psychological adjustment. Rev. Relig. Res, 2006. – P. 303–310.

Ghorbani N., Watson P.J., Chen, Z., Dover, H., Varieties of openness in Tehran and Qom: psychological and religious parallels of faith and intellect-oriented Islamic religious reflection. Ment. Health Relig. Cult. 16, 2013.– P. 123–137.

Ghorbani, N., Watson, P.J., Ghramaleki, A.F., Morris, R.J., Hood, R.W., Muslim attitudes towards religion scale: Factors, validity and complexity of relationships with mental health in Iran. Ment. Health Relig. Cult. 3, 2000. – P. 125–132. https://doi.org/10.1080/713685603

Gorsuch, R.L., McPherson, S.E., Intrinsic/Extrinsic Measurement: I/E-Revised and Single-Item Scales. J. Sci. Study Relig, 28, 1989.–P. 348–354. https://doi.org/10.2307/1386745

Haneef Khan Z., Watson, P.J., Religious orientation and the experience of Eid-ul-Azha among Pakistani Muslims. J. Sci. Study Relig. 43, 2005. – P. 537–545.

Haneef Khan Z., Watson, P.J., Habib, F., Muslim attitudes toward religion, religious orientation and empathy among Pakistanis. Ment. Health Relig. Cult. 8, 2004. – P. 49–61.

Hichy Z., Coen, S., Di Marco G., The Interplay Between Religious Orientations, State Secularism, and Gay Rights Issues. J. GLBT Fam. Stud. 11, 2015. – P. 82–101. https://doi.org/10.1080/1550428X.2014.914005

Hichy Z., Espartal N.R., Trifiletti E., Di Bernardo, G.A., The Secularism of State Scale. TPM Test. Psychom. Methodol. Appl. Psychol. 19, 2012.

Ji C.-H., Ibrahim Y., Islamic religiosity in right-wing authoritarian personality: The case of Indonesian Muslims. Rev. Relig. Res, 2007.– P. 128–146.

Ji C.-H.C., Ibrahim Y., Islamic doctrinal orthodoxy and religious orientations: Scale development and validation. Int. J. Psychol. Relig. 17, – P. 189–208.

Karimov N., 2018. A contested Muslim identity in Kazakhstan: between liberal Islam and the Hanafi project. Cult. Relig. Stud. 6, 2007. – P. 300–312.

Khodadady E., Bagheri N., Construct validation of a modified religious orientation scale within an Islamic context. Int. J. Bus. Soc. Sci. 3. 2012.

List of registered religious associations, their branches [WWW Document], 2023. Comm. Relig. Aff. Minist. Inf. Soc. Dev. Repub. Kazakhstan. URL https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/493187?lang=en (accessed 8.29.23).

Malik B.A., Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation. Asian J. Middle East. Islam. Stud. 13, 2019. – P. 351–369.

Aimaganbetova O., Aimaganbetov A., Mussikhina, E., Kabakov M., Nuryshev G., Adilova E., Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan. Eur. Proc. Soc. Behav. Sci. 2016.

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors /Сведения об авторах :

Мажиев Ғылымбек Жәдігерұлы **–** «Дінтану» мамандығының докторанты, Нұр-мүбарак египет ислам мәдениеті университеті, Әл-Фараби көш., 73, 050060, Алматы, Қазақстан.

Mazhiev Gilimbek Zhadigerovich **–** Ph.D. student in Religious Studies, Nur Mubarak University, 73, Al-Farabi str., 050060, Almaty, Kazakhstan.

Мажиев Гилымбек Жадигерович **–** докторант по специальности «Религиоведение», Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Рашимбетов Рахымжан Темірханұлы **–** «Дінтану» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көш., 2, 010008, Астана, Қазақстан.

Rashimbetov Rakhymzhan Temirkhamovich **–** Ph.D. student in Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, K. Satpaeva str., 010008, Astana, Kazakhstan.

Рашимбетов Рахымжан Темирханович **–** докторант по специальности «Религиоведение», Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ / RELIGIOUS STUDIES / РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

МРНТИ 21.21.31
Научная статья

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-321-341

Религиозный компонент в программах дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-мотивированного экстремизма: мировой опыт и Казахстан

Шаповал Юлия*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

(E-mail: shapovaluv@gmail.com)

Аннотация. В статье рассматривается роль религиозного компонента в различных программах дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-мотивированного экстремизма. Автор выделяет три подхода к проведению работы по дерадикализации и реабилитации. Первый подход – модель теологического переубеждения с ключевой ролью религиозного компонента. Второй подход – модель дерадикализации, реабилитации и реинтеграции в европейских странах, в которой религиозная составляющая является незначительной или отсутствует. Третий подход – модель комплексной дерадикализации и реабилитации, где пропорционально представлены все компоненты. Анализ казахстанской программы показал ее общие черты с моделью теологического переубеждения. После проведения гуманитарной операции «Жусан» по возвращению казахстанских граждан из зон террористической активности в Сирии, начался «поворот к психологии», что позволяет говорить об усилении психологической компоненты программы по дерадикализации и реабилитации. В настоящее время в мире осуществляется поиск сбалансированного подхода к дерадикализации и реабилитации, который бы учитывал комплексность факторов радикализации, пол, возраст, жизненный опыт участников программы. Это позволит не только достичь успешной реабилитации и реинтеграции, но и устойчивости к рискам повторной радикализации.

Ключевые слова: дерадикализация и реабилитация; религиозный компонент; религиозно-мотивированный экстремизм; «поворот к психологии».

Received 10.04.2024. Revised 15.04.2024. Accepted 25.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Шаповал Ю. Религиозный компонент в программах дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-мотивированного экстремизма: мировой опыт и Казахстан// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 321-341. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-321-341

Для цитирования:
Shapoval Yu. Religious Component in Deradicalization and Rehabilitation Programs for Followers and Victims of Religiously Motivated Extremism: World Experience and Kazakhstan.// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2024. – Vol. 147. – №. 2. – P. 321-341. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-321-341

Введение

В связи с ростом активности религиозно-мотивированных экстремистских организаций в последние десятилетия по всему миру и, соответственно, ростом количества людей, вовлеченных в религиозно-мотивированный экстремизм, важным аспектом противодействия данному процессу на национальном уровне является дерадикализация, реабилитация и реинтеграция данной категории людей. Различные страны разработали национальные программы дерадикализации и реабилитации данных граждан, основываясь на своем видении радикализации и, соответственно, обратного процесса дерадикализации и реабилитации. Казахстан, столкнувшись с проблемой религиозно-мотивированного экстремизма, также применяет свой подход к дерадикализации и реабилитации своих граждан.

Следует отметить, что программы дерадикализации и реабилитации в разных странах отличаются, и одним из критериев различия является роль религиозного компонента в данных программах. Под религиозным компонентом программы в настоящей статье понимается наличие в программе религиозных занятий с людьми, приверженными экстремистским взглядам, и место этого компонента в программе, которое может варьировать от занятий по вопросам религии по желанию человека до обязательной теологической коррекции, проводимой теологами/мусульманскими служителями с целью переубеждения.

Первоначально основной категорией людей, которые находились в фокусе программ дерадикализации и реабилитации, были, в основном, мужчины, отбывающие сроки по статьям, связанным с участием в экстремистской деятельности в разных формах. Однако массовый выезд целыми семьями по призыву ИГИЛ в провозглашенный халифат привел к расширению категорий, которые вовлекались в данные программы. Как отмечал исследователь О. Руа, продвижение ИГИЛ «семейного джихада» [Roy, 2017:32] привело к тому, что на территории «Исламского государства» оказалось значительное количество женщин и детей. По информации Международного центра изучения радикализации и политического насилия (ICSR), из 41 490 граждан из 80 стран, отправившихся в Сирию и Ирак, четверть составляли женщины и несовершеннолетние дети (Cook&Vale, 2018: 3). В результате самовозвращения и/или репатриации граждан из зон террористической активности по инициативе государства как в случае с Казахстаном (гуманитарная операция «Жусан» и «Русафа), женщины и дети также стали участниками программ по дерадикализации и реабилитации. Это было вызовом существующим программам и потребовало их переосмысления и пересмотра, в том числе роли религиозного компонента в зависимости от страны реализации программы.

Целью настоящей статьи является рассмотрение роли религиозного компонента в программах дерадикализации и реабилитации в разных странах, включая Казахстан, их переосмысление в связи с необходимостью решать новые практические задачи для повышения эффективности данных программ.

Соответственно, во-первых, будет проведен страновой анализ роли религии в программах дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-

мотивированного экстремизма. Во-вторых, показана динамика развития казахстанской программы дерадикализации и реабилитации в связи с проведением гуманитарной операции «Жусан». В-третьих, проанализированы современные тенденции развития данных программ в поисках более комплексного и сбалансированного подхода.

Обсуждение

Роль религиозного компонента в программах дерадикализации и реабилитации является широко дискутируемой, и, прежде всего, это напрямую связано с понятием дерадикализации. Главными вопросами является, во-первых, само понимание дерадикализации, во-вторых, является ли дерадикализация ключевым компонентом в данных программах и, более того, ее обязательной конечной целью или это один из компонентов программ в ряду других. Большинство исследователей понимает дерадикализацию как изменение идеологических установок участников программы, их отказ от приверженности радикальной идеологии, предполагающий идеологическое переубеждение (Horgan, 2012: 88), что в контексте противодействия религиозно-мотивированному экстремизму означает теологическое переубеждение. Дерадикализация предполагает значительную, а порой ключевую роль религиозного компонента.

Большинство западных ученых ставят под сомнение эффективность программ, направленных на дерадикализацию как теологическое переубеждение, в частности, программу Саудовской Аравии, так как факторы вовлечения в религиозно-мотивированный экстремизм являются комплексными, и работа только с одним идеологическим фактором является недостаточной (Horgan, 2012: 87-88) и не охватывает тех экстремистов, для которых идеология была средством выражения их психологических и социальных проблем, трудностей с поиском идентичности и социальной интеграцией. Исследователь Дж. Хорган подвергает сомнению эффективность программ, которые ставят целью дерадикализацию, сомневаясь в реалистичности ее достижения и обосновывая первостепенную важность не дерадикализации, а разъединение (disengagement) с экстремизмом или отстранение от экстремизма, что ведет к изменению поведенческих моделей и ролей от экстремизма к позитивным ролям, принятым в обществе (Horgan, 2008: 22-28). В процессе разъединения с экстремизмом Дж. Хорган отдает предпочтение психологической работе с приверженцами экстремистских течений.

Исследователь А. Рабаса и другие ученые считают, что разъединение с экстремизмом и дерадикализация не исключают, а взаимодополняют друг друга (Rabasa et al, 2010:14). Дерадикализация необходима для того, чтобы минимизировать риски рецидива, то есть повторной радикализации. Данные ученые выделяют три вида привязанности человека к экстремистской группе: эмоциональная, прагматическая и идеологическая. Выход из исламистской экстремистской группы, в которой идеология играет важную роль, предполагает, согласно исследователям, отказ от этой идеологии, соответственно, процесс дерадикализации.

Исследователь Д. Келер расширяет понятие дерадикализации и включает в него разъединение с экстремизмом (Koehler, 2017:80-81). Дерадикализацию

данный ученый понимает как дистанцирование от религиозно-мотивированной экстремистской идеологии через процесс «реплюрализации». Если экстремистская идеология предполагают обязательную «деплюрализацию», что означает отказ от альтернативных концепций, образов мира и ценностей, от плюрализма значений и смыслов, то «реплюрализация» направлена на формирование когнитивной открытости, способной воспринять различные смыслы, альтернативное видение, другие концепции, разнообразие мира. Д. Келер выделяет различные инструменты дерадикализации как «реплюрализации», среди которых главная роль отводится психологическим инструментам, а не теологическому переубеждению (Koehler, 2017:82). Теологическое вмешательство зависит от индивидуального уровня приверженности экстремистской идеологии, но в любом случае не является основным методом дерадикализации. Д. Келлер считает, что успешной можно признать ту программу дерадикализации, которая привела не только к дистанцированию от экстремистской идеологии, но и к интеграции в общество. Обретение новой идентичности и интеграция в новое нерадикальное социальное окружение данный исследователь выделяет как критерии успешности дерадикализации.

А. Далгаард-Нильсен, исследуя программы выхода из насильственного экстремизма, в том числе религиозно-мотивированного, использует термин разъединение с насильственным экстремизмом, а не дерадикализацию (Dalgaard-Nielsen, 2013:101). Он признает, что работа с участниками данных программ с целью вызвать сомнение в экстремистской идеологии может способствовать выходу из экстремизма. Но религиозно-идеологическое переубеждение, по его мнению, должно сочетаться с применением методов социальной психологии по осуществлению социального влияния и достижений когнитивной психологии, чтобы привести к сомнению в идеологии и отказу от нее. В противном случае попытка прямого религиозного переубеждения без владения психологическими методами с большой долей вероятности приведет к «эффекту бумеранга», что означает усиление сопротивления со стороны участника программы, выстраивания им когнитивной защиты и, как следствие, к еще большему убеждению в своих взглядах, а не к их изменению (Dalgaard-Nielsen, 2013:107-108).

Все вышеперечисленные авторы считают, что процесс выхода из религиозно-мотивированной экстремистской идеологии является комплексным и, соответственно, религиозное переубеждение является одной из составляющих этого процесса, и часто не ключевым элементом. Исследователи Далгаард-Нильсен А. и Келер Д. считают, что теологические консультации как более прямой метод воздействия не являются достаточно эффективными, и предлагают различные психосоциальные методы, способствующие изменению взглядов экстремистов без углубления в теологию. Осторожное отношение европейских ученых к религиозному компоненту и теологическому переубеждению программ дерадикализации и реабилитации связано также с европейским политико-правовым контекстом, в котором изменение религиозных убеждений проблематизируется в связи с правами человека, в частности, правом на свободу вероисповедания, и угрозами секьюритизации любого инакомыслия (Koehler, 2017:83-84). В то же время Келер отмечает, что идеология в зависимости от уровня

приверженности ей имеет значимость для участников программ дерадикализации и реабилитации, и поэтому религиозно-идеологический компонент может быть включен в программу при соблюдении определенных условий. Так, он выделяет три аспекта включения религиозно-идеологического компонента в программы: первое - определение роли идеологии индивидуально в каждом конкретном случае; второе, исходя из первого, - место религиозно-идеологического компонента в практической реализации программы в ряду других составляющих; третье - применение разных методов и инструментов для изменения убеждений, не ограничиваясь только теологической работой с участником программы (Koehler, 2017:84).

В целом понимание нелинейности, комплексности и многоплановости процесса отказа от религиозно-мотивированного экстремизма привело к тому, что программы стали называться программами по разъединению, дерадикализации, реабилитации (на английском DDR), затем программами по разъединению, дерадикализации, реабилитации, реинтеграция (на английском DDRR), чтобы охватить все составляющие данного процесса.

Новый импульс дискуссиям о религиозном компоненте в обсуждаемых программах придала необходимость работы по дерадикализации, реабилитации и реинтеграции с репатриантами или самовозвращенцами из так называемого «Исламского государства», среди которых большую часть составляют женщины и дети, что требует пересмотра существующих программ, как тех, которые ключевую роль отводят теологическому переубеждению, так и других, чьи усилия сосредоточены на реинтеграции в общество.

Методология, методы и материалы

В качестве методологии исследования был применен междисциплинарный подход, что обусловлено междисциплинарностью темы исследования. Исходя из этого, для достижения цели и задач исследования для анализа были использованы следующие материалы. Первое - первичные данные, полученные в результате полевой работы, предполагающей включенное наблюдение и проведение полуструктурированных интервью со специалистами, вовлеченными в процесс дерадикализации и реабилитации (октябрь-декабрь 2020 года). Второе - методические пособия и рекомендации казахстанских специалистов, участвующих в данных программах и, соответственно, обобщающие опыт своей работы с последователями и жертвами религиозно-мотивированного экстремизма. Третье - вторичные материалы, включающие статьи психологов, политологов, исламоведов, религиоведов, которые описывали разные страновые программы дерадикализации и реабилитации, включая и казахстанский подход.

Результаты

Роль религии в программах дерадикализации и реабилитации: страновой анализ

В целом исследователи выделяют два основных подхода к программам дерадикализации и реабилитации, различие которых обусловлено ролью религиозного

компонента. Первый подход ряда стран Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии, который предполагает в качестве центрального элемента теологическое переубеждение или переобучение. Данный подход исходит из того, что главной причиной вовлечения в религиозно-мотивированный экстремизм является неправильное понимание ислама. Соответственно, посредством диалога с исламскими служителями, теологами, исламскими учеными возможно убедить участников программы в том, что они неправильно понимают ислам и привести их к официальному исламу, доминирующему в стране (Dalgaard-Nielsen, 2013:100). В программах, основанных на этом подходе, осуществляется психологическая реабилитация и меры по социализации и реинтеграции, но они носят подчиненный характер.

Второй подход представлен программами европейских стран, в которых религиозный компонент включен в незначительной степени или отсутствует. Данный подход исходит из того, что причиной вовлечения в религиозно-мотивированный экстремизм является не неправильная интерпретация ислама, а проблемы с интеграцией мусульман в общество и связанные с этим психологические и социальные трудности. Поэтому в программах европейских стран меньше внимания уделяется теологическому переубеждению, а акцент сделан на психологическом консультировании и формировании новых социальных связей за пределами экстремистской группы, на содействии интеграции в общество (Dalgaard-Nielsen, 2013:100; Rabasa, 2010:21).

На наш взгляд, релевантным будет выделение третьего подхода, представленного программой дерадикализации и реабилитации Сингапура, которая представляет собой более комплексный подход с комбинированием разных компонентов.

В страновом разрезе наиболее репрезентативным примером первого подхода является Программа консультирования по переубеждению и реабилитации в Саудовской Аравии, которая привлекла внимание мирового сообщества и широко обсуждалась учеными и экспертами. Данная программа реализовывалась с 2003 года в рамках парадигмы «войны идей», согласно которой радикальным интерпретациям ислама противопоставлялось правильное понимание ислама, которое представляла официальная государственная версия ислама. Программа консультирования направлена на дерадикализацию экстремистов с целью помочь им «покаяться и отказаться от террористической идеологии» (Boucek, 2008:213). Консультативным комитетом, который руководит программой в Саудовской Аравии, было проведено в 2005 году исследование, включающее 639 заключенных, отбывающих сроки за религиозно-мотивированный экстремизм, в ходе которого выяснилось, что большинство не имеет религиозного образования, имеет мало знаний об исламе, неполное и неправильное понимание ислама, что, по мнению авторов исследования, привело к дальнейшей радикализации (Boucek, 2008: 215-216). Соответственно, самым многочисленным в Консультативном комитете был Религиозный подкомитет, включающий 150 имамов, мусульманских ученых и университетских профессоров, которые выполняли главную задачу - теологическое консультирование и диалог с заключенными. Теологическое консультирование является центральным элементом программы дерадикализации и реабилитации в Саудовской Аравии. Доминирование религиозного компонента в

Саудовской Аравии не исключает психологических консультаций со сторонниками экстремизма и социальной помощи им и их семьям, которую оказывает Психологический и социальный подкомитет с 50 психологами, психиатрами, социальными работниками в штате. Также в рамках Консультативного комитета функционирует подкомитет безопасности, который оценивает заключенных с точки зрения их угрозы для безопасности и дает рекомендации по их освобождению на основе информации всех задействованных в Комитете специалистов. Подкомитет по СМИ занимается информационно-пропагандистской и образовательной деятельностью с целью противодействия распространению экстремистских идей (Boucek, 2008:217-220).

Позитивный отклик исследователей и экспертов вызвали следующие черты Программы консультирования. Первое: это доброжелательная, лишенная обвинительного настроя установка государственных структур Саудовской Аравии и всех специалистов программы по отношению к ее участникам. Второе: форма проведения теологических консультаций в виде живого разговора и дискуссий, а не в авторитарном стиле монолога и указаний. Третье: дополнение теологического переубеждения психологическими консультациями и социальной поддержкой семьи, а также содействие реинтеграции участников в общество, обеспечение новых социальных связей после освобождения. Четвертое: регуманизация бывших экстремистов через отношение к ним как к людям, совершивших ошибку. (Lankford, 2011:129).

После освобождения из заключения сопровождение участников программы продолжается, они посещают учебные кружки при мечетях, при необходимости встречаются с теологами, а также получают социальную поддержку. Саудовские власти утверждают, что эффективность их программы составляет 80-90%, но проверить реальность данных цифр и успех программы трудно из-за отсутствия доступа к мониторингу программы.

Второй подход, на котором основано большинство европейских программ дерадикализации и реабилитации, релевантно представлен в известной Орхусской модели, охватывающей как превентивную работу, направленную на молодежь, так и дерадикализацию последователей насильственного экстремизма. Эта программа разработана и применяется в Дании. Согласно этой модели, главный фактор риска, способствующий радикализации – это социальная и культурная изоляция, которая не дает возможности человеку реализовать фундаментальные жизненные стремления к достойной жизни, что возможно только при участии в жизни общества, встроенности в широкий социальный контекст (Bertelsen, 2017: 251). Поэтому, как отмечает один из разработчиков теории и методологии Орхусской программы П. Бертельсен: «Подход Орхусской модели основан на принципе инклюзивности, который можно определить как значимое участие в общей культурной, социальной и общественной жизни» (Bertelsen, 2017: 242). В 2013 году была запущена специальная программа для дерадикализации возвращающихся на родину участников экстремистских организаций, цель которой - помочь им отказаться от религиозно-мотивированного экстремизма и реинтегрироваться в общество, в повседневную социальную жизнь. В рамках данной программы проводится психологическое консультирование, предоставляется помощь в вопросах, касающихся

медицинского обслуживания, жилья, профессионального обучения, трудоустройства. Также большое внимание уделяется интеграции в социальные сети через семью, школу, работу, досуг и т.д. В рамках Орхусской модели дерадикализации детально разработаны методы психологического консультирования на основе выдвинутой датскими психологами теории, которую они обозначили как психологию жизни. В соответствии с ключевыми положениями психологии жизни психологическое консультирование и социальная поддержка в данной программе направлены на формирование жизненных навыков, чтобы справляться с фундаментальными жизненными задачами (Bertelsen, 2017: 246). В превентивной части Орхусской программы применяются следующие ключевые элементы: выявление людей, уязвимых к радикализации; наставничество; включение в процессы превенции и дерадикализации семьи; семинары, нацеленные на повышение осведомленности о рисках радикализации; диалог с мусульманскими общинами, организациями, мечетями. Слово религиозный/мусульманский использовалось при описании Орхусского подхода только в связи с критериями отбора наставников, которые отбирались с учетом «знаний о различных культурных и социальных средах, а также политических и религиозных знаний» (Bertelsen, 2017: 243-244), а также когда говорилось о диалоге с мусульманскими общинами. В рамках Орхусской модели возможным стало применение религиозного наставничества. Религиозный компонент в виде обязательных систематических религиозных занятий или теологических консультаций в данной программе не присутствует. Соответственно, теологический диалог по формату Саудовской модели переубеждения и реабилитации не использовался в работе с возвратившимися сторонниками религиозно-мотивированного экстремизма.

Третий подход к программам дерадикализации и реабилитации представлен Сингапуром. Как отмечают исследователи А. Рабаса, С.Петтион, Дж. Гес, Ч. Боучек, Сингапурская программа является самой комплексной из всех программ по дерадикализации и реабилитации (Rabasa, 2010: 95). Данная программа включает несколько взаимосвязанных компонентов: психологическая реабилитация, религиозная реабилитация, социальная реабилитация и участие мусульманской общины Сингапура. С последователями религиозно-мотивированного экстремизма психологи в тюрьмах Сингапура работают на системной основе, диагностируя, консультируя, оценивая прогресс. Для повышения эффективности своей работы психологи разрешают семьям посещать заключенных, считая, что это имеет терапевтический эффект. Кроме того, выстраиваются доверительные отношения как с самим участником программы, так и с его семьей. Религиозная реабилитация проводится по модели теологического диалога. Для этого была создана специальная группа религиозной реабилитации (ГРР) из авторитетных мусульманских учителей и ученых, которые проводят теологические консультации с участниками программы с целью изменить радикальное толкование ислама на официальную интерпретацию ислама, характерную для этого региона. ГРР не только проводит теологические консультации, но и разработала пособия по религиозному консультированию и проводила тренинги для сотрудников. Социальная реабилитация как значимый компонент программы предполагает предоставление возможности обучаться на курсах для развития профессиональных навыков, чтобы

после освобождения участник программы мог трудоустроиться. Сопровождением участника программы после освобождения занимается специально созданная общественная группа, которая обеспечивает психологическую поддержку семьи. Для работы с семьями привлекаются различные мусульманские общественные организации, которые действуют по модели «усыновить семью и молодежь» (Rabasa et al., 2010: 102), оказывая социальную поддержку семьи и детей участника программы: финансовая помощь, субсидирование образования детей, профессиональное обучение супруги, помощь с трудоустройством после освобождения заключенного. Вовлечение мусульманского сообщества является важным компонентом программы, который позволяет содействовать реинтеграции участника программы в общество после освобождения, а также способствовать устойчивости мусульманской общины Сингапура к экстремистской идеологии.

В представленных трех подходах роль религиозного компонента в программах по дерадикализации и реабилитации является разной. В программе по переубеждению и реабилитации Саудовской Аравии религиозный компонент в виде теологического диалога является ключевым. Во многих европейских странах в программах дерадикализации и реабилитации главный акцент делается на обеспечение реинтеграции последователя религиозно-мотивированной экстремизма в общество, а религиозный компонент включен как второстепенный. Так, в Орхусской программе в Дании религиозный компонент, присутствующий в форме наставничества и работы с мусульманскими общинами, подчинен психологической и социальной реабилитации. Программа Сингапура является более сбалансированной в том смысле, что в ней важную роль играет религиозный компонент в виде религиозной реабилитации, а также другие элементы программы, в частности, психологическая и социальная реабилитация и вовлечение мусульманского сообщества.

Развитие казахстанской программы: теологическое переубеждение и поворот к психологии

Казахстанскую программу по дерадикализации и реабилитации приверженцев религиозно-мотивированного экстремизма мы попытаемся рассмотреть в развитии, так как осуществление гуманитарной операции «Жусан» по возвращению казахстанских граждан из зон террористической активности стало вызовом для нее и способствовало переосмыслению прежней модели и внесение в нее определенных изменений. Соответственно, развитие казахстанской программы по дерадикализации и реабилитации мы условно разделим на два период: первый период – с 2011 по 2018 годы, второй период – с 2019 по настоящее время.

После серии террористических актов в 2011 году в Казахстане активно начала проводиться работа по дерадикализации и реабилитации приверженцев религиозно-мотивированного экстремизма, как правило мужчин, отбывающих тюремные сроки. На основе практического опыта работы в пенитенциарной системе была сформирована казахстанская модель дерадикализации и реабилитации, которая имеет много общего с

Йеменской моделью теологического диалога (Rabasa et al., 2010:46-56) и вышеописанной Программой консультирования по переубеждению и реабилитации в Саудовской Аравии, где религиозный компонент является доминирующим.

Подтверждением адаптации модели теологического переубеждения в Казахстане является, во-первых, общее видение программы как преимущественно дерадикализации, методы, приемы, рекомендации, изложенные в методических пособиях и руководствах по работе со сторонниками религиозно-мотивированного экстремизма, подготовленных до 2018 года. Во-вторых, кадровый состав общественных объединений, фондов, которые были вовлечены государством в данную работу. Например, ОФ «Информационно-пропагандистский и реабилитационный центр «Акниет» (далее ОФ «Акниет»), выполнявший государственные проекты в этой сфере и имеющий большой опыт работы по дерадикализации и реабилитации в тюрьмах, в своей деятельности опирался на теологов, которые и составляли основной штат организации. В-третьих, рост числа государственных грантов на специальности «Исламоведение и теология», которая в Казахстане выпускает специалистов по исламской теологии, увеличение количества теологов в организациях, задействованных в казахстанской программе по дерадикализации и реабилитации, а также в превентивной работе.

Методическое пособие «Адресная дерадикализация», подготовленное ОФ «Акниет», по сути, содержит изложение казахстанского подхода как теологического переубеждения. В качестве причины радикализации в пособии указано: «специалисты по реабилитации должны понимать, что к псевдорелигиозному радикализму приводят смысловые манипуляции некоторыми исламскими терминами и понятиями в деструктивных и корыстных целях» («Адресная дерадикализация», 2017:5). Первоочередной задачей адресной дерадикализации, согласно пособию, является переубеждение приверженца и исправление радикальных взглядов («Адресная радикализация», 2017: 45). Большая часть пособия посвящена теологическому объяснению того, как были искажены интерпретации исламских понятий и как нужно их исправить и привести приверженца экстремистских взглядов «к лояльности казахстанским религиозным традициям – ханафитскому мазхабу и матуридитскому вероучению, а также светскому общественно-политическому укладу и принятию казахстанского патриотизма» («Адресная радикализация», 2017: 47). Психологические аспекты дерадикализации и реабилитации указываются в методическом пособии в отношении того, что нужно учитывать психологические особенности сторонников экстремисткой идеологии, но акцент делается на психологических манипуляциях вербовщиков, зомбировании («Адресная радикализация», 2017: 37-38), а не на психологии личности экстремиста или кризисной психологии. Системное психологическое консультирование как часть программы в этом пособии не отражено, а те элементы психологии, которые упоминаются, полностью подчинены теологическому переубеждению. Социальная реабилитация упоминается один раз как ре-адаптация к жизни в реальных условиях («Адресная радикализация», 2017: 48), но присутствует понятие ре-социализации, подчиненное также теологическому компоненту.

Яркой иллюстрацией модели теологического переубеждения является книга с названием «Исправление кривизны в вопросах имана и куфра», один из авторов

которой являлся руководитель ОФ «Акниет» А.Ф. Шауметов. В этой книге детально рассматриваются четыре теологические темы, которые неправильно понимаются радикальными мусульманами, а «исправление в этих вопросах – это обязанность людей знающих» (Избаиров, 2017:5). Известный казахстанский теолог А. Сабдин подготовил «Методическое пособие для специалистов по переубеждению и адаптации приверженцев деструктивных и радикальных идей», обобщив в нем трехлетний интенсивный полевой опыт работы ОО КРЦ «Ансар» (г. Актобе) с религиозными радикалами и экстремистами из Актюбинской области, в том числе в исправительных учреждениях. В Методическом пособии даются практические рекомендации с подробными разъяснениями этапов и методов теологического переубеждения и трудностей, которые может встретить теолог в своей работе. А. Сабдин в результате осмысления опыта теологического переубеждения приходит к выводу, что теологическая работа должна быть дополнена социальной реабилитацией, что позволит значительно повысить эффективность усилий по переубеждению. Приведем его слова: «В плане изменения дискурса, социальная реабилитация - очень важный и один из немногих эффективных методов адаптации и социализации радикала. Следовательно, успешность индивидуальной теологической работы специалиста тесно связана с работой по социальному устройству радикала: это помощь в трудоустройстве, забота о близком осужденного, организация религиозных досуговых мероприятий…» (Сабдин, 2014: 55).

В рассматриваемый первый период развития казахстанской программы дерадикализации и реабилитации психологи тоже вовлекались в работу с приверженцами религиозно-мотивированного экстремизма. Данные психологи стали обращать внимание на психологические факторы радикализации, составление социального профиля радикала. Так, в своем выступлении руководитель на тот момент отдела психологической помощи Центра изучения проблем религии при акимате г. Астаны Л. Койшиева приводит социальный и психологический профиль последователей радикальной идеологии, данный психологом Л. Шакимовой (Койшиева, 2018:23-24). Психологической работой с данной категорией людей занимался также Центр анализа и развития межконфессиональных отношений в г. Павлодаре под руководством Г. М. Раздыковой. В то же время следует отметить, что в выступлениях на разных конференциях и форумах на этом этапе сами психологи делали большой акцент на теологию, а не на психологические методики работы с носителями радикальных и экстремистских идей (Раздыкова, 2018:37-39, 41-43).

Все вышеприведенное позволяет прийти к выводу, что на тот период психологической реабилитации как важного полноценного компонента общей казахстанской программы дерадикализации и реабилитации приверженцев религиозно-мотивированного радикализма и экстремизма не прослеживается, хотя психологические аспекты присутствовали. Доминирующим в казахстанском подходе к дерадикализации реабилитации оставалось теологическое переубеждение, а дискурс «войны идей», как и в программе Саудовской Аравии, занимал ключевое место во всех публичных обсуждениях и методических пособиях. Кроме того, в количественном отношении среди психологов было мало специалистов, работающих в этом поле.

Гуманитарная операция «Жусан» по возвращению казахстанских граждан из зон террористической активности стала серьезным вызовом сложившейся на тот момент программе дерадикализации и реабилитации. По официальным открытым источникам, были возвращены 607 казахстанских граждан, большинство из которых женщины (157) и дети (413, включая 34 сироты). Если до операции «Жусан» основной категорией программы по дерадикализации и реабилитации были мужчины, то теперь необходимо было выстраивать реабилитационную работу в отношении женщин и детей. Следует отметить, что с женщинами-репатриантами и их детьми в реабилитационном лагере возле г. Актау сразу после их возвращения работала мультидисциплинарная команда, включавшая разных специалистов: юристы, медицинские работники, психологи, социальные работники, теологи и религиоведы. Кроме того, в институциональном отношении был реализован межведомственный подход во взаимодействии с неправительственными организациями, среди которых были социально-ориентированные, такие, как Фонд «Право» под руководством О.В. Рыль, и теологической направленности, как вышеуказанный ОФ «Акниет». Это помогло обеспечить более комплексный подход в проведении работы. По результатам нашего исследования, проведенного в конце 2020 года, мы разделили процесс реабилитации на три этапа (Шаповал, 2021). Первый этап – адаптационный, когда был начат процесс документирования, проводилась диагностика с целью определить потребности репатриантов в документировании, медицинском лечении, психологической поддержке, базовых материальных потребностях, а также степень их вовлеченности в экстремистскую идеологию ИГИЛ. Этот этап осуществлялся в реабилитационном лагере «Фламинго» возле г. Актау. Второй этап – это первичная реабилитация и ресоциализация, в ходе которой было проведено документирование и этим обеспечен доступ ко всем медицинским, социальным и образовательным услугам государства, психологическое консультирование, социальная реабилитация для получения женщинами и детьми необходимых навыков для реинтеграции в жизнь казахстанского общества. Этот этап длился год и проводился на базе неправительственной организации Фонд «Право» и филиалов Фонда – центров «Шанс» в регионах, которые имели большой опыт работы с детьми, попавшими в трудную жизненную ситуацию, и располагали штатом юристов, психологов и социальных работников. Также ими привлекались теологи. Третий этап – реинтеграция в общество, который проводился в регионах проживания женщин «Центрами исследований проблем религий» при акиматах городов, в которых действуют отделы по реабилитации, где большинство составляют теологи. Следует отметить, что теологи ОФ «Акниет» участвовали в работе с возвращенцами с первого этапа адаптации в реабилитационном лагере, проводя работу по теологическому переубеждению. На наш взгляд, привлечение для реабилитационной работы с репатриированными женщинами и их детьми НПО, имеющего большой опыт работы оказания социально-психологической помощи на первом и втором этапе, позволило реализовать комплексный и междисциплинарный подход в работе с женщинами и детьми.

Работа с женщинами-репатриантками уже на этапе их диагностики показала, что факторы вовлечения женщин в идеологию религиозно-мотивированного экстремизма

являются комплексными и не могут быть сведены только к низкому уровню религиозной грамотности. Как показал Е. Карин и подтвердило наше исследование, значительную роль играли психологические факторы, берущие начало в семье (Карин, 2020:172), кризис идентичности и поиск принадлежности к группе, тяжелый этап в жизни и другие, которые, наряду с низким уровнем религиозных знаний, сделали их уязвимыми для идей радикальных проповедников. Женщины и дети рассматриваются государством как жертвы, пострадавшие от террористической деятельности. Таким образом, казахстанская модель теологического переубеждения нуждается в пересмотре и включении в качестве системных компонентов психологическое консультирование и сопровождение, социальную реабилитацию и работу с социальным окружением.

Работа специалистов в гуманитарной операции «Жусан» выявила, во-первых, нехватку психологов, которые бы, с одной стороны, владели компетенциями в области кризисной психологии, с другой стороны, - основами религиозных знаний. Во-вторых, недостаток у теологов психологических компетенций, что повысило бы эффективность их работы. В-третьих, вопросы, связанные с реабилитацией и реинтеграцией детей из зон террористической активности, где также нужны специальные психологические знания для работы с ними психологов, а также, в случае необходимости, для вмешательства теологов и религиоведов. В настоящий момент основной объем работы с детьми ведется школьными психологами, которым нужно овладеть новыми психологическими подходами, методами, приемами в работе с данной категорией людей.

На сегодняшний день, на наш взгляд, казахстанская программа дерадикализации, реабилитации и реинтеграции развивается в направлении усиления психологической компоненты. Маркерами таких изменений являются следующие. Во время интервью с нами в 2020 г. руководитель ОФ «Акниет» А. Ф. Шауметов рассказал, что на базе Фонда создан Центр психологической помощи, куда привлечены для работы с приверженцами религиозно-мотивированного экстремизма и для превентивной работы психологи. А.Ф. Шауметов, хотя настаивал на ключевой роли религиозно-идеологического фактора при радикализации, однако, указал на необходимость психологической работы с женщинами-репатриантками. В данном Фонде в 2019 году было подготовлено авторским коллективом теологов и психологов методическое пособие «Теологические и психологические аспекты дерадикализации и реабилитации лиц, вернувшихся из зон террористической активности», где содержится анализ опыта работы в гуманитарной операции «Жусан» и указаны проблемные зоны, в частности, нехватка психологов с необходимыми компетенциями для работы с данной категорий людей, опытных теологов, учебно-методического обеспечения процесса дерадикализации и реабилитации. Психологическую компоненту процесса дерадикализации, реабилитации и реинтеграции активно развивает «Центр анализа и развития межконфессиональных отношений» (г. Павлодар) под руководством Г.М. Раздыковой.

Следующим маркером «поворота к психологии» также является открытие в 2023 году при поддержке Комитета по делам религии Министерства культуры и информации Республики Казахстан (далее КДР МКИ РК) междисциплинарной магистерской образовательной программы по «Психологии религии», которая направлена на

формирование у студентов мультидисциплинарных компетенций для работы с последователями и жертвами религиозно-мотивированного экстремизма.

Также в настоящий момент в сфере дерадикализации и реабилитации наблюдается большой интерес к исламской психологии и возможности ее применения. Так, при одобрении КДР МКИ РК опубликована книга по исламской психологии (Сулейманов, 2022), что свидетельствует о намерении развивать данное направление.

Казахстанский подход к дерадикализации и реабилитации в связи с проведением гуманитарной операции «Жусан» вызвал большой международный интерес, что также способствовало усилению психологической составляющей казахстанской программы. Так, был инициирован совместный проект правительства Казахстана и Госдепартамента США по вопросам реабилитации возвращенных женщин и их детей. В рамках этого проекта профессор психиатрии Иллинойского университета (г. Чикаго) Стивен Вейн (S. Weine) и эксперт Школы международных отношений имени Эллиота Университета Дж. Вашингтона Ноа Такер проводили серию семинаров в 2022-2023 годах по обмену опытом и обучению казахстанских специалистов, задействованных в работе с женщинами-репатриантами и их детьми. Основной фокус был сделан на психологическом консультировании и сопровождении данной категории людей.

В 2022 - начале 2023 года в рамках Международного проекта ЮНИСЕФ-Казахстан и ЕНУ им. Л.Н. Гумилева были проведены обучающие тренинги для школьных психологов и других специалистов, работающих с детьми, возвращенными из зон террористической активности, для овладения лучшими практиками в сфере психологической диагностики, консультирования и поддержки данной категории детей на тему «Создание и поддержка национального центра ресурсных групп по вопросам образования психосоциальной поддержки и психического здоровья детей и их семей и создание Национального центра ресурсных групп по вопросам образования, психосоциальной поддержки и психического здоровья детей и их семей».

Все вышеуказанное позволяет нам прийти к выводу о том, что после гуманитарной операции «Жусан» начался процесс переосмысления казахстанской программы дерадикализации и реабилитации, которая ранее адаптировала во многом Ближневосточную модель теологического переубеждения. Хотя на сегодняшний день религиозный компонент продолжает играть ключевую роль в казахстанском подходе к дерадикализации и реабилитации, однако заметно усиливается психологическая составляющая, что мы обозначили как «поворот к психологии».

Религиозная составляющая в программах дерадикализации и реабилитации на современном этапе: поиск сбалансированного подхода

Переосмысление программ дерадикализации и реабилитации в связи с самостоятельным возвращением или репатриацией людей с территорий, ранее находящихся под контролем террористической организации «Исламское государство», происходит не только в Казахстане, но и в мире. Как отмечает команда американских ученых: «Поскольку правительства репатриировали из Сирии больше женщин и

детей, чем мужчин, существует неотложная необходимость в разработке программ, которые отвечают потребностям этих демографических групп» (Heidi Ellis, 2023:2). Соответственно, переосмысление и развитие существующих страновых программ дерадикализации и реабилитации осуществляется в направлении поиска моделей, подходов, методов, передовых практик, которые бы были эффективны в работе с женщинами и детьми.

На основе анализа различных программ реабилитации ученые Хейди Эллис, М. Кинг, Э. Кардели и другие предложили пятиэтапную модель работы с женщинами-репатриантами и их детьми, цель которой не просто реинтегрировать их в общество, но достичь устойчивости и минимизации риска рецидивов на протяжении жизни. Данные исследователи назвали эту модель «5R», что переводится как «пять р» и включает следующие этапы: репатриацию (repatriation), расселение (resettlement), реинтеграцию (reintegration), реабилитацию (rehabilitation), устойчивость (resilience). На каждом этапе они предлагают показавшие свою эффективность методы и практики, которые адаптированы к возрасту, полу, жизненному опыту, текущему контексту.

В рамках цели настоящей статьи, не имея возможности останавливаться на изложении «5R» модели, мы отметим, что, по сравнению с другими западными программами, данный подход обращает внимание на религиозный фактор и включает религиозный аспект, хотя и в незначительной степени. Авторы программы, давая рекомендации по реабилитации как четвертому этапу «5R» модели, отмечают необходимость работы с мировоззрением репатриантов с целью сделать его более открытым, восприимчивым к альтерантивным точкам зрения, толерантным. Здесь допускается участие теологов и местных религиозных лидеров, а также религиозное наставничество. Они отмечают: «Участие в программе религиозного настаничества может еще больше подчеркнуть несоответствие между экстремистской идеологией и другими интерпретациями ислама, что может способствовать отходу от экстремизма и развитию критического мышления» (Heidi Ellis, 2023:13). Этот наставник должен быть авторитетным и легитимным в глазах приверженцев религиозно-мотивированного экстремизма.

Наиболее активно в последние годы развивается гендерно-чувствительный подход к реабилитации женщин-репатриантов и их детей. Сторонники гендер-чувствительного подхода указывают на необходимость при планировании и реализации процесса реабилитации репатриантов из зон террористической активности учитывать, что пребывание в этих зонах может по-разному воздействовать на мужчин/мальчиков и на женщин/девочек, соответственно, с учетом данной разницы необходимо выстраивать стратегию реабилитации и реабилитационные мероприятия. В основе дерадикализации, реабилитации и реинтеграции, согласно гендерно-чувствительному подходу, должны быть принципы прав человека, гендерной справедливости и равенства, расширения прав и возможностей женщин и расширение участия женщин в различных социальных, политических программах, включая программы по реабилитации, а также стимулирование женского лидерства. Реабилитация предполагает слушание голосов женщин и их соучастие в программе реабилитации и реинтеграции. Методы работы, состав персонала и его компетенции должны отвечать гендерно-чувствительным принципам (Brown, 2021:4;

Ndung`u, 2017: 3-4). Специального внимания религиозному компоненту в программах дерадикализации и реабилитации описанный подход не уделяет.

Также важным направлением в дальнейшем развитии программ дерадикализации и реабилитации является психологическая и социальная поддержка детей для их успешной интеграции в общество, поиск лучших практик в работе с детьми. Религиозный компонент здесь не акцентируется, хотя в последние годы появились публикации, где ставится вопрос о религиозно-идеологической составляющей опыта детей, которая может повлиять на процесс реабилитации и реинтеграции (Cook, 2023:42-69).

В целом поиски экспертов и исследователей направлены на формирование сбалансированного подхода, который учитывал бы комплекс факторов вовлечения в религиозно-мотивированный экстремизм, особенности разных категорий последователей экстремистской идеологии, чтобы достичь не только успешной дерадикализации, реабилитации и реинтеграции, но и устойчивости к рискам повторной радикализации.

Заключение

Проанализировав роль религиозного компонента в различных программах дерадикализации и реабилитации, мы выделили и рассмотрели три подхода. Первый подход, примером которого является Программа консультирования по переубеждению и реабилитации в Саудовской Аравии, предполагает религиозный компонент как ключевую основу. Второй подход, который распространен в большинстве европейских стран и представлен Орхусской моделью дерадикализации и реабилитации (Дания), в незначительной степени включает религиозный компонент в виде возможности религиозного наставничества и диалога с мусульманской общиной. Теологическое переубеждение через теологический диалог или занятия по религиозным вопросам отсутствует в Орхусской модели. Третий подход, которые мы выделили, является более комплексным и реализуется в Сингапуре. Данный подход отличается взаимодействием психологической, религиозной, социальной реабилитаций и вовлечением мусульманского сообщества.

Казахстанская программа дерадикализации и реабилитации имеет много общего с программой Саудовской Аравии, так как центральное место в ней занимает теологическое переубеждение. После гуманитарной операции «Жусан» по возвращению казахстанских граждан из зон террористической активности, среди которых большинство были женщины и дети, началось переосмысление прежней модели и «поворот к психологии».

В настоящее время в мировом научном и академическом сообществе идет поиск сбалансированного подхода к дерадикализации и реабилитации последователей и жертв религиозно-мотивированного экстремизма, чтобы разработать эффективную реабилитацию женщин и детей. Нами была рассмотрена «5R» модель, в которой уделяется внимание религиозному компоненту в виде наставничества. Разработка гендерно-чувствительного подхода к реабилитации женщин и детей пока происходит без специального внимания к религиозному дискурсу.

Список литературы

Bertelsen P. Danish Preventive Measures and De-Radicalization Strategies: The Aarhus Model. // Panorama. Insight into Asian and European Affairs. № 1. 2015.– Pp. 241-253.

Boucek Ch. Extremist re-education and rehabilitation in Saudi Arabia// Bjorgo T., Horgan J.G. Leaving Terrorism behand. Individual and Collective Disengagement. London: Routledge, 2008.

Brown K.E., Mohammed F.M. Gender-Sensitive Approaches to FTF Child Returnee Management, ICCT, 2021. – 23 p.

Cook J., Vale G. From Daesh to 'Diaspora': Tracing the Women and Minors of Islamic State. Report of ICSR. – London: King's College, 2018 – 72 p.

Cook J. Distinguishing Children From ISIS-Affiliated Families in Iraq and Their Unique Barriers for Rehabilitation and Reintegration//Perspectives on Terrorism. ––№3 (17). 2023.– P. 42- 69.

Dalgaard-Nielsen A. Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches //Studies in Conflict&Terrorism. – 2013.– P. 99-115.

Ellis B. H., King M., Cardeli E., Christopher E.

Davis S., Yohannes S., Bunn M., McCoy J., Weine S. Supporting Women and Children Returning from Violent Extremist Contexts: Proposing a 5R Framework to Inform Program and Policy Development // Terrorism and Political Violence Mar. 2023. – P. 425-454.

Horgan J. Individual disengagement. A psychological analysis// Bjorgo T., Horgan J.G. Leaving Terrorism behand. Individual and Collective Disengagement. London:Routledge, 2008. – P.17-29.

Horgan J., Altier M.B. The Future of Terrorist De-Radicalization Programs//Georgetown Journal of International Affairs. № 2 (13). 2012. – P. 83-90.

Koehler D. Understanding Deradicalization. Methods, tools and programs for countering violent extremism/ London and New York: Routledge, 2017. – 322 p.

Lankford A., Gillespie K. Rehabilitating Terrorists Through Counter-Indoctrination: Lesson Learned from Saudi Arabia Program// International Criminal Justice Review–– 21(2). 2011. – P. 118-133.

Ndung`u I. and Shadung M. Can a gender approach improve responses to violent extremism. – ISS, 2017. – 18 p.

Rabasa A., Pettyiohn S.L., Ghes J.J., Boucek Ch. Deradicalizing Islamist

Extremists. - Pittsburgh, 2010. – 244 p.

Roy, O. Jihad and Death. The Global Appeal of Islamic State. London: Hurst&Company. 2017. – 159 pp.

«Адресная дерадикализация»: методическое пособие. – Астана, Некоммерческое акционерное общество «Центр поддержки гражданских инициатив», 2017. – 66 с.

Избаиров А.К., Досмагамбетов Е.А., Шауметов А.Ф. Исправление веры в вопросах имана и куфра. – Астана: Некоммерческое акционерное общество «Центр поддержки гражданских инициатив», 2017. – 112 с.

Карин Е. Операция «Жусан». Кого и почему вернули из Сирии? -. – Алматы: Print House Gerona, 2020. – 272 с.

Қойшиева Л. Деструктивті діни ағымдар қызметінен зардап шеккендерге оңалту шаралары// Укрепление светских принципов – основа противодействия экстремистской идеологии .– Караганда, 2018. – С. 19-37.

Раздыкова Г.М. «Деструктивная сущность салафизма»// Укрепление светских принципов – основа противодействия экстремистской идеологии. – Караганда, 2018. – С. 37-39.

Сабдин А. Методическое пособие для специалистов по переубеждению и адаптации приверженцев деструктивных и радикальных идей исламского толка. Теология. – Актобе, 2014. – 60 с.

Сүлейменов Д. Ислам психологиясы. – Алматы: «Самға» баспасы, 2022. –328 б.

Теологические и психологические аспекты дерадикализации и реабилитации лиц, возвратившихся из зон террористической активности (гуманитарная операция «Жусан»): методическое пособие. – Нур-Султан: Общественный фонд «Информационно-пропагандистский и реабилитационный центр «Акниет», 2019. – 84 с.

Шаповал Ю.В. Подход и опыт Казахстана в Казахстанский подход к реабилитации и реинтеграции репатриантов. – Нур-Султан, 2021 https://documents.sfcg.org/wp-content/uploads/2021/08/KZ-approach-and-experience-in-rehabilitation-of-repatriates-RU.pdf. Дата обращения 02.05.2024.

Шаповал Юлия

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Діни экстремизмнің құрбандары мен ерушілерін дерадикализациялау және оңалту бағдарламаларындағы діни компонент: әлемдік және қазақстандық тәжірибе

Аңдатпа. Мақалада діни экстремизмнің құрбандары мен ерушілерін дерадикализациялау және оңалтудың әртүрлі бағдарламаларындағы діни компоненттің рөлі қарастырылады. Автор дерадикализация және оңалту бойынша жұмыстарды жүргізудің үш тәсілін анықтайды. Бірінші тәсіл – діни компонент үшін шешуші рөл атқаратын теологиялық сендіру моделі. Екінші тәсілде – діни компонент бөлігі аз немесе мүлдем жоқ. Еуропа елдеріндегі дерадикализация, оңалту және реинтеграция моделі. Үшінші тәсіл – барлық компоненттер пропорционалды түрде ұсынылған кешенді дерадикализация және оңалту үлгісі. Қазақстандық бағдарламаны талдау оның теологиялық сендіру моделімен ортақ белгілерін көрсетті. Қазақстан азаматтарын Сириядағы лаңкестік әрекет аймақтарынан қайтару бойынша «Жусан» гуманитарлық операциясынан кейін дерадикализация және оңалту бағдарламасының психологиялық құрамдас бөлігін күшейту туралы айтуға мүмкіндік беретін «психологияға бет бұру» басталды. Қазіргі уақытта әлемде радикалдану факторларының күрделілігін, бағдарламаға қатысушылардың жынысын, жасын және өмірлік тәжірибесін ескеретін дерадикализация мен оңалтудың теңгерімді тәсілі іздестірілуде. Бұл сәтті оңалту мен реинтеграцияға қол жеткізіп қана қоймай, қайта радикалдану қаупіне қарсы тұруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: дерадикализация және реабилитация, діни компонент, діни негіздегі экстремизм, «психологияға бет бұру».

Shapoval Yulia
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Religious Component in Deradicalization and Rehabilitation Programs for Followers and Victims of Religiously Motivated Extremism: World Experience and Kazakhstan

Abstract. The article examines the role of the religious component in various deradicalization and rehabilitation programs for the followers and victims of religiously motivated extremism. The author identifies three approaches to deradicalization and rehabilitation work. The first approach is the theological re-education model with the key role of the religious component. The second approach is the model of deradicalization, rehabilitation and reintegration in the European context in which the religious component is insignificant or absent. The third approach is the model of comprehensive deradicalization and rehabilitation in which all components are proportionally represented. The analysis of the Kazakhstani program has shown its similarities with the model of theological re-education. After the humanitarian operation "Jusan" for the returning Kazakhstani citizens from the zones of terrorist activity in Syria, the "turn to psychology" began, which allows us to speak about the strengthening of the psychological component of the deradicalization and rehabilitation program.

Currently, a balanced approach to deradicalization and rehabilitation is being sought, taking into consideration the complexity of radicalization factors, gender, age and life experience of the participants. This will make it possible to achieve successful rehabilitation and reintegration as well as resistance to the risks of re-radicalization.

Keywords: deradicalization and rehabilitation; religious component; religiously motivated extremism; the “turn to psychology”.

References

«Adresnaya deradikalizaciya». Metodicheskoe posobie. [«Targeted deradicalization». Toolkit]. (Astana, Nekommercheskoe akcionernoe obshchestvo «Centr podderzhki grazhdanskih iniciativ», 2017, 66 s.) [in Russian].

Bertelsen P. Danish Preventive Measures and De-Radicalization Strategies: The Aarhus Model. // Panorama. Insight into Asian and European Affairs. –№ 1. 2015. – P. 241-253.

Boucek Ch. Extremist re-education and rehabilitation in Saudi Arabia// Bjorgo T., Horgan J.G. Leaving Terrorism behand. Individual and Collective Disengagement. London:Routledge, 2008. – P.212-222

Brown K.E., Mohammed F.M. Gender-Sensitive Approaches to FTF Child Returnee Management, ICCT, 2021. – 23 p.

Cook J., Vale G. From Daesh to ‘Diaspora’: Tracing the Women and Minors of Islamic State. Report of ICSR. – London: King’s College, 2018. – 72p.

Dalgaard-Nielsen A. Promoting Exit from Violent Extremism: Themes and Approaches //Studies in Conflict&Terrorism. – 2013. – P. 99-115.

Ellis B. H., King M., Cardeli E., Christopher E.

Davis S., Yohannes S., Bunn M., McCoy J., Weine S. Supporting Women and Children Returning from Violent Extremist Contexts: Proposing a 5R Framework to Inform Program and Policy Development // Terrorism and Political Violence –Mar. 2023. – P. 425-454.

Horgan J. Individual disengagement. A psychological analysis// Bjorgo T., Horgan J.G. Leaving Terrorism behand. Individual and Collective Disengagement. London:Routledge, 2008. – P.17-29.

Horgan J., Altier M.B. The Future of Terrorist De-Radicalization Programs//Georgetown Journal of International Affairs. –№ 2 (13). 2012. – P.83-90.

Izbairov A.K., Dosmagambetov E.A., Shaumetov A.F. Ispravlenie very v voprosah imana i kufra [Correction of faith in matters of iman and kufr]. – (Astana: Nekommercheskoe akcionernoe obshchestvo «Centr podderzhki grazhdanskih iniciativ», 2017, 112 s.) [In Russian]

Karin E. Operaciya «Zhusan». Kogo i pochemu vernuli iz Sirii? [Operation "Jusan". Who was returned from Syria and why?] (Almaty: Print House Gerona, 2020,272 s.) [In Russian]

Koehler D. Understanding Deradicalization. Methods, tools and programs for countering violent extremism/ London and New York: Routledge, 2017. – 322 pp.

Қojshieva L. Destruktivti dini ағymdar қyzmetinen zardap shekkenderge oңaltu sharalary [Rehabilitation measures for victims of activities of destructive religious trends] (Karaganda, 2018, s. 19-37) [In Kazakh]

Lankford A., Gillespie K. Rehabilitating Terrorists Through Counter-Indoctrination: Lesson Learned from Saudi Arabia Program// International Criminal Justice Review–21(2). 2011. – P. 118-133.

Ndung`u I. and Shadung M. Can a gender approach improve responses to violent extremism. – ISS, 2017. – 18 p.

Rabasa A., Pettyiohn S.L., Ghes J.J., Boucek Ch. Deradicalizing Islamist Extremists. - Pittsburgh, 2010 – 244 p.

Razdykova G.M. «Destruktivnaya sushchnost' salafizma» [Destructive essence of Salafism] (Karaganda, 2018, s. 37-39) [in Russian]

Roy, O. Jihad and Death. The Global Appeal of Islamic State. London: Hurst&Company. 2017. – 159 p.

Sabdin A.K. Metodicheskoe posobie dlya specialistov po pereubezhdeniyu i adaptacii priverzhencev destruktivnyh i radikal'nyh idej islamskogo tolka. Teologiya.[A methodological manual for specialists in re-educating and adapting adherents of destructive and radical Islamic ideas. Theology.] (Aktobe, 2014, 60 s.) [In Russian]

Sүlejmenov D. Islam psihologiyasy. [Islamic psychology] (Almaty: «Samға» baspasy, 2022, 328 b.) [In Russian]

Teologicheskie i psihologicheskie aspekty deradikalizacii i reabilitacii lic, vozvrativshihsya iz zon terroristicheskoj aktivnosti (gumanitarnaya operaciya «Zhusan»). Metodicheskoe posobie. [Theological and psychological aspects of deradicalization and rehabilitation of persons returning from zones of terrorist activity (humanitarian operation "Zhusan").] (Nur-Sultan: Obshchestvennyj fond «Informacionno-propagandistskij i reabilitacionnyj centr «Akniet», 2019,84 s.) [In Russian]

Shapoval Yu.V. Podhod i opyt Kazahstana v Kazahstanskij podhod k reabilitacii i reintegracii repatriantov.[Kazakhstan's approach and experience in the rehabilitation and reintegration of repatriates] (Nur-Sultan, 2021) [In Russian]

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Шаповал Юлия Васильевна – Философия ғылымдарының докторы, Дінтану кафедрасының профессоры м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаева к-сі, 2, 100000, Астана, Қазақстан.

Shapoval Yulia – Doctor of Philosophical Sciences, acting professor of Religious Studies department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpaev st., 2, 010000, Astana, Kazakhstan.

Шаповал Юлия Васильевна – доктор философских наук, и.о. профессора кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 100000, Астана, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN: 2616-7255. eISSN: 2663-2489
ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ / RELIGIOUS STUDIES / РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

IRSTI 21.41.41
Research article

https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-342-359

«Churchification of Islam» – a by-product of governance of religion in contemporary nation states

Egdūnas Račius

Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

(E-mail: egdunas.racius@vdu.lt)

Abstract. The article looks at the governance of Islam in contemporary nation states through the prism of what is called 'churchification' of Islam. The notion of church here is taken as a pure sociological category free of any Christian connotations, although, admittedly, the early stage of conceptualization of church sociologically, by Ernst Troeltsch and Max Weber, was to a great extent based on analysis of Christian colletivities. It is argued in the article that the observed phenomenon of 'churchification of Islam' is a constitutive feature or even a by-product of governance of Islam in such Muslim-minority contexts as Europe. The article further argues that 'churchification of Islam' may be a useful analytical tool in not only explaining the dynamics of institutionalization of Islam in Muslim-minority contexts, like Europe, but could be extended to Muslim-majority contexts.

Keywords: governance of religion; governance of Islam; churchification of Islam; Islam in Europe; Muslim-minority contexts; Muslim-majority contexts

Received 10.04.2024. Revised 15.04.2024. Accepted 25.05.2024. Available online 30.06.2024.

For citation:
Egdūnas Račius. «Churchification of Islam» – a by-product of governance of religion in contemporary nation states// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series 2024. – Vol. 147. – №. 2. – P. 342-359. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-342-359

Для цитирования:
Эгдунас Рачиус «Воцерковление ислама» – побочный продукт управления исламом в современных национальных государствах// Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 2024. – Т. 147. – №. 2. – С. 342-359. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-147-2-342-359

Inroduction

The concept of State-religion relations presupposes a two-way interaction between the State on one side and religions in the person of their representative organizations on the other; in practically all contemporary nation states, the fundamental of these relations is the regime of governance of religion, here understood as defined and used by Maussen (2007), as a rule imposed over faith communities by the State as the more powerful partner in these relations. By all means, it is the State that has a monopoly in State-religion relations. The State appropriates the control of religion through designing and imposing constitutional regimes of governance of religion, which, in turn, make the State an interested (or even a deciding) party.

The common typology of regimes of governance of religion in contemporary nation states is based on a three-tier system of church-state relations comprising what Leustean (2008: 247) calls "the state church model, the cooperationist (or hybrid) model and the secular (or separation) model." Irrespective of the model of governance of religion, practically all contemporary nation states through their legal systems (and particularly, through the legal arrangements of State-religion relations) inevitably regulate a crucial aspect of religious practice and identity—the institutionalization of religion through representative spiritual administrations, as a rule, in the form of religious organizations or their associations (councils). However, the available legal options for religious communities may differ significantly, ranging from voluntary through compulsory registration with the State, to rejection or denial of registration (with or without a formal ban of the concerned religious collectivity).

Governance of religion, and particularly, governance of Islam in Europe, has recently been a trendy topic among researchers of religion (Bader, 2007; Ferrari, 2010; Godard, 2007; Koenig, 2007; Leustean, 2008; Loobuyck et al., 2013; Maussen, 2007; Riedel, 2008; Sandberg, 2008; Stan, 2008). Researchers have resorted to an array of labels to define and describe European governments' approach to and treatment of Muslim religious collectivities, or more precisely, institutionalization of Islam, first of all, its legal, but also socio-political side of it. Researchers talk of domestication and accommodation of Islam, its Europeanization and so forth. Some note that institutionalization of Islam in Europe bears traits of what could effectively amount to 'churchification' of Islam. The present article focuses on this specific feature of the governance of Islam in contemporary nation states.

The term 'churchification of Islam' so far is not commonly used in Anglophone academic or other literature and still remains an exotic, politically and otherwise sensitive, neologism. But the strategy and the process based on it that the term designates are one or another way recognized, described, and analyzed by numerous researchers of Islam in Europe (Koenig 2006; Vinding, 2018; Sibgatullina, 2023). Sometimes they are referred to as ecclesification (or ecclesiastification, as Jørgen S. Nielsen prefers it (Vinding, 2018: 50, 57)) and their end-state is seen as formation of (national) 'Muslim churches.' Ecclesification, however, should not be seen as a synonym of churchification. Put simply, ecclesification of any religion implies creation (top-down, by outside lay forces, such as the State, or bottom-up, by inside actors) of a clerical class or stratum that monopolizes the right to perform and lead religious rituals and to interpret holy texts and religious signs. The course of ecclesification, however, may stop short

of churchification, which comes to its fruition when a religious collectivity ultimately turns into a hierarchically structured ecclesiastical-bureaucratic institution staffed and served by clergy. In other words, while churchification is hardly possible without ecclesification, ecclesification should not, at least in theory, necessarily end in churchification.

In the German-speaking realm, the German-language equivalent of the concept 'churchification of Islam,' 'Verkirchlichung des Islam,' has not only been coined but has also been widely used in German, Austrian, and Swiss academia and media (Tezcan, 2016; Şahin, 2017: 102; Engelhardt, 2017: 15, 140; Schmid et al., 2014: 15; Hunger and Schröder, 2016: 230; ORF, 2017). In German-language texts, this 'Verkirchlichung des Islam,' is seen by its users, who advocate either for or against churchification of Islam, as a controversial term, and is used almost exclusively in connection with state-religion relations and intra-communal dynamics in Muslim communities in Germany, Austria or Switzerland (Akgün, 2015). In the Francophone realm, no direct equivalent of the term 'churchification of Islam' appears to have been used so far; however, the term 'Église musulmane' (a Muslim Church), still seen as a polemical, appeared as early as the 1980s (Rouzeik, 1988; Etienne, 1989) and is used to this day (Tincq, 2016), particularly in connection with the governance of Islam in France.

The aim of this article is to conceptually present the phenomenon of 'churchification of Islam' as a constitutive feature or even a by-product of governance of religion in contemporary nation states. It argues that 'churchification of Islam' is a useful analytical tool in explaining the dynamics of institutionalization of Islam in Muslim-minority contexts and should be tested in Muslim-majority contexts.

The article is divided into three parts. Firstly, it grapples with the very concept of 'churchification' - its contents and applicability to Islam. The second part is devoted to explication of how 'churchification' of Islam is executed in a Muslim-minority settings on the example of Europe. Finally, the article considers whether 'churchification of Islam' is a more universal phenomenon observable not only in Muslim-minority but also Muslim-majority contexts.

Discussion: Conceptualizing churchification (of Islam)

The generic term 'churchification' may be taken to imply that the religion under research (in this case, Islam) is being turned theologically into a Christian-like system of religious beliefs and rituals – in other words, its Christianization. Though this course may also occur in practice with Islam, particularly in local forms of folk religiosity in religious borderlands, any possible tendencies within Islam of getting closer to Christianity - through some syncretic beliefs and practices - remain outside of the scope of the analytical gaze of this research.

Alternatively, 'churchification' may suggest that the religion under investigation is being turned institutionally into a church-like religious (ecclesiastical-bureaucratic) structure, as defined and analyzed by the sociology of religion from Weber (1978) and Troeltsch (1919; 1931) on. The Weberian-Troeltschian understanding of church as a religious collectivity encompasses a range of features such as being large in size, conservative in outlook, relaxed on obedience of membership, on good terms with the secular State, and being an integral part of the social order. For the purposes of the present analysis, church is conceived of as *an institutionalized (legally*

recognized) religious community (encompassing the totality of believers of that faith, understood here as a set of dogmas, rituals, and ethics, either of a Christian or non-Christian nature), which has an ecclesiastical-bureaucratic structure staffed by professional (ordained) clergy and which has a positive relationship and attitude to society and the State.

The progression of the churchification of Islam in contemporary nation states is arguably of a double nature. On the one hand, it is the State that has an expectation that Muslims residing in the respective country form a church-like religious organization, which would be recognized by the State as the representative organization of the country's (entire) Muslim population. On the other hand, certain groups of local Muslims appear to be tempted to follow this line suggested (and even endorsed) by the State and start competing among themselves for the status of representative organization, as a rule, at the cost of rival organizations. As the State, very often implicitly, but sometimes also explicitly, sets out the vision of what it sees as 'appropriate' forms of Islamic religiosity on its territory, competing Muslim organizations, particularly in Muslim minority contexts in particular, often get dragged into portraying themselves as being precisely of this type, while demonizing the competitors as representing alien, and therefore potentially or actually dangerous forms of Islamic religiosity, which, in turn, are often labelled by the contestants as deviant or even altogether anti-Islamic.

When it comes to the study of organizational structures in Islam, one of the main questions is how to view *ulama* – possessors of religious knowledge. Are they to be treated like, if not identical to, priests and ministers in Christianity? Are they a trained professional clerical class with ranks and hierarchies? Or, rather, are they a loose horizontal group of 'men of learning' who have been awarded by the believers the right to interpret the sacred texts, but not the duty to be followed and obeyed in their interpretations? Agbaria argues that "[s]tates and political authorities do attempt to intervene in matters of faith to varying degrees. And while there is no formal authority that can impose particular doctrines, it is hardly the same thing as saying that Muslims treat all interpreters of Islamic teachings as equally valid. *This is particularly true in modern times, when the power of the ulama class has been institutionalized in line with the modern state's interests in political legitimacy and stability* (italics added)." (Agbaria, 2018: 210) Agbaria's observation is very relevant as he draws into the discussion the role of political powers. It is not so much the theological issues that are at stake as the socio-political role of religion promoted and administered through and by ulama as a collective actor for whom the process of institutionalization may involve a degree of hierarchization.

The ecclesification of Islam, even with hierarchization, though, does not automatically mean churchification, for there may be, at least theoretically, a clergy of some sort in an otherwise church-less religious collectivity. There may, however, arguably be no clergy-less church, as the church organization requires by default administrative-spiritual apparatus with its own hierarchies. Having professional ministers serving in institutionalized hierarchical ecclesiastical-bureaucratic structure makes religious collectivity a church, though Yinger allows that "church can be present in either an institutional form with an elaborate hierarchy among the clergy or in a diffused form." (Yinger, 1970: 256) In any case, there needs to be some sort of organization, no matter how loose, as well as ministers who are professionals and those ministers need to work within the organization—be trained, appointed and dismissed by it, as church "organisation

is rational and bureaucratic, their ministers are professionals and hold their office from the institution." (Sengers, 2012: 56) There is a tendency that, as regards the development of Islam, these three aspects are emerging and merging, foremost, arguably, in Europe but also beyond. Existence of professional (ordained, however it is understood) clergy, in this case, Islamic, is a must if one wants to talk of a church, as there may be no church without a clergy.

Some, particularly among Muslims, might want to deny that there has been, is, or may be, a church in Islam and thus to reject the applicability of the concept of 'churchification' to Islam. This is the case, however, not necessarily because the dynamics of the institutionalization and governance of Islam in both majority and minority contexts would be seen by sceptics as not showing the signs and features of the churchification (as understood sociologically) of Islam, but because there is a stigma attached to any comparison of Islam to Christianity and the application of Christian terms and concepts to anything Islamic. But, as Tezcan aptly notes, "the rejection of the church model by Muslims – to state their distinct religious identities – does not deny the process of a de facto *functional* churchification." (Tezcan, 2016: 166-167) He provides the example of Germany and Switzerland, where, according to him, "[d]espite their rejection of the term 'church,' associations aspire to achieve the status of body of public law in Germany and Switzerland with all the attached privileges that Christian Churches have enjoyed." (Tezcan, 2016: 167) In other words, for there to be a process of, to borrow Tezcan's term, "functional churchification" of Islam, consent and acknowledgement of this fact by Muslims is not needed, as its contents does not depend on a value judgement. The concept of 'churchification,' applied in the present research, is cleansed of any Christian connotations to a bare sociological category, and as such may be applied to any other non-Christian religious tradition and religious collectivities, provided, they meet the defined criteria.

Moreover, there are a number of researchers of Islam who play with the idea that even historically, there has been something akin to a Church in Islam and that ulama approximate(d) clergy. For instance, Zwemer is among those who argued that there is (has been) a clergy in Islam. Writing back in 1944, after having insisted that "[e]very religion has had its clergy or priesthood by whatever name called; no one denies that there were Jewish priests and Levites, or that there are Hindu priests and Buddhist priests" (Zwemer, 1944: 17), he passionately argued that there is a clergy in Islam whom he found to be more "Protestant rather than Roman Catholic in their authority and function." (Zwemer, 1944: 18) According to Zwemer, "[p]riesthood is not a matter of etymology (priest, presbyter, sheikh, elder) but of actual spiritual and temporal power over those who acknowledge its function." (Zwemer, 1944: 21) Drawing on numerous contemporary authors and his own practical experiences, he proceeded with discussing different types of what he calls Islamic clergy. Zwemer arrived at a conclusion that "[a]lthough Islam never developed any institution entirely similar to the clergy of Christianity, it had from early days and has now three religious classes quite comparable to 'priests' and 'clergy.' . The one class, (…), are appointed for public worship and preaching. The second are theologians and masters of canon-law. The third class are hereditary saints and Holy-men." (Zwemer, 1944: 39) Of the three classes distinguished by Zwemer, the most relevant for the present study is the first, the *ulama* in the person of imams of various ranks at mosques and Islamic spiritual administrations.

Zwemer not only saw *ulama* as a priestly class but found it hierarchical, at least since the Ottoman Sultan Suleiman's time. Even more, he did not shy away from polemical insinuations, when he suggested that "[i]n the reign of Suleiman, the Sheikh-al-Islam acquired undisputed

authority over all the 'ulema of the empire. *This was possibly in imitation of the Christian hierarchy under the Ecumenical patriarch."* (italics added) (Zwemer, 1944: 30). Sedgwick appears to also allow that there was a church in Islam, and in fact not so long ago, when he admits that "[t]wo hundred years ago the ulama held most of the religious authority in Islam, confirming the possible identification of the ulama as the Church of Islam" (Sedgwick, 2003: 40) and particularly when he states that "the location of religious authority two hundred years ago indicates that there was a Church in Islam, and that that Church was the body of ulama." (Sedgwick, 2003: 40)

Zwemer and Sedgwick each refer to the Ottoman religious-bureaucratic institution (muftiate) presided over by a Grand Mufti under whose oversight all officially appointed *ulama* operated. However, even though the Ottoman Muftiate may be seen as having arguably functioned as a sort of 'Imperial Muslim Church,' one needs to acknowledge that not all muftiates in Muslim-majority lands (usually known by their Arabic name *dar al-ifta*) would function like such. Therefore, the term 'muftiate' should not be automatically associated with and even less so seen as a synonym of 'church,' particularly in Muslim-majority contexts.

Though the concept of the churchification of Islam may arguably be successfully applied in the research of governance and institutionalization of Islam in Muslim-minority contexts as is shown below, it remains to be seen whether it has the same analytical value in research on governance and institutionalization of Islam in Muslim-majority (where the Muslim-majority population is ruled by 'Muslim' government, i.e. the government whose members are of Muslim background) contexts.

Methodology, methods and materials

The present research is based on both primary and secondary sources. The primary sources include state Constitutions, *lex specialis* regulating state-religion relations, other laws and by-laws, court rulings, press releases of state institutions, internal documents of Muslim religious organizations, their publications and material on their official communication channels. Secondary sources cover media reports and analysis, think tank publications and scholarly publications. The research also involved participant observation and visits to state institutions (ministries and departments charged with overseeing state-religion relations) and Muslim religious organizations and meetings there with state officials and leadership of Muslim religious organizations. The research also included meetings with scholars engaged in research on state-religion relations and particularly governance of Islam in their respective countries and regions.

Results

Churchifiction of Islam in Muslim minority contexts: Europe

In many Western European countries, the institutionalization of Islam entails an expectation on the side of the State that Muslims create a single representative national religious body or an association of religious organizations, often commonly called a 'council,' to serve as an umbrella organization. The expectation for a representative national Muslim religious body comes from

a cultural and legal background, both bound to the perception of religion as inevitably having an organized administrative body, akin to those that Christianity, until recently the dominant religion in much of Europe, has. Nielsen argues that "the regular attempts in most countries to establish some form of common Muslim 'front' or umbrella organization, often in response to government initiative, is evidence of an adaptation of structures in a pseudo-ecclesiastical direction." (Nielsen, 1999: 116) In relation to this, Ferrari maintains that it "is the cultural and legal background that lies behind the request which many states have addressed to the Muslim communities resident in their territories, namely, to provide a representative organization at the national level which is capable of functioning as an interlocutor of the state." (Ferrari, 2010: 22)

Regulations on the institutionalization of Islam in general and the state-guided process of its 'Europeanisation' in particular, in the Western European context, are often viewed by researchers through the prism of what is called the "domestication of Islam." As Martikainen explains, "'[d]omestication' can have at least two meanings. First, it can refer to processes of adaptation, e.g., with regard to religious institutionalisation. Second, it can refer to the 'taming' of a possible threat to social cohesion or security." (Martikainen, 2007: 255) Sunier understands the 'domestication of Islam' as "the political programmes and modes of governance that emanate from the complex relationship between integration, and political priorities of security and national identity." (Sunier, 2012: 190) In other words, the term 'domestication of Islam' may mean both a process and a strategy. Sunier elsewhere argues that "the domestication of Islam is an important device of the symbolic reproduction of European nation states." (Sunier, 2014: 1141) Though it is not stated so explicitly in the above quotes, domestication-driven governance of Islam in Western Europe perceives Islam as of alien nature, as an 'immigrant religion' or a religion of immigrants. As such, Islam is seen by Western European states to be in need of adjustment to be integratable and this is what the domestication means, in both senses of the word explained by Martikainen, when it is applied to Islam in Western European context.

Ultimately, rather than accommodating Muslims in Western Europe, European states, through their governance of Islam, seek to change its institutional structure to fit the existing organizational and ideological frameworks of state-church relations. Generally, "[b]y institutionalizing Islam (…), states convey their interest in reforming religion or in transforming how citizens relate to their religion." (Laurence, 2012: 18) For Laurence, European states "are not engaged in the special accommodation of Muslims; they are incorporating Islam into pre-existing state-church institutions. European governments are trying to create the institutional conditions for the emergence of an Italian or German Islam, e.g., rather than just tolerating Islam 'in' Italy or Germany." (Laurence, 2012: 13) But in doing this, "European governments are not just trying to initiate a dialogue with Muslim representatives—let alone to simply appease their demands. Rather, they are trying to reconfigure the Muslim religious organizational field with explicit reference to the centrality of the national state. The offer of official recognition of Islam is conditional upon participating organizations' recognition of the state (and its constitutional framework) in return." (Laurence, 2012: 249)

Tatari seconds Laurence's argument by noting that "[e]stablished church-state relations set the institutional framework within which Muslim minorities have to function. Most importantly, the legal status of religious minorities vis-à-vis the state is legislated according to the established

church-state relations of the country. This, in turn, determines the bargaining power of religious minorities to obtain state accommodation for their religious practices." (Tatari, 2009: 282-283) In the end, however, Muslim communities, even if united, remain at the receiving end, with the State imposing its view on those willing to be coopted and sanctioning (coupled with securitizing) those who oppose it. Laurence concludes that in the end, "religion policy (…) allows European governments to gradually take "'ownership' of their Muslim populations because it grants them unique influence over organizations and leadership within this hard-to-reach minority." (Laurence, 2012: 12)

State-imposed institutionalization of Islam may and often does have as its aim higher control over the religious life of believers. Institutionalization is in a way taming. Those Muslim religious actors who are susceptible to taming, through institutionalization (in the form of state recognition and registration) undergo a process of normalization or, as some researchers call it, emancipation. Roy talks of a policy of "communitarisation from above," "implemented by non-Muslim states in parallel with the quest by Muslim organisations to be recognised as legitimate partners by the same non-Islamic states, while using any such legitimacy bestowed upon them to rally a constituency around them." (Roy, 2003: 209)

In the course of this process of normalization/emancipation, entailing taming-cum-domestication, institutionalized Muslim religious bodies experience expectations and sometimes even pressure from the State's side (first of all, through legislation but often through extra-legal political and other measures and means) to assume church-like organizational appearance and behavior. In such cases, the whole process of normalization through strategic institutionalization in essence amounts to the churchification of Islam in a given state. Organizationally, the religion of Islam is then perceived to be yet another church among other (institutionalized—recognized and registered) churches, both Christian and non-Christian. The end-state of this process is the birth/establishment of Muslim churches—institutionalized (legally recognized) religious communities, which have an ecclesiastical-bureaucratic structure and are staffed by professional (ordained) clergy and which have a positive relationship and attitude to society and the State. As Koening argues, "in the process of organizational incorporation, a formalization and hierarchization of Muslim community structures can be observed, which certainly leads to a churchification of Islam." (Koenig, 2006: 54)

The concept of the churchification of Islam in Europe infers two interrelated patterns: a strategy to transform – both top-down but also sometimes bottom-up – the institutional structure of Islam in Europe into a church-like one, and a process in which the new (churchified) institutional structure of Islam starts resembling Christian Churches, particularly their ecclesiastical hierarchies. In other words, the churchification of Islam in Europe first and foremost goes through the ecclesification of the body of its spiritual leadership, collectively known as *ulama.* There is growing evidence that *ulama* are increasingly being viewed by European states (in practical terms, in the person of State institutions charged with supervision of governance of religion, be it ministries of the interior or justice, or special departments) as nothing less than Islamic clergy, that is, professional ministers, "a defined group of trained persons who possess knowledge and skills not accessible to the general public, a group which is relatively autonomous in that the members are entitled to make judgements based on their

expertise and are empowered to be largely selfgoverning." (Hoge, 2011:581) Although this does not automatically imply their hierarchization, there is an observable tendency to seek consolidation of spiritual authority in the hands of 'high *ulama*' akin to Christian bishops. So far, however, it would be a too far-fetched statement to claim that the strategy of the ecclesification of *ulama* in Western Europe has already produced strict established hierarchies identical to or at least closely resembling those in Christian Churches.

As regards the institutionalization of Islam in Europe, one needs to acknowledge differences between Muslim umbrella religious organizations found across Western Europe, commonly called 'councils,' on the one hand, and Muslim spiritual administrations in Eastern Europe, known as 'Spiritual Administrations' and commonly called 'muftiates', as very often their heads hold the title of (Grand) Mufti (Račius and Zhelyazkova, 2017), on the other hand. Laurence, having in mind Western Europe, maintains that "[t]he most striking illustration of a Europe-wide move toward the 'domestication' of Islam – and the summit of the process of institutional recognition – came with the development of national consultations with prayer spaces and civil society organizations. Between 1990 and 2010, national interior ministries established local and national 'Islam Councils.'" (Laurence, 2012: 11-12) Though this may be true in the case of Western Europe, in much of Eastern Europe, counterparts to Islamic councils in the form of national Islamic spiritual administrations (aka 'muftiates') were established as early as the 1920s and even earlier (in Russia, starting with the late eighteenth century, and in Bosnia in the end of the nineteenth century). (Račius and Zhelyazkova, 2017)

Perhaps the most seminal difference between the Islamic councils in Western Europe and the 'muftiates' in the eastern part of the continent is that the councils are, at least in theory, pluralist – both their rank and file come from different cultural and confessional backgrounds. And although none of the councils has been perfectly inclusivist, most of them have managed to unite a bunch of organizations that represent diverse and sometimes even antagonistic forms of Islamic religiosity. Contrary, as a rule, Eastern European 'muftiates' tend to be unitary – there are few if any differences in either the cultural or confessional background of their rank and file. From this major difference follow others, related to both inner structures and infrastructure, but also ideology or at least worldview. Ultimately, if a given Islamic council's legitimacy very much depends on how inclusive (and representative) it is, and how successful it is in accommodating its constituent member organizations, a 'muftiate's' legitimacy depends almost solely on how many mosques (with their imams) it controls. In the end, while Islamic councils in Western Europe tend or at least try to be democratically (horizontally) governed, the muftiates are often less democratic (that is, governed more vertically).

Although most of the issues advocated by the Islamic councils founded in Western Europe are in nature religious, the councils themselves, strictly speaking, are not religious organizations with a hierarchical religious structure. Individual member religious organizations may have some sort of hierarchical religious structure all the way to approximating those of Protestant Churches. In this, the councils may be reminiscent of councils of Protestant Churches found in many countries around the globe. In the end, while individual Muslim religious organizations constituting an Islamic council may have the features of a church (and there may indeed be more than one Muslim church in a given council), councils themselves, as we know them throughout Western Europe, to this day hardly resemble churches in any sense.

With the fall of the Berlin Wall (and with it the Iron Curtain), the disintegration of the USSR, and the collapse of the communist system in Eastern Europe, the newly independent and sovereign states faced a challenge to overhaul their legislation pertaining to state-church relations in general and the governance of religion in particular. As Elbasani argues, basing on her research in the Balkans, "[i]n line with their democratic aspirations, all post-communist states have allocated new religious freedoms, while taking the lead in closely managing the emerging religious groups and activities. Institutionally, post-communist states have continued to 'administer' religious organisations by preserving a multi-tiered system of registrations and institutional controls, subject to unilaterally revocable conditions." (Elbasani, 2016: 257)

In a range of post-communist Eastern European countries, Islam is recognized as a 'traditional' religion, either in the constitution, by a *lex specialis,* or by bilateral state-Muslim agreement. These include Russia, Belarus, Lithuania, Poland, Romania, North Macedonia, Montenegro, Serbia, and Bosnia. In several states (including Muslim majority Albania), Islam (first of all, in its legalist form but also in such a heterodox form as Bektashism) is regarded as a 'traditional' religion, though there is no specific legislation making this official. In Bulgaria, the law on religions "expresses respect" for Islam, next to the other two named religions, namely, Christianity and Judaism.

The fact that in a number of post-communist Eastern European states Islam is recognized officially (and in a number unofficially) as a traditional religion, when talking about governance of Islam, makes the Eastern European context significantly different from the Western European. Designating Islam as a 'traditional' religion may mean that the State recognizes Islam, through its followers and their representative organizations, as 'indigenous' (as opposed to the universal view of Islam in Western Europe as alien, and therefore in need of domestication). For instance, the Lithuanian Constitutional Court has argued that by passing the law on religions, the Parliament merely acknowledged that Sunni Islam is a traditional religion in Lithuania rather than establishing it as such: "The constitutional establishment of the institute of recognition of churches and religious organisations as traditional means that such recognition by the state is irrevocable. Tradition is neither created nor abolished by an act of the will of the legislature. The naming of churches and religious organisations as traditional is not an act of their establishment as traditional organisations but an act stating both their tradition and the status of their relations with society, which does not depend on the willpower of the legislature." (Constitutional, 2007). Arguing in this vein, Islam may not be purposefully domesticated by the State, as it is already domestic by virtue of having been present in the country for centuries. Though the Lithuanian case may be exceptional and one of the more extreme (the other similar cases being Polish and Belarusian), it nonetheless is symptomatic and representative of the differences in governance of Islam between Western and Eastern Europe. Recognition of Islam as traditional may also mean that the very act of recognition of Islam as a traditional religion is, on the side of the Sate, an act of its domestication or completion of the process of domestication. But this is possible only in countries with a system of traditional religions where Islam is not (yet) recognized as traditional.

Top-down led institutionalization of Islam, rather than the desired accommodation, may, and indeed in post-communist Eastern Europe does, become co-optation and serves as part of the

churchification of Islam, when the State expects that representative Muslim organizations model themselves after and function like… Christian Churches with their ecclesiastical hierarchical structures. Though this state-pursued strategy of churchification of Islam is not universal in Eastern Europe, one may discern its features in half a dozen post-communist Eastern European countries, for instance, Bosnia, Lithuania, North Macedonia, Bulgaria and several others. What is understood here as churchification, is the requirement or at least expectation on the State's side that national Muslim communities found representative religious organizations headed by spiritual authorities, who not only serve as interlocutors between the State and the Muslim population, but also as the sole (hierarchically structured) ecclesiastical institutions, staffed by professional religious servants of different ranks in subordination to each other.

In a number of cases, in its governance of Islam, with the aim to co-opt but also to enable its control, the State expects (through setting legal requirements) that Muslims form a unitary (umbrella) religious organization to represent all Muslims of the country—irrespective of their denomination, background or ideology. Hungary, Serbia, Latvia, North Macedonia and Slovakia are representatives of this approach by the State, all in their own ways. So, for instance, in Latvia the law requires religious communities to form representative bodies on the basis of "one body per religion/confession." But to do that, there have to be no less than ten registered congregations of that particular religion. As Muslims may have only one representative religious organization (association), it would have to either unite disparate registered Muslim religious congregations of different nature (denomination or ideology-wise) or be representative of just one particular denomination or ideology, but at the expense of all others. There has been no attempt to form such a representative Muslim religious association in the country.

Eastern Europe is different from Western Europe not only in that Islam in many Eastern European countries has been institutionalized a long time ago, but that the State has recognized representative Muslim religious organizations (couched in spiritual administrations headed by (chief) mufti). The collapse of both the USSR and socialist Yugoslavia set in motion a process of the nationalization of Islam in newly formed states. It was particularly expressed in the successor states of Yugoslavia but is also discernible in such former constituent Soviet republics like Lithuania and Belarus. Though spearheaded by national representative Muslim religious organizations, this process of the nationalization of Islam was very much supported and at times pushed for by state authorities themselves. While Bosnia and Kosovo—Muslim majority countries—are the two most obvious examples, Serbia, North Macedonia, and Montenegro are other instances of the nationalization of Islam through institutionalization, when formerly pan-Yugoslav Muslim religious organizations became not only national but practically autocephalous, in a process reminiscent of earlier autocephalization of Orthodox Churches in this part of Europe. Thus, Islam did not merely become Islam in… Serbia, Montenegro, or Bulgaria but rather Islam of Serbia, Montenegro, and Bulgaria, if not altogether Serbian, Montenegrin, or Bulgarian Islam. Ultimately, in the Eastern European realm, the institutionalization of Islam, along with its co-optation and bringing it under state control, served the purpose of its nationalization, a secondary 'domestication.' Therefore, the earlier referred to observation that "religion policy in particular allows European governments to gradually take 'ownership' of their Muslim populations because it grants them unique influence over organizations and leadership within

this hard-to-reach minority" (Laurence, 2012: 12), is very relevant in the post-communist Eastern European context.

Furthermore, the governance of Islam in countries with autochthonous Muslim communities significantly differs from governance of Islam in Western Europe also in that, though not universally, in many parts of Eastern Europe 'nationalized' Islam is often pitted against forms of Islamic religiosity deemed alien. This way, groups espousing revivalist Islam (such as Salafis) sometimes tend to be doubly marginalized and excluded—first by state-recognized representative Muslim religious organizations, then by the states themselves, out of security concerns but often on advise from representative organizations. Ultimately, there is a tentative tandem emerging between the dominant Muslim religious organizations, as a rule run by the autochthonous Muslims, and the State to control, marginalize (often through securitization) and, if need be, eradicate unwelcome forms of Islamic religiosity.

In result, in many, if not most, post-communist Eastern European states, one sees a substantial involvement of the State in seeking to mold Islam (and its representative organizations) into forms acceptable to the State. Often, this is being done by co-opting the Islamic leadership through recognition of their religious organizations as representative of the entire Muslim population of the country, this way endorsing the chosen form of Islamic religiosity as almost official Islam in the State, all at the expense of other forms of Islamic religiosity. As Elbasani argues, "[t]he way in which institutions, interpretations, and legitimising arguments have developed in post-communist contexts (…) reflects the crucial role of the state in establishing, framing, and maintaining an organised 'religious field'. This organised 'field' implies collaboration between state institutions, intellectual circles, and nationwide religious hierarchies in enforcing 'official' versions of Islam, which develop in tandem with government exigencies and policies." (Elbasani, 2016: 254). In this regard, post-communist Eastern Europe is once again markedly different from Western Europe in its governance of religion (including Islam).

Additionally, in a number of Eastern European states there have been or were newly established 'faculties of Sharia' to train professional imams. In itself, this is of no wonder, as such institutions may be seen as an equivalent of Christian priest seminaries or university divinity faculties/departments found in practically all European countries. What is of importance here is the legal requirement that individuals who wish to serve officially as imams need to be graduates from national institutions of higher education where imam training programs are offered. In some cases, only nationals of the country are allowed to serve as imams. These requirements, as much as they are to preclude graduates of Islamic universities abroad from taking up positions as imams, are also to safeguard that Islam preached at a given country's mosques is of a nationally approved version, with as little Middle Eastern or other foreign influences as possible. Besides, the nationally approved and endorsed imam training programs, next to serving the function of reproducing 'European' Islam-minded imams, also have a security dimension—Islam taught at such government-controlled programs and later preached to the laity by graduates is safe and sterile, free of the radicalization virus that may lead to the disease of extremism.

Churchification of Islam in Muslim majority contexts?

There has been so far very little research on what may amount to churchification of Islam in Muslim-majority contexts. Nonetheless, those engaged in research on institutionalization of Islam in contemporary (often post-colonial) Muslim majority countries may observe not only a trend of growing state control over Muslim religious collectivities but also conscious efforts by the governments to mold those Muslim religious collectivities into church-like ecclesiastical-bureaucratic institutions, aka national, if not state, Muslim Churches. In a number of Muslim-majority countries, one witnesses emergence and strengthening (foremost by top-down will) of monopolistic Muslim religious institutions claiming and charged with supervising religious activities of the entire Muslim populations who are voluntaristically assigned to one – state endorsed – form of Islamic religiosity.

Sedgwick, having researched Muslim-majority contexts, makes an observation that "[w]here a single denomination constitutes the establishment, it may exercise significant control over the general sociocultural environment." (Sedgwick, 2004: 234). He further argues that "[w]here there is a monopolistic religious or political system, the environment is under the control of the established church or ruling party, and all parties and denominations other than those that constitute the establishment will find themselves excluded, in a state of high tension with both their environment and the political or religious establishment—or even with both, given the tendency for religious and political authority to coalesce in monopolistic systems." (Sedgwick, 2004: 233). These Sedgwick' observations are particularly valid for some Muslim-majority countries, especially those, where the overwhelming majority of the population has historically adhered to a particular denomination of Islam.

The Turksih example, although admittedly, very peculiar, is telling. The Turkish Presidency of Religious Affairs *(Diyanet İşleri Başkanlığı),* universally known as Diyanet, has been found by researchers to resemble a national, if not state, church (Tezcan, 2016: 167). Sunier et al. argue that "in practice, Diyanet operates mainly as a modern Sunni 'church' institution" (Sunier et al., 2011: 144). Shakir compares it even to the Catholic Church: "[w]ith close to 80,000 employees and a budget larger than that of many service ministries of the Republic, (…) is probably the world's largest and most centralized Muslim religious organization, comparable in scope and capabilities only to the Vatican. The Diyanet employs imams, pays their salaries, organizes religious life and acts as the highest religious authority in questions of doctrine and practice." (Shakir, 2017: 110) Gözaydin, although avoiding Christian terminology and not calling the Diyanet a church, in her analysis of how the Diyanet is structured and functions, nonetheless shows it to be a virtually national Turkish "Muslim Church." (Gözaydın, 2013; 2006). Some might argue that Diyanet is even a Muslim Church with a global reach, as it sends its cadre to serve as imams wherever there is a demand for them, particularly Turkish diaspora in the West.

In post-communist Central Asia, arguably, the process of nationalization of Islam, similar to that observed in the post-Yugoslavian Balkans, is coupled with institutionalization of Islam which has led to creation of national Muslim spiritual administrations (aka muftiates) which lately have been strengthened through legal measures to assume the role of sole supervisors of Islamic affairs in the respective countries. These monopolistic national Muslim spiritual

administrations control (or at least seek to do so) and run the respective countries' mosques by appointing imams and ensuring that Islam preached by them is the 'correct' one approved jointy by the state and the muftiate; they also provide exclusive (or exclusively valid) Islamic education in establishments of higher education staffed by faculty who are part of the overall ecclesiastical-bueaucratic structure, this way making it a closed eco-system. In consequence, the outsiders, like revivalists (Salafis and others), then, are as a rule 'othered', sometimes to the point of their securitization by both the state and the muftiate and even outright pushing beyond the pale by banning their activities.

These tentative insights into the dynamics of institutionalization and governance of Islam in Muslim-majority contexts need further thorough investigations before one conclude that the churchification of Islam is a wider phenomenon and not limited to Muslim-minority contexts like Europe.

Conclusions

Governance of Islam as part of the overall governance of religion (and often religious diversity) in contemporary nation states may go in diverse directions – from state's sincere pretence at neutrality to suffocating control. The chosen path is determined by an array of circumstances, not least of which is a divide between Muslim majority and minority contexts. In a Muslim-minority context such as Europe, one can discern certain features in the governance of Islam that, as has been argued in this article, amount to and may be labelled 'churchification of Islam'. However, due to the differences in the nature and origin of Muslim communities, this churchification of Islam proceeds differently in Western and Eastern Europe: while in Western Europe, Muslim communities are in a constant process of establishing themselves, Eastern Europe hosts well-established autochthonous populations of Muslim background. If in Western Europe, institutionalization of Islam is often permeated by rethoric around domestication and 'Europeanization', in Eastern Europe, Islam had been already long perceived as 'domestic' and European by most sides concerned.

Ultimately, both the process and the end-state of churchification in the western and eastern parts of Europe are markedly different – while in West Europe churchification of Islam often limits itself to establishment of 'councils' – umbrella organizations representing an array of Muslim religious collectivities (whose practices forms of Islamic religiosity may significantly vary from each other), in Eastern Europe this often ends in the formation of a 'national Muslim Church'.

In some of the Muslim-majority countries one may also observe a similar trend – birth of national, if not altogether state, Muslim Churches. Turkey is often provided as an case but other states, like some in Central Asia, may be even better examples. However, before one can come to any well grounded concusion that there is indeed a process of churchification of Islam in Muslim-majority contexts, more in-depth research is needed.

References

Agbaria Ayman. "Engaging Critically with Religious Authority in Islamic Education: A Socio-Theological Perspective on Intellectual Rigidness." in Religious Education: Between Radicalism and Tolerance, edited by Ednan Aslan and Margaret Rausch, Wiesbaden: Springer, 2018. –P.203-221.

Akgün, Lale. "Ich möchte keine Verkirchlichung des Islam." Deutchlandfunk, May 18, 2015. Accessed April 13, 2019. https://www.deutschlandfunk.de/lale-akguen-ich-moechte-keine-verkirchlichung-des-islam.886.de.html?dram%3Aarticle_id=320102.

Bader, Veit. "The Governance of Islam in Europe: The Perils of Modelling." Journal of Ethnic and Migration Studies 33 (6): 2007. –P. 871-886.

Constitutional Court of the Republic of Lithuania. Decision on construing the provisions of a Constitutional Court ruling related with the status of the churches and religious organisations that are traditional in Lithuania. December 6, 2007. Accessed April 8, 2019. http://www.lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1375/content.

Elbasani, Arolda. 2016. "State-organised Religion and Muslims' Commitment to Democracy in Albania." Europe-Asia Studies 68 (2): 2007. –P. 253 – 269.

Engelhardt, Jan Felix. Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem: Ausdifferenzierung und Selbstkonzeption einer neuen Wissenschaftsdisziplin, Wiesbaden: Spinger, 2017.

Etienne, Bruno. La France et l'islam. Paris: Hachette.

Ferrari, Silvio. 2010. "The Creation of Muslim Representative Institutions in the "Secular" European States." The Review of Faith & International Affairs 8 (2): 1989. –P.21-27.

Godard, Bernard. "Official Recognition of Islam." In European Islam: Challenges for Public Policy and Society, edited by Samir Amghar, Amel Boubekeur and Michael Emerson, Brussels: Centre for European Policy Studies. 2007. –P.183-203.

Gözaydın, İştar B "A Religious Administration to Secure Secularism: The Presidency of Religious Affairs of the Republic of Turkey." Marburg Journal of Religion 11 (1): . 2006. –P. 1-8.

Gözaydın, İştar. Religion, Politics and the Politics of Religion in Turkey. Liberal Institute. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit. Accessed January 17, 2020. https://core.ac.uk/download/pdf/71743456.pdf.

Hoge, Dean R. "The Sociology of the Clergy." In The Oxford Handbook of the Sociology of Religion, edited by Peter B. Clarke, Oxford: Oxford University Press. 2011. –P. 581-598.

Hunger, Uwe, and Nils Johann Schröder. Staat und Islam– Interdisziplinäre Perspektiven. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2016.

Koenig, Matthias. "Konstruktionen muslimischer Identität zwischen nationaler und europäischer Staatsbürgerschaft." In Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede: Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München, edited by Karl-Siegbert Rehberg, Frankfurt am Main: Campus Verlag. 2006. –P. 2136-2144.

Koenig, Matthias. "Europeanising the Governance of Religious Diversity: An Institutionalist Account of Muslim Struggles for Public Recognition." Journal of Ethnic and Migration Studies 33 (6): 2007. –P. 911-932.

Laurence, Jonathan. The Emancipation of Europe's Muslims: The State's Role in Minority Integration. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Leustean, Lucian. 2008. "Challenges to Church-State Relations in Contemporary Europe: Introduction." Journal of Religion in Europe 1 (3): 2012. –P. 247-250.

Loobuyck, Patrick, Jonathan Debeer and Petra Meier. "Church–State Regimes and their Impact on the Institutionalization of Islamic Organizations in Western Europe: A Comparative Analysis." Journal of Muslim Minority Affairs 33 (1): 2013. –P. 61-76.

Martikainen, Tuomas. "The Governance of Islam in Finland." Temenos 43 (2): 2007. –P.243 – 265.

Maussen, Marcel. The governance of Islam in Western Europe A state of the art report. IMISCOE Working Paper, no. 16. 2007.

Nielsen, Jørgen S. Towards a European Islam. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 1999.

ORF. "Religionsrechtler: Islam in Europa wird „kirchlicher." ORF, March 23, 2017. Accessed April 13, 2019. https://religion.orf.at/stories/2832773/.

Račius, Egdūnas, and Antonina Zhelyazkova. 2017. Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian Empires. Leiden and Boston: Brill.

Riedel, Sabine. "Models of Church-State Relations in European Democracies." Journal of Religion in Europe 1 (3): 2008. –P.251-272.

Rouzeik, Fawzi. "L'islam francais vu d'algerie." Annuaire de l'Afrique du Nord 27: 1988. –P. 139 – 150.

Roy, Olivier. 2003. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press.

Şahin, Ertuğrul. Europäischer Islam– Diskurs im Spannungsfeld von Universalität, Historizität, Normativität und Empirizität. Wiesbaden: Springer. 2017.

Sandberg, Russell. 2008. "Church-state relations in Europe: from legal models to an interdisciplinary approach." Journal of Religion in Europe 1 (3): 329-352.

Schmid, Hansjörg, Amir Dziri, Mohammad Gharaibeh and Anja Middelbeck-Varwick (eds.). Kirche und Umma– Glaubensgemeinschaft in Christentum und Islam. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet. 2014.

Sedgwick, Mark. "Is There a Church in Islam?" ISIM Newsletter 13: 2003. –P. 40–41.

Sedgwick, Mark. "Establishments and Sects in the Islamic World." In New Religious Movements in the 21st Century: Legal, Political, and Social Challenges in Global Perspective, edited by Phillip Charles Lucas and Thomas Robbins, New York: Frank Cass Publishers, 2004. –P. 283-312.

Sengers, Erik. "The concept of 'church' in sociology and global society: genealogy of a word and transformation of a position." International Journal for the Study of the Christian Church 12 (1): 2012. –P. 55-70.

Shakir, Aziz. "Bulgaria." In Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian Empires, edited by Egdūnas Račius and Antonina Zhelyazkova, Leiden and Boston: Brill. 2017. –P. 89-122.

Sibgatullina, Gulnaz, "The Muftis and the Myths: Constructing the Russian 'Church for Islam'", Problems of Post-Communism, 2023. DOI: 10.1080/10758216.2023.2185899

Stan, Lavinia. Church-State Relations in the Expanded Europe: Between Religious Pluralism and Church Establishment, Paper prepared for the "South East and Eastern European Countries EU Accession Quandary" conference, University of Victoria, British Columbia, January, 2009. –P.16-17.

Sunier, Thijl, Nico Landman, Heleen van der Linden, Nazlı Bilgili, and Alper Bilgili. Diyanet: The Turkish Directorate for Religious Affairs in a changing environment. Amsterdam and Utrecht: VU University Amsterdam, Utrecht University.

Sunier, Thijl. 2012. "Beyond the domestication of Islam in Europe: A reflection on past and future research on Islam in European societies." Journal of Muslims in Europe 1 (1): 2011. –P.189-208.

Sunier, Thijl. “Domesticating Islam: exploring academic knowledge production on Islam and Muslims in European societies.” Ethnic and Racial Studies 37 (6): 2014. –P. 1138-1155.

Tatari, Eren. “Theories of the State Accommodation of Islamic Religious Practices in Western Europe.” Journal of Ethnic and Migration Studies 35 (2): 2009. –P.271-288.

Tezcan, Levent. “Islam.” In Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum, edited by Peter Dinzelbacher, vol. 6/2,. Paderborn: Ferdinand Schöningh. 2016. –P.151-176

Tincq, Henri. “Il faut accepter le lien de la majorité des musulmans de France avec l'islam de l'Algérie ou du Maroc.” Slate, September 7, 2016. Accessed April 14, 2019. http://www.slate.fr/story/122995/dialogue-islam-france.

Troeltsch, Ernst. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen: J.C.B. Mohr. 1919.

Troeltsch, Ernst. Social Teaching of the Christian Churches. trans. O. Wyon. London: Allen & Unwin. 1931.

Vinding, Niels Valdemar. “Churchification of Islam in Europe.” In Exploring the Multitude of Muslims in Europe: Essays in Honour of Jørgen S. Nielsen, edited by Niels Valdemar Vinding, Egdūnas Račius, Jörn Thielmann, Leiden and Boston: Brill. 2018. –P.50-66.

Weber, Max. Economy and Society. ed. G. Roth and C. Wittich. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press. 1978.

Yinger, Milton J. The Scientific Study of Religion. New York: Macmillan.

Zwemer, Samuel M. 1944. “The Clergy and Priesthood of Islam” The Muslim World 34 (1): 1970. –P.17-39.

Эгдунас Рачиус

Витаутас Магнус университеті, Каунас, Литва

«Исламды шіркеулендіру» қазіргі ұлттық мемлекеттердегі дінді басқарудың жанама өнімі ретінде

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ұлттық мемлекеттердегі ислам дінінің басқарылуы «шіркеулену» призмасы арқылы қарастырылады. Шіркеу концепциясы бұл жерде кез келген христиандық коннотациялардан ада әлеуметтанулық категория ретінде пайдаланылады. Дегенмен Эрнст Трельч пен Макс Вебердің шіркеуді әлеуметтанулық концептуализациялауының бастапқы кезеңі негізінен христиандық қауымдастықтарды талдауға негізделгенін мойындау керек. Мақалада байқалған «исламның шіркеулену» құбылысы Еуропадағы аз ғана мұсылмандары бар елдер контекстінде исламды реттеудің айқындаушы белгісі немесе тіпті жанама өнімі болып табылады деп тұжырымдайды. Мақалада әрі қарай «исламның шіркеулену» Еуропа сияқты азшылықты құрайтын мұсылман елдеріндегі исламның институционализациясының динамикасын түсіндіру үшін пайдалы аналитикалық құрал бола алады, сонымен қатар мұсылмандардың басым көпшілігін құрайтын елдердің контексттеріне де кеңейтілуі мүмкін деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: дінді басқару, исламды басқару, ислам шіркеуі, Еуропадағы ислам, мұсылмандар аз шоғырланған елдер контексі; халқының көпшілігі мұсылмандар бар елдер контексі.

Эгдунас Рачиус
Университ Витаутаса Великого, Каунас, Литва

«Воцерковление ислама» – побочный продукт управления исламом в современных национальных государствах

Аннотация. В статье рассматривается управление исламом в современных национальных государствах через призму так называемого «воцерковления» ислама. Понятие церкви здесь используется как социологическая категория, свободная от каких-либо христианских коннотаций, хотя, надо признать, что ранний этап социологической концептуализации церкви Эрнстом Трельчем и Максом Вебером в значительной степени основывался на анализе христианских сообществ. В статье утверждается, что наблюдаемый феномен «воцерковления ислама» является определяющей чертой или даже побочным продуктом регулирования ислама в контекстах стран с мусульманским меньшинством, как, например, в Европе. Далее в статье утверждается, что «воцерковление ислама» может быть полезным аналитическим инструментом не только для объяснения динамики институционализации ислама в странах с мусульманским меньшинством, таких, как Европа, но и может быть распространено на контексты стран с мусульманским большинством населения.

Ключевые слова: управление религией; управление исламом; воцерковление ислама; ислам в Европе; контекст стран с мусульманским меньшинством населения; контекст стран с мусульманским большинством населения.

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Сведения об авторах

Эгдунас Рачиус, Витаутас Магнус университетінің профессоры, 44001 Каунас, Литва
Egdūnas Račius, Professor, Vytautas Magnus University, 44001 Kaunas, Lithuania
Эгдунас Рачиус, профессор Университета Витаутаса Великого, 44001 Каунас, Литва.

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
– 2024. – 2 (147). – Астана: ЕҰУ. 360 б.
Басуға қол қойылды: 31.05.2024
Шартты б.т. – 45. Таралымы – 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulhistpha.enu.kz
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
http:// bulhistphaa.enu.kz

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды